

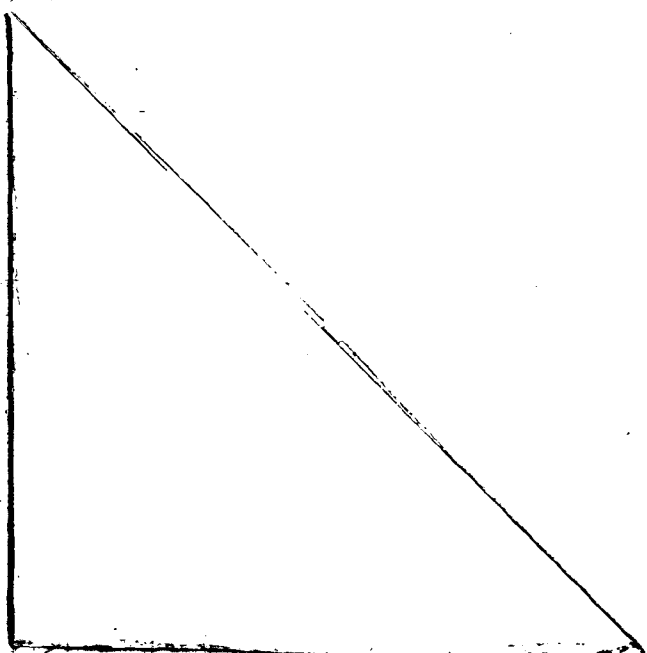
TÁRSADALOM TUDOMÁNY EGÉSZSÉGÜGY

1. szám

1985

Budapest

Az
orvostudományi
egyetemek és
az OTKI
Egészségügyi
Főiskolai Kar
Marxizmus-
Leninizmus
Intézeteinek
tudományos
közleményei

B 116371

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, EGÉSZSÉGÜGY

A felszabadulásunk 40. évfordulójára rendezett
tudományos konferencia anyaga

- Pécs 1985 -

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG TAGJAI:

Dr. Besenyi Sándor	(SzOTE)
Dr. Blasszauer Béla	(POTE)
Kastely Ildikó	(OTKI Eu. Főiskola)
Dr. Kovács László	(DOTE)
Dr. Molnár László	(SOTE)
Dr. Stuber Ervinné	(SOTE) a szerkesztőbizottság vezetője
Dr. Szabó A. Ferenc	(SOTE)

B116371

FELELŐS KIADÓ: Dr. Halay Tibor. c. egyetemi tanár
intézeti igazgató

85.952/Alfaprint Nyomdaipari Kiszövetkezet
Felelős Vezető: Barabás Gábor elnök

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000332734

TARTALOMJEGYZÉK

	Oldal
Előszó.....	7
I. <u>A plenáris ülés előadásai:</u>	
Hutás Imre: A társadalmi közösség szerepe az egészség megtartásában és helyreállításában.....	11
Vereczkei Lajos: Társadalom, tudomány, filozófia napjainkban..	17
II. <u>A szekcioulések előadásai:</u>	
1. <u>Filozófia szekció</u>	
Alapi Zita: Egy expresszív vélemény a szekularizáció témaköréből	29
Balogh Tibor: Az evolúció folyamatának Piaget-i értelmezéséről.....	35
Besenyi Sándor: A termelőmunka történeti formáiról	43
Bodnár István: A szocialista fejlődés dialektikájának sajátosságairól.....	53
Buk Pál: Determinációs strukturák és irányok a társadalom és a természet viszonyában	59
Erdélyi Lajos: Szocializmus-koncepciók és a szocializmus valósága	73
Gangler Zoltán: Marxisták és keresztények dialógusa.....	85
Gárdai Miklós: Az ember és a Kozmosz	91
Jenei Ilona: Organizáció és történetiség a biológiai kutatásban.....	101
Kovács László: Az objektív és a szubjektív dialektika összefüggéséről	107
Magyaródi Sándor: A politikai ideológia korrekciójának szükségessége a létező szocializmus viszonyai között.	113
Mezei Judit: Tartalom és forma viszonya az építészetben ..	123
Révész Mihály: A felelősség ontológiai vizsgálatához	129
Siroki Dénes: A lukácsi társadalom-ontológia hasznosítási lehetőségei a történelmi materializmusban.....	137
Szénási József: A szocializmus dialektikájának néhány sajátossága	145
Ujhelyi Mária: A rendszerszempont alkalmazása a biológiai evolúció elméletében.....	153

2. Orvosetika szekció

Ádám György:	Az orvosetika és az orvosjog viszonya	161
Blasszauer Béla:	Szükség van-e orvosi etikára?	167
Kovács József:	Egészségügyi rendszerek erkölcsi szempontból . . .	173

3. Politikai gazdaságtan szekció

Cservék Emil- Gubán Pál	Cserearányromlás - kontra tartós gazdasági egyensúly	183
Gidai Erzsébet:	Az egészségügy fejlesztésének alternatív lehetőségei	190
Imre Ottóné:	Kereseti-érdekeltségi viszonyok fejlődési tendenciái az egészségügyben	195
Láng Eszter:	A tőkekivitel szerepe a tőke és a termelés internacionalizálódásában	207
László Ágnes:	A szabályozási és finanszírozási rendszer hatása az egészségügy érdekeltségi viszonyaira	213
Nagy Emilia:	A városlakó ember kapcsolata környezetével	219
Szilágyi László:	Innováció az egészségügyben	227

4. Szociológia - orvosszociológia szekció:

Braun Ildikó-Szabó A. Ferenc:	Népesedési folyamatok és népesedéspolitika Magyarországon az elmúlt négy évtizedben	241
Csanaky András:	A fiatal bányászok életútjának és pályaválasztásának néhány összefüggése	251
Csanda Erzsébet:	A társadalompolitikai célok megvalósulásának esélyei Csongrád megye egészségügyében	257
Füzesi Zsuzsanna:	A fiatalok egészségi állapotának néhány jellemző vonása	265
Lampey Kinga:	Fiatal bányászok létfeltételeinek jellemzői	271
Molnár László:	Hazai dilemmák az egészség-szociológiával kapcsolatban	277
Papp János:	Marxizmus-leninizmus oktatók és a szaktárgyak oktatóinak együttműködése az orvos- és gyógyszerészképzésben	287
Szokodi József:	Egyetemi hallgatóink helyzete, az értelmiségképzés néhány problémája	293
Tahin Tamás:	A fiatalok testi és mentális egészségének társadalmi tényezői	299
Tráser László:	Szakemberképzés és értelmiségnevelés konfliktusai az egészségügyi felsőoktatásban	313

5. Tudományos szocializmus szekció:

Oldal

Bárány Ferenc:	A munkahelyi demokrácia és az egyszemélyi felelős vezetés az egészségügyi intézményekben.	319
Benke József-Józsa György:	A marxizmus-leninizmus megjelenése és terjedése az arab világban.	325
Bujalos István:	A polgári társadalom és a politikai állam viszonya Marxnál.	337
Dósa Rudolfiné:	A magyar orvosértelmiség 1945 utáni politikai történetéhez (1945-49).	349
Hartmann Márton:	Az 1947. novemberi ENSZ határozat érvényesítése.	357
Jakab Tibor:	A tisztiorvosi intézmény fejlődése a kiegyezéstől a századfordulókig.	365
Józsa György:	A magyar revíziós igények angolai fogadtatása a két világháború között.	371
Koncz Jánosné:	Az egészségügyben dolgozó nők helyzete Csongrád megyében.	377
Nyilas Mihály:	A svéd jóléti állam válsága.	381
Róder László:	Politikai rendszerünk önvédelmi szervezetének társadalmi vonásairól.	395
Ruff Mihály:	A magyar orvosértelmiség 1945 utáni politikai történetéhez (1949-1956).	401
Szarvas Lászlóné:	Ifjúságpolitika és ifjúsági mozgalom a szocialista Magyarországon.	409
Szenes Iván:	A magyar orvosértelmiség 1945 utáni politikai történetéhez (1956-1962).	415
Tolnai Gyula:	A magyar politikai rendszer fejlődése, különös tekintettel a munkahelyi demokráciára.	433
Zárszó: Halay Tibor	441

ELŐSZÓ

Az egészségügyi felsőoktatási intézmények hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából 1985. januárjában Pécsen szervezett tudományos konferenciájának anyagát adja közre ez a kötet, mely egyben az orvostudományi egyetemek és az Orvostovábbképző Intézet Egészségügyi Főiskolai Kar Marxizmus-Leninizmus Intézeteinek első közös tudományos kiadványa.

A tudományos konferencia plenáris ülésén és 12 szekciójában* elhangzott előadások az egyes kutatóhelyeken folyó munkát, eredményeket reprezentálják. A program témáinak jelentős része azt a tendenciát jelzi, hogy az intézetek munkatársainak kutatásaiban nagyobb súlyt kaptak az egyetemek jellegéhez kapcsolódó szakmai-ideológiai problémák. Ugyanakkor a programban szereplő témák széles nomenklaturája azt is jelzi, hogy a nevezett intézményekre, mint kutató műhelyekre, kevésbé jellemző még a néhány témára koncentráló team-munka. A témák sokszínűsége mögött nem egyszer a "magányosan kutatók" kísérletezései is megtalálhatók.

A konferencián elhangzott előadások egy része a magyar társadalom-gazdaság 4 évtizedes fejlődésének folyamatát, eredményeit, ellentmondásait elemzi. Központi helyet kaptak az előadások témáiban, s az azokat követő szekció vitákban a szocializmusképpel összefüggő problémák.

Mint a tudományos konferenciákon általában, így ezen a tudományos fórumon is előfordult egy-egy ideológiai kérdés több oldalról való megközelítése, s nem egyszer az egymástól eltérő állásfoglalás. E kérdések körül a szekció üléseken élénk vita bontakozott ki. Az elhangzott előadásokat (a publikálás érdekében végzett szerkesztői munkától eltekintve) "eredeti"-ben adjuk közre. A szekcióülés vitáinak összefoglalóit - az anyag terjedelme miatt - nem tartalmazza a kötet.

Megjegyezni kívánjuk azt is, hogy az elméleti konferencia közleményei között az elmélyült kutatómunkát végző, gyakorlott, s a szakmában már elismert munkatársak produktumai mellett fiatal, kezdő oktatók kevésbé kimunkált előadásai is megtalálhatók. Mind ez azonban hozzátartozik az intézeteink tudományos munkáját bemutató összképhez.

Már jeleztük, hogy ez a kötet az orvosegyetemek és az OTKI Egészségügyi Főiskola Marxizmus-Leninizmus Intézeteinek első közös tudományos közleménye; a jövőben évenként egy alkalommal megjelenő periódika első száma. A kiadvány egyrészt, közreadja a kéreventként szervezett tudományos ülések anyagait, másrészt tematikus számai képet ad-

* A kötet az előadásokat - a hagyományos tantárgyi bontás szerint - 5 szekcióba sorolva közli.

nak egyes kutatási szakterületek eredményeiről. Bizunk abban, hogy az e kötettel beinduló periodika elősegíti az orvosegyetemek Marxizmus-Leninizmus Intézeteiben folyó kutatások célirányos fejlesztését, s az oktatáshoz (például speciális kollégiumokhoz) is hasznosítható szemelvényekkel gazdagítja a társadalomtudományi szakirodalmat.

Szerkesztő Bizottság

I.

A PLENÁRIS ÜLÉS ELŐADÁSAI

Hutás Imre

A TÁRSADALMI KÖZÖSSÉG SZEREPE AZ EGÉSZSÉG MEGTARTÁSÁBAN ÉS HELYREÁLLÍTÁSÁBAN

Őszinte megtiszteltetés számomra, hogy ezt az előadást olyan konferencia keretében tarthatom meg, amely hazánk felszabadulásának 40. évfordulója alkalmából került megrendezésre, s így különleges alkalom arra, hogy egészségről, egészségügyről, társadalomról, és politikáról beszélgethessünk.

Ez az elmúlt négy évtized nem volt egyszerű. Az ut göröngyös volt, sokszor görögösebb, mint amit a felszabadulás első pillanata örömeiben és mámorában elképzeltünk, de termékeny, eredményes volt.

Az eltelt időszak történetével könyvek, tanulmányok, előadások foglalkoznak majd. Szólni fognak az egészségügy történetéről is. Bizom benne, hogy az évtizedek eredményeit, munkáját árnyaltan, fejlődésében és dialektikusan fogják vizsgálni, külső történelmi összefüggéseiben, nem hallgatva el a belső ellentmondásokat sem. Ezt azért is mondom, mert a múlt év folyamán külső szemléltői lehettünk a tömegtájékoztatási eszközökben lezajlott vitának, amelynek során néha szélsőséges nézetek, vélemények csaptak össze. Ugy gondolom, ennek mérlegét az elkövetkezendő időszakban még meg kell vonnunk. Szembesítenünk kell mindazokkal a véleményekkel, amelyek elhangzottak, szembesülnünk kell saját hibáinkkal, amelyeket elkövettünk ezen a területen. Őszintén, kritikusan, önkritikusan. Olyan nézetek is elhangzottak a vita során, amelyek az egészségügy kétségkívül meglévő hiányosságai mellett kétségbe vonták jelentős eredményeinket. Ezek között voltak olyanok, amelyek nagyon egyoldaluan foglalkoztak az egészségügy helyzetével, eredményeivel. A vita során azonban az is kiderült, hogy az egészségügyet rendkívüli társadalmi érdeklődés veszi körül: az elmúlt időszakban kevés olyan vita volt, ami ilyen mélységesen megmozgatta az egész magyar társadalmat. És azt is tudomásul kell venni, hogy azok az elmarasztaló vélemények, amelyek itt-ott elhangzottak a rádióban, a televízióban, tükröztek egy közhangulatot, és ezzel a közhangulattal is szembe kell néznünk.

Visszatérve előadásom témájára, az egészségügy és társadalom kapcsolatáról Parsons 1951-ben megjelent munkájára szeretnék hivatkozni, amely elsőként elemezte részletesen az orvoslást a modern társadalomban, s ezt a munkát külföldön, de hazánkban is nagyszámú vizsgálat követte. Ezek a vizsgálatok gyakran az orvosi modellt, az orvoslást úgy tanulmányozták, mint egy számos specifikummal ellátott érdekes foglalkozási kategóriát. Miért? Mert bár az orvoslás nem hasonlítható össze a termelőágazatokkal, ugyanakkor bi-

zonyos szolgáltató kategória. Ezt a szolgáltató kategóriát nagyon sok megkülönböztető jegy kíséri. A karizmatikus jelleg, a foglalkozást körülvevő aura, a matematikai modellekbe nem beépíthető és nehezen kiszámítható pszichés effektus, a szakma sajátos presztízse és a szakma ezzel látszólag ellentétes bizonyos merkantil megnyilvánulásai - izgalmas vizsgálódási, kutatási témául szolgáltak. Az egészségügyi ellátás helyeinek, szerepeinek számos kérdése a modern, tagolt társadalmakban - és különösen a szocialista társadalmi viszonyok között - ma még megválaszolatlan. Ugyanakkor az egészségügy, mint politikai institúció, ritkábban volt vizsgálat tárgya.

Engels gyakran idézett megállapítása, hogy a tőkés érdeke is a járványok megfékezése, mert az "öldöklő angyal" a tőkés osztály körében is szedi az áldozatokat. A munkásosztály helyzete Angliában régen című mű ugyancsak arról ír, hogy "a brit burzsoá arra kényszerül, hogy egészségessé tegye városait, ha nem akar maga is családjával együtt e járványok áldozata lenni".

Ez az engelsi szemlélet később kibővült azzal, hogy a munkásosztály egészségi állapotának megőrzése a tőkés számára a munkaerőpiac stabilitásának feltétele.

A XX. század második felében a helyzet bonyolultabbá vált. A szocialista államok állampolgáraik számára alapvető jogként határozzák meg a munkához és a harmonikus emberi élethez való jogot. Az Egészségügyi Világszervezet meghatározásában megfogalmazott definíciót, amely az egészséget, mint a szellemi és a fizikai jólét egységét definiálja - a betegségmegelőzést és a gyógykezelést - a szocialista társadalom magától értetődő követelménnyé teszi.

Ennek rendszerében, fejlettségében, strukturájában lehetnek eltérések, de ez nem érinti a fő célkitűzés azonosságát.

Más a funkciója azonban a tőkésországokban a különböző biztosítási rendszerek keretében szervezett hol szűkebb, hol bősegebb kínálatú egészségügyi ellátásnak. A német Deppe szerint a kapitalista országokban a szociális és egészségpolitika az osztályharc reakciója, eszköz arra, hogy elmosssa az osztálykülönbségeket, és előfeltétele az osztályok megőrzésének. Tehát a kapitalista jóléti államban a betegbiztosítás, akár az állampolgári jogon való betegségbiztosítás is, lényegében reakció a szocialista államok ilyen politikájára, és eszköz az osztályharc lefékezésére. Hiszen a kapitalista, ugynevezett jóléti állam nagyon szép délibábos képében ott vibrál a létbiztonság és a társadalmi helyzettől független betegségbiztosítás, annak legalábbis jogként deklarált formája.

Napjainkban - az emberi egészség jelentőségének felértékelődésével - a politikai aréna küzdőterén az egészségügy már nem áttételes, hanem közvetlen politikai harci eszköz. Az

Egyesült Államok elnökválasztási kampányában mind Kennedy, mind Nixon programjában vezető helyen szerepelt az egészségügyi ellátás mind szélesebb néprétegekre való kiterjesztése.

Barton felosztásában a XIX. század első felének medicináját az "alaptudományok korszakának" jelöli, ezt követte a XX. század elején a "klinikai tudományok" korszaka, amelyek empirikus megfigyelései a természettudomány alapjait tették le. Ebben az időben - a pszichológia fellendülése ellenére - az a szemlélet volt uralkodó, amely az emberi szervezetet, mint ügyesen szerkesztett masinát vizsgálta. Ahogy a közösség az egészségügy ellátására mindinkább odafigyelt, alakult ki a "közegészségtudományi korszak", amely a beteget és a betegséget már a közösségbe ágyazottan vizsgálta, mint bio-pszichoszociális jelenséget. Az Alma-Ata-i deklarációt tekintik a "politikai egészségügyi korszak" hajnalának, amikor nemcsak a közösségi összefüggésbe, hanem a politikai, intézményi érdeklődés középpontjába kerül az egészségmegtartó gyógyító, megelőző ellátás. Alma-Ata nemcsak az alapellátás jelentőségére hívta fel a figyelmet, gyakran csak a felhívás e részére gondolunk hanem kimondta, hogy az egészségügyi ellátás csak a közösséggel szoros együttműködésben valósulhat meg, másrészt minden kormány kötelessége, hogy állampolgárai részére biztosítsa az egészség alapvető feltételeit. Sőt, ennek reális, vagy irreális időpontjaként a 2000. évet fogalmazta meg.

A deklarációt az Egészségügyi Világszervezet közgyűlésén a tagországok kormányai egyhangulag elfogadták. Az elv következetes érvényesítése azonban valamiféle népbiztosítást követelne, emiatt a végrehajtás késik, és nem kevés ellenállásba ütközik, mivel jelentős egyéni és csoportérdekeket sért. A csoportérdekeket képviselő orvostársaságok: az USA-beli AMA, az NSZK orvostársasága, amely az orvostársadalom legreakciósabb köreinek szószólója - aktiv támadói az elveknek, és ellene jelentős politikai erőket is fel tudnak sorakoztatni. Így például az amerikai Navarro azt mondja, hogy az orvostársaságok politikai töltését jellemzi, hogy Allende meggyilkolása után a hatalomra jutott chilei katonai junta az első üdvözlő táviratok egyikét a chilei orvosszövetségtől kapta. Angliában, ahol a népbiztosítás a leghosszabb multira tekint vissza, kihasználva az orvosi ellátás gyengeségeit, a jobboldal támadásba lendül. A labour kormány annak idején megszüntette a kórházak, klinikák magánosztályait, a Thatcher-kormány alatt a privát osztályok ismét virágzásnak indultak, s főként amerikai tőkével magánkórházak épülnek. Az Egyesült Államokban a reagani neokonzervativizmus kritika alá vette a két átfogó biztosítási rendszert, a Medicaid és a Medipaidet, helyette a szabad piaci verseny feltételeinek biztosítását követeli az egészségügyben is.

Kritika éri az Egészségügyi Világszervezetet a baloldali értelmiség részéről, mondván, hogy kétségtelen eredményei ellenére elképzelései naivak, mert nem veszi tudomá-

sul, hogy a társadalmi rendszer gyökeres változása nélkül elképzelhetetlen az egészségügyi ellátás általa meghirdetett reformja. Az Egészségügyi Világszervezetnek a tagországok rossz lelkiismeretét kell eljátszania, és tudatosan vagy öntudatlanul, meghamisítva a tényeket, valamifajta naiv szociális béke apostolává válik. Az Egészségügyi Világszervezet baloldali kritikáját támasztja alá, hogy az alacsony nemzeti jövedelemmel rendelkező fejlődő országok közül az egészségügyi ellátásban csak ott következett be gyökeres változás - például Kubában vagy Nicaraguában - ahol a fejlődésben a szocialista utat választották.

Milyen akadályai vannak annak, hogy a szocialista Magyarországon az Egészségügyi Világszervezet által meghirdetett irányelvek maradéktalanul érvényesüljenek? Nem kívánok most szólni az elveiben és gyakorlatában is káros hálapénzrendszeréről, mert ez meghaladná a mai referátum kereteit. Szólni kell azonban arról, hogy a magyar egészségügy nem találta meg és talán nem is kereste igazán azokat a formákat, amelyek elengedhetetlenül szükségesek az egészségügyi intézményrendszer és a közösség között a harmonikus partneri kapcsolatok érdekében. Ezzel kapcsolatban úgy érzem, hogy vizsgálatokat érdemes, kell és szükséges végezni a jövőben is. Ilyen kezdeményezések voltak ugyan, de ezeket sokkal szélesebb bázison kell megteremteni.

A magyar medicina leghaladóbb, hivatásérzettel átitatott orvosi iskolái a hippokratészi orvostika szelleméből merítették orvosi magatartásukat. Ennek kétségtelen magas erkölcsisége azonban egy letűnt kor magatartásmintáját követeli, amikor az orvos a beteggel, mint egyénnel áll szemben, kiragadva társadalmi összefüggéseiből. Nekünk már tovább kell lépünk a hippokratészi eskümintán, itt már a társadalommal kell "szemben állnia" az orvosnak, társadalmi összefüggéseiben kell vizsgálnia egészséget és betegséget egyaránt.

Hogy találják meg az egészségügyi intézményrendszerek kapcsolatukat a társadalommal? A párt, a tömegszervezetek, a Hazafias Népfront, a Vöröskereszt, a tanács - a sorrend véletlen és önkényes - kapcsolata az orvosokkal és az intézményrendszerekkel aktív, hatékony, de nem az, amit a lakosság igényel - ezt a tanulságot le lehet vonni az elmúlt időszak társadalmi vitáiból.

Nyíltabb egészségpolitikát kell nyújtani, és keresni kell a társadalom nonformális kapcsolatait. Milyen variációkban, lehetőségekben gondolkodunk?

Lelkes orvosok, bizonyos krónikus betegek számára a Szovjetunióban klubokat létesítettek, ezek viszonylag, kevés anyagi ráfordítással hatásos felvilágosító munkát végezhetnek. Magyarországon is jó kezdeményezések vannak. Az alkoholelles klubok eredményessége ugyan változó, a számszerű fejlesztés mellett tartalmi változtatásokra is szükség van.

Jó kezdeményezés az ún. anonim alkoholelles klub, ahol az egyén inkognitóban maradhat. Az alkoholelles klub mellett jó helyi kezdeményezések vannak más idült betegségekkel kapcsolatban: diabetes klub, hypertonia klub, lipid klub, elhízottak klubja, stb. Az OTKI-ban létrehozott stomaklub az anus pre-vel kezeltek számára esetmegbeszélést, tanácsadást ad.

A testkultura klubokat, ha azok a józan testi egészséget szolgálják és nem valamiféle agyszegény izompacsirtákat akarnak kifejleszteni - érdemes támogatni. Az önismereti csoportok pszichológus bevonásával, vagy akár anélkül - szintén fontosak lehetnek, a partnerkapcsolatok kiépítésében. Ezek nem pszichoterápiás csoportok, hanem a korunkban gyakran hiányzó kommunikációs lehetőségeket teremtik meg. Az ugynevezett szervezeti kórházi orvos-beteg találkozások formálisakká váltak. Helyettük nagy jelentősége lehet az egészségügyi intézmény mellett működő társadalmi bizottságoknak. Célszerű lenne, ha ebben részt vennének a terület dolgozói a lakóterület nyugdíjasai, volt betegek és egészségesek, fiatalok és idősek, férfiak és nők, fizikai és szellemi dolgozók - véletlenszerűen kiválasztott arányban. A bizottság tagjai összegyűjtenék a lakóterületen, vagy a munkahelyen szerzett véleményeket az intézmény munkájáról, az alapellátás orvosairól, ugyanakkor megismernék az intézményrendszer belső helyzetét, nehézségeit, eredményeit is, erről informálnák környezetüket. Az ilyenfajta közösségek csökkenthetnék az egészségügyi és a dolgozók jelenlegi izoláltságát, segítenék a kölcsönös jobb megértést. Szükség lenne az emberen végzett kutatások, kísérletek megfelelő társadalmi ellenőrzésére is. A szakemberek és laikusok együttes munkája etikai kontrollt jelenthetne.

Az egészségügyi intézmény és az orvos kapcsolatát gyakran kíséri rossz közérzet. Ez a rossz közérzet nem kizárólag egy odvas fogtól, egy ficánkoló vesekőtől jön létre, hanem gyakran a kölcsönös bizalmatlanságból, vagy a kellő érdeklődés hiányából adódik. A szélesebb - mindkét irányból megvalósuló - társadalmi nyitás lehetne a kibontakozás útja, s e folyamat előrehaladását megfelelő formák kidolgozása segíthetné.

A valóság megismerésére törekvő emberi gondolkodás egyik nagyon fontos alapelvét ragadta meg az az aforisztikus tömörségű megállapítás, hogy "az életet csak hátratekintve lehet megérteni, de élni előre nézve kell." Ez az elv különösen érvényes akkor, ha a társadalom folyamatait kutatjuk. A tudományos gondolkodást egyébként többek között éppen az jellemzi, hogy mindig is törekedett múlt, jelen és jövő kapcsolatainak olyan dialektikus megragadására, amelyet az idézett megállapítás feltételez - jóllehet ezt természetesen csak koronként igen eltérő mértékben és mélységben tehette meg.

A dialektikus és történeti megközelítés ma bármely jelenség tudományos vizsgálatának alapvető kritériuma. De ha lehet, méginkább ilyen elemzést és értékelést kíván a tudománytól az olyan helyzet, amikor sorsfordító társadalmi eseményeket már bizonyos történelmi távlatból értékelhet. Ilyen helyzetben vagyunk ma. Előadásomban az említett követelményt szem előtt tartva, általános elméleti-filozófiai szempontból szeretném elemezni a szocializmus dialektikájának néhány aspektusát és elsősorban azt, hogy miben látom további fejlődésünk elméletileg, de a valóságban is, egyre határozottabban megragadható egyik fontos feltételét.

A felszabadulás a magyar nép egyik legnagyobb jelentőségű eseménye volt. Ezt megelőzően népünk és társadalmunk életét évszázadokon át nyomasztotta az, hogy "Mi mindig mindenről elkésünk"¹. - Ady találó szavait használva. A felszabadulás volt az a sorsforduló, amellyel - döntően a Szovjetunió áldozatainak köszönhetően - történelmünkben új korszak kezdődött. A krónikus megkésetttségben szenvedő magyar nép számára ezzel nyílt meg a lehetősége annak, hogy az emberi kultúra és civilizáció élvonalához felzárkózzék és fokozatosan gyakorlatilag is megvalósítsa mindazt, amit a szocializmus társadalomfilozófiája elméletileg megalapozott. Megvalósítsa az embernek minden hozzá méltatlan és tőle idegen béklyótól való megszabadítását, az emberi lehetőségek teljes kibontakoztatását, a "végigvitt humanizmus" marxi gondolatát.

Tudományosan megalapozott tevékenységről lévén szó, felmerül azonban a kérdés: mi a garanciája annak, hogy társadalomfilozófiánk valóban adekvát kiindulási alap egy tudatos társadalomformáló tevékenység számára, és az is marad, a valóság állandó változásai közepette is?

A marxizmus kidolgozása lényegében ugyanennek a kérdésnek a feltevésével kezdődik. Marx szerint "eddig a filozófusok íróasztalukban tartogatták minden rejtély megoldását, és a buta avatatlan világnak csak ki kellett tátania a száját, hogy az abszolút tudomány sült-

galambja belerepüljön.² A marxizmus klasszikusai ezzel szemben "nem akarják dogmatikusan anticipálni a világot". Elméletük ezért "mindenekelőtt utmutató a tanulmányhoz, nem pedig a konstruálás emeltyűje".³ Az elmélet adekvátságát tehát a valósággal való állandó és szoros kapcsolata biztosítja. A valóság tanulmányozásának ilyen módszeréről jogosan mondhatta Lukács György, hogy maradandó példaadó, még akkor is, ha a marxi tételek többsége tévesnek bizonyulna.

Tekintsük át azonban röviden azt, hogyan állunk magukkal az alapvető marxi tételekkel. A marxizmus, mint a mindenkori korproblémák megragadására alkalmas multidisziplináris elmélet szerint, a társadalom és a történelem menetét is objektív, "mintegy természeti szükségszerűséggel" ható és érvényesülő tendenciák determinálják.⁴ Ezek között meghatározó jelentőségű az anyagilag javak termelési módja. A társadalmi törvényszerűség természetesen a tudatos emberi cselekvésen keresztül érvényesül, a társadalmi mozgásokban tehát mindig a szubjektív az aktív tényező.

Ezen a meghatározó jelentőségű elméleti alapon elemezték a klasszikusok a XIX. század néhány fejlett kapitalista társadalmát és vázolták egy a gazdasági mozgások szükségszerűségei alapján kikövetkeztethető, de akkor még a jövő méhében szunnyadó társadalmi formáció, a szocializmus néhány általános vonását. Ezek közül a legfontosabbnak a következőket tartották: a szocializmus epicentruma a gazdaságilag legfejlettebb néhány országban jöhet létre; a politikai hatalmat a kizsákmányoltaknak, illetve azok legműveltebb és legszervezettebb csoportjának, a munkásosztálynak kell megragadnia (ezt a tételt Lenin később a szövetségi politika koncepciójával egészítette ki); a nagyipari termelészközöket kollektív tulajdonba kell venni; a társadalmi szinten irányított újratermelési folyamatnak nem lesz szüksége az áru- és pénzviszonyokra; a megtermelt javakat olyan arányban kell elosztani, amilyen arányban az egyes egyének a társadalom gyarapodásához hozzájárulnak, illetve ezt a tézist másképpen fogalmazhatjuk úgy is, hogy a munka válik a legalapvetőbb társadalmi értéké; végül pedig: a tehetség és a szorgalom kibontakoztatásának a feltételeit általánossá kell tenni mindenki számára.

Az elmondottak a marxizmusban tájékozottak számára ismert tények. Mégis azért foglaltam össze őket röviden, mert manapság a mindennapi gondolkodásban is gyakran merül fel problémaként az ún. szocializmus-kép kérdése. Ennek szerintem az az oka, hogy a felszabadulás után, a szocialista társadalomépítés kezdeti szakaszában, nem saját szellemének megfelelően értelmezték és emellett sokszor le is egyszerűsítették a klasszikusok sokoldaluan és árnyaltan megfogalmazott nézeteit. Pedig Marx és Engels már munkásságuk kezdetén leszögezik, hogy "a kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti"⁵. Engels már

a mult század végén felháborodottan küzdött az ellen az értelmezés ellen, amely a - szocialista társadalmat - nem úgy fogja fel, mint ami állandóan változik és halad előre, hanem mint stabil, egyszer s mindenkorra lerögzített dolgot".⁶

Később, 1918-ban, Lenin is azt hangsúlyozta, hogy egy olyan gigászi munkában, mint a szocializmus építése, "sohasem tarthatunk igényt arra, ... hogy valamely előre elkészített utasítás szerint egyszerre létrehozassuk és egy csapásra kialakíthassuk az új társadalom szervezeti formáit".⁷

Mindezek ellenére, sajnos vannak, akik számára az 50-es évek "szocialista valósága" kövesedett olyan "modellé", amit ma is "a szocializmusnak", a végső eszménynek gondolnak. Ez persze azt is jelenti, hogy egyes fejekben egy olyan merev ideológiai rendszer él, amelynek szellemisége és lényege szempontjából nem sok köze van az autentikus marxizmushoz. Vagyis bizonyos esetekben baj van a marxizmus-képpel, továbbá, ami ebből következik, e képnek és a valóságnak a kapcsolatával is. Mindezt figyelembe véve csak az aktualitását hangsúlyozhatom annak a Lukács György által többször hangoztatott programnak, hogy "vissza Marxhoz és előre a mai problémákhoz!".

Ha mindezek után, a szocializmusnak a klasszikusok által feltételezett néhány jellemző vonását összevetjük a mai létező szocializmussal, akkor azt állapíthatjuk meg, hogy a munkásosztály politikai hatalma, vezető szerepe és szövetségi politikája, valamint a termelész eszközök kollektivizálása állja a gyakorlat próbáját. Két hipotézis (hogy az epicentrum a legfejlettebb kapitalista országokban alakult volna ki, és hogy nem lesz szükség áru és pénzviszonyokra) nem igazolódott. Ez természetesen csak annak okozhat problémát, aki a klasszikusokat csálthatatlan prófétáknak, nem pedig kiváló társadalomtudósoknak tekinti. Végül a szocializmusra vonatkozó egyik nagyon fontos klasszikus tételről az a véleményem, hogy nem a jelentőségének megfelelően kezeljük, legalábbis nem kellő sulyal vesszük figyelembe mindazokat a vele kapcsolatos, már a mult században rendkívül mélyen megfogalmazott összefüggéseket, amelyeknek gyakorlati következményei éppen napjainkra váltak dominálóná és követelően aktuálissá. A munkára, illetve a munkával kapcsolatos problémákra gondolok. A következőkben ezzel a kérdéssel kissé részletesebben foglalkozom.

Az említett problémák azzal kezdődnek, hogy a munkát legtöbbször csak mint általános tevékenységet vizsgálják. Pedig munka és munka között óriási különbség van, és ezért a munka absztrakt elemzése sok mindenre nem ad felvilágosítást. A részletesebb elemzés érdekében utalok még a marxi totalitás elvre is. Ennek alapján: az embert magát is totalitásként kezelve, nyilvánvaló, hogy nem választhatjuk el egymástól külső fizikai tevékenységét és belső szellemi-pszichikai életét. Már csak azért sem, mert a külső világ, illetve külső megnyilvánulásaink nem mások, mint az emberi belső szféra külsővé válása, objektiválódása, belső világunk pedig a külső valóság interiorizálódása, szubjektiválódása.

Ha mindezek figyelembevételével most már konkrétan először a kezdeti emberi tevékenységet, az ősi paraszti, vagy a speciálisabb technikai feltételek nélkül végzett munkát vizsgáljuk, akkor ez a két mozzanat természetesen abban is jelen van, de még meghatározó szerepet játszik benne a nyers fizikai erőfelfejtés. A munka lényege ekkor még az, hogy az ember döntően saját fizikai erejét állítja szembe közvetlenül a természettel.

Lényeges változást ebben a munka-szerkezetben a terméktöbblet megjelenése, illetve az osztálytársadalom kialakulása hoz azáltal, hogy létrejön a fizikai és a szellemi mozzanatok, a fizikai és a szellemi munka szétválása. A szellemi és a fizikai teljesen természetesen sohasem szakad el egymástól, mert "még a leggépiesebb, legalacsonyabb rendű munka is igényel valamelyes minimális szakismeretet, vagyis az értelmes alkotó tevékenység minimumát"⁸ mondja Gramsci. Az azonban tény, hogy az emberiség szellemi fejlődését az teszi lehetővé, hogy az osztálytársadalom kifejlődésével egyes csoportok felszabadulnak a fizikai tevékenység kényszere alól, és így minden idejüket a szellemi mozzanatok kimunkálására fordíthatják. A fejlődésnek ebben a fázisában a szellemi munka élesen elkülöníti magát a fizikai munkától és az uralkodó osztály privilégiumává lesz. Ezzel együtt a fizikai munka lenézetté és megvetetté válik, már az athéni demokráciában "banauszia"-nak számít. A banauszia a kézieszközökkel való foglalkozás, amely szemben áll a tudományok művelésével. (Jellemző, hogy a banauszosz az ógörögben kézművest, de ugyanakkor "alacsony"-at és "aljas"-at is jelent!)

Uj szakasz kezdődik a munka fejlődésében a kézműves mesterség kialakulásával. Ez a konkrét tevékenységforma az, amely a reneszánszban kibontakoztatja azt a fejlődést, amit európai kultúrának nevezünk. A kézműves mesterség lényege már kifejezetten nem a nyers fizikai erőfelfejtés, hanem a mesterségbeli tudás, az eszes tervezés, az ügyes fogások, az értelemről eredő és ebből táplálkozó leleményesség, a figyelem összpontosítása, a kifinomult, cizellált művesség. (Artigianato)⁹ Sőt, az artigianato nem is csak a szellemmel átitatott kézműipari tevékenységet jelenti, hanem egy ezáltal alakított magatartási formát is!

A munka ezen fejlettebb formáját elemezve mondta Hegel, hogy a kultúra azzal kezdődik, hogy az ember szándékosan természeti erőket ütköztet össze, és "hagyja, hogy a természet csiszolódjon, nyugodtan szemléli és könnyű fáradtsággal kormányozza az egészet."¹⁰ A hegeli gondolat már azon felismerés felé töri az utat, amely szerint az emberi munkából úgy lesz magasabb fokú érték, hogy annak nyers fizikai jellege egyre inkább háttérbe szorul és helyettesítődik az ember szellemi erejével, szellemi koncentrációjával.

A nagyipar. kifejlődése, majd pedig éppen napjaink tudományos-technikai forradalma ezt a folyamatot valószínűleg a teljes kibontakozás felé közelíti. Erről Marx így ír: "Abban a mértékben, ahogy a nagyipar kifejlődik, a valóságos gazdaság megteremtése kevésbé függ

a munkaidőtől és az alkalmazott munka mennyiségétől, mint azoknak a hatóerőknek a hatalmától, melyeket a munkaidő alatt mozgásba hoznak, ... éppenséggel a tudomány általános állásától és a technológiai haladástól, ... függ... Pl. a mezőgazdaság a materiális anyagcsere tudományának pusztá alkalmazása lesz... A munka többé nem annyira a termelési folyamatba bezártként jelenik meg, mint inkább az ember őrzőként és szabályozóként viszonyul magához a termelési folyamathoz... A munkás a termelési folyamat mellé lép, ahelyett, hogy fő ágense lenne. Ebben az átváltozásban nem a közvetlen munka, hanem az, hogy megérti a természetet az, ami a termelés és a gazdaság nagy alappilléreként jelenik meg... Az állítóké fejlődése jelzi, hogy milyen fokig vált az általános társadalmi tudás, ismeret, közvetlen termelőerővé, és ezért milyen fokig kerültek magának a társadalmi életfolyamatnak a feltételei az általános intellektus ellenőrzése alá és vannak neki megfelelően átformálva.¹¹ (Kiemelés V.L.)

A lényeg tehát az, hogy az emberi lényegi erők kibontakozásának magasabb szintjén -- és nyilvánvaló, hogy egy szocialista társadalomban erről van szó --, a legfőbb gazdaság- és értékképző szerepet a nyers, fizikai erőfelfejtés helyett az intellektualizált, szellemmel átítatott munka; a munka mennyisége helyett a munka minősége; az egyszerű, tanulatlan munka helyett a bonyolult, tanult munka veszi át. Másképpen: döntővé válik az, amit ma kreativitásnak, innovatív képességnek, alternatívákban való gondolkodni tudásnak, vagy röviden: az egyes egyén és az egész társadalom szellemi fejlettségének, kulturáltságának nevezünk. Ezt látta már a mi Széchenyink is, amikor azt mondta, hogy: "nem a munka, hanem a jól elrendelt munka, szóval az ész a nemzeti gazdaság talpköve."

Lenin elméleti munkásságában szintén nagyon fontos helyet foglal el a kulturális fejlődés, illetve a kultúra általánossá válása fontosságának hangsúlyozása a szocializmus építésének szempontjából. Életének utolsó éveiben minduntalan erre tért vissza. Egyik utolsó cikkében pl. így írt: "... Kénytelenek vagyunk elismerni, hogy a szocializmusra vonatkozó egész álláspontunk gyökeresen megváltozott. Ez a gyökeres változás abban áll, hogy azelőtt a súlypontot a politikai harcra, a forradalomra, a hatalom meghódítására stb. helyeztük, s erre is kellett helyeznünk, most viszont a helyzet annyira megváltozott, hogy a súlypontot a békés, szervező, "kulturális" munkára kell áthelyeznünk. Hajlandó volnék azt mondani, hogy a súlypont számunkra a kultúra terjesztésére toldódik át."¹² A műveltség, a tudás és a szocializmus viszonyának marxi elméleti koncepciója alapján nem meglepő, hogy Lenin - bár a Grundrisse előbb idézett marxi gondolatait nem is ismerte - még a legegyszerűbb kereskedősegéd gazdasági tudásának megbecsülését is fontosnak tartotta. És érthető, hogy a komolyabb tudásról pedig (egy 1921-ben írt cikkében) így vélekedik: "... tiszszerte nagyobb érték számunkra az a "tudományos és műszaki szakember" , aki ha burzsoá is, de érti a dolgát, mint egy felfuvalkodott kommunista,

aki kész bármely pillanatban, éjjel-nappal "téziseket" írni, "jelszavakat" kiadni, üres absztrakciókkal dobálódzni."¹³

Az anyagi javak termelési módja és a társadalom fejlettsége közti összefüggés marxista koncepciója jelentőségének megértéséhez fontosnak tartom még annak hangsúlyozását is, hogy Marx szerint "a társadalmi termelési folyamat végső eredményeként mindig maga a társadalom jelenik meg, azaz maga az ember."¹⁴ A "társadalmi-termelési folyamat" viszont - és itt van a vizválasztó vulgáris marxizmus és autentikus marxizmus között - Marxnál sohasem a közvetlen termelési folyamatot, hanem mindig az össztársadalmi gyakorlatot jelenti. Az "össztársadalmi gyakorlat" pedig természetesen a társadalom valamennyi életfolyamatát tartalmazza, tehát döntő módon a kulturát is, illetve annak minden szféráját: általános és szakmai ismereteket, tudományt, munkakulturát (az irányításban és a fizikai munkában egyaránt), a társadalmi egyének személyiségi vonásait, az emberi érintkezés jellemzőit, és így tovább. A társadalmi termelési folyamatnak az eredménye és szubjektuma mindig az a totálisan fejlett egyén, aki tudatos, személyes, tevékeny és kritikai viszonyban van a mindenkori társadalmi valóság egészével, azt érti és így alakítani képes. A kor történelmileg megérett, illetve szükségessé vált követelményeit és feladatait megérteni nem képes emberekhez egyébként alapvetően fontos információk még csak el sem juthatnak, mert azokat nem értik meg, illetve észre sem veszik. Emiatt viszont nem alakulhat ki az az érdeklődő nyilvánosság és a felelősségen és kötelességtudaton nyugvó közvélemény, amely nélkül nem létezhet szocialista demokrácia. Demokrácia nélkül pedig legszebb eszményeink, céljaink és programjaink is eltorzulhatnak. De hangsúlyozni szeretném, hogy a kötelesség- és felelősségérzet nélküli ún. "demokrácia" nemcsak dogmatizmussá, hanem demagógiává is torzulhat. A demagógia pedig legalább olyan veszélyes, mint a dogmatizmus.

Az elmondottakból azt hiszem kényszerítő erővel következik, hogy a fejlett társadalomban nemcsak hogy nő a szellemi kultúra jelentősége - mellesleg napjainkban az elektronika fejlődése következtében már annak is tanúi vagyunk, hogy még magán a szellemi munkán belül is egyre inkább kikuszóboljuk a mechanikus, rutinjellegű mozzanatok -, hanem ez válik, illetve már vált a társadalmi haladás, vagyis a szocializmus kardinális kérdésévé. Ebben a helyzetben különös sullyal esnek latba az abból adódó problémák, hogy a szocializmus építése viszonylag elmaradott országokban kezdődött, sokszor félfeudális és atrófiás kapitalista viszonyok között, ahol sokszor most kell pótolni még az artigi-anato tradícióját is.

Az természetesen igaz, és erre gyakran hivatkozunk is, hogy bár hiányaink vannak anyagi forrásokban, de komoly szellemi tőkével rendelkezünk. A szellemi tőke megléte aligha vitatható vezető szakembereink jó részénél. Az elmondottakból azonban remélhető-

leg az is kiderül, hogy mivel magasabb szintűvé egy társadalom csak alapvetően determináló összefüggéseinek és folyamatainak az össztársadalmivá fejlődés irányában való mozgásával válhat, a mi fejlődésünkhöz sem elég egy viszonylag szűkebb réteg kiváló színvonalára, mert meghatározó jelentősége az egész nép, az egész lakosság szellemi tőkéjének és színtjének van. Ha viszont ebből a szempontból nézzük a dolgokat, akkor vajon állíthatjuk-e, hogy elérjük, vagy pláne hogy meghaladjuk az élenjáró európai országok általános szellemi színvonalát?¹⁵

Az eddigiekben remélhetőleg sikerült bizonyítanom, hogy társadalmunkban is nő az emberi tevékenység értelmi-intellektuális oldalának, illetve arányának a szerepe, és ennek a folyamatnak az akadálytalan haladása előfeltétele és ugyanakkor tudatos célkitűzése is kell, hogy legyen a szocializmus építésének. De ha ez így van, akkor még egy további konzekvenciát is le kell vonnunk. Ez pedig az, hogy növekszik a társadalomban a kultúrát művelők, a szellemi oldalt hivatásszerűen fejlesztők, vagyis az értelmiség szerepe. Mindez úgy is fogalmazható, hogy a fejlett szocializmus irányába haladó társadalom az "értelmiségiesedés" irányába fejlődik, és egy osztály nélküli társadalomnak lényegét illetően értelmiségi jellegű társadalomnak kell lennie. Ebben az összefüggésben azt hiszem még érthetőbbé válik a marxizmus-leninizmus, illetve a marxista pártok szövetségi politikája. Viszont nem érthető az az időh ként előforduló megnyilvánulás, amely a munkásosztály és a parasztság társadalmi szerepének hangsúlyozásakor csak mintegy mellékesen említi, hogy "és van még a haladó értelmiség"! Ez annál is inkább érthetetlen, mert már Gramsci kifejtette, hogy "minden egyes társadalmi csoport, amikor a gazdasági termelés világában valamely lényeges tevékenység eredeti talaján megszületik, akkor egyben szervesen megteremti magának azoknak az értelmiségieknek egy vagy több rendjét, akik biztosítják egyenmőségét és saját szerepének tudatos voltát, nemcsak gazdasági, hanem társadalmi és politikai téren is."¹⁶ (Kiemelés V.L.) A mi mai értelmiségünk pedig tulnyomó többségében már a szocializmusban felnőtt és azzal azonosuló szerves értelmiség.

Az értelmiségi szerepet illetően egyébként nagyon figyelemre méltó Gramscinak egy másik gondolata is. Eszerint: "Könnyen tréfa és karikatúra tárgyává válhat az az állítás, hogy egy politikai párt minden tagját értelmiséginek kell tekinteni; és mégis, ha belegondolunk, ez a legpontosabb fogalmazás. Lehet éppen fokozati különbségeket tenni, a legmagasabb vagy a legalacsonyabb fokozatból lehet több vagy kevesebb a párton belül, de nem ez számít: számít az irányító és szervező szerep, vagyis a nevelő, tehát az értelmiségi szerep."¹⁷

Mindezek hátterében még érthetlenebb a képzett intellektuális munkaerő pazarlása, a kreatív értelmiségi munka devalválódása és ennek következtében az a bizonyos foku felhígulás és kontraszelekció, amely bár nem azonos mértékben, de az oktatástól a tudomá-

nyos kutatásig a szellemi munka nagyon sok területén tapasztalható. Pedig az oktatás és a nevelés, mint az egyén általános értékteremtő képességeinek intenzív termelése, a legfontosabb értékfenntartó és értéktermelő tevékenység, és egyik kulcspontja mindannak, amit a szellemi kultúráról eddig elmondottam. Az ember kulturális evolúciója az oktatáson alapul, és ezért az ebben elkövetett hibák, vagy lemaradások úgy jelentkeznek fejlődésünkben, mint a biológiában a negatív mutációk. A tudományos kutatás vonatkozásában pedig nem szabad elfeledkezni arról, hogy ez nemcsak a közvetlen termelés, hanem több területe a totálisan fejlett személyiség tudatos kibontakoztatásának vonatkozásában is kulcsfontosságú. Hogy csak egy konkrét tudományra, saját szűkebb kutatási területemre utaljak e vonatkozásban, az idegrendszerkutatás pl. döntő szerepet játszik többek között a kreativitás valószínűleg meglévő imprinting periódusaival kapcsolatos tudnivalóktól, egészen az emberi motiváció és magatartásformák megfelelő kezeléséhez szükséges idegrendszeri összefüggések feltárásig. Attól félek, hogy a szellemi munka társadalmi fontosságának megfelelően való kezelése és értékelése területén elkövetett hibák legalább olyan mélyre és hosszú távra kihatóak, mint az ötvenes évek voluntarista külső beavatkozásai a közvetlen termelési folyamatba.

A társadalom és tudomány kölcsönösen gyümölcsöző kapcsolataihoz a filozófia ma, úgy gondolom, többek között az elmondottakkal is hozzá tud járulni. Ezek háttérében gyakran forognak a fejemben József Attila szavai. Fontolgom magamban azt a gondolatát, hogy örömben, gyászban és lámpalázban, hogy kell ma sorsunkra várni,

"a gyönyörű sikert, mely megvan bennünk,
ki tudja-e a végzet licitálni -" ¹⁸

Szeretném remélni, hogy mondanivalómat sikerült úgy prezentálnom, hogy abban érezhető volt az a hitem, hogy lehetőségeinket ki fogjuk tudni licitálni.

A. Peccei nem régen megjelent könyvének azt a címet adta, hogy: Kezünkben a jövő. Lényegét tekintve ez a marxizmus filozófiájának a konklúziója is, talán annyi finomítással, hogy a kulturált emberiség kezében a jövő. Azt persze tudni kell, hogy ez a társadalom-filozófia - ahogy megalapozói is kezdettől fogva hangsúlyozták - nem betlehemi csillagként a fejünk felett ragyogva mutatja nekünk az utat. A társadalmi haladást szolgáló elméletnek és gyakorlatnak mindig csak a szilárdan az objektív realitás talaján álló és folyamatosan megújulni tudó kritikai tudományos gondolkodás lehet az alapja és bennünk rejlő feltétele. Ez a fajta gondolkodás az, amely sohasem fog megelégedezni arról sem, hogy a történelem mindig ellentmondásokon át töri a maga útját, s ezeket az ellentmondásokat nem elkendőzni, hanem az emberi gyakorlat folyamatában tudatosítani és megoldani kell. A megoldásokat célzó tettek természetesen történelmi létünk minden pillanatában csak mindenkor belső és külső feltételeink felmérésén nyugodhatnak. Az elmélet sohasem kérhet

számon a gyakorlattól olyan tetteket, amelyeknek nincs meg az objektív realitásuk. Az alternatívákban való kreatív gondolkodás az adekvátan felmért lehetőségeken belül maradó, azokat viszont jól kihasználó gondolkodás. Ha ebben a szellemben tudunk teoretizálni és cselekedni is, akkor bizhatunk abban, hogy az értelmünkben és szívünkben hordott Jóügy - Németh László hasonló összefüggésben irt szép szavait kölcsönözve - mint egy szívós gyökereivel kemény kövek közt tapogatózó, fényt nyomozó és sziklát őrölő növény¹⁹, valóban a legalapvetőbb humanista értékek és érdekek megvalósítója, a kreatív emberi képességek egyre szélesebb körű kibontakozását hordozó folyamat mozgásban tartója lesz.

JEGYZETEK

- 1 Ady Endre: Akik mindig elkésnek. Összes versek. Szépirodalmi, Bp. 1958.
- 2 Marx, K.: Rugehoz írott levél. MEM 1. Kossuth, Bp. 1957. 346. old.
- 3 Engels, F.: Levél K. Schmidtnek. Válogatott M., II. Kossuth, Bp. 1963. 476. old.
- 4 Engels, F.: A család, a magántulajdon és az állam eredete. ME. Vál. Műv. II. Kossuth, Bp. 1963. 292. old.
- 5 Marx, K. - Engels, F.: A német ideológia. MEM 3. Kossuth, Bp. 1976. 38. old.
- 6 Engels, F.: Levél K. Schmidtnek Vál. M. II. 476. old.
- 7 Lenin, V.I.: Beszéd a népgazdasági tanácsok I. kongresszusán. LÖM 36. Kossuth, Bp. 1976.
- 8 Gramsci, A.: Marxizmus, kultúra, művészet. Kossuth, Bp. 1965. 102. old.
- 9 Hermann I.: A mai kultúra problémái. Kossuth, Bp. 1974.
- 10 Lukács Gy.: A munka. Magyar Filozófiai Szemle, 1972. 16: 1-58. 10. old.
- 11 Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. Kossuth, Bp. 1972. 168-170. old.
- 12 Lenin, V.I.: A szövetkezetekről. LÖM 45. Kossuth, Bp. 1975. 374. old.
- 13 Lenin, V.I.: Az egységes gazdasági tervről. LÖM 42. Kossuth, Bp. 1974. 338. old.
- 14 Marx, K.: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai II. 175. old.
- 15 Andics I.: A gazdaság megújulásának társadalmi tényezői. Magyar Tudomány, 1981. 4.: 243-252.
- 16 Gramsci A.: Marxizmus, kultúra, művészet. 112. old.
- 17 Uo.
- 18 József Attila: Osztás után. Összes Verseik. Szépirodalmi, Bp. 1960.
- 19 Németh László: Sajkódi esték. Magvető, Bp. 1961 59. old.

II.

A SZEKCIÓÜLÉSEK ELŐADÁSAI

I.

FILOZÓFIA SZEKCIÓ

Alapi Zita

EGY EXPRESSZÍV VÉLEMÉNY A SZEKULARIZÁCIÓ TÉMAKÖRÉBŐL

(H. Cox könyve alapján)

Paul Tillich protestáns teológus - aki az USA-ba emigrált a nácizmus elől - 1962-ben, nem sokkal halála előtt a következő sorokat írta:

"Ha a kereszténység több akar lenni mint vallás, akkor önmagában minden olyasmi ellen harcolnia kell, ami által "vallássá" lesz. Ha a kereszténység önmagát mint vallást felül akarja múlni, akkor a mítosz és kultusz uralma ellen kell harcolnia, amit meg is tett, és éppen a Bibliában, amely - ezt nem kellene elfelejtenünk -, nemcsak vallásos, hanem vallásellenes könyv is."¹ Egy másik neves huszadik századi teológus - Dietrich Bonhoeffer - szerint a vallás csupán a keresztény hitnek történelmi megjelenési formája volt, a világ nagykorúvá vált, és e nagykorúvá vált világban csak egy "vallástalan világi" kereszténységnek van helye.²

Bár tautológiának tűnik napjainkban a szekularizáció folyamatáról beszélni, úgy gondolom nem felesleges e folyamat bizonyos tendenciáinak konkrétabb megvizsgálása, szem előtt tartva azt, hogy e szekularizációs folyamat roppant ellentmondásos, sőt a világ egy részén a vallások megújulásáról is beszélhetünk, másutt pedig arról, hogy a hajdani egyöntetű és kényszerű vallásosságot egy változatosabb, differenciáltabb vallásosság váltja fel.

A századunkban bekövetkezett nagy társadalmi átalakulásoknak - a szocializmus létrejötte, az egykori gyarmatok felszabadulása, a tudomány és technika eredményeinek újrászerveződése, az urbanizáció, a világ fejlett és fejletlen régiói közötti szakadék növekedése - megvannak a szellemi-eszmei következményei, és ezeket az egyházaknak is figyelembe kell venni.

Nem csupán arról van szó, hogy nagymértékben megnövekedett a profán, agnosztikus és materialisztikus nézetek befolyása, hanem arról is, hogy a harmadik világ vallásainak - iszlámnak, hinduizmusnak, buddhizmusnak - a befolyása is fokozódott, ugyanakkor áttolódtak a kereszténység súlypontjai is. Johan Baptist Metz teológus szerint a katolikus egyháznak fel kell figyelnie arra, hogy Európa és Észak-Amerika egyházához nem csupán függelékként csatlakozik a harmadik világ egyháza; ma már inkább a harmadik világ egyházáról beszélhetünk, amelynek nyugat-európai előtörténete van.³

Számunkra is figyelemre méltó a harmadik világ vallásosságának az a formája, mely a fennállót nem megőrizni, hanem éppen radikálisan megváltoztatni kívánja, és így élesen különbözik a fejlett ipari országok vallásosságának attól a formájától, mely a viszonylagos

jölét feltételei között akarja fenntartani és megőrizni a vallást. (Persze itt most eltekintünk a két póluson belüli belső differenciáltságtól.)

Az iparilag fejlett országokban a szekularizáció folyamata - bár egyenlőtlen - mégis megfordíthatatlannak tűnik. E folyamatra történő reakcióként is értelmezhetők azok a teológiai kísérletek, melyek a hit szükséges intellektuális reformjára hivatkozva kívánnak válaszolni a kor problémáira.

Ha az előzőekben a kereszténységen belüli - a fejletlen és fejlett régiók vallásossága közötti - különbségre helyeződött a hangsúly, akkor most az iparilag fejlett országok kereszténységének belső differenciáltságára kell felhívni a figyelmet. Itt a legfontosabb annak a különbségnek a megállapítása, mely a progresszív társadalmi folyamatokat támogató és a haladással szembeforduló, konzervatív erők között fennáll és nem azonosítható a felekezeti különbségekkel.

A differenciáltság másik aspektusa a kereszténységen belüli pluralizálódás, aminek egyik vetülete a teológiai pluralizmus, melyet a II. Vatikáni zsinat óta - természetesen különböző értelmezésekkel - a katolicizmuson belül is, mint állandósult jelenséget ismernek el. A katolicitás eredetileg egyetemességet jelent, de ez az egyetemesség - mely még a kereszténység legprosperálóbb időszakaiban sem jelentett differenciálatlan egységet - a reformáció időszaka óta, illetve a polgárosodás, a tőkés formáció létrejöttével igencsak kérdésessé vált, és az ugynevezett ellenreformáció (mely másfelől a katolicizmus belső reformját jelentette) óta hosszú ideig csak egy megmerevedett struktúra révén tudta fenntartani ezt az egyetemességet. A neoskolasztika és a neotomizmus életképtelensége az ötvenes évektől egyre nyilvánvalóbbá vált, de az egyházi vezetés csak a hatvanas években szánta rá magát újabb reformokra, a megújulásra, szerepének ujjaértékelésére.

Más a helyzet a kereszténység protestáns, újabb ágával. A vallásos hit reformja, mely itt egy új társadalmi osztály létrejöttét támogatta, kezdettől differenciáltságot mutat. A már idézett teológus Paul Tillich szerint az ugynevezett protestáns principium éppen azt a vallás fejlődésében megtalálható tendenciát jelöli, mely állandóan kritizálja és átformálja önmaga történelmi megjelenési formáit és ezáltal megakadályozza az egyházak megmerevedését. A protestáns principium - írja Tillich - nem azonos sem a reformációval, sem az őskereszténységgel, sem általában egyetlen vallásos vagy kulturális formával. Egyrészt mindegyikben megjelenik, másrészt minden formát transzcendál, amennyiben tiltakozást tartalmaz minden abszolutsági igény ellen, amit bármely véges valósággal kapcsolatban emelhetnek. A protestáns principium tehát - mondja Tillich - minden vallásos és kulturális valóság bírója, beleértve azt a vallást és kulturát is, ami magát protestánsnak vallja.⁴

E gondolatok is azt jelzik, hogy igen jelentős változások történtek az elmúlt évtizedekben - elsősorban a protestáns teológián belül a kereszténység önértelmezésében, a vallás fogalmának meghatározását is beleértve. Határozott törekvéseket figyelhetünk meg egyrészt a hit és a vallás szétválasztására - ami együttjár egy sajátos valláskritikával -, másrészt a hívő ember helyének, szerepének definiálására a szekularizálódó világban. D. Bonhoeffer szerint a "keresztény ember nem homo religiosus, hanem egyszerűen ember, mint Jézus - bizonyára ellentétben Keresztelő Jánossal - volt".⁵ Egy hangsúlyeltolódás megy tehát végbe a transzcendenciától az immanencia felé, ami együttjár egy mitoszتانitási és kultuszredukáló törekvéssel.

Visszatérve a tillichi protestáns principiumhoz, és egyben szűkebb témánkhoz is közelítve, tény, hogy pl. az amerikai protestantizmusra a széttöredezettség, a vallási és teológiai pluralizmus nagymértékben jellemző. (Egy-két elképesztő szám: 332.970 egyházhoz tartozik az USA lakosságának 60,7 %-a. A protestantizmus nagyobb létszámu, de kisebb és nagyobb egyházak sokaságára oszlik - pl. baptistából 16, pünkösdistákból 15, presbiteriánusból 8, metodistából 6, reformátusból 2 egyházat tartanak számon, de általában is jellemző a felekezeti tarkaság: keleti ortodox 15, zsidó 4 egyház.)⁶

Meg kell jegyezni, hogy a kutatók a vallási pluralizmusban a szekularizáció egyik aspektusát látják, de nem azonosítják azt a szekularizációval.

Persze a sajátos észak-amerikai pluralizmus és a protestantizmus szorosan összefügg egymással. Éppen az USA gazdasági, nyelvi és szociológiai tényezőinek sokfélesége is involvál egy bizonyos teológiai, vallási pluralizmust.⁷ Mindenesetre a protestantizmus a sola scriptura elvével sokkal inkább megfelelni látszik a kor követelményeihez rugalmasabban igazodó, a klasszikus teológiai modelleket felváltó új, alternatív modellek kiépítésére.

A mai amerikai protestáns teológiában a katolikus és zsidó nézetek is jelen vannak, és ugyanakkor maga a "másik Amerika" is, mind földrajzi, mind politikai-kulturális értelemben: Latin-Amerika csakugy, mint a hivatalos "Great Society" disszidensei és lázadói. Az ún. "felszabadítási teológia" képviselői éppen azok a teológusok, akik a faji, nemi, nyelvi érdekeket, kisebbségeket, a látványosan megkülönböztetetteket képviselik.

Harvey Cox második könyve, a *The Feast of Fools* (A bolondok ünnepe)⁸ 1969-ben jelent meg, és tükrözi azt a változást, ami a protestáns teológiában végbement az utóbbi években. Egyrészt erőteljesen jelentkezik benne a latin-amerikai és középkori katolicizmus, másrészt a 60-as évek diák- és újbaloldali mozgalmainak hatása. Ő maga ezt a művét dionüszoszsinak, játékosnak nevezi, szemben az 1965-ben megjelent könyvével a "The Secular City"-vel, amelyet apollóinak, józannak, olyan műnek tekint, amelyben tulteng

a buzgó evilági aktivizmus, és amelyet "tulságosan protestáns" könyvnek jellemez "legalábbis a kálvinista-puritán értelemben".⁹

Az észak-amerikai fiatalok a vietnami háború és a polgárjogi mozgalom évtizedében látványosan megtagadták a protestáns-puritán etika értékeit és normáit, amelyeket Max Weberrel, Max Horkheimerrel és Herbert Marcuseval egyetértésben a kapitalizmus szellemével rokonítottak. Visszautasításuk - akár harcos, akár szelíd formában a "kivonulásban" - annak a status quo-nak szólt, amelyben ez a szellem testesült meg.

A könyv, melynek alcíme: teológiai esszé a fesztivitásról (ünnepelni tudásról) és fantáziáról, örömmel üdvözlí a spontán ünnepeket és a szabad képzelet ujjászületését, amelyeket egy embrionális kulturális forradalom nyitányának, egy ünnepibb és érzésorientáltabb életmegközelítés jeleinek tekint. Könyvének célját így jelöli meg: "megvizsgálni az ünnepek és fantázia elvesztését és ujrafelbukkanását civilizációnkban és értékelni mindkét fejlődést egy teológiai perspektívából."¹⁰ Ugy látja, hogy a nyugati ipari társadalmak bőségéért nemcsak az ún. alulfejlett világ népei és saját kizsákmányolt szegényei fizettek tulságosan nagy árat, hanem maga a fogyasztói-jóléti társadalom embere is, még pedig azért, mert élete megdöbbenően elszegényedett, képzelőereje és ünneplőképessége elsorvadt. Holott az ember igazi természete szerint olyan lény, mely nemcsak dolgozik és gondolkodik, hanem énekel, táncol, mesél, és ünnepel is, homo festivus és homo fantasia is. Nincs emberi kultúra ünnepek, mesék és mítoszok nélkül. Évszázadokon keresztül a kereszténység látta el civilizációnkat ünnepnapokkal és jövőképekkel, kulturális emlékezettel és reményekkel. Az ünnepek fokozatosan elvesztették vallási értelmüket, ahogy Cox írja: "karácsony napjainkban egy nagy családi összejevetellé, húsvét tavaszi divatbemutatóvá vált, és hálaadás ünnepén senki nem mond köszönetet. A vallási szimbólumok ereje megcsappant. A képzelet, mely reményeinket táplálta a jövő iránt, elvesztette izzását. A multat gyakran úgy fogjuk fel, mint egy kelepécét, melyből menekülni kell, és a jövőt a jelen unalmas meghosszabbításaként. A saját mult és egy valóban megnyerő jövőkép nélkül a nyugati ember vagy a sívár jelenen bosszankodik, vagy elpazarolja magát értelmetlen célok üldözésében."¹¹

A teológus saját egyházi hagyományaival is szembekerül, amikor az ünneplésnek, a játéknak és a fantáziának a jogait követeli vissza az "egydimenziós" protestáns gondolkodással szemben. A szorgos, józan, komoly és önmagát tulságosan komolyan vevő protestantizmus világából kimaradt a homo ludens, a homo festivus. Nem véletlen - írja - hogy a középkori Európában szélesesen elterjedt "bolondok ünnepe" - amelyen a társadalmi szerepek felcserélődtek és minden szokás, konvenció gúnyolódás tárgyává válhatott - éppen a reformáció és ellenreformáció korában halt el, noha már korábban is kritizálta az egyház, sőt a bázeli zsinat 1431-ben el is ítélte. A "bolondok ünnepe" túlélt a hivatalos elítélést, de Kálvin és Loyolai Ignác szellemének szigorát nem.

Az ünneplésnek, játéknak és fantáziának a valláson belüli helyét akkor követeli vissza Cox, amikor a faji, nemzetiségi diszkriminációk, a társadalmi igazságtalanság és a "háború ellen tiltakozó fiatalok, a technokrata társadalom irracionális rációja ellen lázadók rájöttek, hogy a politikai elkötelezettség nem zárja ki az életigenlést".

Nyilvánvaló, hogy e nosztalgia csupán a tárgyat keresi a múltban, s a középkori ünnepek felidézésének indoka sokkal inkább a jelen kritikája. A teológia itt éppen arról a polgári valóságtól és ideológiától akar elszakadni, melynek létrejöttében a protestantizmusnak is komoly szerepe volt.

JEGYZETEK

- 1 Paul Tillich: Das Christentum und die Begegnung der Weltreligionen. Gesamtnote Werke V. 94. old.
Idézi: Jánossy Imre "Ellentétes kiindulás - közös felelősség" c. tanulmányában. Világosság, 1981. 11.szám, 701. old.
- 2 Dietrich Bonhoeffer: Szöveggyűjtemény Dietrich Bonhoeffer műveiből. Kézirat 1984, F.O.T.I.K. Debreceni Munkabizottságának Füzetek 2, 71. old.
- 3 Vigilia, 1984. 6. szám, 464. old.
- 4 Paul Tillich: Szöveggyűjtemény Paul Tillich műveiből.
Kézirat 1984. F.O.T.I.K. Debreceni Munkabizottságának Füzetek, 3, 21. old.
- 5 Dietrich Bonhoeffer: I. m. 73. old.
- 6 Felekezeti megoszlás az Amerikai Egyesült Államokban.
Világosság, 1982. 8-9. szám, 525. old.
- 7 Vályi Nagy Ervin: Pluralizmus - protestantizmus. Világosság, 1982. 8-9.szám, 509. old.
- 8 Harvey Cox: The Feast of Fools. A Theological Essay on Festivity and Fantasy.
Cambridge (Massachusetts) 1969, Harvard University Press.
- 9 Im. Preface VII.1.
- 10 Im. 17. old.
- 11 Im. 14-15. old.

AZ EVOLUCIÓ FOLYAMATÁNAK PIAGET-I ÉRTELMEZÉSÉRŐL

Jean PIAGET genetikus episztemológiai koncepciójának kidolgozása során az evolúciós elméletek némelyikének az értelmezésére-bírálatára is vállalkozott. Vállalkozását az a kényszer motiválta, amely egy önálló evolúció-felfogás kidolgozására bírta rá.

A mostani alkalommal mindössze arra törekszünk - mintegy bevezetőjeként egy hosszabb, átfogó tanulmány sorozatnak -, hogy

- a) PIAGET evolúció-felfogását a "Le comportement, moteur de l'évolution" (1967) című, szintetizáló műve alapján jelezzük;
- b) kísérletet tegyünk a "Le comportement ..." szituálására a viselkedési evolúciós elemzések univerzumában;
- c) érzékeltesük a "Le comportement..." viszonyát egy tudománytörténeti relevanciával is rendelkező műhöz (a "Psychogenese et histoire des sciences" (1983) címűhöz).

a) PIAGET viselkedésen (magatartáson) olyan cselekvésegységeket ért, melyekkel valamely szervezet azt szándékozik elérni, hogy külső környezetére hatva módosítsa annak állapotát, vagy saját helyzetén változtasson, módosítva külső környezetéhez való viszonyát. PIAGET példáiból (élelemkeresés, fészekrakás stb.) kitetszik, hogy nála a viselkedés szenzo-motoros magatartásforma - tehát percepció és összetett mozgás -, mely representatív interiorizációt eredményez (az emberre gondolva: cselekvései tipikusan mentális tevékenységgel vannak összekötve). Az organizmus belső változásait (pl. az izmok összehúzódását, a vér cirkulálását) PIAGET a viselkedés által kondicionálnak, s nem viselkedésnek minősíti, mint ahogyan kizárja a viselkedés köréből a légzés-involválta hangulatváltozásokat is, mondván: ez esetben olyan folyamattal van dolgunk, amely nem szándékozik hatást gyakorolni az organizmus környezetére.

Viselkedésként aposztrofálja viszont PIAGET az állati reflexet, sőt pl. valamely virág fényre történő reagálását is, kiemelve: ezek ha lokálisan és alkalmasszerűen is, de az organizmus és környezete közötti kapcsolatok módosítására irányulnak.

Mindezek alapján PIAGET hangsúlyozza: a viselkedés olyan teleonomikus karakterű tevékenységformákból áll, melyeknek célja a környezet olyképpen történő felhasználása vagy átalakítása, hogy e processzus eredményeként az organizmus környezetre gyakorolt hatásának mértéke megmaradjon, vagy növekedjék.

Ezen intonáció után PIAGET bejelenti: a "Le comportement..." célja az, hogy kritikusan vizsgálja meg azokat az evolúciós koncepciókat, melyeket nem a viselkedés belső mechanizmusaira reflektálva dolgoztak ki, azaz nem az etológiából kiindulva alapozták

meg, hanem a viselkedésnek a fejlődés általános folyamatában játszott szerepe alapján explicáltak. PIAGET ezen utóbbi megoldási típusok általános hibájaként azt nevezi meg, hogy nem manifesztálódik bennük az a tény: a viselkedés szerepe alapvetően fontos a fejlődés szempontjából, mint annak szükséges, habár önmagában nem elégséges tényezője.

PIAGET - SIMPSON-nal egyetértve - hajlik arra, hogy a viselkedést ne a fejlődés eredőjének, hanem egyik determinatív tényezőjének tekintsük. Szerinte minden szimplifikálás nélkül állíthatjuk: a viselkedésnek a fejlődési mechanizmusokban betöltött szerepét két szélsőséges interpretáció értelmezi.

Az egyik - extrémnek mondható álláspont - LAMARCK-é; ő az evolutív varianciák forrását a környezet új momentumai által előidézett magatartásmódosulásban vélte fellelteni, kiemelve, hogy a viselkedés a fejlődés centrális tényezője - egy organikus belső tényezővel együtt - s funkciója az, hogy a régi és az újonnan megszerzett szokásokat koordinálja.

A másik - nem kevésbé extrémnek mondható álláspont - az ortodox ujdarwinista doktrínáé. E doktrínában nem szerepel explicit módon a viselkedés szerepének a problémája, implicite azonban igen - pl. abban a megoldásban, amely szerint az új genotípus megjelenése a véletlennek tulajdonítható, s adaptív jellege a természetes szelekció után realizálódik. PIAGET kiemeli a véletlen nagyon fontos szerepét az ujdarwinista doktrínában (ennek részletezésétől azonban eltekintünk - bármennyire aktuális is jelenleg a biológiában). Azt kell belátnunk, hogy az ortodox ujdarwinista doktrína szerint az evolutív változatok kialakulásában nem jut aktív szerep a viselkedésnek, s a szelekció a környezet által megkövetelt, valamint a véletlen produkció közötti a posteriori kapcsolatnak betudhatóan nyilvánulhat meg.

PIAGET szerint érthető, hogy azok a biológusok, akik nem óhajtottak lemondani a viselkedés alkotó jelentőségéről, ám nem kívánták tagadni az epigenetikus komplex természetét sem, a két említett extrém szélsőségnél árnyaltabb megoldást kerestek. S BALDWIN munkássága azért igazán figyelemre méltó, mert ő pszichológusként az ujdarwinizmus megjelenése előtt (1896-ban) publikálta "organikus szelekció"-elméletét. Azt mondhatjuk, hogy az "organikus szelekció" elmélete tulajdonképpen azonos a "genetikus asszimiláció" teóriájával, s lényege az, hogy a szelekció az élőlények azon tevékenységén alapszik, mellyel azok - a rendelkezésükre álló öröklött eszköztárral - igyekeznek új környezetükhöz alkalmazkodni. Ez az alkalmazkodás közvetve determinálja a fejlődést. PIAGET a BALDWIN-i elmélet legfontosabb fogyatékoságát abban látja, hogy nem adja meggyőző leírását a fenotípus genotípussal történő helyettesítésének; nagyon komoly eredményének viszont - többek között - azt tartja, hogy az organizmusok azon alkalmazkodási formáinak nagy

részt, melyek a későbbiekben mintegy előkészítik az új genotípusokat, az ontogenezis során jelentkező kezdeményezésekként mutatja be. Nem préformanciával van tehát dolgunk, hanem olyan "ujtításokkal", melyek veleszületett struktúrák felhasználásával realizálódhatnak.

Jelen alkalommal nem kívánjuk - a BALDWIN-re történt utaláson túl - nyomon követni azt a kritikai szemlélet, melynek során PIAGET megvizsgálta a viselkedésnek a fejlődési mechanizmusokban betöltött szerepét interpretálók körét.

PIAGET szerint a biológia központi problémája az endogén eredetű evolutív transzformációk és az eltérő alkalmazkodást igénylő környezet sokrétű tevékenysége közötti koordináció kérdése. Az evidensnek tűnik, hogy a környezet nem hat közvetlenül a genomra, s így a legkézenfekvőbb az alkalmazkodást a szelekcióval magyarázni. Így azonban a szelekció kérdése a faj túlélésének problémájává válik. S ez azért gond - állítja PIAGET -, mert a túlélésadaptáció mellett egyszóval egy gyakorlati és megismerő adaptáció is.

PIAGET tulajdonképpen különválasztja a morfológiai (alaktani) és a viselkedési szintet. Az organizmus szervi felépítéséről az a véleménye, hogy ez olyan öröklődési folyamat eredménye, melyet biokémiai reakciók formálnak ki az epigenezis során - a genomtól a "végső formáig" (a "szuperstruktúráig") bezáróan.

A viselkedési szintre azonban - ráadásul - a cselekvés is jellemző, azaz olyan mozgás, amely a külső környezetre irányul, s mintegy a szervezet "határmezsgyéjéről" ered. Kérdés: hogyan lehetséges értelmezni egy olyan mozgásprogramot, melyet az illető organizmus még - ezt megelőzően - soha nem produkált, sőt előző mozgásprogramokra, mint analógiákra sem hagyatkozhatott?

PIAGET hangoztatja: a viselkedés szomatikus eredetű; ha azonban az eredetnél továbblépünk, ez már "az univerzumra való szükségzerű nyitást" követeli meg. Az organizmus-környezet kölcsönkapcsolata a viselkedés genetikai magyarázatának speciális kérdéseit veti fel: szemben a morfológiai magyarázat általánosságával.

Az ortodox újdarwinistáknak persze ez a probléma nem tűnhetett fel, hiszen ők nem érzékelik az anatómiai és a viselkedési struktúrák fejlődése közötti különbségeket. PIAGET viszont hangoztatja a genetikai asszimiláció, a tanult viselkedési fenokópiának a jelentőségét. A genetikailag determinált, környezeti tényezők hatására kialakuló sajátos viselkedésfajták olyan új, komplexebb viselkedéssé módosulhatnak szerinte, melyek virtuális koordináció által valósulnak meg.

b) Miután - természetesen igen elnagyoltan - jeleztük PIAGET evolúció-felfogását, megkíséreljük elhelyezni e felfogást a viselkedési evolúciós elemzések univerzumában. (Főként WOLSKY-ék (1983) tanulmányára kívánunk hagyatkozni dolgozatunk e részében).

WOLSKY-ék az evolúciós elméletek evolúcióját vizsgálva a viselkedésmód és az evolúció kérdéseinek összekapcsolását "új ut, régi alapokon" minősítéssel látták el. Szerintük az idegrendszer nagyfokú komplexitása egészen új evolúció lehetőségét teremtette meg - a szelekció és a mutáció mellett mintegy "harmadik tényezőként".

WOLSKY-ék (PIAGET-hoz hasonlóan) úgy vélik: az evolúciót nem az organizmus szükségleteinek kielégítése regulálja és viszi előre, hanem különböző struktúrák kialakulása teremti meg az organizmus szükségleteit. Az ösztönt és a tanulást nem tartják teljesen elkülöníthetőeknek, ám - az ösztöntől eltérően - a tanulás specifikus vonásának kevésbé gazdaságos mivoltát, s nem-öröklődő jellegét gondolják. S itt célszerű kiemelni azt, hogy az evolúció egyik fő forrása a determinálatlanság: az organizmus a környezet "kérdéseire" sem sablonokkal felel - s így feleletei ujdonságok lehetnek, olyanok, amelyekre közvetlenül nem volt szüksége (pl. preadaptáció, új terület kikémlése stb.).

Az ortodox ujdarwinizmussal szemben igen fontos kifogásul többek közt azt hozzák fel WOLSKY-ék, hogy nem képes a szétkülönülés (diverzifikáció) respektálására. Abban az esetben ugyanis - ha az ortodox ujdarwinisták intencióinak megfelelően - a szerzett tulajdonságok átöröklését hangoztatjuk, megérthetővé lesz az ösztönös viselkedésmód kifinomult reflexeinek a rögzülése - csak hogy - ha az összes, ebből adódó konzekvenciát végiggondoljuk -, be kell látnunk: ilyen sikeres viselkedésmód-átörökítés esetén a fajok számának lényegesen kevesebbnek kellene lennie.

A viselkedés morfológiai megközelítésének elégtelenségét illetően is konszenzus van PIAGET és WOLSKY-ék között. WOLSKY-ék hangoztatják: a viselkedésmód nem morfológiai-fiziológiai jellegzetesség, hanem (példa rá a tanulóképesség, az emlékezőképesség) tulajdonképpen "másfajta" sajátosság; s a kettő közötti eltérés nagyságát jól illusztrálja a molekuláris biológia elgondolásait követő morfológus-fiziológusok és az etológus-állatpszichológusok egyet nem értése.

WOLSKY-ék a distinkció fontosságát hangsúlyozzák a növényi és az állati viselkedésmód vonatkozásában. A viselkedés mint ösztönös vágy csak az állatvilágra jellemző - s ez azért lényegi kérdés, mert az ösztönös vágyak a priori okát feltételezik WOLSKY-ék. Tulajdonképpen fiziológiai reakcióként könyvelik el az élettelen világ ritmusát tükröző különböző vágyakat, amelyek - belső hajtóerők evolúciójának betudhatóan - elveszithetik közvetlen kapcsolatukat a fiziológiai állapotokkal. (Gondoljunk a pavlovi csengő helyettesítő szerepére, vagy arra, hogy a nemi élet elveszitheti az utódok létrehozására intencionáló dsi, ösztönös motivumát - s az evolúció ilyképpen felfogható a múlttól való eltávolodásként.)

WOLSKY-ék sztereotipikus és egyéni viselkedésről beszélnek; előbbi eredetileg talán tanuláshoz kötődő volt, de genetikailag asszimilálttá vált, s önmagában nem alkalmas arra, hogy akár az igazán sztereotipikus viselkedéseknek mondható hangyák teljes viselkedés-repertoárját leírjuk vele. Hiszen a hangyák esetében is találkozunk egyéni viselkedéssel (pl. akadályok leküzdése során).

Az állati viselkedésmód sajátosságainak számbavételét három megszorítással fejezik be WOLSKY-ék. Említik: a viselkedésmód varianciái fajon belül és fajról fajra egyaránt jóval nagyobb számúak, mint a morfológiai vagy fiziológiai változatok száma. A fenotipikus (megfigyelhetően manifesztálódó) viselkedésbeli sajátosságok az állati evolúciót a percepció, a tanulás és az ösztönök alakítása útján befolyásolják. A viselkedésmódok gazdagsága nem vonja törvényszerűen maga után a szükségletkielégítés fiziológiai céljának változatosságát.

WOLSKY-ék egyik konklúziója az, hogy a viselkedés - lényegét tekintve - pszichikai folyamatok rendszere: preferált percepciók, szelektív asszociációk stb.

WOLSKY-ék hangsúlyozzák: az evolúcióelmélet történetének új időszakáról, talán egy új szintézis megalkotásának érájáról van szó napjainkban. S tanulmányukból kitetszik ennek az új szintézisnek egyik elengedhetetlen mozzanata: ez épp a PIAGET által is kultivált viselkedési evolúciós elemzések együttese.

Bizunk benne, sikerült érzékeltetni, mennyire szinkron szaktudományos problémákra reagál PIAGET 1976-os kötete. E rész lezárásaként egy olyan kérdésre kívánunk kitérni, amely következő problémakörünk szempontjából is jelentős lesz.

PIAGET hajlik arra, hogy analógiát konstatáljon az onto- és filogenetikus fejlődés között - az evolúció folyamatának aspektusából. Nem általánosan elismert analógiával van itt dolgunk, de mindenesetre olyannal, melynek validitását többen - épp napjainkban - is megerősítették. Az idő rövidségére tekintettel ez alkalommal is csak minimális hivatkozásra futja. Az említett kérdés igen elegáns kifejtésére nálunk legutóbb MOLNÁR (1984) vállalkozott. Ő írja: "Az egyedfejlődés-evolúció kapcsolatával az ontofiletika foglalkozik. Az egyedfejlődés-evolúció reláció lényege olyan módon absztrahálható, hogy miként az univerzum történetében a korábban keletkezett objektumokat, azok tulajdonságait és határait átemelik magukba a későbbi történeti fázisok, azonképpen használnak fel az egyes fajok ontogenezisében azok a mozzanatok, amelyek a filogenezis korábbi szakaszaiban már létrejöttek. Az ontogenezis a filogenezis tukre, a filogenezis pedig az ontogenezis." (MOLNÁR, 1984. 159 p.) Arról azonban, hogy az egyedfejlődés-evolúció kapcsolódása részleteit illetően milyen, igen keveset tudunk.

Az mindenesetre több, mint feltételezhető - állítja CSÁNYI (1984) -, hogy "mind az onto-, mind a filogenezis során kimutatható a replikatív információ mennyiségének növekedése, konvergenciája és kompartmentalizációja, ami lehetővé teszi az ontogenezisének az irányított evolúció egy speciális formájaként való taglalását." (CSÁNYI, 1984, 4 p.)

c) Már csak egy - előzetesen vállalt - feladat teljesítésével vagyunk adósak: a "Le comportement..." viszonyát kívánjuk érzékeltetni a tudománytörténeti érvényességgel is bíró "Psychogenese..."-hez. A "Psychogenese..." PIAGET és GARCIA (utóbbi fizikus, aki CARNAP tanítványa is volt) műve. A szerzők igyekeznek felderíteni azokat a közös mechanizmusokat, amelyek a pszichogenezis és a tudományok genezisé is. Szerintük e közös mechanizmusok az intra-, inter- és transzszekvenciák.

Az intra-, inter- és transzszekvenciák egymásra következése minden ismereti terület összes szintjén felderíthető, s kifejezi az asszimiláció és az egyensúlyba hozás törvényének megfelelően jelentkező kognitív szerveződéseket. A megismerő alany egy számára új ismereti területre érve saját cselekvési - vagy konceptuális sémái által megszabott módon asszimilálja az adott tényeket: az összefüggő tárgyakat, alakzatokat, viszonylatokat stb. Ez a megismerés kezdeti ("intra") fázisa: az analízis során egyensúlyba kerül a megismerő alany asszimilációs sémarendszere és a ténylegesen adott, új ismerethez megfelelő alkalmazkodása. Így új sémákra tesz szert az alany, ezek az új sémák azonban nem elszigeteltek: hiszen az asszimiláció folyamata - előbb vagy utóbb - olyan alrendszerre vezet, amelyek többé-kevésbé rögzülő (megszilárduló), elrendezett (átalakított ismereti komplexumok formáját öltik - ez az "inter"-fázis. Ezen alrendszerek egységesülése az a következő fázis, amelyet a "transz"-terminus jelöl: az analízis és a szintézis, a különbözőzés és az egységessé válás az újdonosság provokálta zavart megszünteti, a megismerő alany szükségszerűen lép túl a konfliktuson. PIAGET-ék triádként értelmezték az intra-, inter- és transzszekvenciák egymásra következését, a klasszikus dialektika tézis-antitézis-szintézis analógiájával is érzékeltetni próbálják a kiegyensúlyozódás és az egyensúlytalanná levés folytonos átmeneteit, kifejezésre juttatva azt, hogy egy "transz"-fázis újabb "inter"-fázisba torkollik. Mindez - pl. a geometria szempontjából - úgy is értelmezhető, mint egy különös megkettőződés: az eredetileg kívülről származó tények és a belső átalakítások kölcsönös egymásba való átmenete. Az imént összefoglalt folyamatot (az exogén, exo-endogén és endogén evolúció relevanciáját) az algebra fejlődésével éppúgy illusztrálják a szerzők, mint a gyermeki fejlődés kezdeteivel.

Amit mondani kívántunk - hangzik PIAGET-ék egyik kijelentése - pusztán annyi, hogy a tudományok történetén át és a pszichogenezis folyamán keresztül egyaránt: a megismerő alany bármire, amire szert tesz, hasonló modellek ismételt felhasználása által tesz szert - akármelyik szintjét tekintjük is az ismereteknek. (Gondoljunk a már jelzett asszimiláció-

-alkalmazkodás, egyensúlyba hozás - egyensúlytalanná válás, intra-, inter- és transz-szekvencia modellekre.) S végül, a kontextusról: azt, hogy a megismerő alany bizonyos tárgyak vagy szituációk felé orientálódik, s nem más irányba -, hogy bizonyos tárgyakat helyez valamely összefüggésbe, s nem másokat, ezt az orientáló erőt nagy mértékben a szociális környezet hatásának, s a kulturális modellek befolyásainak kell tulajdonítanunk. Ezen hatások és befolyások ugyanakkor nem módosítják az emberi létnek (mint biológiai lény létének) a szükségszerű mechanizmusait, melyeket azért működtet, hogy megismerje a tárgyi világ összefüggéseit - a szociális jelölések különböző típusait használva ismeretszerzése során.

Befejezésül azt kívánjuk kiemelni: PIAGET evolúció-elméletének lényeges jellemző vonásaiként kell megneveznünk azt a törekvését, hogy

- i) az evolúció folyamatát a viselkedés mobilizáló, s ekként karakterizáló tényezőjével kapcsolja egybe;
- ii) analógiát tételez az onto- és filogenezis folyamatai között - az evolúció aspektusából szemlélve e folyamatokat;
- iii) utalva a dolgozatunk első részében említett megismerő adaptációra, fel kell figyelnünk arra is, hogy az evolúció általános törvényeit konkretizálhatóaknak tartja PIAGET a pszichikum onto- és filogenetikus fejlődésére éppúgy, mint az individuum ismeretszerzésének folyamatára, s a tudományos ismeretek fejlődésének processzusára. Meggyőződésünk: PIAGET elméletalkotása a biológia, s a pszichológia számára éppúgy ad respektálandó értékeket, mint a tudománytörténet, vagy a filozófia számára. Előadásunkkal azt szándékoztuk, hogy prezentáljuk: a marxista filozófia szempontjából sem minősíthető haszontalan kaladnak az, ha megismerkedünk PIAGET evolúció-képével.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- CSÁNYI, 1984: Csányi Vilmos - Kampis György: Autogenezis: összegezett rendszerek evolúciója. Biológia, 32.
- MOLNÁR, 1984: Molnár István: Evolúció és egyedfejlődés. In: Evolúció IV. Az evolúció frontvonalai. (Szerkesztette: Vida Gábor) Natura, Budapest.
- PIAGET, 1967: Jean Piaget: Le comportement moteur de l'évolution, Gallimard, Párizs.
- PIAGET, 1983: Jean Piaget - Rolando Garcia: Psychogenese et histoire des sciences. Flammarion, Párizs.
- WOLSKY, 1983: Wolsky Issekutz Mária - Wolsky Sándor: Az evolúció mechanizmusának kérdése 100 évvel DARWIN halála után. Biológia, 31.

A TERMELŐMUNKA TÖRTÉNETI FORMÁIRÓL

"Minden társadalmi forma azzal győzte le az őt megelőzőt, hogy a munka termelékenységének magasabb fokát produkáta"

(Lenin)

1.

Mind egyértelműbb aktualitása van napjainkban a fenti - a marxista történelem- és társadalomfelfogás egyik paradigmatis felismerését summázó - lenini gondolatnak. Napjainkra a szocializmus építésének döntő kibontakozási területévé válik a termelőmunka történelmi forradalmasítása.¹

Történelmi okokból nagyjából egyidőben - a hatvanas évek elejétől - merült fel ez a történelmi-társadalmi kihívás gyakorlati feladatként a Szovjetunióban és a szocialista társadalmi átalakulást kibontakoztató kelet-európai országokban. A megdöntött társadalmi rendszer elmaradott és ellentmondásos örökségéből eredően, a Szovjetunióban tetézve az intervenció és a polgárháborús megpróbáltatások óriási terhével, a fasiszmussal szembeni világtörténelmi jelentőségű helytállás és győzelem emberfeletti áldozatvállalásával, a háborús pusztításokkal tönkretett és kivéreztetett országokban - érthetően - a helyreállítás és újjáépítés, továbbá a társadalmi reprodukcióban jelentkező nyomasztó hiányokat foltozó gazdasági építőmunka beindítása volt a második világháborút követően az elsődleges feladat. A néphatalom politikai rendszerének kiépülésével és megszilárdításával, a politikai és társadalmi egyenlőség megteremtését célzó társadalmi viszonyok általánossá válásával, a szocialista tulajdonformák meggyökeresedésével, a munkamegosztási viszonyok megújításával, a munka szerinti elosztás megalapozásával és a társadalmi gondoskodás eddig leghumánusabb - de távolról sem ellentmondásmentes - rendszerének kiépítésével párhuzamosan, nagy extenzív iparosítási programmal és a mezőgazdasági nagyüzemi termelés kereteinek kialakításával alapvetően új gazdasági struktúrát teremtettünk. Ez a termelőmunka különböző fejlődési szintjeit reprezentáló, roppant heterogén elemekből szerveződő struktúra meghatározó tényezőjévé és egyben megjelenítő eredményévé is vált a közben kibontakozott, nagy társadalmi mobilitási folyamatokban átrétegződő új társadalmi szerkezetnek.²

Az említett gyakorlati feladat,³ csak a hatvanas évekre vált történelmileg lehetségessé, a korábbi társadalmi-politikai berendezés szétzuzását, a szocializmus hatalmi-politikai rendszerének stabilizálódását, a szocialista társadalmi viszonyok alapjainak lerakását kö-

vetően. Ezzel egyidőben zajlott a hiányzó anyagi-technikai feltételek lehetséges pótlása, történelmi elmaradásunk részbeni ledolgozása, főbb korrekciója, kulturális forradalmunk kiszélesítése. Az említett történelmi-társadalmi feltételek talaján válhatott programmá számunkra a meglévő termelési kapacitás hatékonyságának fokozása. Az azóta eltelt két évtizedben a világpiacon vérkeringésbe történt bekapcsolódásunk, a világpiacon árröppanások, a fegyverkezési verseny egyre nyomasztóbb terhei gazdálkodási körülményeinket rendkívüli módon megnehezítették. Fékezik, ugyanakkor azonban mind parancsolóbb erővel kényszerítenek is bennünket termelőmunkánk forradalmasítására.

II.

Az említett történelmi-társadalmi kihívás kettős elméleti feladatként fogalmazódott meg a marxista társadalomelmélet: számára az SZKP XX. kongresszusát követően:

Egyrészt: a marxizmus megtisztításaként a dogmatikus torzításoktól, a taktikai apologetikát szolgáló, kipontozó, megnyirbáló, kivonatoló, avagy kimazsolázó, elszegényítő, dogmatikus redukciótól. A "Vissza Marxhoz!", a tiszta forráshoz, a marxizmus eszméire való visszaalakítás, a marxista elmélet és módszer organikus rekonstrukciójának feladatául.

A feladat másik oldala: e gazdag szellemi arzenál felhasználása a kor problémáinak elemzésére, a lehetséges cselekvési alternatívák megragadására, a gyakorlati erőfeszítések, történelemformáló törekvések stratégiájának és taktikájának meghatározásához.⁴

Rekonstrukcióként és alkotó továbbfejlesztésként egyszerre.

A termelőmunkát illetően a termelési mód un. "öt alapformájá"-nak (ősközösség, rabszolgatartó rend, feudalizmus, kapitalizmus, szocializmus) sematikus elképzelésében jelentkezett a dogmatikus torzítás, amely lineárisan kibontakozó történelmi szükségszerűségként fogalmazta meg az alapformák egymásra épülését (s, ahol ilyent nem talált, oda kitalált). A szükségszerűséget a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájából indokolta, de ezt sem a szocialista forradalmak valószínű folyamatában, sem a modern kapitalizmusra vonatkoztatva, sem az elmaradott országok átalakulási tendenciáira nem tudta releváns módon értelmezni. "Az alap, a társadalmi viszonyok összessége" meghatározásból kiindulva, a szocialista átalakulás napi gyakorlatának túláltalánosítása végülis a társadalmi viszonyok (ezen elsősorban politikai és elosztási viszonyokat értve) dominanciájának hangsúlyozásához, a valószínű termelési folyamat törvényszerűségeinek eliminálásához, a gyakorlatban pedig voluntarista-szubjektivistá gazdaságpolitikához vezetett. Ez az értelmezés szocialista forradalomként avatta a hatalmi rendszerükben és nemzetközi politikai orientációjukban imperialistaellenes, de valószínű fejlettségüket illetően igen-igen

elmaradott törekvéseket, míg másik oldalról értetlenül állt a kapitalista termelőerők dinamikus fejlődési ütemének, a tőke civilizátorikus szerepének megítélésében. Az ún. "öt alapforma" koncepciója alkalmatlanná vált tehát mind a szocializmus önmeghatározásához, mind a fejlődő országokban kibontakozó társadalmi tendenciák megértéséhez, mind a modern kapitalizmus kritikai megítéléséhez.

A munka és megismerés genetikai kapcsolatának elemzésében elért eredmények az ötvenes évek második felétől és a 60-as évek elején az ismeretelméleti, pszichológiai, esztétikai és vallástörténeti kutatásokban⁵ - a klasszikus marxista örökséghez való visszavetés jegyében - jól szolgálták a munka történelmi-társadalmi szerepének jobb megértését. Az ismeretelméleti jellegű megközelítés dominanciája azonban a munka filozófiai antropológiai értelmezését erősítette,⁶ amelynek ugyan nagy jelentősége volt a marxista személyiségelmélet rekonstrukciójában, de egyoldalúan a természet és ember kapcsolatot állította előtérbe, és elsikkadt az emberi relációk történetfilozófiai vizsgálata.

A marxi gondolatanyag mind teljesebb kiadása és ismertebbé válása nyomán, illetve a marxista történelem- és társadalomfelfogás genezisének feltáró, nagy jelentőségű elmélet-történeti munkálatok eredményeként sok vonatkozásban sikerült korrigálni a jelzett egyoldalúságot Marx és Engels "A német ideológia"-ban megfogalmazott utmutatásának megfelelően. "Az élet termelése, mind a saját életé a munkában, mind az idegen életé a nemzésben, most már azonnal kettős viszonyként jelenik meg - egyfelől természeti, másfelől társadalmi viszonyként - társadalmiként abban az értelemben, hogy ezen több egyén együttműködését értjük, egyre megy, hogy milyen feltételek között, milyen módon és milyen célból történik. Ebből következik, hogy egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az együttműködésnek ez a módja maga is termelőerő ; hogy az emberek számára hozzáférhető termelőerők mennyisége szabja meg a társadalmi állapotot, hogy tehát az emberiség történetét mindig az ipar és a csere történetével összefüggésben kell tanulmányozni és feldolgozni."⁷

Marx elméleti és módszertani alapvetésének valóságos birtokbavétele egyrészt az elidegenült munka elmélete⁸ és tágabban az elidegenedés problémakörének - nagy viták tüzeiben - előrehaladó recepciójában, illetve, ezzel párhuzamosan, a prekapitalista formációk marxi elméletének rekonstrukciójára tett, nagy történelmi-társadalmi relevanciájú formációelméleti erőfeszítések⁹ révén bontakozott ki.

Mindkét vizsgálódási irány végsősoron - a marxi elmélet egységéről, avagy a polgári marxológiában fennn hangsúlyozott "cezura" meglétéről folytatott vitákon át¹⁰ - elvezetett a "Grundrisse" és "A tőke" újabb, módszeres tanulmányozásához.

A termelőmunka fejlődésének kibontakozó, jelzett újabb szakaszában, a hatvanas évek második felétől a tudományos-technikai forradalom marx elmélete orientáló erejű utmutatásnak bizonyult az új tendenciák megítélésében és az új gyakorlati feladatok meghatározásában.

A különböző területeket, aspektusokat előtérbe állító, pulzáló rekonstrukciós törekvések után a munka marxista elméletének megújításában fontos szintézis megvalósítását kezdte meg Lukács György az Ontológiában.¹¹ "A munka társadalmi lét ösjelensége, modellje"¹² - írja, s ebben a megközelítésben a 'munka általában' elméleti megragadásával kibontakoztatta a munka - a "Grundrissé"-ben és "A tőké"-ben Marx által lehetségesnek és szükségesnek ítélt, módszertanilag és elméletileg is megalapozott - "Minden meghatározott társadalmi formától függetlenül"¹³ ... szemügyre vett általános elméletét. Marx éppen a munka kategóriája kapcsán beszél a "Grundrisse" Bevezetésében arról, hogy "a legáltalánosabb elvonatkoztatások egyáltalában csak a leggazdagabb konkrét fejlődés mellett jönnek létre, ahol egyvalami úgy jelenik meg, mint ami sok dologban közös, mindenben közös." A munka konkrét általánosságának történelmi kibontakozása a kapitalizmus fejlődésében a munka általános elméletének objektív előfeltétele. "A munka e példája - írja Marx - csattanósan mutatja, hogy még a legelvontabb kategóriák is, annak ellenére, hogy - éppen elvontságuk folytán - minden korszakra érvényesek, mindamelllett ennek az elvontságnak a meghatározottságában maguk is ugyanúgy történelmi viszonyok termékei és csak ezekre a viszonyokra és ezeken belül teljes érvényűek."¹⁴ Lukács György a munka általános jegyei között fejti ki, hogy az ember természeti-társadalmi reprodukciójának alapvető tényezője, pszichikusan és teleológikusan szabályozott tevékenység, az elsajátítás és tárgyasítás egysége, a szubjektum-objektum dinamikus értékrendszerének, az emberi létezés közvetítettségének szülőhelye, értékorientációs jellegű, mindenkor közösségi csoport- és integrációs formákban kibontakozó lényegi nembeli karakterisztikum, a természet humanizálásának és az ember önteremtésének történelmileg változó demiurgosza, a társadalmi szubsztancialitás teremő, megújító, kibontakoztató folyamata. A "munka a középponti kategória, amely már csirájában tartalmazza az összes többi meghatározást"¹⁵ - írja.

A munka általános vonásainak feltárása megkönnyíti, de nem helyettesítheti sohasem a genezis megragadását. Marx így ír erről "A tőke" első kiadásának előszavában: "Az egyik nemzet tanulhat és tanuljon a másiktól. Egy társadalom, még ha nyomára jött is mozgása természeti törvényeinek - és e mű végső célja a modern társadalom gazdasági mozgástörvényének - feltárása - természetes fejlődési fázisokat sem át nem ugorhat, sem rendeletileg el nem tüntethet. De megrövidítheti és enyhítheti a szülési fájdalmakat."¹⁶

A szocialista építőmunka jelenének megértéséhez, jövőjének megtervezéséhez - történelmi előfeltételeiből adódóan - feltétlenül szükséges a múlt tanulságainak feldolgozása. Lévéen, hogy a termelőmunka és a termelőerők fejlesztésében, a civilizatorikus fejlődésben a szocialista alternatíva megvalósítói történelmi hátránnyal indultak, s ennek pótlását mind kiélezettebb gazdasági-politikai-tudományos és katonai versenyfutásban való felelősségteljes helytállással együtt kell megoldani egy meggyőzően emberibb és perspektivikusabb társadalom megalapozásával és felépítésével. A történelmi hátrányok ledolgozására így új társadalmi-hatalmi viszonyok között, sajátosan új strukturában kerül sor, ahol a termelőmunka és a termelőerők különböző fejlettségi szintjei sajátos együttlétezésében, kölcsönhatás-rendszerben természetesen másként funkcionálnak. Világgazdasági környezetté és izmosodó nemzeti előfeltétellé is vált a fejlettebb termelőmunka és termelőerők dominanciája, kontraszt és versenytárs is egyben.¹⁷

A munka és az érték történeti alakváltozásainak, fejlődésének és a nekik megfelelő közösségi- csoport- és integrációs formák közös genezisének mind szükségesebb történetfilozófiai áttekintése, így a történelmi ut tanulságainak elsajátítása elméleti előfeltétel a kapitalista világ ideológiai és gyakorlati kritikai megítéléséhez, a szocializmusépítés feladatai reális és önkritikus meghatározásához, a fejlődő országok utkeresésének megkönnyítéséhez.

A munka-érték-közösség genezise történelmi metamorfózisának történetfilozófiai áttekintéséhez alapvető és nélkülözhetetlen az ezzel kapcsolatos óriási marxi hagyaték feltárása.

III.

Marx a termelőmunka fejlődésének és az érték-, illetve közösségi formák genezisének a következő fejlődési fokozatait különböztette meg:

- a közösségi-kooperatív szintet ("törzsi" vagy "archaikus társadalomalakulat"¹⁸);
- az egyéni munka világát (az ázsiai, antik és a germán társadalmi-gazdasági alakulatok¹⁹);
- a manufaktúrát (a tőkének való formális alávetés korszaka, az abszolút értéktöbblet dominanciája²⁰);
- a gépi nagyipart (az elidegenült munka világa, a tőkének való reális alávetés korszaka, a relatív értéktöbblet kibontakozása²¹);
- az automatizált termelést (a tudományos-technikai forradalom elmélete²²).

Mi a jelentősége e különbségtételnek? Hogyan viszonyulnak a termelőmunka fejlődésének különböző fokozatai a társadalmi-gazdasági alakulatok klasszikus megkülönböztetéséhez? Nem szűken technikatörténeti periodizáció-e ez? Kérdések sorát sugallja a fenti felsorolás.

Ugy véljük, hogy a termelőmunka fejlődésének tanulmányozásával, az eleven és a holtmunka dialektikájának nyomkövetésével tárhatjuk csak fel az egyén-közösség-föld, illetve termelési eszközök kapcsolatainak társadalmi mozgásterét meghatározó dinamikai tényezőket. A többletmunka kisajátítási formáinak különbözőségein túl megismerhetjük a többletmunka, majd az érték-többlet születését, az emberi képességek és szükségletek történelmi kibontakozási folyamatát, a tárgyi-dologi értékvilág, a személyiségértékek és a tevékenységmodellek (szerepek, szervezeti és intézményi formák) komplementer érték-rendszereinek fejlődését. Nem új periodizációt sugall, hanem megkönnyíti az egyes társadalmi-gazdasági alakulatok sajátosságainak, átalakulási tendenciáinak megértését, átmeneteik, folytonossági kapcsolataik, kialakulásuk-felbomlásuk okainak és folyamatának megismerését. Módot nyújt a természetadta, a személyi és a dologi függés rendszerének mélyebb megértésére, az elidegenedés problematika genetikus megközelítésére. Lehetőséget ad a termelés és politikum, az anyagi és szellemi szférák, a politikai és ideológiai szabályozás, az emberi megismerés és szellemi kultúra genezisének, kapcsolatrendszerének komplexebb megismeréséhez. A társadalmi viszonyok szerepét a történelmi-társadalmi összefüggésekből kiragadó, s azt tulhangsúlyozó történelem- és társadalomfelfogás helyett realisabb történelem- és társadalomkép megalkotását segíti elő.

Elméleti segítséget ad a természetadta, a személyi és dologi függés rendszerének, korszakainak elkülönítéséhez, a dologiasodás, fetisizmus és az elidegenedés mibenlétének jobb megértéséhez, az elidegenedés tudati és kulturális, politikai, gazdasági, illetve az intim emberi kapcsolatokat is teljességgel átható totális jelentkezési formáinak analíziséhez, mind tudatosabb gyakorlati kritikai meghaladásához, a nembeli és individuális fejlődés diszkrepanciáját teremtő viszonyok forradalmi meghaladásához.

Előadásunk természetesen csak a feladatot hangsúlyozó mementó, s csak a történeti és elmélet-történeti háttér néhány vonásának vázlatos érintésére, illetve a feladat jelentőségének szerény érzékeltetésére vállalkozhatott.

JEGYZETEK

1 Lásd erről

K. Csernyenko - M. Gorbacsov: A fejlett szocializmusért. Kossuth, Budapest, 1985.
Vámos Tibor: Hazánk és a műszaki haldás. "Gyorsuló idő", Magvető, Budapest, 1984.

2 Lásd erről

Kulcsár Kálmán: A magyar társadalom. Kossuth, Budapest, 1982. Első rész: Első fejezet: "A megkészttség" és összefüggései. 9-35. old.

Harmadik fejezet: A szocialista fejlődés sajátosságai a hetvenes évekig. 80-139. old.

- 3 Lásd erről
Berend T. Iván: Gazdasági utkeresés 1956-1965. Magvető, Budapest, 1983.
- 4 Lukács György a marxizmus reneszánszának feladataként az 1962. február 8-i Carocci-levéliben a következőképpen fogalmazta meg e kettős feladatot: "A marxizmus klasszikusainak módszeréhez való visszatérés éppen arra szolgál, hogy a jelent - amilyen valójában - marxista módon ragadjuk meg, s ezzel a helyesen felismert valóságból - nem pedig egy sematikus citatológiából - nyerjünk vezérfonalat a magatartás és a cselekvés, az alkotás és a kutatás számára".
Lukács György válasza a Nuovi Argumenti körkérdésére. Kritika, 1983.1.szám 27.old.
- 5 Ugy hiszem, ezuttal elég itt csak néhány kézikönyvvé vált munkára utalnunk:
L.Sz. Vigotszkij: Gondolkodás és beszéd. Akadémiai, Budapest, 1967.(oroszul 1956)
Sz.L. Rubinstein: Lét és tudat. Kossuth, Budapest, 1962. (oroszul 1957)
A.N. Leontyev: A pszichikum fejlődésének problémái. Kossuth, Budapest, 1964. (oroszul 1959)
A. Szpirkin: A tudat eredete. Gondolat, Budapest, 1963. (oroszul 1960)
Lukács György: Az esztétikum sajátossága I-II. Akadémiai, Budapest, 1965.
Sz.A. Tokarjev: Vallás és történelem. Kossuth, Budapest, 1966.
I. Levada: A vallás társadalmi természete. Kossuth, Budapest, 1969. (oroszul 1965)
Hahn István: Istenek és népek. Minerva, Budapest, 1968.
Fukász György: A munka filozófiája. Fizikai munka - szellemi munka, Kossuth, Budapest, 1965.
- 6 Lásd ezzel kapcsolatban
Márkus György: Marxizmus és "antropológia". Akadémiai, Budapest, 1966.
- 7 K. Marx - F. Engels: A német ideológia. MEM, 3. köt. Kossuth, Budapest, 1960. 30. old.
- 8 K. Marx: Gazdasági filozófiai kéziratok 1844-ből. Elidegenült munka c. fejezet. Kossuth, Budapest, 1962. 44-45. old.
Jó ideig az elidegenedés "Gazdasági filozófiai kéziratok"beli és "A német ideológia"-beli felfogása volt ismert a hazai elidegenedés vitákban. Az elidegenedés probléma helyéről a marxai történelem- és társadalomfelfogás genezisében lásd
Besenyi Sándor: Az elidegenült munka és az értéktebbélméletének összefüggései Marxnál. In: Marx öröksége. Szeged, 1983. Szerk.: Hegyi András
- 9 A prekapitalista formációk marxai elméletének "ujrafogalmazásában" alapvető szerepet vállalt Tőkei Ferenc. Az "ázsiai termelési mód" kérdéseire 1960-ban írt "perujrafelvétele" korszakos jelentőségűvé vált.
Nemzetközileg szintugy meghatározó erejű volt:

- Karl Marx: Pre-capitalist Economic Formations. Introduction by E.I. Hobsbawm, London: Lawrence and Wishart, 1964. Az "ázsiai" termelési mód marxizmustörténetének áttekintéséről lásd
- Ágh Artilla: Adalékok az "ázsiai" termelési mód marxizmustörténetéhez. In: Ágh Artilla: A történelem kérdőjelei. Magvető, Budapest, 1974. 89-152. old.
- 10 A "filozófus Marx" és a "közgazdász Marx" un. kettősségéről, a marxizmus elméletében állítólag fellelhető cezura álláspontját valló nézetek kritikai ismertetését lásd Makai Mária: A visszájára fordult világ anatómiájához. Kossuth, Budapest, 1982. A közgazdasági cezura-elmélet bírálatához I-II. 19-107. old.
- 11 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I-III. Magvető, Budapest, 1976.
- 12 Im. Szintetikus fejezetek 14. old.
- 13 Marx a "Grundrisse" Bevezetésétől következően állást foglal a "munka általában" megközelítésének objektív lehetőségéről és jogosultságáról; "Alapvonalak..." MEM, 46. I. 30. old. K. Marx: A tőke. MEM, 23. köt. 48., ill. 168-175. old.
- 14 K. Marx: Alapvonalak... MEM, 46. I. 30. old.
- 15 Lukács György: Im. Történeti fejezetek 285. old.
- 16 K. Marx: A tőke. MEM, 23. köt. 9. old.
- 17 "Az 1977. évi adatok szerint a minisztériumi iparban a fizikai dolgozók kerekén a fele sem gépen, sem géppel nem dolgozott, negyed részük gépnél, berendezésnél tevékenykedett ugyan, de feladataiban a kézi elem uralkodik, így végül csak az összes ipari fizikai dolgozó egynegyedének munkája mondható valóban gépesítettnek, és ezen belül automatizált munkát a dolgozóknak csupán néhány százaléka folytat... A gazdasági-műszaki fejlődéssel együtt ezek a viszonyok nyilván már azóta is és a jövőben még inkább fokozatosan javultak, illetve javulni fognak. De mindenesetre jelzik az elvégzendő feladatok nagyságát, ami távolról sem csak gazdasági jellegű, mert a munka milyensége, körülményei mindennél inkább meghatározzák az életmódot, a tudatot és általában a társadalomban uralkodó értékeket."
- Mód Aladárné: A társadalmi szerkezet változásának néhány tendenciája. Társadalmi Szemle, 1980. 1. szám 37-38. old.
- 18 Marx a közösségi-kooperatív szintet bővebben a következő helyeken tárgyalja: "A német ideológiá"-ban a 22-80. old. MEM 3. köt. az "Alapvonalak"-ban. "A tőkés termelést megelőző formák" címmel tagolt részben 46. I. 395-397. old., illetve "A Vera Zaszuļics levelére adandó válasz fogalmazványai"-ban. MEM, 19. köt. Kossuth, Budapest, 1969. 261-281. old. K. Marx: M. Kovalevszkij: "Közösségi földbirtoklás. Felbomlásának okai, menete és következményei". Konspektus MEM 45. Kossuth, Budapest, 1982. 151-235. old.

- K.Marx: Levis M. Morgan "Az ősi társadalom" című könyvének konspektusa. MEM 45.236-422.
- K. Marx: John Lubbock: "A civilizáció eredete és az ember kezdetleges állapota" c. könyvének konspektusa. MEM 45. 484-498. old.
- 19 Marx az egyéni munka világát bővebben a következő helyeken elemzi:
 "A német ideológiá"-ban. MEM 3. köt. 22-80. old.
 "A filozófia nyomorúságá"-ban. MEM 4. köt. Kossuth, Budapest, 1959. 120-141. old.
 Az "Alapvonalak"-ban, MEM 46, I. 55.144. old. ill. 355-379. old.
 "A tőké"-ben MEM, 23. köt. 41-94. old.
- 20 Marx a manufaktura történelmi szerepét a következő helyeken elemzi bővebben:
 "A filozófia nyomorúságá"-ban. MEM 4. köt. 142-150. old. ill. a pénz átváltozása tőkévé folyamattal kapcsolatban, az "Alapvonalak"-ban. I. 145-336. old.
 "A tőké"-ben az I. kötet XII. fejezetében:
 "A munkamegosztás és a manufaktura", MEM 23. 329-345. a XXIV. fejezetében:
 "Az úgynevezett eredeti felhalmozás", MEM 23.668-711. old.
- 21 Marx a gépi munka világát bővebben a következő helyeken elemzi:
 a "Gazdasági filozófiai kéziratok"-ban, MEM 42. köt. 41-155. old.
 "A Kommunista Párt Kiáltványá"-ban. MEM 4. köt. 441-460. old.
 az "Alapvonalak"-ban. MEM, 46.I. 336-355. ill. 381-392. old.
 46.II. 159-175. ill. 367-409. old.
 "A tőke" 1861-63-as kéziratában
 "Zur Kritik der politischen Ökonomie (Manuskript 1861-1863) Dietz Verlag, Berlin, 1976.
 "A tőke" I. kötet. A tőke termelési folyamata, VI. fejezet
 "A közvetlen termelési folyamat eredményei" című kézirat.
 Magyar Filozófiai Szemle, 1960. 6. szám 978-1009. old.
 "A tőke" I. köt. 346-472.
- 22 Marx az automatizált termelés elméletét
 az "Alapvonalak"-ban (MEM 46. II. 159-175. old.) alapozza meg.

A SZOCIALISTA FEJLŐDÉS DIALEKTIKÁJÁNAK SAJÁTSÁGAI RÓL

Szocialista fejlődésünk eddig eltelt negyven esztendejéről nem csupán azért emlékezünk meg kitüntetett figyelemmel és érdeklődéssel, mert a négy évtized kerek évfordulót jelez, hanem azért is, mert itt már határozott történelmi korszakkal van dolgunk.

A történelmi, gazdaságtörténeli, politológiai és egyéb kutatások e korszak hatalmas mennyiségű tényanyagára építve jelentős mértékben előrehaladtak a főbb összefüggések feltárásában.

Mindez csak azért volt lehetséges, mert napjainkra kibontakoztak, megérték azok a korábban csupán csirájukban, tendenciaként létező folyamatok, amelyek ismeretében érvényesíthetjük azt a marxi módszertani elvet, hogy az alacsonyabb fejlődési fokokat a kibontakozott magasabb szemszögéből lehet megérteni. Az elmondottakból következik, hogy elérkezett az idő arra is, hogy kísérletet tegyünk a történelmi korszak társadalomfilozófiai elemzésére, s ezzel kapcsolatosan egy olyan nézőpont érvényesítésére, amely a materialista dialektika szemszögéből igyekszik feltárni fejlődésünk néhány sajátos vonását. Természetesen nem valamiféle spekulatív dialektikáról van szó, nem arról, hogy a reális társadalmi folyamatokat az általános fejlődéstörvények "megvalósulásaként" fogjuk fel. Éppen ellenkezőleg, a dialektika törvényeit magukból a reális folyamatokból kell újra meg újra kimutatnunk, de nem azért, hogy ezzel ismételt bizonyításuk érvényességüket, hanem azért, hogy sajátosságaik feltárásával gazdagítsuk magának az általánosnak a tartalmát. Éppen ezért szocialista fejlődésünk dialektikájának vizsgálatában nem szorítkozhatunk tisztán politológiai vizsgálatokra, vagyis arra, hogy például az ellentmondások, az ugrásszerű változások stb. miben különböznek más történelmi korszakok ellentmondásaitól vagy a benünket végbemenő minőségi változásoktól. A szocialista fejlődés dialektikájának elemzése magában kell, hogy foglalja a szocialista önismeret problematikáját is, vagyis azt, hogy a mindenkor szocializmusképp milyen fokon és milyen módon képes megmutatni a valóságos viszonyokat, hogyan képes elméletileg megragadni azokat. Arról van szó, hogy nem elégedhetünk meg azzal, hogy a történelmi folyamatot tisztán tárgyi folyamatként vizsgáljuk, szemléletünknek ki kell terjednie a kor szellemi-tudati folyamataira is. A dialektika, a logika és az ismeretelmélet egységének lenni elve abban az esetben azt jelenti, hogy nem alkalmazhatunk tisztán dialektikai vagy tisztán ismeretelméleti, illetve logikai elemzést, a társadalmi-történelmi folyamat vizsgálatában ezek a nézőpontok áthatják és kiegészítik egymást. A szocialista fejlődés nem csupán "objektív folyamat", hanem egyben önmeghatározás is, minél jobban kibontakozik a történelmi folyamat, annál jobban feltárul előttünk a tartalma, annál jobban gazdagodnak, elmélyülnek és differenciálódnak azok a fogalmak és elméleti tételek, amelyek segítségével tudatosítjuk magunkban ezt a történelmi folyamatot.

Érvényes mindez magára a szocializmusnak a fogalmára is. A szocializmus meghatározás változásai egyfelől minden esetre azzal függnek össze, hogy a kibontakozó szocializmus valószínűségei is változnak. Ennek regisztrálása azonban nem merülhet ki abban, hogy e jegyeket "listába szedjük", s azután konstatáljuk az ettől való eltéréseket "térben és időben" - ahogyan azt néhány szerzőnél olvashatjuk.

A fogalmak változásainak dialektikus kezelése ebben az esetben azt jelenti, hogy fogalmaink tartalmi változásaiban, tartalmi jegyeik közötti mélyebb összefüggések feltárásában magát az objektív történelmi folyamatot mutatjuk meg egyre mélyebben, egyre differenciáltabban és ez által egyre pontosabban. A szocialista fejlődésben ugyanis a szubjektív dialektika nem egyszerűen reflexió, a folyamat külső tudatosítása, hanem magának a folyamatnak az eleme, annak szerves alkotórésze.

Ma már minden lehetőségünk megvan arra, hogy elkezdjük a vázolt feladat megoldását. Ehhez a munkához kívánok néhány gondolattal hozzájárulni, s két kérdéssel foglalkozom részletesebben.

Az első: a szocialista fejlődés folyamatának problematikája, az extenzív és az intenzív szakaszok dialektikája: a második: az átmeneti korszak, és a szocialista építés, valamint a "tulajdonképpen", a felépült szocializmus történelmi helye.

Ami a szocialista fejlődés extenzív és intenzív fejlődési szakaszait illeti, abból a történelmi tényből kell kiindulnunk, hogy hazánkban a szocialista fejlődés kezdetekor a társadalom gazdasági fejlettsége viszonylag alacsony, erőforrásai ezért igen korlátozottak voltak, és ehhez nagymértékű háborús pusztulás járult. A helyzetet súlyosbították a kedvezőtlen nemzetközi gazdasági feltételek, a hidegháborús nyomás a világimperializmus részéről és a baráti országoktól várható segítség korlátozottsága. Ilyen körülmények között egyfajta hiánygazdaság, sajátos hadikommunizmus érvényesült. Mindebből egyenesen következik, hogy a szocialista építés alapvető gazdasági célkitűzései, az iparosítás, a mezőgazdaság nagyüzemmé tétele a szocialista átszervezés utjai, döntő részben mint menyiségi növekedés fogalmazódtak meg. A szocializmus alapjainak lerakása maga is egyfajta mennyiségi szemlélet formájában tudatosult, az államosítás, a szövetkezetek szervezése számszerűsített módon jelentkezett, százalékokban, munkáslétszámban, a földterület nagyságában stb. fejeződött ki.

Visszatérve a szocialista iparosításhoz, leszögezhetjük, hogy a történelmi feladatok mennyiségi megfogalmazása, a szocializmus felépítésének meghatározott számadatokhoz, acél, szén, buza, stb. millió tonnáihoz való kapcsolása nem más, mint a fejlődés extenzív szakaszának tudati kifejlődése. Ez azonban ahhoz a fontos következtetéshez vezetett, amely szerint maguk a szocialista viszonyok, beleértve a gazdasági-termelési viszonyokat is,

teljesen állandóak, lényeges változásokon nem mennek keresztül mindaddig, amíg el nem következik a kommunizmusra való áttérés.

Hangsúlyozni szeretném, a gazdasági fejlődés egy bizonyos szint elérése előtt alapjában véve csak extenzív lehet, mindaddig, amíg a hiány és a jelentős méretű tartalékmunkaerő bevonása lehet a fejlődés hajtóereje, addig a társadalomnak nincsen ereje és motivációja az intenzív fejlődés motorjának, a műszaki tudományos fejlesztésnek a beindítására.

A szocialista fejlődés extenzív szakaszát jellemzi az is, hogy itt az elosztás szocialista elve -, a munka szerinti elosztás, - meglehetősen következetlenül, deformált módon érvényesült. A deformitás fő iránya az egyenlősdí, a nivellálás felé való eltolódás volt. A munka szerinti elosztással kapcsolatos problémák önmagukban is arra utalnak, hogy itt mélyebb gazdasági okok játszanak szerepet, nevezetesen, hogy a szocialista gazdasági viszonyok egészében véve fejlettségüknek egy alacsonyabb fokán álltak.

Az elosztási viszonyok, ezen belül a személyes fogyasztással kapcsolatos elosztási viszonyok ugyanis elválaszthatatlanok a gazdaság egyéb, alapvető és meghatározó viszonyaitól, döntően a tulajdonviszonyoktól. A szocialista gazdasági viszonyok fejlődésének gondolata, ezen belül a tulajdon problémája, jellemző módon éppen a 70-es években merült fel, akkor, amikor a fejlődés intenzív szakaszára való átmenet napirendre került. A termelési eszközök társadalmi tulajdona olyan általános keret, lehetőség, amelyet mindig valamilyen konkrét, történelmileg meghatározott tartalom tölt ki. A tulajdon fejlődésének fő iránya természetesen a kollektív jelleg kibontakozása, elmélyülése, amely két fő irányban megy végbe: 1. magukban az elemi termelési egységekben (vállalat, szövetkezet). 2. a termelési egységek közötti viszonyokban. E két fő irány természetesen feltételezi és áthatja egymást. Közös lényegük, tartalmi vonásuk, hogy a tulajdonosi és rendelkezési viszonyok lehetővé tegyék a legkülönbözőbb érdekek optimális és racionális egyeztetését. Ez a szocialista tulajdon fejlettségének fokmérője. Ennek egyik lényeges megnyilvánulása a munka szerinti elosztás kibontakozása is, ugyanis mindaddig, amíg nem válik általánossá az egyenlő értékek cseréje a gazdaság egészében, amíg nem érvényesül a gazdasági hatékonyság minden szinten és szférában, addig nem válthat általánossá az egyes dolgozók teljesítményének differenciált figyelembevétele sem.

A következőkben a szocialista fejlődés periódusai, szakaszai problémáinak egy-két vonatkozását érintem. A periodizációnak nagy irodalma van, a magam részéről nem is kimondottan a szakaszolás oldaláról közelítem meg a kérdést, hanem inkább a szocialista fejlődés bonyolultsága oldaláról. A fejlődés egészének igen sokoldalú értékelését találjuk Berend T. Iván előadásában, amelyet a 40 éves fejlődésünkről a Magyar Tudományos Aka-

démián rendezett jubileumi tudományos ülésen tartott. Az értékelés azért mutat ilyen összetett képet, mert maga a fejlődés objektíve rendkívül sokrétű, bonyolult volt. A különböző objektív viszonyítási lehetőségek bonyolult szövevényt alkotnak, amellettt változásokon mennek át, a történelmi szituáció változásai következtében maguk is átrendeződnek.

A teljes történelmi fejlődésünk értékelésében nem nélkülözhetjük azokat az elméleti előfeltevéseket, amelyeket a szocializmussal kapcsolatosan Marx fogalmazott meg, mindennek előtt "A gothai program kritikája" című művében.

Mint ismeretes, Lenin is erre támaszkodott, az "Állam és forradalom" című művében.

Ennek lényege közismert, azonban az a véleményem, hogy a valóságos szocialista fejlődés tényeivel és tapasztalataival való következetes szembesítéssel irodalmunk mindmáig adós maradt. Mindenekelőtt félreérthetetlenül le kellene szögezni, hogy Marx a kommunizmus alsó fokáról, egész kommunizmus koncepciójával összhangban az akkor legfejlettebb tőkés társadalmak vonatkozásában beszélt. Nem szólt és nem szólhatott a közepesen vagy gyengén fejlett, a vegyes társadalmi strukturájú kelet- és középkelet-európai országok fejlődési problémáiról, hiszen az ő életében a szocialista forradalom lehetősége ezekben az országokban még nem került napirendre. Ezt a problémát elméletünk a szocializmus építése, illetve a felépített szocializmus terminusokkal közelíti meg, vagyis azzal, hogy a kapitalizmus megdöntése után beiktatódik az ugynevezett átmeneti korszak, melynek lényege az, hogy a végére felépül a szocializmus. Az átmeneti korszak határát megjelölhetjük persze a szocializmus alapjainak lerakásában és (gyakran találkozunk egy ilyen megoldással is), ebben az esetben is megmarad azonban az átmenetiség kifejezése, nevezetesen a szocializmus építése ("még nem épült fel a szocializmus"), vagy a "fejlett szocializmus építése" megjelölés.

Véleményem szerint a probléma megoldásához még konkrétabb történelmi elemzés szükséges. Arról van szó, hogy a szocialista fejlődés belső tartalmát lényegesen befolyásolják azok a konkrét történelmi körülmények, amelyek között elindul és végbemegy. Berend T. Iván az említett előadásában e körülményekre igen tömören és igen találóan mutatott rá.

"... az utóbbi négy évtized egyszerre illeszkedik szervesen a megelőző évszázad történelmi szakaszába ugyanakkor - minőségi fordulatot idézve elő abban - egyben az évszázadhosszan leküzdhetetlennek tetsző elavult szerkezeti megmerevedettségekkel való szakításhoz vezet". A fejletlen kapitalista és prekapitalista vonások, tartalmak összefonódása következtében hazánkban történelmileg először a demokratikus forradalom megvalósítása került napirendre 1918-19-ben, és sajátos módon 1945-ben is. A demokratikus forradalom

azonban, mint ismeretes, két alapvető sajátosságot mutatott mindkét forradalmi szakaszban: 1. vezetése, végigvitele a proletariátusra hárult; 2. érvényesült a forradalom permanenciája, vagyis a demokratikus forradalom átnőtt szocialista forradalomba. Felmerül azonban a kérdés, vajon a forradalmi folyamat első szakasza (a népi demokratikus forradalom győzelméig, a szocialista építés kezdetéig) ténylegesen teljesítette-e mindazokat a történelmi feladatokat, amelyek napirenden voltak, s melyeket a fejlett tőkésországokban maga a polgári fejlődés valósított meg? Részben bizonyosan. Utalhatunk a földosztásra, az állam és az egyház elválasztására, a parlamenti politikai rendszer kialakítására, és még másokra is. Nem feledkezhetünk meg ugyanakkor arról sem, hogy lényeges, rendkívül lényeges történelmi feladatok ebben a néhány éves időszakban egyáltalában nem valósultak meg, és a dolog természetéből adódóan nem is valósulhattak meg. Ebből egyenesen következik, hogy mindezeknek a feladatoknak a megoldása a szocialista fejlődés korszakára maradt, mindezeket a feladatokat egy szocialista politikai, illetve gazdasági struktúra körülményei között kellett megvalósítani. Az, hogy hazánkban a tőkés polgári fejlődés következtlenül, alacsony fokon valósult meg, arra kényszerített bennünket, hogy az ország modernizálását a szocialista fejlődés menetében, annak keretei között és annak módszereivel valósítsuk meg.

A dolog lényegét tekintve ez azt jelenti, hogy eddigi szocialista fejlődésünkben a történelmi feladatok összetorlódtak, a szocialista fejlődés olyan körülmények között bontakozott ki, amikor az ország modernizálása még korántsem fejeződött be.

A modernizálásnak, az elmaradt tőkés-polgári fejlődés "bepótlásának" szocialista struktúrák közepette történő véghezvitele számtalan előnnyel járt, lehetőséget nyújtott arra, hogy ez a folyamat viszonylag gyorsan, célirányosan, az erőforrások koncentrált felhasználásával menjen végbe. Emellett azonban számos, nem lebecsülendő negatívumot, hátrányt is elkönyvelhetünk.

Az iparosítás, a mezőgazdaság kollektivizálása, a nagymértékű társadalmi mobilitás, a kultúra, az oktatás forradalma, az urbanizáció milliónyi ember problémája, konfliktusa volt. Mindez úgy is tudatosulhatott, mintha mindez a szocializmus lényegéhez tartoznék, a szocialista társadalmi rendszer következménye lenne. Az elmaradottság felszámolásával járó rendkívüli erőfeszítéseket, sőt áldozatokat azonban a szocialista rendszernek vállalnia kellett és részben vállalnia kell ma is.

DETERMINÁCIÓS STRUKTÚRÁK ÉS IRÁNYOK A TÁRSADALOM ÉS A TERMÉSZET VISZONYÁBAN

Napjainkban világjelenség, hogy a társadalmi gyakorlat és a tudományos adatházis rohamos fejlődésével nem tart lépést az elmélet - benne a filozófia - fejlődése. Széles körben elterjedt a pozitivisták beállítottsága, s mindez akadály a tudományos (és társadalmi) haladásnak. Ugy véljük, hogy az emberi társadalom és a természet viszonyában (a továbbiakban: ETV) ma jelentkező problémák kezelése is megköveteli - az ökológiai, biológiai, geológiai, fizikai, kémiai, földrajzi, közgazdasági, technikai-technológiai, tehát szaktudományi megközelítések és vizsgálatok mellett - a szintetikus elméleti problémafelvételt, s ennek elemeként az ETV filozófiai szintű újragondolását.

Ugy látjuk, hogy a társadalom és a természet kölcsönhatásáról - valamint egy, determinációelméleti vonatkozásban sok tekintetben analóg területről, nevezetesen a bioszféráról, az élő és élettelen bioszférán belüli kölcsönhatásáról és a bioszféra evolúciójáról - az utóbbi évtizedekben szerzett ismeretek gazdag anyagot, új szempontokat és adatokat szolgáltatnak a filozófia számára. Nézetünk szerint az ETV problematikájának korszerű filozófiai tárgyalása nemcsak e viszonylag speciálisabb kérdéskört, hanem a dialektikának mint determináció-, struktúra- és fejlődéselméletnek a felfogását és kifejtését is érinti. Az ETV kérdésköre egyrészt igényli a dialektika megfelelő vonatkozásainak a szokásszerűen beidegződöttnél mélyebb és pontosabb kifejtését, másrészt alkalmat is ad egy ilyen kifejtésre.

Egy rövid előadás keretei - és szerzőjének eddigi kutatási eredményei - nem teszik lehetővé az itt jelzett feladat teljességre törekvő, átfogó megoldását. Előadásunkkal azonban néhány vonatkozásban szeretnénk hozzájárulni a létszintek dialektikájának pontosabb értelmezéséhez. - Az alábbiakban kifejtendő gondolatok kialakításánál támaszkodtunk Marx némely, filozófiai irodalmunkban kellően nem hasznosított eszméjére, az ökológiára, a bioszféra kutatására, valamint az idevágó - elsősorban orosz nyelvű - marxista filozófiai irodalomra. Előadásunkban az ETV-re korlátozódó és az általános dialektikai elemeket nem választjuk élesen szét; úgy véljük, hogy mondandónknak legalábbis néhány lényeges része egy általános dialektikus fejlődéselméletbe közvetlenül, lényegesebb változtatás nélkül átemelhető.

Míthogy az ETV értelmezésében éppen a komplexitást, a rendszerjelletet tartjuk különösen fontosnak, ezért a viszonylagos teljesség kedvéért felsorolásszerűen közismert összefüggésekre is utalunk kell. Az aláhuzni kívánt mozzanatok a részletezettebb tárgyalással jelezzük.

Rátérünk előadásunk tulajdonképpeni mondanivalójára.

A természet és a társadalom, egymáshoz való viszonyában:

a) a lét elemibb és magasabb szintje; b) egy szint-jellegű rendszer és (elemibb) környezete. Viszonyuk helyes értelmezéséhez általánosított formában is ki kell fejteni e mozgásokat.

A társadalom és a természet mint magasabb és környező elemibb létszint vagy létszféra kapcsolata:

1. genetikai kapcsolat;
2. strukturális kapcsolat;
3. történelmi, a fejlődés folyamán lényeges mértékben változó kapcsolat.

Társadalom és természet viszonya tárgyalásának messzemenően dialektikusnak kell lennie. Különösen fontos, hogy következetesen alkalmazzuk (még hozzá egységesen, egymással összefüggésben):

a) a rendszerelvet mint filozófiai elvet, vagyis a totalitásra, szerves egész-jellegű képződményekre vonatkozó dialektikus megfontolásokat;

b) a történetiséget, a dialektikus fejlődésméleletet, amely egyben a folyamatszerűség adekvát elmélete kell, hogy legyen. Ez utóbbi vonatkozásban témánk szempontjából kiemelendő, hangsúlyozandó a fejlődési folyamat rendszereszerűsége, "rendszerfolyamat" jellege és dinamizmusa (szerkezeti átépülései), nevezetesen az ok és okozat, a feltétel és eredmény állandó helycseréi, a bonyolult közvetítések s ezek változásai, egyáltalán a fejlődés terének, faktorainak, ezek determinációs módjainak és irányainak, bizonyos mértékben maguknak a fejlődési törvényeknek az evolúciós változásai. - Az a) és b) szempontokat együtt tekintve, az adekvát megközelítés egy, dinamikát és strukturát s a kettő egységét folyamatosan szem előtt tartó történelmi-dialektikus rendszerszemlélet.

Vizsgáljuk meg közelebbről a magasabb és elemibb szint, a társadalom és természet genetikai és strukturális kapcsolatát:

- A természet fejlődése önfejlődés.
- A fejlődés stabil szerveződési formák (fokok, szintek)

létrejöttét eredményezi, s ennek következtében maga is szakaszos.

- A fokok létezése időbeli egymásutániségot (és együttlétezését) s ugyanakkor térbeli tagozottságot is eredményez. A fejlődés - és a lét is - időben, térben és strukturálisan szigorúan lépcsőzetes. Valamely "A" szintnek az őt közvetlenül megelőző "B" lépcsőfok a feltétele; ugyanakkor az "A", a "B" alatti "C" szinttel (amely közvetetten szintén feltétele az "A" szint létének) a közvetlen érintkezés tekintetében inkompatibilis, összeférhetetlen.

Az "A" szintet az evolúciósan és strukturálisan alatta álló lépcsőfok el is zárja az elemibb-
általánosabb fok közvetlen hatásaitól, másrészt transzformáltan közvetíti számára e fok ha-
tásainak egy részét.

- Minden szint sajátos törvényekkel rendelkezik.

- A magasabb (amely strukturálisan bonyolultabb az elemibbnél és annál későbbben ke-
letkezett) nem létezhet az elemibb nélkül; feltételezi az elemibbet valamilyen formában
önmagán belül (saját anyagában) és önmagán kívül (mint elemibb környezetet). Megjegy-
zendő, hogy, mivel - különösen az élővilág és a társadalom esetében - a magasabb egy-
felől létszint, másfelől individuális rendszerekből áll, ezért a magasabb viszonylag önálló
részrendszerei, individuális létezői számára környezet a saját szintjük többi létezője is,
sőt, e létezők számára ezek sok tekintetben környezetük legfontosabb mozzanatai. Emel-
lett a magasabbnak evolúciósan növekvő része számára az elemibb szint alapvető fontos-
ságu elemeit magának a magasabb szintnek primitívebb strukturái közvetítik.

- A magasabb módosítólag visszahat az elemibbre - mind önmagán belül, mind ön-
magán kívül; elsősorban a kifelé, a környezetre, tehát az elemibb létszférára irányuló
hatás történelmileg jelentősen változik. (Nézetünk szerint e visszahatásoknak s az ezek
során keletkező függőségeknek a tárgyalása - legalábbis a hazai filozófiai irodalomban -
kategorikusan illetve determinációelméletileg nem eléggé kidolgozott.)

- A magasabb és az elemibb környezet kölcsönösen (és történelmileg változó mérték-
ben és módon) áthatja egymást, mindegyik (különböző módokon) benne van a másikban, be-
lenyulik a másikba, hatást fejt ki a másikban.

- A magasabb rendszer és az elemibb környezet viszonyának alapvető fontosságu
mozzanata, hogy egymással egy adott, evolúciósan változó sávon belül kölcsönhatásban
állnak (miközben a magasabb rendszert távolabbról is érik, közvetítéseken keresztül,
hatások, melyek egy része a magasabb számára létfontosságu - pl. a Nap hatása a földi
élővilágra).

- Az evolúciós folyamat mint a magasabb és az alacsonyabb permanens kölcsönhatá-
sának folyamata egy adott sávon belül a magasabb és az elemibb koevolúciója. Ennek
eredményeként az említett sávon belül kölcsönös függőség jön létre. Ez a fejlődés igen
fontos törvényszerűsége:

Az evolúció során a permanens kölcsönhatás által indukált, egymásra támaszkodó, spi-
ráliszerűen végbemenő változások koevolúciós folyamata egy meghatározott sávon belül köl-
csönös feltételezettséget, egymást kölcsönösen feltételező és közvetítő strukturákat és fo-
lyamatokat hoz létre. Röviden: a kölcsönhatás folyamata rendszerszerű kapcsolatot hoz lét-
re, megteremti a kölcsönös feltételezettség szerkezetét.

- A kölcsönös feltételezettség kialakulásával és elmélyülésével felgyorsul a környezeti strukturák, tulajdonságok és paraméterek változása - miközben a paraméterek elég széles körének relatív stabilitása megmarad és az egész fejlődési folyamat feltételét alkotja. Így pl. a társadalom számára ilyen konstans, csak szűk határok közt ingadozó feltétel a gravitáció, az anyag atomi és molekuláris strukturái, meghatározott hőmérsékleti viszonyok, a szabad oxigénes légkör, földi biológiai strukturák létezése. Ami az elemibbnek a koevolúciós sávon belüli változásait illeti, ezek - jellegüket és tempójukat tekintve - jelentős mértékben a magasabb hatása alatt állnak, mert a magasabb általában gyorsabban változik, és a magasabb a szerveződési fokok adott rendszerében a specifikusabb struktúra. A magasabb gyorsító-dinamizáló és irányt meghatározó hatása ugyanakkor háttérbe szorul olyankor, amikor az elemibb környezetben bármilyen okból váratlan, éles változások következnek be; ilyenkor ezek lesznek a változást (benne a magasabb adaptív változásait) meghatározó fő tényezők.

Az eddig felsorolt összefüggésekből a magasabb és az alacsonyabb viszonyának néhány mozzanatára - s egyben az ETV-re - vonatkozóan fontos következtetések adódnak. A továbbiakban ezeket ismertetjük.

a) A magasabb jelentős mértékben maga teremti meg saját létfeltételeit.

b) A koevolúció szülte kölcsönös feltételezettség következtében a magasabb permanens működésével nemcsak önmagát reprodukálja, hanem egyuttal részt vesz történelmileg kialakult mindenkor létfeltételeinek reprodukciójában-fenntartásában. Létének feltétele, tehát mint létének - működésének - eredménye jelenik meg; s egyuttal: létének és működésének permanensen produkált eredménye létének feltételévé vált. De ez a feltételül szolgáló eredmény - az evolúciós kölcsönhatások összefolyamatának spirális jellege következtében - nem ugyanaz, mint az eredeti létfeltétel. (Eredménynek és feltételnek ez a dialektikája Marx több elemzésében megtalálható.)

c) A magasabb, léte és fejlődése folyamán, olyan környezeti változásokhoz kénytelen alkalmazkodni, melyeket részben - evolúciósan változó mértékben - ő maga teremti, illetve amelyeknek létrejöttében szerepet játszott. (Az a)-ra, b)-re és c)-re egyaránt vonatkozó megjegyzésünk, hogy a környezet reprodukciós, illetve változási folyamatai és lehetőségei jelentős mértékben a környezetnek a magasabbtól független sajátosságai és viszonylag önálló törvényszerűségei által korlátozottak és determináltak, s a magasabbnak a részvétele a környezet változtatásában és reprodukciójában csak e törvényszerűségek keretei között s a környezet autonóm strukturáival és folyamataival együttműködésben lehetséges.)

d) A magasabb környezeti létfeltételeinek módosulása - tehát : új létfeltételek letrajtote-teremtődése -, de ugyanígy az adott létfeltételek ujratermelése- fenntartása is min-

dig egyuttal a meglévő létfeltételek destrukciója, rombolása is. (A magasabb létének és fejlődésének az a feltétele, hogy egyfelől a létfeltételek - változott vagy azonos formában történő - reprodukciója, és másfelől destrukciója dinamikus egyensúlyban legyen egymással.)

e) A koevolúcióban végbemenő kölcsönös változások következtében a magasabbnak és elemibb környezetének az evolúció eredményeként létrejött alakja lényegesen különbözik eredeti alakjuktól. E különbség - megfelelően hosszantartó és intenzív evolúció esetén - olyan mértékű lehet, hogy a magasabbnak az intenzív evolúció által létrejött formája inkompatibilis a magasabb kiinduló állapotának környezetével, s ugyanígy a magasabb struktúra (szféra stb.) eredeti állapotában inkompatibilis mai állapotának környezetével. Ennek az összefüggésnek a figyelembe vétele nagyon fontos különböző rendszerek (szférák stb.) genezisének vizsgálatakor. A mellőzéséből fakadó elméleti nehézségekre jó példa a Pasteur-féle, önszerveződést cáfoló kísérlet idealista interpretációja ("minden élő élőből származik"), melynek elméleti alapját ezen összefüggés fel nem ismerése, illetve figyelmen kívül hagyása jelentette.

f) Mivel az új létszférává szélesülő-alakuló magasabb szerveződési szint létrejötté - kifejlődése, önszerveződési folyamata már kezdettől a környezeti feltételekkel való permanens (és növekvő intenzitású és hatékonyságú) kölcsönhatásban megy végbe, ezért a magasabb genezise maguknál a szorosan vett új (magasabb) struktúráknál szélesebb körre kiterjedő és szélesebb tulajdonság spektrumot érintő folyamat. Így az élet, az élő anyag kifejlődése egyben - az élettelen környezet folyamatait egy meghatározott sávon belül mélyen befolyásoló és számos vonatkozásban közvetítő - bioszféra létrejötté; a társadalom kialakulása és fejlődése pedig egyuttal a környező természet evolúciósan szélesedő körét érintő antropo-szociotechnoszféra kialakulása (amely a fejlődés meghatározott fokán szükségképpen "nooszférává" kell hogy fejlődjék - e szónak nem idealista jelentésében).

g) A fejlődés tempója a magasabb fokokon rendszerint gyorsul (amint erre Engels is utalt). Ennek következtében a magasabb szféra a koevolúciós sávon belül a környezet fejlődésében - az irányt, jelleget és tempót tekintve - vezető szerepre tesz szert (legalábbis addig és annyiban, ameddig és amennyiben a környezetben nem mennek végbe olyan jelentős spontán eltérések, kilengések, melyeknek a determinálásában általában a környezetnek a koevolúciós sávon kívüli terei illetve komponensei is részt vesznek). Így pl. a földi élettelen természetre, ennek struktúrájára és folyamataira a földi élővilág alapvető mértékben rányomta a bélyegét. (Ezen összefüggés elismerésében és elismertetésében nagy szerepet játszott Vernadskij munkássága.) Az ember megjelenése óta pedig a társadalom gyakorol mind jelentősebb - s korántsem egyértelműen megnyugtató - hatást a földi természetre, s ezen belül az élővilágra. E hatás negatív, illetve veszélyes faktora, valamint

a korunkban ezzel kapcsolatban felmerülő potenciális veszélyek napjaink politikai-ideológiai életének mindennapos témájává váltak. - A magasabb vezető szerepének egyik érdekes mozzanata a magasabb expansziójával függ össze. A lét szerveződésének lépcsőzetes jellege következtében a magasabb eleve csak a létfeltételül szolgáló elemibb szféra létkörén belül létezhet. Ezen belül azonban a magasabb szint fejlődése folyamán expandál. Elvileg fennáll annak a lehetősége is, hogy a magasabbnak ez az expansziója hozzájárul saját elemibb létfeltételeinek expansziójához. Így pl. a társadalomnak a kozmosz vagy a Föld mélye irányába való terjeszkedése nyilván csak ilyen módon lehetséges: az embernek a terjeszkedése során magával kell vinnie saját létfeltételeit is. Szerényebb mértékben, az elemibb létszféra meglévő határain belül maradva, a maga speciális létfeltételeit (és nemcsak az élettelen anyagból ember által alakított technikaiakat) az ember eddigi történelme során is magával vitte és elterjesztette (pl. bizonyos számára hasznos állapotokat és növényeket - no meg élősködőket és egyéb kellemetlen kísérőket is). A földi természet ilyen értelmű, ember által történt átalakítására Marx és Engels is rámutat (pl. A német ideológiában).

h) Bár az eddigiekben lényegében venne van, illetve az eddigiekből egyértelműen következik, nagy fontossága - s éppen az ETV vonatkozásában nagy fontossága - miatt célszerű a "következtetések" sorában is külön hangsúlyozni, hogy:) a koevolúciós sávon belül az elemibb környezet mint a magasabb szférával adekvát környezet, s mint annak fejlődés-történetileg konkrét létfeltétele, evolúciósan növekvő mértékben függ a magasabtól, közvetítődik a magasabb által. Ami azt is jelenti, hogy a magasabb csak akkor maradhat fenn, önmagát csak akkor reprodukálhatja, ha - önmaga reprodukciójának szerves elemeként - részt vesz környezetének reprodukciójában. A magasabbnak a környezetre gyakorolt reproduktív hatása ily módon a magasabb saját létfeltételévé válik. A magasabb struktúra és ennek folyamatai ezért két módon vezethetnek el a magasabb pusztulásához: egyrészt, ha a magasabb rendszert közvetlenül valamiféle saját, belső diszfunkciók pusztítják el, másrészt ha a magasabb a környezetre van destruktív hatással, akár csak oly módon is, hogy nem vesz részt megfelelő mértékben saját környezeti létfeltételeinek reprodukciójában, és így vagy amugy, szétrombolja saját létfeltételeit. A saját létfeltételek szétrombolásának ilyen esetei az élővilágban számtalan esetben előfordultak, ezek azonban nem a biológiai létszféra egészét, hanem csak ennek egyes elemeit - egyes fajokat - érintették, s ezek a fajok nem az elemibb létszféra egészét, hanem csak saját létfeltételeiket rombolták szét. Az emberi társadalom esetében elvileg fennáll annak lehetősége, hogy ez létfeltételeinek rendszerét, az elemibb szférát mint az ember létezésével összeférő rendszert szétrombolja. Az embernek a produkció és a konstruálás terén megmutatkozó univerzalitása ez esetben visszajára fordulna és a pusztítás univerzalitásaként jelenne meg. Az ember tudatosságát produkáló és feltételező gyakorlati tevékenysége az ember életlehetőségét, fennmaradását

esélyét más fajokhoz képest megnövelte; az ember a maga tevékenységével a lét egy önálló szféráját hozta létre, s önmaga számára mesterséges környezetet alkotott. De a tudatos gyakorlati tevékenység halálos veszélyeket is hordoz az ember környezete, létfeltételeinek rendszere számára. A történelmileg fejlődő ráció irányításával kifejlesztett technika hatékonysága mérhetetlenül nagyobb mint egy, technikával fel nem szerelt élőlény vagy valamely más természeti struktúra lehetőségei. A technika, noha természeti struktúrák és energiák sajátos kombinációja, sok tekintetben természetidegen, antiökológikus, és tömeges spontán terjedése és működtetése durva beavatkozás a természetbe. Mégis, az ember ma már csak a technika tömeges alkalmazásával képes ujratermelni saját létfeltételeit s ezáltal önmagát. A ráció fortélya és a technika hatékonysága nemcsak veszélyforrás, hanem, a mindennapos praktikus haszon mellett az egyetlen lehetőség a túlélésre. A technika antiökológikus és "természetidegen" jellegének eluralkodása nem a technika immanens szükségszerűsége, noha a technika megtermelése és működtetése szükségszerűen rombol természeti struktúrákat. De lehetséges a technika olyan használata, amely a természeti önreprodukció "szempontjait" is figyelembe veszi, s amelynél a technika részben éppen ezt a természeti reprodukciót szolgálja. Ez esetben az ellentétes elemek feszültségét hordozó struktúra ("technika - természet") feszültsége, "ellentmondásossága" a létezés és a működés normális, permanens reprodukciót megvalósító módjává válik, a természet destrukciója és ujratermelése dinamikus egyensúlyba kerül egymással, s hosszabb távon lehetővé válik a környezetnek az ember szempontjából való olyan optimalizálása, amely a természet nagy körfolyamatait, rendszer jellegű működését nem rombolja, nem veszélyezteti. A természethez való ökológikus és globálisan is tudatos viszony kialakításánál nagyon fontos szempont, hogy mivel a lét hierarchikus szerveződésű, különös gondot kell fordítani az élővilágra, mint létünk legérzékenyebb és bizonyos értelemben legközvetlenebb feltételére - amely egyébként az élettelen természet emberrel adekvát formában való fenntartásában-reprodukciójában is alapvető szerepet játszik. Ugyanakkor - s ez napjainkban mind szélesebb körben felismert igazság - az ETV szabályozása (amely a mai körülmények között globális szabályozás kell, hogy legyen) megköveteli a társadalom tudatos szabályozását, az anarchisztikus és antagonisztikus viszonyok leküzdését, tuhaladását. A társadalom globális szabályozása nélkül nem valósítható meg az ETV globális szabályozása (s ezért a "nooszféra" kifejlődése abszolút szükségszerűség).

i) Az előbbi állításból is következően az ETV nem tárgyalható magának a társadalomnak az elemzése nélkül. A társadalom szociális, területi, politikai stb. tagozódása, a tevékenység társadalmilag megszervezett folyamata és e tevékenység megosztása alapvető módon befolyásolja és közvetíti az embereknek és csoportjaiknak a természethez való viszonyát.

j) Az ETV alakulásának, s különösen mai problematikájának megértése szempontjából nagyon fontos mozzanat, hogy a természet semmilyen vonatkozásban sem tekinthető homogénnek és egyszerűnek, hanem bonyolultan, vertikálisan és horizontálisan strukturált, minden mozzanata más mozzanatok által közvetített stb. A természethez való viszonyunk adekvát szabályozása éppen ezért az egyszempontosság, a szűklátókörűség radikális túlhaladását követeli meg. Megjegyzendő, hogy a természettel és a természethez való viszonyunkkal kapcsolatban vészharangot kongatók is többnyire ilyen egyoldalú, leegyszerűsítő szemlélet foglyai. Gyakran hallani például, hogy a technika "lerombolja" a környezetet. Valójában persze minden technika rombolja (is) a környezetet - mint ahogy egyáltalán, bármely létező hat a környezetre s ennyiben állandóan "rombolja" annak adott állapotát. De az emberadekvát (az emberrel összeférő és az ember számára megfelelő) természet technika által történő szükségszerű lerombolása, elpusztítása csak abban az esetben lenne igaz, ha a technika által történő rombolás intenzitása oly mértékű lenne, akkora entrópia-növelő hatással járna, ami meghaladja a földi materiának a Nap energiáját hasznosító entrópiacsökkentő lehetőségeit. Erre azonban semmi sem utal. A probléma nem a technika önmagában vett "erejében" van, hanem a természet bonyolult belső szerveztségében, kölcsönhatásrendszerében, amely általában egyensúlyt megőrző és a meglévő formák tartós reprodukcióját biztosító módon (bár ugyanakkor strukturák tömegét állandóan pusztítva is) fejt ki hatását. A természet önszabályozási mechanizmusait súlyosan sértő technika és technológia alkalmazása esetén azonban a természeti folyamatok egymásba kapcsolódó rendszerszerűsége zavart szenved és megbomlik, és olyan folyamatok indulhatnak meg, melyekben a természet önmagát kezdi széleskörűen, és a helyreállítást, a kompenzációt lehetetlenné tevő módon rombolni. Ennek egyik lehetősége az ugynevezett trigger-hatás-ból következik: meghatározott kémiai, fizikai stb. strukturák felhalmozódása esetén kis energiával "ravasz-hatás" (vagy "billentyű hatás") váltható ki: láncreakció indul meg, amely hatalmas mértékben rombolja az anyag magasabb szerveződését (ez így van már egy erdőtűz esetében is, s még inkább egy atomrobbantásnál). A trigger-hatástól függetlenül, általában is igaz, hogy bizonyos körülmények között a természetben önromboló folyamatok mehetnek végbe. A környezetszennyezésnek is az a lényege, hogy valahol eldugaszolódik a természet normális, strukturált, önreprodukciót biztosító körfolyamatainak rendszere. S bár a természetnek globális kompenzáló, egyensúlyhelyreállító lehetőségei óriásiak, ezeket az ember mai technikájával már veszélyeztetheti. S itt figyelembe kell venni, hogy természeti környezetünk olyan strukturált totalitás (totalitás, szerves egész, noha nem zárt rendszer), amelynek magasabb strukturái pusztulásuk esetén nem állíthatók helyre és ezért bizonyos strukturák pusztulása rendkívül súlyos láncreakciót indíthat el. A természet önreprodukciójának, s az ember és természet optimális együttműködésének

problémáját tehát mindenekelőtt nem energetikai oldalról, hanem a strukturák és a szabályozás oldaláról kell megközelíteni.

k) Korunk új szakasz kezdete az ETV-ben. - A magasabb és az elemibb közti viszony a magasabb fejlődésének és az elemibbel való koevolúciójának eredményeként fejlődési szakaszokon megy keresztül. E szakaszok számos vonatkozásban különböznek egymástól. Így pl. módosulnak az intenzív kölcsönhatásban résztvevő faktorok, módosul a magasabbnak és az elemibbel való kölcsönhatásának a tere (térbeli elhelyezkedése), módosul a résztvevők önállóságának foka, a kölcsönös közvetítettség mértéke. A fejlődési szakaszokon átmenő progresszió folyamatában előállhat olyan helyzet, amikor a magasabb rendszernek (szférának) olyan intenzívvé válik egyes elemibb strukturákkal való kölcsönhatása, hogy e strukturák bekerülnek a magasabb rendszerbe, annak komponenseivé, részeivé vagy alrendszeréivé válnak. A tudományos elemzés számára nehéz probléma a rendszerek határainak megvonása, minthogy a rendszerek átnyulnak egymásba és határaik történelmileg változnak.

Az ETV fejlődése is történelmi szakaszokon megy keresztül; ezek elemzésére azonban itt nem vállalkozhatunk. Azt azonban enélkül is vázolni lehet, hogy miben áll a most létrejövőben lévő fejlődési szakasz sajátosságai és perspektívája. - Bizonyos értelemben már a jelenlegi helyzetet is új fejlődési szakasznak tekinthetjük, azon az alapon, hogy a modern technika globális méretekben fejt ki soha nem látott intenzitású negatív hatást az ember természeti létfeltételeire, s e technikának, illetve használatának egyes jelenlegi tendenciái veszélyeztetik a bioszféra egyensúlyát, reprodukciós folyamatait, sőt a term nukleáris háborús veszély formájában fennáll természeti létfeltételeink rövid úton történő elpusztításának veszélye is. Ugy tűnik azonban, hogy e kritikus szakasz nem egy igazán új fejlődési fok, hanem egy kialakuló (igaz, nagyon ellentmondásos, konfliktusos, cik-cakos és nagy áldozatokkal járó folyamatban kialakuló) új fejlődési fok nyitánya, előszobája, előfoka. Ez a kialakuló új szakasz, melynek létrejötté egy egész világtörténelmi korszakot fog át, az ETV globális szintű és ökonómikus szemléletű tudatos szabályozottságának, a bioszféra szocio-technoszféra és egyúttal nooszféra-ként való funkcionálásának a szakasza. A természet tudatos szabályozottságának eszméjét azonban helyesen kell értelmezni, óvakodni kell attól, hogy visszatérjünk egy olyan korábbi egyszerűsítő és naiv-utópisztikus szemlélethez, amely a tudatos szabályozottságot voluntarisztikusan értelmezett "uralom"-ként képzelte el, a létrejöttét egy, maximum néhány évtizedes igen rövid folyamatról várta. Valójában az ETV globális tudatosság alapján történő konszolidálódásának kifejlődése egy egész világtörténelmi korszakot fog át (amelyben az emberi társadalom világméretű átalakulásának is meg kell valósulnia). Másfelől pedig a természet, illetve az ETV említett globális szintű és ökológikus szemléletű tudatos szabályozása társadalom és természet között egy nagyon bonyolult viszonyt tételez fel.

A természet és az ETV tudatos szabályozása nem "uralom", nem emberi önkény és abszolút szabadság, hanem valóban szabályozás, az egyes folyamatok nagyfokú autonómiájával és rendszerszerű kapcsolataikkal. E szabályozás, továbbá, nem egyszerűen a természetre vonatkozik, hanem jelentős mértékben a társadalom és a természet közti kölcsönhatásra, és csak ezzel együtt és ezzel összefüggésben a természetre, a bioszférára. A természethez való viszonyunk emellett sohasem valamiféle tiszta harmónia, hanem mindig harc is és függőség is (amely függőség ma már széles körben kölcsönös). Figyelembe kell venni, hogy a természetnek mindig megvannak a "saját szempontjai", és folyamatai soha sem teljesen előre láthatók. Egy dinamikus, ugyanakkor tartalékokat képező és alkalmazkodási készséget mutató viszonyt kell kialakítanunk a természettel. Szüklátóköri dirigálási törekvések helyett "érdekegyeztetésre", távlati és komplex gondolkodásra, a lokális szempontok mellett a globális következményeket is számba vevő szemléletre van szükség. Az egész technikának, tudománynak és társadalomszervezésnek egyebek közt ökológikusnak kell lennie. Ennek az ökológikusságnak az érvényesítése mindenekelőtt nem egy külön tevékenységi kör, hanem minden tevékenységünk aspektusa és mozzanata kell, hogy legyen.

Az ETV új fejlődési szakasza kibontakozásának folyamatában mindinkább kérdésessé válik, hogy milyen mértékben marad meg és hol húzódik a határ a társadalom és a természet, illetve a mesterséges környezet és a természeti környezet között. Az ember mindjobban beépíti magát a természetbe, beékelődik a természet folyamataiba és struktúráiba, mindinkább közvetíti a természeti folyamatokat - és mind univerzálisabban hasznosítja saját érdekében a természet különböző strukturáit és megnyilvánulásait. Mindenképpen elmondható, hogy az utóbbi fél évszázadban társadalom és természet radikálisan intenzívebb (és egyelőre meglehetősen konfliktuózus) egybeépülése valósult meg, mint régebbi korokban. Ennek az intenzív - és a globalitás jegyeit magára öltő - egybeépülésnek a tudomásul vétele, tudatos figyelembe vétele (és a felismerések gyakorlati alkalmazása) a természeti környezet reprodukciójának elengedhetetlen feltételévé válik. A nooszféra kialakítása ezért is elkerülhetetlen szükségszerűség. Már a mondottakból is következik azonban, hogy a nooszféra - tudományos, materialista értelmezésében - nem valamiféle konfliktusokat nélkülöző tiszta ész-uralom. A nooszféra materialista koncepciója számol bizonyos határok között a társadalmon belüli érdekkollíziók fennmaradásával, továbbá a társadalom és a természet közti különbség megmaradásával, vagyis azzal, hogy társadalom és természet nem olvad egybe még viszonyuk radikális változása esetén sem; ebből eredően a küzdelem és a konfliktusok mozzanata az ETV-ben mindig megmarad. Végül, a természet tudatos szabályozását nem a testetlen, absztrakt ész valósítja meg, hanem ez egy gyakorlati folyamat (és, bizonyos értelemben, "állapot", de: dinamikus állapot), melyben nincs abszolút előrelátás, hanem a cselekvések mindig megőrzik valószínűségi jellegüket és minden célirányosan előidézett változásnak széles spektrumú és különböző időtávlatú "mellék-

hatásai" is lesznek, mert a természet érvényesíti saját, általunk nem eléggé felismert és megértett "akaratát". - Az ember tehát illő szerénységgel állandóan kell, hogy törekedjék (noha soha nem jár teljes sikerrel) a természet "szempontjainak" figyelembe vételére. A természet "szempontjainak" szem előtt tartása azonban nem jelent valamiféle konzervatív "természetvédelmet". (A természethez való viszonyunk perspektivikusan kialakítandó tudatos szabályozottságában a hagyományos természet változatlan formában történő őrzésére való törekvés csak egy - alárendelt - mozzanat lehet.) Amit meg kell őrizni, illetve fenn kell tartani, az a természeti folyamatok s az - emberi társadalmat is magukban foglaló - bioszférikus folyamatok reprodukciós képessége, dinamikus stabilitása, valamint a természet és különösen az élő természet sokrétű strukturáltsága és formagazdagsága. A formagazdaság, a fajok, élőhelyek és életközösségek gazdag változatossága az élővilág és az egész bioszféra stabilitásának nagyon fontos komponense és feltétele. De, másfelől, a természethez való viszonyunk dinamikus viszony. Változik a társadalom, változik a technika, változik az ember viszonya a "többi" természethez, változik a természet. (S ráadásul - s ezt az ezzel ellentétes, utópisztikus elképzelésekkel szemben nyomatékosan hangsúlyozni kell - a technika fejlesztése és a társadalom technikai színvonalának globális emelése ma az ETV stabilizálásának, pusztuló természeti létfeltételek helyreállításának és a természeti környezet megőrzésének abszolút feltétele.) Tehát nem az adott állapotot kell őrizni, hanem a lokális és globális folyamatok szabályozottságát kell őrizni és fenntartani (illetve az önszabályozási folyamatokat és kapcsolatokat zavaró tényezőket kell kiküszöbölni, s a szabályozottságot és reprodukciót elősegítő strukturákat kell kiépíteni és szükség szerint módosítani.) A technikában és a termelésben a "haszonelvűség" - a közvetlen, illetve rövid távu haszonra törekvés - mellett előtérbe kell kerülnie az "ökológikusságnak", a természet átfogóbb reprodukciós szempontjainak. A természet használatára való szükséges és örök törekvés és kényszerűség mellett ki kell fejlődnie a természeti reprodukcióban való közreműködési készségnek - ugyanugy, ahogy az ember annak idején az állatvilág vadászat formájában történő hasznosításáról áttért az állattenyésztésre, tehát az állatvilág maga számára szükségesnek ítélt része reprodukciójában való közreműködésre. A különbség csupán annyi, hogy ma a szűken vett emberi szempontot éppen az ember érdekében fel kell, hogy váltsa, illetve, ki kell, hogy egészítse egy "természetközponthu", ökológikus szemlélet. (Persze, a természeti szempont lényeges aspektusaként előtérbe kerül az ember természetiségének szempontja is, ezzel azonban itt nem foglalkozunk.)

A társadalom természettel kialakítandó új viszonyának lényeges jellemzői tehát:

- intenzív egybeépülés, intenzív egymást áthatás, az összeolvadás bizonyos elemei;
- a kölcsönhatások, valamint számbaveendő következményeik terének és spektrumának

radikális kiszélesülése; globalizálódás, sőt, kezdődő "kozmozgás", kijutás a kozmoszba;

- a természetnek mint rendszerszerű totalitásnak - a vele szervesen egybeépülő társadalommal való kölcsönhatását szem előtt tartó, s a szabályozásba ezt is bealkalmazó - tudatos szabályozása; az ökológiai (s benne a globális és a nagy időhorizontú ökológiai) szempont minden oldalú érvényesítése;
- a társadalmi viszonyok világméretű átépülése, a társadalmi folyamatokban a tudatos szabályozottság érvényesítése, a technika természetet veszélyeztető alkalmazásainak lehetőségét kiküszöbölő világméretű társadalmi feltételrendszer megteremtése; ennek különösen fontos mozzanata a háborúk lehetőségének egyszer a mindenkorra történő megszüntetése. A természethez való új viszony kialakításának tehát végső soron elengedhetetlen mozzanata a társadalom új fejlődési fokának létrehozása, a világméretű kommunista viszonyok megteremtése. (A jövő társadalmáról alkotott képnek ma ma számos homályos pontja és kérdőjele van. - Ugy tűnik azonban, hogy a természettel való globális kölcsönhatás tudatos szabályozásának szükségessége a nagy távlatú társadalmi fejlődés perspektívájának egyik biztos pontja.)

Végezetül:

Előadásunkban igyekeztünk vázolni az emberi társadalom és a természet közti viszonyban érvényesülő kapcsolatok, függőségi viszonyok rendkívüli bonyolultságát, a széles körben érvényesülő kölcsönösségeket, az evolúciós dinamizmust. Reméljük, hogy a mondottakból kitűnik: e problémákör nem tűri a leegyszerűsítő helytel-közzel ma is fellelhető értelmezéseket, melyek az ETV kapcsolatrendszerét egy vagy néhány sematizált kapcsolattal, illetve függőséggel akarják magyarázni, melynek során nemcsak a kapcsolat bonyolultsága, hanem az emberi társadalom számára való igazi jelentősége is elsikkad. Az ETV bonyolult problematikájának értelmezését, valamint a természetalakítással kapcsolatos társadalmi gyakorlatot nem lehet olyan leegyszerűsítő tézisekre vagy feladat kijelölésekre alapozni, mint pl. az alább felsoroltak:

- "a technika elpusztítja a természetet"; - "meg kell őrizni a természetet!" - "vissza a természethez!"; - "uralkodjunk a természetén!"; - "mesterséges környezettel kell helyettesíteni a természetet!" stb.

Talán sikerült igazolnunk, hogy az ETV mai dialektikáját (és történelmi fejlődését) egy gazdagabban és korszerűbben felfogott általános dialektika segítségével lehet mélyebben megérteni. Előadásunkban (az ETV konkrét problematikájának elemzésén túlmenően és azzal összefüggésben) a dialektika néhány mozzanatára kívántuk a figyelmet ráirányítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- M.M. Kamsilov: Evoljucija bioszferu. Moszkva, 1974.
- V.A. Abakumov: Ijerarchicsnoszty organizacii bioszferu. In: Metodologicseszkije aszpektu isszledovanyija bioszferu. Moszkva, 1975., 159-168. old.
- Enyedi György: A társadalom és földrajzi környezete.
- In: Enyedi Gy.: Földrajz és társadalom. Bp. 1983. 17-32. old.
- R.F. Dasmann: Óvjuk meg bolygónkat! Bp. 1975.
- I.B. Novik: Koncepcija optimizacii bioszferu. In: Metodologicseszkije aszpektu isszledovanyija bioszferu. 205-219. old.
- E.V. Giruszov: Szisztyema "obscsesztvo - priroda". Moszkva, 1976.
- A.K. Asztafjev: Szisztyemnúj podhod i problema reguljacii prirodnoj szredu. Voproszu Filozsofii, 1977, 2. szám. 71-81. old.

Erdélyi Lajos

SZOCIALIZMUSKONCEPCIÓK ÉS A SZOCIALIZMUS VALÓSÁGA

(Merre tart az emberiség?)

QUO VADIS? Korunkban - s a 80-as években különösen - indokoltnak érezzük feltenni a kérdést: merre tart az emberiség? De indokolt-e a szocializmusról szólva az emberiség jövőjéről beszélni? Különösen akkor, amikor napjainkban cinikus hangvétellel gyakorta azt kérdezik, hogy van-e egyáltalán az emberiségnek jövője?

A marxizmus álláspontja - a történelmi folyamat objektív törvényszerűségeinek ismeretében és az emberbe vetett hitből fakadóan - ma is az, hogy a társadalmi fejlődésnek van további perspektívája, s éppen a szocializmus az emberiség igazi jövője.

A világ népeinek egyre nagyobb hányada - különösen azok, akik az imperializmus részéről fenyegető gazdasági és katonai veszélyt közvetlenül is érzik - a szocializmusban látják jövőjük lehetőségeit. Igaz, az emberiség jövőjeként elképzelt szocializmusra utaló koncepciók nagy tarkaságot mutatnak. A szocializmus-koncepciók e sokfélesége korunkban önmagában is figyelmet érdemlő, hiszen objektív okokkal magyarázható létrejöttük. Abban megegyező e koncepciók tartalma, hogy a fennálló állapotok változtatási szándékának tükröződései, még azok is, amelyek a tőkés társadalmi viszonyokat nem akarják forradalmi módon megváltoztatni. A szocializmus-koncepciók egy másik csoportjáról - általános jellemzőként - azt az előzetes megállapítást tehetjük, hogy ezekhez mint az objektíve fejletlen társadalmi viszonyok fejletlen ideológiai tükröződéseihez - illúziók és utópiák kapcsolódnak.

II.

Az emberiség jövőjére vonatkozó burzsoá álláspontok természetesen nem kapcsolódnak a szocializmushoz. Két fontos összefüggésre mégis rá kell mutatnunk. Egyrészt arról, hogy korunk tőkés osztálya és teoretikusai képtelenek a társadalmi viszonyok reális áttekintésére, s főként a társadalom fejlődését meghatározó objektív törvényszerűségek megértésére. Az ebből a helyzetből következő osztálymagatartásra már Marx is utalt, megállapítva, hogy viszonyaik áthatolhatatlan "titokzatossága" gyakorlati, s ugyanakkor elméleti rémületet is kelt a burzsoáziában és ideológusaiban. A korunk kapitalizmusának talaján született polgári elméletek ezért nem képesek reális perspektívát felrajzolni az emberiség számára. Amennyiben mégis megkísérlük, elméleti téziseik többnyire egyoldalúak, a valóságos folyamatok egy-egy tényezőihez (pl. a technikához) kapcsolódnak, s általában pesszi-

mizmussal terheltek. E pesszimizmusban a kapitalizmus jövőjének történelmi perspektívátlan-sága tükröződik. A mai polgári társadalomelmélet megtagadja a XVII-XVIII-XIX. századi haladó polgári örökséget, szembefordul azzal. Ezért a haladó polgári elméleti örökség megőrzője és továbbgondolója ebben is a proletárelmélet.

Amikor pedig a burzsoá társadalomelmélet a szocializmusról szól, abban megismétlődik az, ahogyan a feudális arisztokrácia gunyolódott a kialakuló polgári társadalomról és jövőjéről. Marx és Engels "feudális szocializmus"-ként említi azt a feudális osztályálláspontot, amely "félíg siratóénekek, félíg gunydal, félíg a múlt utóregzése, félíg a jövő fenyegetőzése...",¹ de lényegében a jövő társadalmának gondolati elvetése. Ebben a történelmi ismétlődésben a burzsoá osztály gyakorlati magatartását és ennek elméleti tükröződését kifejező - Marx által említett - osztálypánik érhető tetten, s pesszimizmusuk forrása is ez, amit sajátos utópiával kapcsolnak össze. Jövőképük így ölt testet egy sajátos "pesszimista utópia"-ban, amely abszurd abban a vonatkozásban, hogy a korábbi történelmi korokban a pesszimizmus és utópia nem kapcsolódott egyazon osztály álláspontjában össze. Másrészt abszurd abban is, hogy a tőkés társadalom jövőjének perspektívátlanságát az emberiség reális perspektívájának tagadásaként ábrázolja. A polgári elméletek kapcsolódása a szocializmushoz mégsem homogén. A legszélsőségebb elméletekre a szocializmus egyértelmű, kizárólagos tagadása jellemző. Ebben a megközelítésben a szocializmus "az emberiség egy részének eltévelyedése"-ként értelmezhető; a szocializmus valósága persze tény, s léte megfertőzte a kapitalizmust némely országban, ezért a jövőt egy "kapitalista forradalom" útján történő megtisztulása biztosítja. E megtisztulás és a "kapitalista forradalom" programja fogalmazódik meg az ötvenes évek végén megjelent "Kapitalista Kiáltvány"-ban.² A burzsoá álláspontnak ez a típusa durva antikommunista elméleti alapról, kizárólag a kapitalizmus létéhez köti az emberiség jövőjét.

A polgári elméletek másik csoportját az "összenövési", az "átnövési" és a "közlekedési" elméletek képezik. Jelenlegi lehetőségeink csak azt engedik meg, hogy ezeknek az elméleteknek témánkkal összefüggő érintkezési pontjait jelezzük. E teóriák annyiban valóságos problémát ragadtak meg a 60-as években, amennyiben a kapitalizmus és a szocializmus egyidejű és egymás mellett létezése korunk alapvető valósága. Ám a "közlekedési" és "átnövési" elméletek közös vonása, hogy ezekben végsősoron a szocializmus közeledik és nő át a kapitalizmusba. E felfogások a szocializmust, mint az emberiség fejletlen állapotát ítélik meg, s a szocializmus úgy nővi ki elmaradottságát, hogy átnő a kapitalizmusba. Ezek - a világhírű polgári közgazdászok és szociológusok nevével fémjelvezhető álláspontok - a 80-as évekre már divatjamult nézeteknek minősültek, de helyettük újak születtek. A jelenlegi világgazdasági viszonyok között az táplál új reményeket e teoretikusokban, hogy a szocialista országoknak "... a tőkés világgazdaságba történő bekapcsolódása vagy visszakapcsoló-

dása belsőleg is tőkés rendszert teremt (ujjá)...” ezekben az országokban, ahogyan ezt pl. A.G. Frank véli.³ (Kiemelés EL) E jelzésszerűen felvillantott polgári álláspontok közös tartalma az, hogy a társadalomfejlődést, s az emberiség jövőjét a szocializmus tagadásával kötik össze. Mindez arra utal, hogy a történelmi fejlődésről, az emberi-ség jövőjéről szóló elméletek az osztályharc kérdéseivé váltak (korunkban is azok maradtak) s így részét képezik korunk két alapvető osztálya és a két világ-rendszer között folyó ideológiai küzdelemnek.

III.

Közelebb jutunk témánkhoz az egymástól lényegesen eltérő okokból megszületett, kidolgozott szocializmus-koncepciók jelzésével.

Korunk tőkés társadalmi viszonyai között működő szociáldemokrata és szocialista pártok koncepciói figyelmet érdemelnek azért is, amit akarnak, de azért is, amit nem akarnak, ha szocializmusról van szó. Árnyalt különbségtevés indokolt azért is, mert a szociáldemokraták és a szocialisták teóriáikban, s különösen a gyakorlati mozgalmakban nem egységesek. (Csak külön elemzés adhatna adekvát képet a finn, a svéd, a nyugatnémet, az olasz, a francia, a portugál, a spanyol, a görög szociáldemokrata, illetve szocialista pártok elméleti és gyakorlati politikájának jellemzőiről, s akkor még nem is említettük valamennyi európai ország pártjait, nem is szólva más világrészekről.) Az árnyalt megközelítés azért is indokolt, mert az un. globális világproblémák megítélésében és megoldásában a mai szociáldemokrata és szocialista mozgalom politikai szövetségese (lehet) a létező szocializmusnak. E problémák megoldása pedig az emberiség jövőjével is szoros kapcsolatban van.

Az is tény viszont, hogy e pártok számos tőkésországban - helyenként évtizedek óta - a politikai hatalom birtokosai, s a kapitalizmus - lényegét tekintve - nem változott meg. E történelmi tény arra utal, hogy a szociáldemokrata és szocialista pártok a gyakorlatban nem képesek megváltoztatni a tőkés társadalmi viszonyokat. S ebben az összefüggésben teoretikusan és gyakorlati politikájukban konfrontálnak is a létező szocializmussal. E pártok szocializmuskoncepciója és gyakorlati tetteik közötti mély szakadék bizonyára Marxnak a "Konzervatív szocializmusról" mondott szavaival ítélhető meg helyesen: "... orvoslani akarja a társadalmi visszasságokat, hogy ezzel a polgári társadalom fennmaradását biztosítsa."⁴ Az un. "harmadik ut" koncepciója ez. Csakhogy a történelem nem produkált "harmadik utat" bejárt valóságot.

Hozzá kell azonban ehhez tennünk - de ezt nem teoretikus megközelítésben -, hogy a létező szocializmusnak politikai érdeke fűződik ahhoz, hogy támogassa a szociáldemok-

rata és szocialista pártok által képviselt mai reformkoncepciókat, mert ezek az adott tőkés-országok munkástömegei számára kedvezőek lehetnek (például konfrontációt jelenthetnek az USA világuralmi törekvéseivel szemben, békeakarat kapcsolódhat ezekhez és erősíthetik a világhelyzet reális megítélését).

IV.

Napjainkban rendkívül sokféle kispolgári szocializmus-konceptió létezik. E gyűjtőfogalom nem is alkalmas a következőkben általunk vizsgált valamennyi szocializmus-elmélet jelölésére, hiszen itt a legsajátosabban kispolgári elméletektől a tudományos szocializmustól is "megérintett" felfogásokig nagyon széles a teoretikus színskála. Közös bennük, hogy számos rokon vonást mutatnak a múlt századok utópikus szocializmusának elméleteivel, amelyek a kibontakozó kapitalizmus kisértőjelenségei voltak Nyugat-Európában.

Ma az un. harmadik világban szaporodó szocializmus-konceptiók háttere az, hogy a gyarmati múlt tagadásával és meghaladásával napirendre kerül a történelmi jövő. Csakhogy nem teremthetők (nem teremthetők) még meg azok az objektív és szubjektív belső feltételek, amelyek lehetővé tennék a tudományos szocializmus jelenlétét a társadalom szervezésében, a politikában és az ideológiában. Különösen a gazdasági viszonyok fejletlenségének eredményeként megszületnek, vagy ujjaélednek a szocializmus "gyenge elméletei".

Eltételezve a harmadik világhoz tartozó olyan országokban született elméletektől, amelyek legfeljebb csak frazeológiájukban kapcsolódnak a szocializmushoz (például A. Szadat teóriája) azt látjuk, hogy ezekben a szocializmus-konceptiókban egyrészt a nemzeti burzsoázia hatalmi törekvéseit, másrészt a nemzeti tőke uralma elleni küzdelem céljait és eszközeit magukba foglaló elméletek keverednek a más társadalmi csoportok érdekeként jelentkező - a nemzeti függetlenség védelméhez kapcsolódó - elvekkkel és elméletekkel: a társadalom demokratikus átalakítására, a törzsi vagy félféudális viszonyok felszámolására, a társadalmi struktúra átforgatására irányuló koncepciókkal. Sőt, e koncepciók nem egy csoportja (például L.S. Senghor un. "afrikai szocializmus"-a) szemben is áll a tudományos szocializmussal, mely azt kísérli meg bemutatni, hogy a marxizmus nem felel meg a sajátos afrikai viszonyoknak, afrikaiak létküldetésének és hagyományainak. A senghori koncepció mára ugyan már veszített hatásából, de több afrikai állam hivatalos ideológiájában ma is jelen van.

Egyre nagyobb azoknak a harmadik világhoz tartozó országoknak a száma, amelyekben erős a törekvés - legalábbis egy-egy forradalmi csoport, néhol párt gyakorlatában - arra, hogy a tudományos szocializmus alapján szervezzék a társadalom fejlődését. Ezekben az országokban széles népi összefogásra támaszkodó, hosszú fegyveres harcot folytattak fel-

szabadulásukért. A harc folyamán - katonákból, értelmiségiekből, munkásokból - kialakult egy marxista élcsapat magva, s ez párttá tömörülve, az ország politikai és eszmei vezetőjévé is vált. Ezeknek az országoknak legszorosabb a kapcsolata a már létező szocializmussal. Az említett politikai vezető csoport munkájában egyre inkább jelen van a létező szocializmus gyakorlata. Történelmi fejlődésüket az emberiség egészének fejlődésével, a kapitalizmus tagadásával és a szocializmus gyakorlati megvalósításával kapcsolják össze. Ideológiájukban és gyakorlati politikájukban azonban sok még az illúzió is...

Mégis, ezek az országok a világforradalmi folyamatban a létező szocializmus szövetségesei, s társadalmi fejlődésük tapasztalatai minden bizonnyal hozzájárulnak majd a szocializmus tudományos elméletének gazdagításához.⁵

V.

Minden szocializmus-koncepció legmeggyőzőbb kritikája a valóság. Márpedig mindeddig a tudományos szocializmus elmélete alapján és a lenini típusú pártok vezetésével kezdődött el valóságosan a szocializmus fejlődése és jutott el fejlettségének különböző szintjére.

Ismeretes, hogy Engels adja a Marxszal közösen kidolgozott elméletüknek a "tudományos szocializmus" megjelölést. Napjaink létező szocializmusának tapasztalatai - úgy tűnik - arra készítetnek, hogy gondoljuk újra át, értsük meg jobban klasszikusaink gondolatait. Vessük ezeket egybe a megváltozott valóság által ránk kényszerített körülményekkel. Ugy vélem ugyanis, hogy a szocializmus valósága a 80-as években olyan új feltételeket jelent, amelyek között arra van szükség, hogy a klasszikusok alkotta elméleti bázison szülessék meg a valóságos szocializmus adekvát elmélete, dolgoztassék ki a gyakorlatban megvalósuló szocializmus tudományos elmélete.

Történelmi tény, hogy Marxnak és Engelsnek a mai, és é fejlettségi szinten létező szocializmusra vonatkozóan nincs kidolgozott elmélete. A címében és tartalmában a szocializmussal a legteljesebben összefüggő ragyogó elméleti munka: "A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig" alapvetően kettős jellemzőt hordoz: 1. Összefoglalja a szocializmus elméletére vonatkozó korábbi, és sajátos nézeteket; 2. Lényegében pedig annak zseniális kifejtése, hogy miben áll, s miért szükségszerű a kapitalizmus történelmi feloldása, amely a tőkés társadalmat jellemzi.

Amennyiben a kapitalizmust forradalmi módon meghaladó szocializmust konkrét vonásokkal is jellemzik, ezt lényegében kommunista társadalomként ábrázolják. Azaz, a szocializmusnak olyan jellemzését adják, amely az alábbi négy tételben sűrítendő össze:

1. Az állam forradalmi átalakulása, s szerepének betöltésével az állam elhalása;
2. a társadalmi osztályok megszűnése;
3. "A termelési eszközök társadalom által való birtokbavételével megszűnik az áruter-
melés, s ezzel a termékeknek a termelő feletti uralma... Az embereket környező
életfeltételek köre, amely idáig uralkodott az embereken, most az emberek uralma
és ellenőrzése alá kerül... Az emberek társadalmasítása... saját szabad tettük
lesz.";
4. "...a társadalmi termelés ... biztosítja számukra testi és szellemi képességeik tel-
jes szabad kiművelését és gyakorlását."⁶ (kiemelés: EL).

Engels azzal a figyelmet érdemlő gondolatsorral zárja művét, hogy "E világfelsza-
badító tettet végbeinni - ez a modern proletariátus történelmi hivatása. E tett törté-
nelmi feltételeinek és ezzel magának a természetének alapjái hatolni és így a
cselekvésre hivatott, ma elnyomott osztályban saját akciója feltételeit és természe-
tét tudatossá tenni - ez a proletármozgalom elméleti kifejezésének, a tudományos
szocializmusnak a feladata."⁷

Végiggondoltuk-e alkotó módon, azaz a tettek konzekvenciájáig eljutva ezt az engelsi
örökséget? Hiszen akkor a tetté lett szocializmus során fel kell deríteni a tett fel-
tételeit, természetét, és ezt az osztályban tudatosítani kell. Azaz, ki kell dolgoz-
ni a szocializmus gyakorlati megvalósításának, egyes konkrét fejlődési sza-
kaszainak s az egész folyamat konkrét történelmi jellemzőinek adekvát elméletét. Ezt az
elméleti feladatot a klasszikusok és a proletármozgalom, szocializmus valóságos léte előtt
nem odhadták meg. Ezt az elméleti munkát a kommunizmus kezdetével azonosított szoci-
alizmusra utaló marxi és engelsi nézetek (mégoly zseniálisak is) nem helyettesíthetik.

A valóságos szocializmus objektív feltételeiről és természetéről szóló adekvát elmélet
kidolgozását objektív és szubjektív okok egyaránt gátolták. A szocializmusnak a valóság-
ban elkezdődött gyakorlatához hosszú ideig olyan teóriák kapcsolódtak, melyek szerint a
kapitalizmusból a kommunizmushoz vezető átmenet gyors ütemben, néhány évtized alatt; a
tőkés világrendszertől teljesen függetlenül, önmagából; ellentmondásoktól és válságok-
tól mentesen; össztársadalmi lelkesedéstől kísérve; az előző társadalomtól örökölt szoci-
ális problémák gyors felszámolásával; szociális gondoktól mentesen valósulhat meg;
automatizmussal szocialista típusúvá formálva az embert és a társadalom erkölcsét. Mind-
ez nem csupán a köznapi tudat szintjén, hanem a "hivatalos" ideológiában is megfogalma-
zódott. Ma már megállapíthatjuk, hogy az illúziókkal terhelt ideológia fékezte a szocializ-
mus fejlődését, s tudományos elméletének gazdagodását. Az elméleti dogmatizmus, a szo-
cializmus gyakorlatában jelentkező gazdasági és politikai torzulások, s különösen a szoci-

alizmus nevében elkövetett törvénytelenések máig ható elméleti károkat okoztak; megkönnyítve a szocializmus ellenségeinek, s megnehezítve a szocializmus vállalóinak helyzetét.

A munkásosztály és a kommunista pártok történelmi érdeme, hogy a szocializmus fejlődése, elméletének kidolgozatlansága korábbi hibái, a belső és a nemzetközi nehézségek ellenére - az egyes országokban és világméretekben is előrehaladt.

A valóságos szocializmus belső fejlődése és világméretű sikere e század 60-as éveiben és a 70-es évek legelején mégsem járt együtt a szocializmus adekvát elméletének kidolgozásával; az Engels által említett természetének és az új viszonyok között szükségesszerű változásainak felvázolásával. A szükséges elméleti munka elmaradásában bizonyára a létező szocializmus intézményrendszerének az a gyakorlata játszott szerepet, hogy a feladatokról határozatokat hoznak, ezek szerepét tulbecsülik, misztifikálják. Mélyebb vizsgálódást is érdemelne annak kiderítése, hogy e "határozatali mechanizmus" miért, s mennyiben akarta helyettesíteni a tudományos elemzést, az elméleti munkát. Bár nem egyszer születtek jó határozatok, mivel nem teremtődtek meg végrehajtásuk feltételei; a határozatban rögzített elvek és gyakorlati teendők papíron maradtak.

Nyilvánvaló, hogy a határozatok - noha szükségeseik - nem helyettesíthetik az elméleti munkát. Arra van szükség, hogy tudatosan, s nemzetközi összefogással teremtsük meg a szocializmus-kutatás, az elméleti munka fellendítésének szervezett feltételeit. Napjainkban gyakorta emlegetik, hogy szocializmusképünket meg kell újítani. Új "szocializmuskép" kidolgozását várják az elmélettől. Mások felvetésében viszont arról esik szó, hogy a kép gyakori változása elméleti és politikai bizonytalanságot szülhet.

Nem ilyen praktikus, hanem elvi okokból úgy véljük, hogy "szocializmuskép", mint fogalom nem fejezheti ki a szocializmus dialektikáját. Statikusan mutatja be a szocializmust, fényképszerűen tükrözi azt. Márpedig a szocializmus valósága az egyes országokban, s világméretekben is folyamat, amelynek állandósága, az állandóság folyamatos meghaladásával egységben létezik. Nem szocializmusképet kell tehát rajzolni és át rajzolni, hanem a kontinuitás és diszkontinuitás egységének tendenciáját tükrözni a szocializmusról szóló elméletben.

A kontinuitás gondolatának hiányát érezhetjük a "fejlett szocializmus"-ról szóló írások egynémelyikében. A létező szocializmusok egy részének ilyen megjelölése - mint elméleti probléma - annak során merült fel (például pártkongresszusokon) a 70-es években, hogy új szakasz következett be a szocializmus építésének gyakorlatában. E felvetés jelentőségét abban látjuk, hogy ezzel kezdődött a szocializmus gyakorlatának, új fejlődési

szakaszának elméleti átgondolása, sok tekintetben újragondolása, s akkor születtek meg az olyan álláspontok, hogy a szocializmus a valóságban több fejlődési szakaszt jár be, s ezeket meghaladva jut el a kommunizmushoz.

Ám de a "fejlett szocializmus" megjelölés más irányú kérdéseket is felvet. Olyan kérdést is, hogy miért kell a "fejlett" szocializmus megkülönböztetés? Talán azért, mert nem minden szocializmus fejlett? Dehát akkor van fejletlen szocializmus is? A fejlett szocializmus saját fejlődési folyamatán belüli állapot, vagy pedig más társadalmi viszonyokhoz képest ad minősítést? Beszélhetünk-e, s milyen értelemben arról, hogy a szocializmus a kapitalizmusnál fejlettebb társadalom? Továbbá milyen tényezők alapján minősíthető fejlettnak a szocializmus? Csak a gazdasági fejlettség alapján, vagy éppen azt figyelmen kívül hagyva, más tényezők alapján minősítünk? Lehetséges lenne, hogy gazdaságilag nem, de más tekintetben fejlett egy társadalom?

A "fejlett szocializmus" megjelöléssel kapcsolatos kérdéseknek egy másik csokra abból állt össze, hogy mi a tartalmi összefüggés e megjelölés és a "fejlődő országok" kategóriája között. A létező szocializmus egyes országai a "fejlődő országok" csoportjába sorolhatók-e abból a történelmi tényből következően, hogy a világ gazdaság periferiáján helyezkednek el? a termelőerők fejlettsége, s különösen a technikai szint és a munkatermelékenység színvonala alapján a periférián történő hely kijelölés jogossága aligha vonható kétségbe.⁸ Egyes szocialista országok autentikus politikai vezetői úgy ítélik meg országuk helyzetét, hogy "Jugoszlávia maga is a fejlődő országok körének határán foglal helyet"⁹ N. Ceausescu is így nyilatkozik 1981-ben: "A VII. ötéves terv előíranyozza, hogy Románia ... a fejlődő országok stádiumáról térjen rá a közepesen fejlett országok stádiumára..."¹⁰

Fejlődő ország-e tehát a "fejlett szocializmus" szakaszában lévő társadalom? Rossz kérdésfeltevés ez, de arra a problémára utal, hogy a "fejlett szocializmus" kifejezés sem használható statikus "szocializmuskép"-ként. Korunk szocializmusának valóságát tükröző megállapításnak tartjuk, Tőkei Ferenc álláspontját: "....világtörténeti szempontból a mai szocializmus még nem mondható fejlettnak, még egyáltalán nem a saját alapján fejlődik..."¹¹ (kiemelés: EL)

A mai valóságos viszonyokból kiinduló szocializmus-koncepciók - kidolgozásra váró elméleti problémái legalább három aspektusban vizsgálhatók. Ezek egyike: a szocializmusnak a tőkés világrendszerhez való kapcsolódása, nem a kizárólagos tagadás álláspontjáról. Annak elméleti tisztázására van szükség, hogy mit jelent a 80-as és a 90-es években a szocializmus együtt létezése a gazdaságilag és katonailag erős, politikai és ideológiai akcióiban nagyon aktív kapitalizmussal. Ezzel szorosan összefügg az a másik kérdéscsoport, hogy tudniillik mit jelent a szocializmus nemzetközisége, mit jelent

teoretikusan az, hogy a szocializmus világméretű mozgalom? Az elméletnek is segítenie kell abban, hogy a létező szocializmus elméletileg is és a valóságban is lépjen túl azon a ma jellemző helyzetén, hogy "...végtelenül anakronisztikus módon éldegélünk egymás mellett, építgetjük a szocializmust egy országban, tudniillik egy-egy országban, egymás mellett, nem kielégítő integrációval. Az "önmagára támaszkodás elve" sohasem volt a szocializmus tudományos elmélete. De nem lehet a mai szocializmus viszonyára jellemző adekvát elmélet az egy országban történő építéséről szóló teória sem. A szocializmus csakis világméretű megoldás lehet akkor is, ha ma még nem a világ egészét átfogó társadalmi rendszerként létezik, s világmozgalom, anélkül, hogy ez a szocializmus számára egyszerre végbemenő "világforradalom" lehetőségét jelentené. Ez a lehetőség belátható időn belül kizártnak tűnik. A létező szocializmus viszont - világméretű mozgalomként is - valóságos folyamat. S e folyamatban minden egyes szocialista ország és szocializmusuk állapota fontos mennyiségi tényező a világméretű minőséghez.

Az általunk igényelt szocializmus-koncepció harmadik problémaköre éppen az egyes országok belső fejlődésével, a szocializmus általános jellemzőinek kibontakoztatásával függ össze. Elméleti kidolgozásra várnak a létező szocializmus belső jellemzőinek kérdései. Azok is, amelyek az új helyzet elméleti tükröződéseként fogalmazódnak meg, s azok is, amelyeket a korábbi ideológiai "hiedelmek" korrekciójaként a valósághoz kell igazítaniunk.

A szocializmus gazdaságát - különösen fejlettségének magasabb szintjén - olyan sajátosságok jellemzik mint: a termelőerők magas fejlettségi foka; a technika és a munkatermelékenység magas szintje; a szocialista tulajdonviszonyok oszthatatlansága a népgazdaság fő ágazataiban, illetve a közép- és nagyméretű üzem szférájában; a gazdasági feladatok komplex megoldása; érdekeltségeken nyugvó szervezeti és működési mechanizmusok; innovációs készség; rugalmas gazdasági irányítás és ennek jól működő rendszere; a belső és külső nehézségek szervezett és hatékony elhárításának képessége; a hatékony nemzetközi gazdasági együttműködési készség és képesség; fejlett belső és nemzetközi munkamegosztás. Mindezeknek az elméleti problémáknak a kimunkálásával alapozhatjuk meg azoknak a nézeteknek bírálatát, melyek szerint a szocializmus politikai mechanizmusának átalakulása, a politikai intézményrendszer fejlesztése másodlagossá tehetné a gazdaság fejlődésének szerepét. A szocialista országokban a politikai mechanizmus, intézményrendszer átalakulásának előtérbe kerülése sem jelenti azt, hogy a létező szocializmus politikai szférájáról, a társadalom szociális strukturájáról, szociális viszonyokról minden vonatkozásban kidolgozott elmélettel rendelkezünk. Kidolgozásra vár a politikai intézményrendszer fejlesztésére a szocialista demokratizmus szerepének növelésére, annak kiszélesítésére, elmélyítésére, a szocialista életmód tartalmára, megvalósításának feltételrendszerére, a szociális

viszonyok és a szociális strukturára fejlesztésére vonatkozó kérdések egész sora. Nem kevesebb a szellemi élet, a kultúra, az erkölcs, a nevelés, a szocialista tudatosság igazi tartalmára és jellemzőire vonatkozó megoldatlan vagy újragondolásra váró kérdések köre. Ezek tényleges kidolgozása és széles körű társadalmi vitája számúzhetné azt az "eszmei szélcsendet", amely - úgy tűnik, nemcsak hazánkban hanem más szocialista országban is - hosszabb ideje kíséri a szocializmus gyakorlatát.

A szocializmus - országokként, vagy országcsoportonként eltérő szinten és belső ellentmondásokkal - a világ jelentős részén létező valóság, konkrét, politikai határokkal elkülönülő országok népeinek sajátos társadalomépítő programja és e program gyakorlati realizálása. Lényegét tekintve mégsem csupán egy-egy nép gazdasági és politikai rendjének problémája ez. A szocializmus világtörténelmi folyamat és gyakorlati mozgalom, mely megvalósulásában magában hordja történeti feltételeit és nemzetközi jellegét is, s nem lehet a környező világtól elszigetelt folyamat. Egy-egy nép szocialista valósága függ a szocialista rendszer egészétől és e rendszerrel történelmileg együtt létező tőkés világrendszerből.

A 80-as években már egyre inkább nyilvánvaló, hogy a szocializmust nem lehet a kapitalizmus pusztulásának árnyékában kibontakozó folyamatként értelmezni. Előrehaladását nem lehet annak függvényeként remélni, hogy ezzel az előrehaladással egyidejűleg végbemegy a kapitalizmus gyors hanyatlása, elgyengülése és kimulása. Az a remény sem több illúziónál, hogy a szocializmus vélt gyors előretörése és a kapitalizmus állandó válságából fakadó hanyatlása, mint két ellentétes irányú folyamat eredményeként a szocializmus "utóléri", sőt túl is szárnyalja gazdasági téren a kapitalizmust. Nem a közeli jövő ígérete, a létező szocializmusnak a fejlett, tőkés világgal szembeni gazdasági fölénye, akkor azonban, ha ehhez megérnek a feltételek, hozzá kell majd igazítanunk a szocializmus jövőképét és létező világának teóriáját is. Pesszimizmusra lenne hát okunk a szocializmus valóságával és az emberiség jövőjével összefüggésben? Csak az illúziókat kergetők, a szocializmust idealizálók eshetnek pesszimizmusba. A marxisták a tudatos cselekvéshez tudatos felismerésre törekcsenek. Ezért képesek a tőkés viszonyok, s a kapitalizmus jövőjének reális megítélésére.

A kapitalizmus sajátos természete, hogy nem az emberiség, még csak nem is a konkrét társadalom egészének érdekében működik, hanem "önmaga megsokszorozódását"¹³ szervezi és realizálja. Éppen ez vezet el objektíve a tőkés termelőerők olyan fejlettségi szintjéhez, amely szükségszerűen szétfeszíti a magántulajdonosi viszonyok kereteit, még akkor is, ha a tulajdonos multinacionális és gigantikus. Ebben az összefüggésben a társadalom termelőerői a szocializmus - kommunizmus termelési viszonyaiban találják meg továbbfejlődésük objektív lehetőségeit. E folyamatban természetesen

nem lehet tisztán spontaneitást feltételezni, éppen itt kezdődik a létező szocializmus és korunk más forradalmi folyamatainak történelmi szerepe.

A jövő objektív alapja az imperializmusnak azzal a természetével is összefügg, hogy katonailag olyan helyzetet teremtett, amelyben az emberiség képes elpusztítani önmagát. Korunkban az emberiség nagy többségének számára világossá vált, hogy a tőkés világ leghatalmasabb erői magukban hordják az emberiség elpusztításának veszélyét. A szocializmus létéhez és lényegéhez viszont nem kapcsolódik szükségszerűen a háború. A szocializmus lényegéből következően békét feltételez, megvalósításához a béke elengedhetetlen, objektív feltétel. Az emberiség jövője pedig csak a béke lehet. Az emberiség sorsa ezért ebben az összefüggésben is a szocializmushoz kapcsolódik. A létező szocializmus már régen felismerte ezt a történelmi szerepét, s ezzel összefüggő történelmi felelősséget. Reménykedjünk abban, hogy ezt érvényesíteni is tudja.

JEGYZETEK

- 1 Vö.: Marx- Engels: A Kommunista Párt kiáltványa III. fejezet (1. A reakciós szocializmus) MEM. 4. köt. 461. old.
- 2 L. Kelso: L.V. - Adler, M.I.: Capitalist Manifesto. San Francisco, 1959.
3. Vö.: Szentes Tamás: Szocializmus és világgazdaság. Társadalmi Szemle, 1984. 10. sz. 78. old.
- 4 MEM. 4. kötet 466. old.
- 5 Lásd: Ehhez magyar nyelven a MTA 1981. évi közgyűlésének "A harmadik világ társadalomtudományi problémái" címen elhangzott előadásorozatát, különösen az alábbi szerzők előadásait:
Tőkei Ferenc: A harmadik világ fejlődés problémáinak történeti alapjai
Ágh Attila: Az Európán kívüli nemzeti fejlődés sajátosságai.
Szentes Tamás: Az elmaradottság, elmaradottsági elméletek, a szocializmus és a harmadik világ
Kálmány György: A fejlődő társadalmak társadalmi strukturájának sajátosságai
Simai Mihály: A fejlődő országok és az új gazdasági helyzet
Marton Imre: Identitáskeresés a múlt és a jövő vonzásában; stb.
Továbbá: Szocialista orientáció Afrikában címen megjelent, Marton Imrével folytatott beszélgetés
Népszabadság 1979. V. 8. és
Papp Gábor: Leopold Sédar Senghor és az "afrikai szocializmus" Népszabadság, 1981. I. 6.

- 6 Vö.: Engels: A szocializmus fejlődése az utópiától a tudományig III. fejezet.
Kossuth Kiadó Bp. 1965. 84-112. old.
- 7 Uo. 112. old.
- 8 Lásd. Ezzel összefüggésben Ágh Attila álláspontját: "Fejlődő" országok vagyunk-e?
Élet és irodalom
- 9 Interju Milka Planinc jugoszláv kormányfővel Népszabadság, 1983.IV.23. 7.old.
- 10 N. Csaulescu nyilatkozata a "Scintea" megjelenésének 50. évfordulóján, 1981.
VIII. 18. (MTI. CSzS. 1981. IX.15. szám)
- 11 Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth Kiadó 1984. 11. old.
Ugyanerről lásd: Tőkei Ferenc: A nagyobb egészben gondolkodva Társadalmi Szemle
1984. 10. szám 74. old.
- Megjegyezzük: mások viszont a mai szocializmust már mint saját alapján fejlődő
rendszerként minősítik.
- Lásd: pl. Görög Tibor cikkét: A szocializmus önismeretéről Népszabadság, 1985.
I. 8. szám
- 12 Tőkei Ferenc: A nagyobb egészben gondolkodva. Társadalmi Szemle, 1984. 10. szám
75. old.
- 13 Vö.: Kozma Ferenc: A szocializmus történelmi feladatai a 20. század végén.
Társadalmi Szemle, 1984. 11. szám (p. 49-64. old.)

MARXISTÁK ÉS KERESZTÉNYEK DIALÓGUSA

I.

Marxizmus és kereszténység - korunk két legnagyobb hatásu, legnagyobb tömegeket megmozgató eszmerendszere. Első közelítésben mégis úgy tűnik, hogy közöttük a párbeszéd elvileg lehetetlen, vagy legalábbis elméletileg megalapozatlan; hiszen a kereszténység centrumában a transzcendens isten áll, a marxizmus pedig tagad minden vallásos transzcendenciát. De ha így van, akkor miről tudnak tárgyalni egymással?

Nos, a dialógushoz vezető ut első lépése az a belátás, hogy a világnézeti ellentétekből még nem következik az emberi haladáshoz való ellentétes viszony. Konkrétan: a keresztény transzcendenciából nemcsak negatív, hanem szükségképpen pozitív társadalom-koncepciók, etikai értékredek és magatartásformák is levezethetők.

Hangsúlyozom: szükségképpen pozitívak is, - mert a kereszténység - mind minden más vallás -, soha nem egyetlen osztályhoz kötődik, hanem mindig az adott társadalom egész szociális bázisán épül fel. Így azonos vallásos burokban szükségképpen eltérő és egymást kizáró társadalmi tartalmak, réteg- és osztályérdekek jelennek meg.

Ezért "Isten" neve soha nem csak manipulációs eszköz; nemcsak a minenkori uralkodó osztály hatalmi helyzetének szentesítője, s ezzel összefüggésben a "nép ópiuma", hanem egyidejűleg humanisztikus tendenciák, társadalmilag progresszív, sőt forradalmi törekvések eszmei fegyvere is.

Ennek bizonyítására talán elég arra utalni, hogyan értékelte Marx az Ótestamentumi ösztönzések szerepét az angol polgári forradalomban, vagy hogy - Engels állítása szerint - a szocializmus első megjelenési formája a korai kereszténység; de folytathatnánk a sort a rabszolgafelkelések, az antifeudális eretnekmozgalmak és a reformáció történetén át egészen a mai latin-amerikai forradalmi megmozdulásokig, Harvey Cox és Camillo Torres példájáig. Ezekben a mozgalmakban Isten neve mellett mindig szerepel az emberi kiszolgáltatottság megszüntetésének programja is.

II.

Az már egészen más kérdés - és nem cáfolja az eddigieket -, hogy az 1960-as évekig nem ezek a pozitív tendenciák domináltak a kereszténységben, hanem a világ valóságos problémáitól elzárkózó, bigott fundamentalista-integrista irányzatok.

Igy mindaddig, amíg fennállt a constantinusi "uralkodó egyház" koncepciója, amíg az egyházak önfenntartási érdekeit azonosították előbb a feudális monarchiák, majd később a polgári társadalmak érdekeivel, amíg az istenből levezetett természetjog alapján szentesítették a magántulajdont és a társadalmi egyenlőtlenségeket, addig a két eszmerendszer képviselői nemcsak világnézetileg, de a politika frontján is szembekerültek egymással; dialógusról tehát - legalábbis a klérus vonatkozásában - szó sem lehetett.

Csak egy példa: XI. Pius pápa még 1931-ben is ezt vallotta: "Senki sem lehet egyszerre jó katolikus és a szó valódi értelmében vett jó szocialista." - 1937-ben pedig hozzáfűzte: "A kommunizmus - legbelső magjában rossz, és semmilyen téren sem szabad együttműködni vele."¹ Feltétlenül idekivánczlik azonban két megjegyzés. Az egyik: hogy a kialakult helyzetért nemcsak a kereszténység felelős. Köztudott, hogy Marx-Engels-Lenin elméleti alapvetése után a megvalósult szocialista rendszerekben (előbb a Szovjetunióban, majd Kelet-Európa többi országában is) súlyosan eltorzult a szocialista építés elmélete és gyakorlata. Témánk vonatkozásában ez úgy jelentkezett, hogy rendkívül egyoldalúan interpretálták a klasszikusok valláselméletét. A klasszikus hagyatékból kizárólag a vallásra vonatkozó negatív megállapításokat vették át, s ezeket abszolutizálták, alkalmazták bármilyen vallási jelenségre. Így az egyházakban ténylegesen jelenlévő reakciós törekvéseket eltulozták, a papság békemegnyilatkozásait taktikának minősítették, és általában a szocializmus-hoz való hűséget azon mérték le, hogy a hívők mennyire távolodtak el egyházuktól és hitűktől. A másik, legalább ilyen fontos megjegyzés: a 60-as években gyökeres fordulat következett be a kereszténység társadalmi és politikai tanításában. Ez persze nem volt előzmény nélküli. Az egyházak voltaképpen csak azt az együttműködést szentesítették, ami már eddig is fennállt a hívők és a nem-hívők között: a két világháború közötti népfrontmozgalmakban, az antifasiszta ellenállásban, és mindenekelőtt a kialakult szocialista rendszerekben. Itt annak arányában vált egyre intenzívebbé az együttműködés, ahogy a hívők felismerték: a szocialista forradalom - még a személyi kultusz időszakában is - a saját keresztény programjuk egy részét valósítja meg.

A teológiát szükségképpen összhangba kellett hozni a cselekvéssel, a megváltozott világ realitásával. Ez nem ment harc nélkül.

Katolikus részről Mounier, Lacroix, Lévinas, Domenach, Maréchal, Rahner, Teilhard de Chardin és az un. nyílt irányzatok számos képviselője már a századfordulótól kezdve szinte sziszifuszi harcot folytatott az egyház konzervatív köreivel.

A protestáns fordulat előzményei szintén a századfordulóig nyulnak vissza. A "liberális teológiával" szembeforduló "vallásos szocialisták" már akkor azt vallották, hogy a polgári érdekek védelmében kiárúsított keresztény hit valójában isten ügyének elárulása,

ezzel szemben a szociáldemokratákkal, sőt a marxistákkal is - együtt kell működni, mert a szocializmus isten földi országát valósítja meg.

Szólni kell még Barth, Bonhoeffer és mások tanításairól is, de nem követhetjük nyomon ezeket a progresszív vonulatokat, pusztán arra van időnk, hogy bizonyos végeredményeket rézisszerűen összefoglaljunk.

III.

Katolikus részről a II. Vatikáni Zsinat hozott frontáttörést, 1962-65 között.

Először is: visszavonhatatlanul leszámolt az "uralkodó egyház" koncepciójával. Krisztus munkájának analógiájára az egyház egyetlen feladata az, hogy "üdvözítsen, nem pedig hogy elítéljen; ... hogy szolgáljon, nem pedig, hogy neki szolgáljanak" - olvashatjuk "Az egyház a világban" című konstitúcióban.² Gondoljuk meg: milyen "kereszt ut" vezethetett a "nem uralkodni" negatívum után a "szolgálni" pozitívumának felismeréséhez!

Azután : szerves összefüggésben azzal, hogy kialakult a szocialista világrendszer és a harmadik világ - következésképpen az egyház már nem vállalhatta annak kockázatát, hogy híveinek cselekvési normáit továbbra is egyetlen társadalmi alakulat - a kapitalizmus - követelményei szerint szabja meg. A zsinat megerősítette azt, amit Rahner még a zsinat előtt mondott: "Isten csak transzcendens eszkatalógiát irt elő a világnak, de nem nyilatkoztatott ki semmilyen evilági utópiát" -, tehát "Helytelenül értelmezték az egyház tanítását azok, akik - vallási motívumokra hivatkozva - mereven elutasították a szocialista struktúrát" - olvashatjuk ugyanott a történelmi jelentőségű önkritikát.³ Más szavakkal ez annyit jelent, hogy a keresztény tanításból nem következik sem a kapitalizmus, sem a szocializmus, az egyház elvileg "nyitott".

S végül a harmadik mozzanat: "... ha az egyház teljességgel el is utasítja az ateizmust, mégis őszintén vallja, hogy a hívőknek is, a nem-hívőknek is együtt kell működni, hogy helyes módon épüljön a világ, mindnyájunk lakhelye."⁴ Ez - más utalásokkal együtt - egyértelmű felhívás a dialógusra.

Mindent összevetve : az "új katolikus teológia" jelentőségét én abban látom, hogy anélkül elégíti ki az emberek hitéleti szükségleteit, hogy konzekvensen szembefordítaná őket a társadalmi haladással. Ez valóságos történelmi fordulat, ezt a dialógusban feltétlenül honorálni kell, - bár kétségtelen, hogy a protestantizmus még ennél is messzebbre jutott.

Engedjék meg, hogy itt a magyar protestáns példára hivatkozzam. Nem "nemzeti elfogultság" vezet, hanem a tények: olyan radikális átértékelődési folyamat indult itt meg - már

a negyvenes években -, amely minőségileg új korszak nyitányát jelzi az egész egyháztörténetben, s így szükségképpen a marxista-keresztény dialógusban is. Ez a felfogás is a szolgálatteológiából indul ki, de azt egészen konkrétan értelmezi: nem egyszerűen "nyitott", hanem a kapitalizmus-szocializmus alternatívái közül fenntartás nélkül a szocializmust választja. Ezzel összefüggésben átértékeli az egész keresztény-protestáns tradíciót: a forradalom, a forradalmi erők, a társadalmi tulajdon, magántulajdon, a munka, az osztályharc, a békemozgalom és a függetlenségi harcok teljesen új értelmezést nyernek a teológiában, olyannyira, hogy következtetései - konkrét tartalmukban - lényegében egybeesnek a marxizmus társadalompolitikai tanításaival.

Természetesen a levezetés világnézeti alapja más. Amíg a marxizmus a valóság analizálása alapján jut el a társadalmi haladás immanens törvényeinek feltáráshoz, addig a szolgálat-teológia a biblikus-krisztocentrikus módszert alkalmazza. Ugy véli, hogy korunk forradalmi folyamataiban Isten emberszeretete, humanizmusa jut érvényre. Éppen ezért a helyesen értelmezett hit kritériuma a szocialista-kommunista forradalmi folyamatban való aktív részvétel. S azok az egyházak és hívők, akik nem teljesítik ezt a parancsot, Isten ügyét tagadják meg akkor is, ha hitükre hivatkoznak. Viszont aki az embert szolgálja, az isteni humanizmust valósítja meg akkor is, ha ateista.

Nem állítom, hogy ez a koncepció már általános a mai keresztény teológiában. De tény, kisugárzása nemzetközi szinten is egyre jelentősebb. S ami a lényeg: egyértelműen bizonyítja, hogy igenis lehet egymást kizáró ontológiai alapelvekből azonos politikai konklúziókra jutni.

Nyilvánvaló, hogy a marxizmus nem mehet el szótlannul az új típusú keresztény felfogások mellett. Ezt annál kevésbé teheti, mert éppen abban különbözik a polgári ateizmustól, hogy nem egyszerűen "Isten" tagadása, hanem lényegileg és elsődlegesen: az ember állítása. Ateizmusa tehát humanizmusából fakad. Abból az emberközpontú történelemfelfogásból, amely szerint kizárólag az ember önteremtő, s miközben saját eszközeivel - minden transzcendens segítség nélkül - a természetből folytonosan kidolgozza magát, fellelő is az így teremtett sorsért.

Korunkban ez a történelmi felelősség úgy konkretizálódik, hogy - Lenin szavaival élve - "a vallás elleni küzdelmet alá kell rendelni az osztályharc szükségleteinek"⁵; vagyis nem engedhető meg, hogy a hívők és nem-hívők alkotta szocialista nemzeti egység szétforgácsolódjék a - rövid távon amúgy is megoldhatatlan - világnézeti kérdések vitájában.

De, ha az ateizmus-teizmus nem politikai választóvonal, akkor szükségképpen mindenkire egyetlen közös értékmérő vonatkozik: a szocializmus melletti elkötelezettség. Ugy vélem, ez a legdőntőbb felismerés abban az átértékelési folyamatban, amely - a személyi

kultusz tanulságainak levonása után - a marxizmusban is elkezdődött, s csakis ennek eredményeként mondhatta Kádár János 1980-ban, a XII. kongresszuson: hazánkban az egyházak és az állam között "ma már nem egyszerűen rendezett viszonyról van szó, hanem a nép javára végzett közös munkáról." Az más kérdés, hogy a felelős állami és pártvezetők nyilatkozataiban rögzített elvek szükségképpen ellentmondásosan érvényesülnek a mindennapi gyakorlatban.

Közvéleményünk nem rendelkezik olyan valláselméleti-történeti felkészültséggel, amelynek alapján helyesen tudná megítélni a vallások és egyházak tényleges történelmi szerepét. Ennek problémáival lépten-nyomon küszködünk, különösen az ifjúság oktatásában és nevelésében.

Ez jórészt a mult öröksége - de nemcsak az; esetenként még a marxisták is nehezen szabadulnak meg az új jelenségekkel szembeni közömbösség attitűdjeitől, a régi, "jól bavyált" dogmatikus sémáktól. Nehéz új gondolkodásmódot tanulni, s különösen nehéz korszerű módon gondolkodni a marxizmus hegemoniájáról.

E hegemonia megvalósulását természetesen nem-eszmei (gazdasági, politikai) eszközökkel is támogatni kell, de illúzió lenne azt hinni, hogy egy világnézet, egy ideológia vezető szerepe ezen a támogatáson mulik.

Az eszmei hegemonia - minőségi kategória. Érvényesülése társadalmi kritériumoktól függ. Vagyis attól, hogy az adott eszmerendszer mennyire képes az emberek tényleges történelmi szükségleteire, problémáira reflektálni; mennyire képes társadalmi és egyéni önismeretet gazdagító, cselekvést inspiráló válaszokat adni. S mivel tény, hogy társadalmunkban konkurrens értékrendek vannak jelen, dialogikus összevetésük nemcsak arra ad lehetőséget, hogy a vitázó felek - a saját értékpremisszáikból kiindulva és a saját logikájuk szerint - a másik fél által is ösztönözten tovább építkezzenek. Bár ebben a vonatkozásban még csak az első lépéseket tettük meg, a választott utról már nem térhetünk le.

JEGYZETEK

- 1 Idézi Lukács József: A párbeszéd elveiről. Világosság, 1982. 5.
- 2 Egyház a mai világban. Szent István társulat kiadása 1967. 7.
- 3 A II. Vatikáni Zsinat tanítása. Szent István társulat kiadása 1975. 42.
- 4 Uo. Ecclesiam suam... - enciklika. 75. oldal
- 5 Lenin: Válogatott Művek, Kossuth, 1977.III. kötet. 235. old.

AZ EMBER ÉS A KOZMOSZ

(Gondolatok J.C. Eccles természetes teológiája kapcsán)

A természetnek héja nincs, se magja;
inkább csak magadról ítélj; hogy mag
vagy-e vagy héj!

GOETHE

1. Az ember életének értelme

A mindennapok ismétlődő, különféle tevékenységeit végző, és minden látszólagos színességük ellenére gyakran szürke és egyhangu tapasztalatait megélt ember, amikor valamilyen oknál fogva áttekinti tevékenységeit és tapasztalatait, akkor többnyire eljut a sokszor és sokféle formában feltett kérdéshez: mi az értelme az ember életének? Van-e értelme létezésemnek és tevékenységemnek? Ha igen, mi az értelme? A kérdés különösen akkor merül fel gyakrabban és tömegesen, amikor az egyén mindennapi élettevékenysége és közösségi élete elszakadni látszik egymástól, kapcsolatuk nehezen felismerhetővé válik, vagy maga a közösségi, az éppen adott formájában, válságba jut.

A feltett kérdésre adott válaszok egy része többé-kevésbé a mindennapi gondolkodás szintjén marad, de a kérdés természete szerint magasabb szintű választ igényel, mert lényegében a mindennapi lét értelmére kérdez rá, és ezzel eleve kívülről szemléli azt.

A vallás, a filozófia és a művészet egyik fontos feladata volt mindig, hogy erre a kérdésre is választ keressen. Az említett objektivációk reprodukálói és továbbfejlesztői igyekeztek is meghatározni az emberi élet értelmét. Már az ókori görög filozófia kiemelkedő képviselői is úgy kezelték ezt a problémát, mint egy szűkebb elméleti területnek, az etikának a kulcskérdését. Az élet céljának meghatározása egyben megadja az élet értelmét és az értelmes élet lényegét is, és az elméleti szinten az etika feladata. Arisztotelész a Nikomakhoszi etikában a következőkben vázolható gondolatokat fejti ki: Cselekedeteink végső célja az lehet, amit önmagáért akarunk, ez a cél az egyén és a közösség számára ugyanaz. Amit önmagáért igyekszünk elérni az tökéletesebb, mint más dolgok, "...egyetemes értelemben tökéletesnek pedig azt nevezzük, amit mindig csupán önmagáért és sohasem másért választunk. Ilyennek mondhatjuk legelső sorban a boldogságot, mert ezt mindig csupán önmagáért választjuk, sohasem másért. ... Az önmagában való elegendőség fogalmán természetesen nem azt értjük, ami az egyedülálló embert, aki magányos életet folytat, kielégíti, hanem azt, ami a szülőket, gyermekeket, feleséget, barátokat és polgártársakat is kielégíti, mert hiszen az ember természettől fogva állami közösségben él."¹
A boldogság pedig az egész életen át tartó erényes tevékenység által érhető el, és ez teljes összhangban van a közösség (állam) végcéljával.²

A szóban forgó kérdésre adandó mindenkori helyes válasz kialakításához a görög gondolkodás jelentős felismeréssel járult hozzá, amennyiben az egyén és közösség viszonyában igyekezett megragadni a probléma lényegét. A természettudományokat azonban ritkán tekintették illetékesnek a probléma megoldásában, s ha igen, többnyire negatív eredménnyel. Ma viszont aligha lehet kétséges, hogy az emberi életről, az ember egyéni és közösségi küzdelmeiről alkotott véleményünket csak úgy fogalmazhatjuk meg, ha tekintetbe vesszük azt, hogy a természettudományok hogyan és hol jelölik ki egyre pontosabban az ember helyét a természet világában; a Kozmosz változásainak és fejlődési folyamatainak rendjében. A materialista filozófiai törekvések számára tulajdonképpen ez a beállítottság természetes, Demokritosztól kezdve, Holbachon át Engelsig, de ugyanakkor a természettudományok sohasem kínáltak annyi filozófiailag releváns elméletet, mint ma. Emellett az a tény, hogy a természettudományok egyre általánosabb és átfogóbb teóriákat dolgoznak ki, minden filozófiai irányzat számára kihívást jelent. A keresztény gondolkodók is kötelességüknek tekintik, hogy az élet értelmére vonatkozó kérdésre adott válasz megfogalmazásánál - a válasz már régen kidolgozott, csak korszerű formába kell önteni - tekintettel legyenek a természettudományok új eredményeire. A vallásos felfogás az emberi élet értelmét Isten által meghatározottnak tartja, és sokak szerint ezt a felfogást nemcsak a hit igazolja, hanem a természettudományok is. Voltaképpen természetes is egy hívő természettudós számára az, hogy minden új természettudományos eredmény végül is alá kell támassza, vagy összhangban kell legyen hitével, bármit gondoljanak erről a materialisták. Így gondolja ezt John C. Eccles is, amikor "Az emberi rejtély" címmel megjelent természetes teológiai előadásait így jellemzi: "A múlt század hatalmas tudományos sikerei azt a várakozást hívták életre, hogy hamarosan, a közeli jövőben lehetséges lesz materialista terminológia felhasználásával a teljes magyarázata minden alapvető problémának, amivel eddig szembekerültünk. Az ugynevezett "nagy kérdések", a görögök óta munkát adtak a kreatív gondolkodóknak. Divattá vált túlértékelni a tudomány magyarázó erejét, ez pedig sajnálatos módon tudományellenes reakciókhoz vezetett, és a legkülönbözőbb irracionális és mágikus hiteknek adott tápot. Amikor szembekerülünk a tudósoknak azzal a félelmetes következtetésével, hogy nem vagyunk egyebek, mint véletlen és szükségszerű anyagi (materialista) történések közönséges résztvevői, akkor erre a tudományellenesség a természetes reakció. Hiszek abban, hogy az előbb említett következtetés egy arrogáns és tulzódó állítás, ahogy ez majd ki is fog derülni előadásról előadásra. Igazság szerint az egész előadásorozat célja a monista materializmus támadása, amely materializmusban sajnálatos módon a vallásos érzésekhez hasonló erővel hisz a legtöbb természettudós. ...

Mint az előadásaimban világossá fog válni, elfogadom a tudomány minden felfedezését és jól megalapozott hipotézisét - nem mint abszolút igazságot, hanem mint az igazság ed-

dig elért legjobb megközelítését. Ugyanakkor ezek az előadások esetről-esetre nyilvánvalóvá fogják tenni azt is, hogy mindig van olyan jelentős maradék, amelyet a tudomány nem magyaráz meg, sőt ami túl van azon, hogy a tudomány a jövőben valaha is megmagyarázhassa. Ez vezet el a természetes teológiához, a természetfeletti ideájához, amely már túl van a tudomány magyarázó képességén.”³

Eccles a materialistákkal szemben még annyira sem elnéző, mint K.R. Popper, aki történelmi jelentőségüket az emberi gondolkodás fejlődésében nem tagadja, és Demokritoszt értékelve így mentegeti egy részüket: "Mint annyi materialista és determinista, Demokritosz sem látszott megérteni, hogy a materializmus és a determinizmus valójában összeférhetetlen saját felvilágosult és humánus erkölcsi tanításaikkal".⁴ Eccles Poppert tullicitálva, minden materializmust a rombolás és az értékvesztés ágensének tekint. "Fel kell ismerni - írja -, hogy a monista materializmus az élet minden dolgában visszaeséshez vagy elértéktelenedéshez vezet,"⁵

A materialisták ilyen beállítása nem áll példa nélkül a mai polgári gondolkodásban, sőt bizonyos mértékben közhelynek számít. Dürrenmatt a következő szavakat adja "A gyanu" c. regényében egy tömeggyilkos SS-orvos szájába: "Ő a lenyűgöző éjszaka, amikor ezt felfogtam! Semmi sem olyan szent, mint az anyag: az ember, az állat, a növények, a Hold, a Tejút vagy bármi, csak véletlen csoportosulások, lényegteleniségek, mint a víz habja, vagy hulláma, valami lényegtelen hozzá képest, teljesen mindegy, hogy a dolgok vannak vagy nincsenek, kicserélhetőek. Ha nem léteznek ezek, akkor léteznek mások, ha ezen a bolygón az élet kialszik, valahol a világban máshol, egy másik bolygón megjelenik Értelmetlen az anyagban hinni és ugyanakkor a humanizmusban is, az ember csak az anyagban bíhet és az émben. Nem létezik igazságosság - hogy lehetne igazságos az anyag -, csak szabadság van, amelyet nem lehet megszolgálni, - amelyet nem valaki adott - ki is adhatná? Hanem, amelyet az embernek el kell vennie. A szabadság nem más, mint a bűnözésre való bátorság, mert maga sem más mint bűn."⁶

Lényegében ilyen, végső soron minden rossz elkövetését igazoló, és ezért az értékek elvesztéséért felelős felfogásnak tekinti a materializmust Eccles is, azzal a különbséggel, hogy tudományos érveket igyekszik vele szemben felsorakoztatni. Az előző idézet talán azt is megfelelően szemlélteti, hogy hol tévednek a materializmust etikai megfontolásból tagadó polgári gondolkodók: mivel az anyagból humánus értékeket levezetni nem lehet, a meggyőződéses materialista nem lehet igazán humánus - gondolják -, legfeljebb individualista, de annak is inkább csak bűnöző. Arról általában megfélekeznek, hogy létezhet fejlettebb materializmus is, amely az anyagi világot annak új minőségeket létrehozó fejlődési folyamataiban képes szemlélni. Képes felismerni, az anyagi világ egy részében, magában az emberi történelemben az emberi közösségek által teremtett értékeket és ezeknek megőrzé-

sét, fejlődését, sőt célul kitűzését saját feladatának tekinti úgy, hogy közben nem mond le a tudományos igényű gondolkodásról, és ezért az értékek eredetét továbbra sem keresi valami természetfelettiben. Eccles sem látszik ismerni az ilyen, vagyis dialektikus materializmust, amit persze semmiképpen sem róhatánk fel neki, ha nem kívánná a materializmus minden típusát kritika alá venni.

Az viszont igaz, hogy a dialektikus materializmus sem fogadhat el egy "őszinte és szégyenkezés nélküli antropocentrikus"⁷ álláspontot akkor, amikor az ember helyét vizsgálja a természet egészében. Kétségtelen, hogy a dialektikus gondolkodás sem enged teret egy olyan antropomorf szemléletnek, amely hiu reményeket támaszt, a tekintetben, hogy az emberiség problémáinak megoldása végső soron egy, az emberiséggel szemben jóindulatu, elnézést tanusító, transzcendens hatalomtól függ. Nem fogadja el az isteni gondviselés létezésének feltételezését. Ebből pedig az következik, hogy az embert önálló lénynek tekinti, amely meghatározott, de nem egyszer s mindenkorra adott lehetségszférával rendelkezik, amelyen belül a sorsának alakulását jelentős mértékben maga befolyásolhatja, és ennek arányában felelős is azért. Vagyis életének értelmet maga kell, hogy teremtsen az ember, mégpedig meghatározott közösségi értékrend alapján; és persze éppen úgy lehetséges az is, hogy ehhez az értékrendhez képest értelmetlenné tegye az életét, vagy minden értékrendtől elszakadjon és így üressé tegye az életét. Az ember önmeghatározási folyamata mindig szociális strukturáinak változásaival függ össze és az egyén fejlődési lehetőségei, nagy általánosságban szociális környezetének humanizáltsági fokától függenek. Az persze, hogy milyen módon és mértékben képesek az emberek a saját társadalmi összefüggéseik irányítására, függ a természetátalakító lehetőségeiktől, és ezzel összefüggésben a természetismeretük színvonalától is. Amennyiben tehát az emberi élet értelmes céljait akarjuk meghatározni, akkor valóban számot kell vetnünk a természettudományos eredményekkel is.

1.1 Mi az értelme az emberiség létezésének?

Az előző részben tárgyalt kérdésnek van egy másik vonatkozása: van-e értelme az emberiség létezésének, van-e célja az emberiség fejlődésének? Több gondolkodó úgy véli, hogy amennyiben az egész emberiség létének nincs kívülről, egy transzcendens hatalom által meghatározott értelme, vagy amennyiben nincs a transzcendencia felé irányuló immanens célja, akkor az egyén élete sem kaphat értelmet. Például Teilhard de Chardin is hasonló megfontolásból fejlesztette ki evolúciós elméletét.

A dialektikus materializmus gondolkodásmódjától ugyan nem idegen az, hogy az emberiség vagy egyes embercsoportok létének értelmét vizsgálja, történelmi önmozgásuk lehetséges eredményeit kutassa, de nem korlátlan, az abszurdításig menő módon. Nem lehet tetrazés szerinti variációkat kidolgozni a vizsgált kérdésre anélkül, hogy képtelenséghez ne vezessenek. Ugy tűnik persze, hogy vallásos szemlélet alapján lehet válaszolni az említett kérdésekre, például úgy, hogy a Világegyetem értelme az, hogy helyet adjon az élet és az emberi tudat kialakulásának. Vagyis az Univerzum eleve meglévő céljának tekintjük e felfogás szerint azt, hogy benne az élet és a tudat kialakuljon, majd ebből következően fel kell tételeznünk a célkitűző létezését is, és pontosan ezt teszi Eccles is. Ugyanakkor a további kérdések már tiszteletlennek számítanak e felfogás szerint, vagy legalábbis nem számítanak a tudomány illetékességi körébe tartozónak. A tudománynak, az ésszerű gondolkodásnak egy ponton el kell hallgatnia.⁸ Azt a kérdést, hogy mi Isten létezésének értelme, fel sem teszik, pedig legalább olyan ésszerű ez a kérdés, mint az Univerzum értelmére való rákérdezés. A hívő ember e kérdés hallatán megbotránkozik, ez blaszfémia.

Az emberiség létének értelmet önmaga adhat, és teljesen valószínűtlen, hogy ez valaha is kozmikus mértékű legyen, de a lehetősége annak nem zárható ki, hogy kozmikus jelentőségű lesz. Mégpedig abban az értelemben, hogy az emberiség célja nemcsak önmaga fenntartása, fejlesztése és egy humanizált társadalom létrehozása, hanem ezzel összefüggésben és ennek feltételeként, általában az élet fenntartása is kell, hogy legyen. Ezt a feladatot vállalnia kell az emberiségnek, többek között éppen azokból a lehetőségekből ráhárulón, amelyeket történelmi fejlődése során megteremtett magának. Mindebből azonban semmiképpen sem következtethetünk egy antropocentrikus világkép helyességére, éppen ellenkezőleg, bármiféle önmagunk elé tűzött cél megvalósításának komoly akadálya lehet az, ha lemondunk a tudomány által kínált dezantropomorf szemléletről, mert ez a szemlélet alkalmas arra, hogy megóvja az embert a hiábavaló reményektől és illúzióktól - beleértve az illuzórikus célkitűzéseket is -, viszont az elérhető célok megvalósítását megfelelő eszközök felkutatásával, kidolgozásával segíti elő.

2. A kozmikus evolúció problémája

Mai tudományos ismereteink nem teszik kétségesé, hogy az ember tudata és maga az ember, hosszú fejlődési folyamat eredményeként alakult ki. S ha visszafelé követjük nyomon ezt a fejlődést, akkor először a biológiai evolúcióval, mint az élő anyag fejlődési folyamatával kell számot vetnünk. Ha még tovább kutatjuk az előzményeket, akkor az élet kialakulását megelőző anyagi változások vagy esetleg anyagi fejlődés jeleit kell megvizsgálunk. Alighanem egyet kell értenünk Ecclesszel abban, hogy az embert csak úgy érthetjük meg, ha a természetben elfoglalt helyét - térben és időben - a mai természet-

tudományos ismeretekkel összhangban igyekszünk látni. Ez a törekvés alapvetően két problémát vet fel, (1) az Univerzum tágulásának kezdetét és (2) az Univerzum fejlődésének problémáját.

Mivel Eccles vallásos gondolkodó, egyáltalán nem meglepő, hogy a táguló Világegyetem elméletben, annak bizonyítékát látja, hogy az anyagi világnak kezdete volt, és hogy a világot Isten teremtette. Attól eltekint, hogy a "kezdet" problémája milyen elméleti nehézségeket jelent, ha az eseményeket a másodperc igen kis tört részéig próbáljuk meg visszafelé követni.⁹ Ezeket a nehézségeket egy komoly tudományos elmélet nem hagyhatja figyelmen kívül. Tény az, hogy a táguló Világegyetem elmélet leghomályosabb és legkevésbé kidolgozott része éppen a "kezdet" problémája.

Eccles szerint az Univerzum fejlődése meghatározott céllal megy végbe, mégpedig azért, hogy lakóhelyet teremtsen az öntudatos értelemmel rendelkező ember számára, minden, ami az ember kialakulásával kapcsolatban jelentős eseménynek nevezhető, szerinte valószínűtlen és hihetetlen véletlenek sorozataként jellemezhető. "Tudomásul kell vennünk, hogy itt és most létezésünk esetleges ezen a kezdeti kozmikus tűzgolyón. A nagy robbanástól kezdve a véletlenek hatalmas láncolata létezik, követni fogjuk előadásainkban e láncolat szekvenciáját egészen a jelenlegi létezésünkig"¹⁰ - írja Eccles. Kezdve a Naprendszer, a Föld kialakulásától, a prebiotikus szerves fejlődés, a fehérjék és nukleinsavak, a sejtek kialakulásán át, folytatva a biológiai evolúcióval az ember megjelenéséig, annyi, de annyi hihetetlen véletlen játszott közre a fejlődésben, hogy az ember kialakulását isteni gondviselés nélkül teljesen valószínűtlennek tekinthetjük. Lehetetlen, hogy az ember ne tudatosan irányított fejlődés eredménye legyen. Röviden: isteni teremtés, csoda történt és létezésünket ennek köszönhetjük, az pedig tudvalevő, hogy a csodák nem anyagilag determinált események. Jellemző, ahogy a Föld kialakulásával kapcsolatban Eccles ír: "Láttuk már, hogy hatalmas csillagok égtek ki gyorsan. Napunk közepes mérete, a mi megváltásunk. Óriási jelentősége volt annak az 5 milliárd éves, hosszú várakozási időnek, amely galaxisunk teremtésétől eltelt addig, amíg por és gáz sűrűsödésből létrejött a naprendszerünk. Ebben a por és részecske sűrűsödésben már benne volt az elemek teljes spektruma, amely időközben a szupernóváknak kifőtt. Ezen felül a Föld nagysága és helye igen jól megválasztott a Naprendszerben. A hőmérséklet éppen megfelelő az élet alapját képező makromolekulák számára. A méret adekvát volt olyan esszenciális gázok megtartására, mint a H_2O , O_2 , N_2 , és CO_2 és ugyanakkor megengedi hatalmas mennyiségű H_2 és He diszperzióját, amire a kezdetnél feltétlenül szükség volt ahhoz, hogy egy megfelelő közetmag kialakulhasson. Amíg a Jupiter bolygó például szolgálhat a túl nagy méret következményeire, addig a Mars és a Merkúr azt az extrém módon ritka gázburkot illusztrálja, amely a túl kicsi bolygók esetén marad. A Föld atmoszférája viszont ideálissá fejlődhe-

tett az élő állapot számára, annak ellenére, hogy ehhez az oxigént primitív organizmusoknak kell előállítaniuk, Mindemellett a Föld legcsodálatosabb kincse a hatalmas vízkészlet, amely tulajdonság kirívó ellentétben van a többi bolygóéval. Ezért "a környezet alkalmazkodottsága (fitness)" arra készítet, hogy Voltaire Candide-jával így szóljunk: a Föld bolygó "a lehetséges világok legjobbika".¹¹

Az önmagukban, minden külső irányítástól függetlenül létrejönni teljesen valószínűnek látszó események sorozata arra a következtetésre vezeti Ecclest, hogy tagadja az élet lehetőségét a Földön kívül máshol az Univerzumban. Sőt hasonló megfontolás alapján az emberi értelem kialakulását is csak a kozmikus intelligencia beavatkozásának eredményeként tudja elképzelni.

Valóban igaz-e az, hogy az emberhez vezető anyagi folyamatok előrehaladása teljesen esetleges volt? Ismert, hogy a marxista filozófia a szükségszerű és véletlen folyamatok dialektikus egységét fedezte fel a legkülönbözőbb jelenségek vizsgálatában. Vajon ez csak valami ideológiai belemagyarázás lenne, amellyel ellentétesek a természettudományos eredmények? Nem, sőt a véletlen szerepének abszolutizált módon való felfogására irányuló törekvések, - például az az elképzelés, hogy az anyagi világban a véletlen erői uralkodnak, és ahhoz, hogy valami jelentősen fejlettebb alakuljon ki, szinte elképzelhetetlenül sok szerencsés véletlennek kell közrejátszania, annyira soknak, hogy csak transzcendens hatalom irányíthatja így az eseményeket - a tudományos kutatások fényében tartatatlanok. Valóban a véletlenek hatalmas tömege alakítja az egyes jelenségeket éppen olyanná, amilyenek. Ezért a maguk egyediségében valóban mindig véletlenek, de lényegüket tekintve már nem. Mindazok a feltételek, amelyek között mozognak, bizonyos eseményeket kizárnak, más események bekövetkezését pedig előidézik, ha úgy tetszik determinálják, természetesen nem a maguk minden részletében, hanem lényegüket illetően. Eigen és Winkler, akik különböző szemléletes modellek sokaságának felhasználásával elemzik A játék c. művükben a véletlen és a szükségszerű viszonyát a legkülönbözőbb anyagi folyamatokban, azt írják: "Minden eddigi evolúciós kísérlet (...) lényegi eredményeként a biológiai makromolekulák szintjén a fenotípusos kifejeződés lehetőségeinek hatalmas bőségét találjuk, és pedig nemcsak a funkcionális szerkezetek, a fehérjék körében, hanem a "törvény erejű" építési tervekben, a nukleinsavakban is. Minden kellően nagy, "de novo" (ujjonnan) szintetizált óriás-molekula-halmazban mindig vannak olyan variánsok is, amelyek a populáción belül legjobban alkalmazkodnak a környezet követelményeihez, és így reprodukálhatóan szelektálódnak. Ebből következik, hogy az anyag önszerveződési képességét inkább alá-, mint túlbecsültük. Valószínűbb lesz, hogy a "Valami" történik, mint az, hogy a "Semmi". Ez a tény a "szükségszerűség" jelentőségét alaposan megnöveli, és ezáltal az evolúciónak bizonyosságára, illetve elháríthatatlanságára utal."¹²

Az általunk belátható anyagi világban, a Világegyetemben ismereteink szerint egy tágulás megy végbe. A tágulást visszafelé, egy ponton túl, nem tudjuk rekonstruálni. Nagyjából azon a ponton túl, ahol a kvantummechanikai összefüggések döntő jelentőségűek már. Ugyanigy nincs a többinél valószínűbb hipotézisünk a Világegyetem tágulásának jövőjét illetően sem. Sőt még abban sem lehetünk bizonyosak, hogy a tágulás lehetséges kimeneteleit teljeskörűen fel tudjuk sorolni. Hiszen filozófiai szempontból jogos a kétkedés a jelenlegi tudásunk túlzott extrapolálásában. Ennek ellenére csak azokból a természettudományos eredményekből indulhatunk ki, csak azok alapján fogalmazhatunk meg pozitív állításokat, amelyeket a szaktudományok a megfigyelésekkel és kísérletekkel a legjobban összhangban lévőnek ítélnék. Annak ismeretében, hogy később kiderülhet az, hogy ezek igen korlátozott érvényű eredmények, maga a filozófia sem bujhat ki az alól a kötelezettség alól, hogy ezeket megvizsgálja és érdemben elemezze, hacsak nem éri be azzal, hogy szellemi vákuumban mozgó állítások halmazává válik. Abból viszont, amit táguló világunkról nagy valószínűséggel helyesen ismerünk, az a kép tárul elénk, hogy a Világegyetemben meghatározott irányú mozgás megy végbe. Önmagában ez az irány csak változás, amelyben részjelenségeként gazdagodás és bonyolódás is felismerhető. Az élet és az ember kialakulása felől visszatekintve azonban határozottan fejlődésnek tekinthető mindaz, ami ezt előkészítette. Ennek a szemléletnek a természetességére és az ebből fakadó korlátaira Marx a társadalmi fejlődéssel kapcsolatban rámutatott: "Az ugynevezett történelmi fejlődés egyáltalában azon nyugszik, hogy az utolsó forma a multbelieket önmagához vezető fokoknak tekinti, és minthogy ritkán és csak egészen meghatározott feltételek között képes bírálni - itt természetesen nem olyan történelmi időszakokról van szó, amelyek önmagukat a hanyatlás korának tekintik -, ezeket mindig egyoldalúan fogja fel."¹³ Ez a tárgyalt problémára alkalmazva annyit jelent, hogy arra az egészre vonatkozóan, amelyet Világegyetemenként ismerünk, csak nagyon korlátozott értelemben és csak egy bizonyos pontig vonatkoztathatjuk a fejlődés fogalmát. Az Univerzumban előforduló összes elemek közül a Világegyetem 99, 8 %-át H és He tölti ki. Ez a két elem is fejlődés eredményeként jött létre, de ezekhez képest a fejlettebb strukturák mégiscsak elenyésző mennyiségben fordulnak elő az Univerzumban. Nem lehetetlen persze, hogy a további átalakulások iránya olyan, hogy ez az arány a bonyolultabb strukturák javára fog megváltozni, de ez meglehetősen valószínűtlen. Inkább az a valószínű, hogy a "fejletlen" és a "fejlett" strukturák dinamikus, újra rendeződő aránya mindig feltételezi a kevésbé fejlett strukturák hatalmas tömegét a fejlettebbekhez képest. Még ha el is fogadjuk azt, hogy az életet megelőző molekuláris evolúció meglehetősen általános volt az Univerzumban, ez az "általánosság" nagyon viszonylagos, még kevésbé lehet általános az élet kialakulása és az értelem megjelenése. Mindezek alapján sem lehet teljes bizonyossággal kizárni, hogy az egész Univerzum fejlődik, de mai ismereteink alapján ezt feltételezni igen merész hipotézisnek tűnik. Mindenesetre

az azabsztrakció, amit az anyag fogalma jelent, nem mond ellent annak, hogy akár az egész anyagi világot - éppen az anyagi-világ egységének elve alapján - egységesen fejlődőnek, vagy pontosabban és kevésbé félreérthetően, olyannak fogjuk fel, amelyen belül a nem fejlődéssel szemben a fejlődés van tulsulyban, és a bonyolultabb fejlődési folyamatokhoz képest az egyszerűbbek dominálnak. Ha így fogjuk fel a fejlődést, akkor az a kérdés, hogy mivé fejlődik az anyag, fel sem vehető. Azért, mert, ha a fogalomra gondolunk, akkor a válasz az, hogy annak lényege nem fejlődik; ha pedig a valóságra, akkor az, hogy konkrét anyagi formák és konkrét tulajdonságaik alakulnak át más, fejlettebb anyagi formáká és tulajdonságokká, és ez akár végtelenül folytatódhat. Adott esetben a fejlettebb forma meghatározóvá válhat az alacsonyabb szintűvel szemben, de erről a jelenségről egyetemes mértékben biztosan nem lehet beszélni. Egy ilyen felfogás egyáltalán nem mond ellent a dialektikus materializmusnak, ha ez utóbbit helyesen értelmezzük, ahogy azt Lukács György kifejtette: a dialektikus materializmus szakított a hagyományos szubsztancia felfogással.

"Itt vissza kell mennünk - írja Lukács - a szubsztancialitás általunk kifejtett új koncepciójához, amely szerint ez nem áll statikusan és mereven szemben mint az önmegtartás statikusan-állandósult viszonya, a kifejlés folyamatával, hanem előrehaladva, a folyamatban megváltozva és megújulva, a folyamatban részt véve mégis lényege szerint megőrződik."¹⁴ A természet egésze szempontjából értelmetlen a keletkezés kérdéséről beszélni, de minden további forma esetében már jogosult ez a kérdés. Az élővilág és az emberi tudat csak a kifejlődésükben történő elemzés útján érthetők meg igazán. A létmódok különbözőségét abszolutizáló felfogás éppen úgy csődöt mond, mint a homogenizálásukra való törekvés. Ontológiailag a valóság különmemüségének megfelelő kölcsönhatások a véletlen sokféle módját teszik lehetővé és ezek hatékonysága a valódi lét folyamataiból kikuszóbolhatetlen, az élet és a társadalom létrejöttének véletlenszerűségét nem lehet megszüntetni teljesen. Utólag, persze teljesen szükségszerűnek látszhat az, ami a valóságban a véletlenek és a törvényszerű - mely utóbbi nem jelent mást, mint bizonyos általános feltételek objektív megletét - kölcsönhatások tömegének eredményeként jött létre. Lukács itt csak vázlatosan felidézett gondolatait egy idézettel zárjuk, amely e felfogás és a dialektikus gondolkodás kapcsolatára utal: "Hegel óta azonban nem beszélhetünk végső differenciációkat kizáró abszolút egységről, abszolút ellentétekről, feltétlen és átmenet nélküli különmemüségekről sem. A filozófiai értelemben vett egység valójában az egység és különbözőség egysége."¹⁵

Ugyanakkor sohasem csak az ismereteink szintetizálása a probléma, a szintézis hasznosságát és fontosságát elismerve - éppen az előző fejtegetéseknek megfelelően - nem feledkezhetünk meg az analízisről, mert a kettő csak együtt alkalmazva vezethet egyre újabb tudományos eredményekhez. Szükség van, ennek megfelelően arra, hogy alaposabban vizsgáljuk meg a különböző evolúciós folyamatokat abból a szempontból, hogy miben különböznek egymástól.

Az Univerzum változásainak folyamatában részfolyamatként jelenik meg a prebiotikus és biotikus evolúció folyamata, ezeknek a jellemzői mások, mint az őket megelőző átalakulásokéi. Az élet létrejöttét közvetlenül megelőző kémiai evolúciót meg kell különböztetni a biológiai evolúciótól. A megkülönböztetés sokféle módon lehetséges, ha nem tisztán külsődleges megkülönböztetésre törekszünk, akkor valahol az információ felhasználás területén találhatjuk meg a megkülönböztetés egyik, feltehetően leglényegesebb alapját, - de e probléma kifejtése már csak egy másik értekezésben volna lehetséges.

JEGYZETEK

- 1 Arisztotelész: Nikomakhoszi ethika. Magyar Helikon, 1971. 15. o.
- 2 Uo. : 22. old.
- 3 J.C. Eccles: The Human Mystery. Springer International, 1979. 8-9. old.
- 4 K.R. Popper and J.C. Eccles: The Self and Its Brain. Springer International, 1977. 9. old.
- 5 J.C. Eccles: Im. 1979. 9. old.
- 6 F. Dürrenmatt: Der Verdacht. Rowohlt, 1965. 139-140. old.
- 7 J.C. Eccles: Im. 1979. VIII. old.
- 8 Uo.: Vö. 9. old.
- 9 Vö.: R. Omnés: A világegyetem átalakulásai. Gondolat, Bp. 1981. 92. old.
S. Weinberg: az első három perc. Gondolat, Bp. 1982. 116-129. old.
- 10 J.C. Eccles: Im. 8. old.
- 11 Uo.: 48. old.
- 12 M. Eigen - R. Winkler: A játék. Gondolat, Bp. 1981. 207. old.
- 13 K. Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai MEM. 46/I. köt. 31. old.
- 14 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról I. köt. Magvető, Bp. 1976. 414. old.
- 15 Uo.: 63. old.

ORGANIZÁCIÓ ÉS TÖRTÉNETISÉG A BIOLÓGIAI KUTATÁSBAN

Jelen dolgozat arra a kérdésre keresi a választ, hogyan függ össze az élővilág két attributív tulajdonsága: az organizáció és a fejlődés a biológiai szemléletben, különös tekintettel a szintek elméletére. Nem torzítja-e valamelyest a szemléletet a biológia kutatási módszereinek jelenlegi arzenálja, és nem tolja-e azt éppen a strukturális-funkcionális viszonyok, az organizáció egyre egzaktabb ismereteinek birtokában a történetiség megragadhatatlanságnak, s ezáltal elvesztésének irányába?

Már korábbi vizsgálódásainkban feszítőnek találtuk a másik a fejlődés-szemponthu szemlélet túlsúlyát a biológiában. Azért, mert a szemlélet fogalmi apparátusa absztrakt általános, és használatos kategóriáinak többsége többértelmű volt (pl. a fejlődés és a progresszió fogalma, a fejlődés mint folyamat, és a fejlettség mint e folyamat eredménye stb.).

Ez a hiányos, és nem elég egzakt fogalmi rendszer nagymértékben megnehezítette az élő anyag különböző szintjein kutatott evolúciós jelenségek szintézisre törő vizsgálatát, sőt elősegítette, majdnem hogy szükségessé tette az egyes diszciplínák (genetika, kibernetika, ökológia thermodynamika, rendszerelmélet stb). nyújtotta fogalmi keretben való gondolkodást az élővilág egészét jellemző történeti folyamatról.

Voltaképpen egy módszertani zsákutca kínálkozott, amelyben az a helyzet állt elő, hogy az organizáció-kutatás egzaktabb diszciplínái külön-külön, a saját fogalmaikkal - melyek az evolúció "egészlegességéhez", összetettségéhez képest mégis csak partikulárisak - biztosítottak volna lehetőséget, hogy velük fejezzük ki az "egészt" megragadó fejlődést, történeti szemléletünk alapját. A probléma nemcsak a részekben megragadható egész kérdéskörére emlékeztet, hanem egyben arra a szemléletváltásra is utal, amely a biológiában éppen az egzaktabb módszerek alkalmazásának következtében végbemegy.

Ennek alapján egy új optika szerint ismét meg kell fogalmazni kérdésünket: azt vizsgáljuk tehát, hogyan érvényesül az organizáció-kutatásban a történeti szemlélet, illetve a történeti szemléletben az organizáció-kutatás eredményei hogyan hasznosíthatók?

Előfeltevésünk az, hogy a fejlődés és organizáció nemcsak egymástól elválaszthatatlan, hanem egymásban megjelenő, egymás által kifejeződő folyamatai az élő rendszereknek. Ennek megfelelően a biológia kutatási szemléletében és teóriájában, a strukturális funkcionális és történeti szemlélet egységben kell, hogy tükröződjön.

Az organizáció értelmezésében a biológia nem áll egységes alapon. Csak abban közös a legtöbb álláspont, hogy alapvető és lényeges kategóriáról van szó. Az organizációt Huxley úgy említi, mint elsődleges biológiai kategóriát, Szent-Györgyi pedig mint az élet egyik alapvető elvét. F. Jacob az élőlény formája, tulajdonságai, viselkedése fölötti szervezett-

séget a szabályozást emeli ki mindenekelőtt e fogalom tartalmi jegyeként.¹ Az organizáció lényegének kifejtésére tett kísérletek közül K. M. Hajlov pl. olyan elsődleges tulajdonságnak tekinti az organizációt, melyben a fejlődés képessége is kifejezésre jut.² Éppen ezért - szerinte - a biológiában az organizáció tényének felismerése legalább olyan mély érdeklődést váltott ki a kutatók között, mint az evolúció ténye majd 200 évvel ezelőtt. Megemlítjük még M. I. Sztetrov felfogását is, aki elsősorban fejlődésre, a szabályozásra, a tökéletesedésre és szervezethez kapcsolódóan építi a vizsgált kategória tartalmát.³ A fenti, néhány kiragadott példa is illusztrálja, nem kis gondot jelent magának a vizsgálat tárgyának, az organizáció jelentéstartományának körülhatárolása.

Az organizáció fogalmát legáltalánosabban a rendszerszemlélet segítségével határozhatjuk meg, mint a biológiai rendszerek funkcionáló strukturáját. Az organizáció a rendszertulajdonságok integritását, összerendezettségét és szabályozását jelenti, mint folyamatot, az organizáltság pedig - egy szélesebb horizontu megközelítésben - a rendszerek genetikus-történeti viszonyait mint eredményt, az élő egésznek mint rendszernek a fejlettségét fejezi ki.

Emeljük ki a következőkben az élő rendszerek időbeliségének jellemzőjét. Az időviszony egyrészt a funkcionálás faktora, másrészt a rendszerek fejlődésének faktora. I. V. Blauberg⁴ is két típusú időt különít el a rendszerekben. A funkcionálás idejét és a fejlődés idejét (a történelmi időt), amelyek elválnak egymástól nagyság, mennyiség stb. szerint. A közöttük lévő különbség azonban nem abszolút, sőt inkább egységük szembeötlő ugyanarra, hogy a konkrét kutatásban néha nagyon nehéz ezeket egymástól elkülöníteni.

A történelmi idő a rendszerek funkcionálásától elválaszthatatlan, de velük mégsem azonosítható realitás. A funkcionálás ideje az adott rendszer organizációjának, a már kialakult rendszer-viszonyoknak az ideje. A történelmi idő átfogó, a szóban forgó rendszer organizáltságának kifejlődését, kialakulását, a rendszer-folyamatok átalakulásának tendenciáját, irányát, tartalmát stb. jelenti. A funkcionális és a történelmi idő ily módon egymásban, illetve egymás által jelenik meg. A biológiában a rendszerkutatáson alapuló organizációs szemlélet azonban (a módszertani és diszciplináris változásai miatt) elsősorban a funkcionálás idejének elismeréséhez kapcsolódott. Ezért igen gyakran elméletileg nem került világos megkülönböztetésre az organizáció és az evolúció folyamata. Így az a benyomás alakult ki, hogy az organizáció elég mély ismerete már az evolúció ismeretét is jelenti egyben, hogy a funkcionálás törvényei azonosak a fejlődés törvényeivel, és a rendszer-organizáció dinamikus oldalainak feltárása, intenzív strukturájának és mechanizmusainak felfedezése voltaképpen már a fejlődés törvényeinek ismerete is. Pedig valóban ezt nem állíthatjuk, még annak biztos tudatában sem, hogy az organizáció-kutatáson keresztül az evolúciókutatás is új szintet kapott. Bekapcsolta az ún. egzakt tudományokat (fi-

zika, kémia, kibernetika, információelmélet, matematika, rendszerelmélet, genetika stb.) az evolúció-kutatásba. Ezek a tudományok ugyanis metodológiaiailag éppen ezáltal váltak kompetensekké, hogy adekvát eszközökkel és módszerekkel rendelkeznek az organizáció vizsgálatához.

Kialakul tehát a kép: napjaink biológiájában miközben az egzakt tudományok közreműködésével örövendetesen nagy mennyiségű ismeretanyag halmozódik fel az élő organizációjára vonatkozóan, szinte szükségszerűen "tulsulyossá" is válik általuk a strukturális-funkcionális szemlélet, a történetiség hátránya. Dobzhansky írja: "Az élő anyag strukturájának, funkciójának és belső viszonyainak tanulmányozásában két megközelítési mód létezik, a karteziánus vagy redukcionista és a darwinista vagy kompozicionista. A modern biológiában a különböző metodológiai irányzatok integrációja szükséges. A karteziánus és a darwini metodológia egymástól független fejlődése azonban inkább gyorsítja a kérdések felvetését, mint azok megoldását segíti elő."⁵

Ha összehasonlítjuk az evolúció és az organizációvizsgálat fogalmi apparátusát, akkor a következőket kapjuk:

Az evolúció fogalmi apparátusa sokkal tradicionálisabb mint az organizáció vizsgálatáé. Olyan fogalmakat használ, mint az alkalmasság, a természetes kiválasztódás célszerűsége, öröklődés, változékonyság stb. Egészében ezek a fogalmak a filozófiai kategóriákhoz közelítenek, mint pl. a folyamatosság, diszkrétség, ismétlődés, szükségszerű-véletlen, okság stb.

Az organizáció-kutatás fogalomtárában viszont olyan vonások is felismerhetők, amelyek nem kizárólag a biológiára, hanem a modern tudományos megismerésre jellemzők: így pl. a statikus és dinamikus, valamint a strukturális és funkcionális szemlélet egyesülése (pl. a rendszerelméletben), a matematizáció stb. Végül is arra a következtetésre juthatunk, hogy a biológiában egyelőre hiányzik, vagy csak alakulóban van az a szaktudományos kategória-rendszer, amelyben az organizáció és az evolúció fogalma egyesülnek, és amelyben a strukturális-funkcionális és történeti megközelítés egységet alkot.

A szintekről

A szintekhez közelíthetünk egyrészt az élővilágnak mint totális egésznek fejlődése oldaláról, másrészt ennek az organizációja szempontjából (fentebb tett megállapításunk alapján, miszerint az organizáció a rendszerek szerveződésének folyamata is és az organizáltság a rendszerek történetének eredménye is). Megjegyezzük - de jelen dolgozatban nem elemezhetjük -, hogy az élővilágot rendszerösszefüggései alapján szerves egésznek tekintjük, és e rendszer kifejlődését, történelmi differenciálódását azaz totálissá fejlődését, durván az evolúció folyamatával azonosíthatjuk. Így az evolúció főbb szakaszait, minőségi

csomópontjait, a kiteljesedett (kifejlődött) egész szintjének tekintjük. Ebben a vonatkozásban a szintek a fejlődés tagoltságát, a fejlődés organizáltságát jelentik az evolúció folyamatában. Valójában a totalitáshoz vezető ut belső metszetét mutatják.

Feltárhatók a szintek a bioszféra olyan tagoltsága szerint is, amely minden egyes objektum (faj, egyed, stb.) organizáltsági fokát, strukturális-funkcionális vonatkozásait tekinteti szintképző elemnek.

E kétféle megközelítési mód két irányzattá alakult a kutatás folyamán: az egyik az evolúciótörténeti vagy széles értelemben vett genetikus, a másik pedig az összehasonlító morfológiai vagy strukturális irányzat. Abban a megközelítésben, amit a totalitás mint szemléletmód jelent, ez a két önálló értékű irányzat tulajdonképpen konvergál, összefonódik egy komplex strukturális-funkcionális-történeti szemléletben.

Voltaképpen a biológiai szinteket csak egy ilyen szemlélet alapján látjuk feltárhatónak, feloszthatónak, ellentétben azokkal a koncepcionális próbálkozásokkal, amelyek előbb a struktúra, majd a funkció szerepének figyelembevétele alapján jöttek létre.

Véleményünk szerint termékeny hipotézis lehet, ha a szintek megkülönböztetésénél a bioszféra horizontális és vertikális tagoltságáról beszélünk. A horizontális tagoltság szerint léteznek az ún. elsődleges szerveződési szintek, a vertikális tagoltság alapján pedig a másodlagos szintek. V.I. Vernadskij is rámutatott,⁶ hogy az élet kialakulásával egyidejűleg kialakultak az ún. elsődleges fajok, az elsődleges biocönózissal és bioszférával. Ezen a fokon Vernadskij az élővilág négy organizációs formájáról beszél: az organizmus, a populáció-faj, a biocönózis és a bioszféra szintjeiről, és mindegyiket elsődlegesnek, az élet alapvető hordozójának és szerveződési formájának tekintette.

Az úgynevezett másodlagos szintek az élővilág történelmi fejlődése során kialakult csomópontok, amelyek azt mutatják, hogy a történetileg alapvető - vagy elsődleges - szerveződési szintek nem maradnak változatlanok a totalizációs fejlődésben, hanem önmaguk is, önmagukhoz képest kiteljesednek és gazdagítják az élővilág egészét. Vagyis ez esetben a hangsúlyt az egyes szintek organizáltságának növekedésére, fejlődésére helyeztük. Pl. az organizmus mint elsődleges szerveződési szint az evolúció fő fokozatai szerint megjelenhet mint baktérium, mint monoenergiás egysejtű, vagy egyrétegű soksejtű, két-rétegű soksejtű, differenciált soksejtű, centralizált-differenciált soksejtű epigenetikus viselkedéssel, illetve magas fokú centralizált-differenciált soksejtű ésszerű típusú viselkedéssel. Ezeknek a szinteknek megfelelő strukturális komponensek pedig úgy jelennek meg, mint mag, citoplazma, membránok, organelumok, sejtek, szövetek, szervrendszerek, metamerek stb.

A faj pl. mint szerveződési szint éppen történeti fejlődése következtében más fejlettségi fokot képvisel az organizáció, a genetikai akkumuláció stb. szempontjából az egysejtű, a növény vagy magasabb állati faj esetében, noha mindhárom formálisan egy és ugyanazon szinthez sorolható.

Feltehető a kérdés, hogyan kapcsolódnak össze az elsődleges és másodlagos szintek? A szintek között az individualizációs tendencia az egyik viszony,⁷ a hasonló egységekkel szembeni viszonylagos önállóság, elhatárolódás, pl. a sejtek kialakulása, organogenezis, egyediség kialakulása, fajképződés esetében.

A másik a vele ellentétes kollektivizációs jellegű tendencia tagjai "önállóságuk", "egyediségük" elvesztésével csoportjelenség ("ensemble")-szerű szerveződést mutatnak: pl. a szövetfejlődés, populáció, elemi cönózisok kialakulása esetében. A kollektivizáció és individualizáció tendenciája mint egymás tagadása felváltva jelentkezik az egymásra épülő szinteken.

Varga Zoltán mutatott rá,⁸ hogy "az organizáció ugrásszerű emelkedése általában nem új egyedi komponensek, hanem újszerűen szervezett kollektívumok megjelenésével, már kialakult strukturális egységek rendszerre szerveződésével kapcsolatos". Szembetűnő a szintek közötti hierarchikus viszony is. Minden következő szint a megelőző szint folyamataival és részeivel szemben úgy viselkedik, mint a szerves egész a saját részeivel és elemeivel.

A szintek egymásraépülésének ez a hierarchikus rendje a totalizációs mozgás rendkívül fontos jellemzője, többek között azért, mert ez biztosítja a fejlődés akkumulációját.

Végül is megállapíthatjuk, hogy a fejlettség szempontját kiiktató szintelméletek sok formális elemet hordoznak magukban. Nagyfokú zártság is jellemzi az ilyen logikai konstrukciókat, mert nem tartalmazzák a szintek fejlődésének és fejlettségének, az organizáció mozgásának, illetve fejlettségi fokának kifejezési lehetőségét. Az alapul szolgáló szint-differenciáció nem teremt lehetőséget a szintek valóságos fejlődésének kifejezésére, mert a totalizációs mozgást megállítja, és a történeti fejlődés egy valamikori pillanatnyi keresztmetszetét ragadja meg.

Az ilyen szinteknek nincs belső (rendszeren belüli) mozgásuk és ezáltal nehézkessé válik velük a valóságos folyamatok reprezentálása.

Ugy tűnik, hogy a szintek és a köztük lévő viszonyok csak egy kétdimenziós megközelítésben, az organizáció és evolúció szempontjait egységben látó szemlélet alapjáról fejthető ki dialektikusan.

JEGYZETEK

- 1 Vö. François Jacob: A tojás és a tyúk. Az élőlk logikája. Európa Kiadó, Budapest, 1974. 105. old.
- 2 Vö. K.M. Hajlov: Probléma szisztemnoj organizovannosztyi v teoretyicseszkoj biologii. Zsurnal Obcsej Biologii 1963/5.
- 3 Vö. M.I. Szetrov: Osznovi funkcionálnoj teorii organizácii. Nauka. 1972.
- 4 I.V. Blauberg - E.G. Jogyin: Sztranovlenyie i szuscgnoszty szisztyemnovo pothoda. Moszkva, 1972. 130-141. old.
- 5 Th. Dobzhansky: On some Fundamental Concepts of Darwin Biology. Evolutionary Biology V. 2. N.Y. 1967. 1. o.
- 6 V.I. Vernadszkij: Ob uszlovijah najovlenyija zsziznyi na Zemle 1933. 639. o. Izv. AH. CCCP Otd. mat. u jesztyesztyv nauk 1.
- 7 Vö. Varga Zoltán: A biológiai szerveződési szintek dialektikájának néhány alapvonása. Magyar Filozófiai Szemle 1965.5.sz.
- 8 Varga Zoltán Im : 734-735. o.

AZ OBJEKTIV ÉS SZUBJEKTIV DIALEKTIKA ÖSSZEFÜGGÉSÉRŐL

Az Élet és Irodalom néhány 1984. évi számában a marxizmust övező hazai szélcsend-ről cikkezett, azzal a nemes szándékkal, hogy megtörje ezt a csendet. Nehéz diónak bizonyult. Nagyobb visszhang nélkül maradt a törekvés, tanulságul nem csupán a szélcsend tényének, hanem annak is, hogy nem könnyű mozdítani rajta.

Ugy tűnik, megvan ez az ernyedtség nemcsak a recenzíós publikációs szférában, hanem más területeken, többek között az oktatásban is¹. Tükröződik az érdeklődés homlokterében szereplő problémák jellegében is. Abban például, hogy az "izgalmas" kérdések között ma nemigen szerepel a dialektika, a mozgás, a fejlődés, a forradalmiság principiuma. Hacsak negatív szerepben nem. Ilyen körülmények között "csendháborítás"-nak tűnhet a dialektikáról pozitív értelemben szólni. Mégis, ilyen megközelítésben bátorkodom vázolni néhány gondolatot a dialektika lét- és ismeretelméleti összefüggéseiről, az objektív és szubjektív dialektika kapcsolatáról. Kezdve annak kiemelésével, hogy a dialektika a materializmus és az idealizmus történetének közös értéke, terméke, s mint ilyen, mai - nem eléggé dialektikus - formájában is, az eddigi legátfogóbb és legmélyebb filozófiai szintézis. Folytatva majd azzal, hogy miért idegenkedem a dialektika redukált, szubjektivizált értelmezésétől.

Másfajta redukciós sablonnal is szembe kell nézni. Azzal, amely a filozófia történetét nagyvonalúan a materializmus és idealizmus harcára, metafizikusan értelmezett ellentétére korlátozza, s érzéketlen az ellentétek árnyalataira, a fő filozófiai irányzatok kapcsolatának mélyebb, rugalmasabb dialektikájára. Persze utalhatok ellenpéldára is, szerencsére. Ez pedig Leniné, aki szerint az okos, a dialektikus idealizmus közelebb áll a dialektikus materializmushoz, mint a holt, durva, metafizikus materializmus (Filozófiai Füzetek); továbbá, hogy "az objektív (és még inkább az abszolút) idealizmus... egészen közel jutott a materializmushoz, sőt részben át is alakult azzá."²

E rövid megállapításokból villanásnyi, de reális fény vetül a filozófiai irányzatok bonyolultságára. Világos, hogy itt nemcsak, sőt nem is elsősorban az idealizmus "harcáról" van szó, hanem idealizmus és idealizmus (a "rossz" és az "okos" idealizmus), valamint materializmus és materializmus (a metafizikusan szemlélődő és a dialektikus, a gyakorlati materializmus) ellentétéről, színvonaláról és fejlődésbeli különbségéről; ugyanakkor az idealizmus és materializmus fejlődéstörténeti "találkozásáról", kommunikációjáról, szellemi "anyagcseréjéről". Arról az objektív szintetizálódási folyamatról van szó, amelynek során az objektív idealizmus egyre több materialista és tudományos elem felvételével fejleszti magas fokra a dialektikát, a materializmust pedig egyre inkább az eleven élet, a

valóságos, érzéki emberi aktivitás lelkesíti át; az a dialektikus elevenség, amelyet korábban - jóllehet torzított formában -, elsősorban az idealizmus fejtett, fejlesztett ki.

A dialektika jelenti tehát a filozófiai haladás közös tengelyét, persze egyenetlenségekkel és eltolódásokkal. A klasszikus német idealizmus talaján például korábban fejlődött magas fokra a dialektika, mint a materializmusban, de egyoldaluan és abszolutummá idealizálva. Az abszolutizált dialektika azonban önellentmondás, zsákutca, hegeli szabású antinómia, amely csak a materializmus forradalmi dialektizálódásában oldódik fel. Ez a forradalmasodás különböző társadalmi, történelmi és filozófiai okok folytán gyorsabb és radikálisabb volt, mint az objektív idealizmus idegen anyaggal való telítődése. E kettős folyamatban mind az abszolutizált dialektika, mind a redukciós materializmus nagy metamorfózis ment át és a történetiség jegyében egyesült egymással.

Ez a historizmus nemcsak a társadalom, hanem a természet történetiségét is felfedezte. Sőt a dialektika történeti formáinak, mindenekelőtt az objektív és szubjektív dialektika tényleges viszonyának felismerését is magával hozta. Engels így fogalmazta ezt az összefüggést: "a dialektika, az ugynevezett objektív dialektika az egész természetben uralkodik, az ugynevezett szubjektív dialektika pedig, a dialektikus gondolkodás, csak reflexe a természetben mindenütt érvényesülő ellentétekben-mozgásnak, s ezek az ellentétek szabják meg éppen állandó ellenkezésükkel és végső egymásba-, illetve magasabb formákba olvadásukkal a természet életét"³

Nem az a dolgom most, hogy szavakat, kifejezéseket elemezzek. Mit jelent pl., hogy a dialektikus gondolkodás "csak reflexe..." a természeti (és vajon csak a természeti?) ellentétekben-mozgásnak? Az alapvető összefüggéseket vizsgálva megállapítható, hogy a materialista dialektikában szintézisbe kerültek mindazok az eredmények, amelyek külön utakon, más alapokon fejlődtek. A valóság talaján került egységbe az objektív és szubjektív dialektika; a dialektika, a logika és az ismeretelmélet. Sőt az alapvető ontológiai kérdés dialektikus megoldása, a dialektikus materialista monizmus is komplexebb, korszerűbb, konkrétabban és átfogóbban történeti, mint külön a dialektikus idealizmus, vagy a metafizikus materializmus.⁴

Ez az egység nem jelent zártságot. Ellenkezőleg, ebben az összefüggésben tárul fel magának a dialektikának a történetisége is, méghozzá különböző dimenziókban. Pl. a materialista dialektika (ami az objektív és szubjektív dialektika egysége), mint megismerési folyamat és mint ismeretelmélet, tendenciaként magában foglalja mind a megismerés tárgyának, az elsődleges objektív folyamatnak, mind a megismerés alanyának (a szubjektum különböző formáinak) a történetiségét, magán és magáértvalóságuk dialektikáját.

Mindennek és az objektív, szubjektív dialektika még teljesebb egységének a gyakorlat a közvetlen manifesztációja, ami látszólag és közvetlenül nem foglalja magában a természet dialektikáját, de erről még szó lesz a továbbiakban.

Mindenesetre a gyakorlat társadalmi-történelmi folyamatában jeleníti meg az objektív és a szubjektív dialektika egységét. Ami tehát nem jelenti azt, hogy csak az emberi történelem lenne dialektikus. De azt igen, hogy ez a történetiség jelenközpontu. Ám ez ismét nem egyértelmű valamiféle időbeli zártsággal, mert ez a jelen - történelmi jelen: a múlt és a jövő találkozik benne és a gyakorlat haladása "viszi előre".

Ez a jelenközpontu történelmi dialektika a szubjektív idealisták által tételezett térbeli határokat, korlátokat sem respektálja.

A mai szubjektív idealizmus dialektika-élménye, értelmezése rendkívül korlátozott. Legjobb esetben - még az egzisztencializmus jobbik énjé, a francia is - csak a társadalomban vél felismerni valamiféle dialektikát. Csak ott tehát, ahol értelmes, tudatos emberi szándékokból integrálódnak a történések. A dialektikának csak szubjektív, szellemi létformát tulajdonít s a természetet megfosztja minden dialektikától. Ugy véli, hogy a természetben csak annyi és olyan dialektika van, amit az emberek a társadalomból átvittek és behelyeztek, de azt, hogy a természet folyamatai, törvényszerűségei a maguk valóságában dialektikusak lennének, nem állíthatjuk, nem bizonyíthatjuk, - mondják nem jelentéktelen gondolkodók. Például J.P. Sartre "A dialektikus ész kritikája" c. munkájában úgy vélekedik, hogy "a materialista dialektikának csak akkor van értelme, ha az emberi történelmen belül állapítjuk meg az anyagi feltételek elsőbbségét úgy, amint azokat a bizonyos módon szituált emberek gyakorlata feltárja és megéli. Egyszóval, ha van valami, amit dialektikus materializmusnak nevezhetünk, az csak történelmi materializmus, azaz belső materializmus lehet, oly materializmus, amelyet csinálni, vagy amelynek hatása alatt lenni, amelyet élni vagy megismerni egy és ugyanaz a dolog. Ebből természetesen következik, hogy a materializmus, ha van ilyesmi, csak társadalmi világegyetemünk határain belül lehet igaz... Ami viszont a természet dialektikáját illeti, az mindig csak valamilyen metafizikai hipotézis tárgya lehet."⁵

Sok megállapítást lehetne még ez ügyben idézni Sartre-tól (és másoktól). Olyasmit is, ami - legalábbis részben - ellentmond a fentieknek. Az mindenesetre egyértelmű - és ez perdöntő -, hogy az emberi történelem, az emberi gyakorlat dialektikus jellegét elismeri. S ez nemcsak azért fontos, mert ezen a ponton a szubjektív idealizmus is "egészen közel jutott" - immár a dialektikus materializmushoz, hanem mert magában foglalja annak cáfolatát is, amit vele szemben állít, hogy tudniillik a természet dialektikája "e pillanatban semmilyen módon sem igazolható".⁶

A rövidség kedvéért előbb megfogalmazom magát ezt a cáfolatot, aztán az indokolás egy részét, vagy éppen annak cáfolatát - már a tisztelt olvasóra bízatom.

Ami mellett jómagam érvelni bátorkodom, a következő: a történelmi gyakorlat dialektikus jellege, mint közösen elismert tény, maga is bizonyítja a természet dialektikus jellegét.

Mert az emberi gyakorlat sem lehetne dialektikus, ha a természet nem lenne az. Vagyis az ellenkezője igazabb, mint amit Sartre állít. Elsődlegesen nem a társadalomból viszi át az emberiség a dialektikát a természetbe, hanem fordítva. No persze nem közvetlenül, és nem ugyanazt "tesszük át" a társadalomba, ami természetszerűen létezik. Nem lehet vitás, hogy a társadalomnak saját(os) dialektikája képződik. Ez is objektív, de másodlagos, természeti "anyagból" való.

Nemcsak arról van itt szó, hogy az ember társadalmi gyakorlata az állati tevékenységből veszi eredetét (ami egyébként a dialektika szempontjából is további alapos tanulmányozást igényelne), hanem a mégoly magas fokon funkcionáló emberi gyakorlat sem lehet független a természettől, minél fejlettebb - mondhatni - annál kevésbé. Már a régi materialisták jól tudták, az utánuk következők csak megerősítették, hogy a természet meghódítása csak a hozzá való alkalmazkodás útján lehetséges, hogy végső fokon az emberi gyakorlatban is természeti erők hatnak egymásra, mégpedig gyakran éppen természetadta minták, modellek szerint. Mindez azt jelenti, hogy "nem a természeti törvényektől való álmodott függetlenségben rejlik a szabadság, hanem e törvények megismerésében és az ezzel adott lehetőségben, hogy tervszerűen, meghatározott célokra hatni engedjük őket. Ez éppugy vonatkozik a külső természet törvényeire, mint azokra, amelyek magának az embernek a testi és szellemi létezését szabályozzák - törvények két olyan osztályára, amelyeket legfeljebb az elképzelésben választhatunk el egymástól, de nem a valóságban"⁷ (Kiemelés: KL).

A valóságban a természet- és társadalomdialektika is szervesen összefügg. Oly módon és mértékben, hogy az utóbbi nem képződhet az előbbi nélkül. Ennek a dialektikus kölcsönösségnek a természet és a társadalom közötti folytonos anyagcsere a hordozója és fenntartója.

Befejezésül is hangsúlyozom (mert annak részletezésére nincs mód, hogy hogyan "dolgozódik át" a természet dialektikája társadalmivá és a társadalom hogyan avatkozik be a természet történetébe), a társadalomnak megvannak a maga ellentmondásai. De ez még kevés a dialektikus udvösséghez. A jelent illetően elég utalni a két társadalmi világrendszer viszonyára. A köztük lévő ellentét még nem feltétlenül dialektika (akárcsak az idealizmus és a materializmus közötti sem). Igaz ugyan, hogy a dialektika lényegét az ellentétek egysége jelenti, de az már nem igaz, hogy minél polárisabbak az ellentétek, annál mélyebb, intenzívebb lenne a dialektika. Nem. Itt is van mérték és van minőségi átcsapás. Engels fogalmazta meg egyik levelében azt a fontos gondolatot, hogy a poláris ellentétek metafizikusak és ilyenek "a valóságos világban csak válságok idején léteznek"⁸. (Kiemelés: KL.).

Lehetünk tanui válságnak a két világrendszer között is, amikor minimálisra redukálódott a "pólusok" közvetítettsége. Az ilyen metafizikus válság korunkban az emberi lé-

tet teheti kockára. Az ellentétek dialektikus rugalmasságán és rugalmas kezelésén viszont - gondoljuk csak meg! - ma nem kevesebb mulik, mint az emberiség közös érdeke, a fennmaradás, a békés együttélés.

De a fennmaradásért az embernek nemcsak közvetlenül önmagával, nemcsak a társadalmon belül, hanem a természettel is meg kell küzdenie. Jelenleg persze másképp, mint eddig. Ma a természettel folytatott küzdelmében is egyre inkább önmagán kell uralkodnia az embernek, mert a környezeti válság is "metafizikus" válság. Mindamellet az ember környezete nemcsak a természet, hanem a társadalom is s nemcsak az anyagi, tárgyi szféra, hanem a szellemi is.

Ugy látszik, a környezeti válság elméleti restség, szellemi "szélcsend" formájában is övez bennünket?!

De talán mégsem feloldhatatlanul....

JEGYZETEK

- 1 Hogy bizonyos területeken mennyire lelassult a szellemi mozgás, jól példázza, hogy 1985 elején a Magyar Filozófiai Szemle megjelenése még csak valahol 1983 közepe táján tartott.
- 2 V.I. Lenin: Filozófiai füzetek. Lenin Összes Művei 38. köt. Bp. Kossuth, 1972. 229. old.
- 3 Marx-Engels Művei 20. köt. Bp. Kossuth, 1963. 487. old.
- 4 Ez a történetiség már nemcsak a multa orientálódott, hanem a társadalmi, történelmi gyakorlat révén jelenközpontúvá vált, egyszersmind tul is mutat a mindenkori jelenen.
- 5 J.P. Sartre: A dialektikus ész kritikája. In: Mai nyugati filozófia. Tankönyvkiadó, Bp. 1963. 179. old.
- 6 Uo. 175. old.
- 7 Marx-Engels Művei 20. köt. 112. olda.
- 8 Marx-Engels: Válogatott művei 3. köt. Kossuth, Bp. 1979. 832. old.

A POLITIKAI IDEOLÓGIA KORREKCIÓJÁNAK SZÜKSÉGESSÉGE A LÉTEZŐ SZOCIALIZMUS VISZONYAI KÖZÖTT*

A politikai ideológia a politikai rendszer eleme. Közvetlenül a politikai tevékenységre vonatkoztatott eszmerendszerekben manifesztálódó funkció, s mint ilyen, a megvalósított vagy megvalósítandó politikai gyakorlat célkitűzéseit, motivációját, legitimációját nyújtja, a politikai tevékenységben való részvétel háttérét biztosítja, a politikai problémák kezelhetőségét, elviselhetőségét eszmei oldalról teszi lehetővé.

A politikai ideológia szorosan összefügg a politikában érdekelt kollektív szubjektum törekvéseit történelmi távlatban kifejező általános ideológiával, de belőle nem dedukálható. Egy-egy konzisztens általános ideológia mellett tetszőleges politikai gyakorlat nem realizálható ugyan, de számos, a közvetlen célkitűzést és a belőle következő módszereket illetően eltérő politikai gyakorlat és politikai eszmerendszer alakítható ki. Ne tévesszen meg bennünket: a politikai faktor legitimációs bázisának kiszélesítése érdekében saját gyakorlatának minden időbeli metszetét az általános ideológia kizárólagos letéteményesének tekinti. A politikai ideológia tehát nem egyszerűen alkalmazott általános ideológia. Jelleget az általános ideológia keretei és a konkrét politikai környezetből adódó feladatok természetű határozza meg. Ez utóbbiak szerepe a politikai ideológia kialakulása szempontjából elsődleges.

Az általános és a politikai ideológia egyéb összefüggésére is szükséges utalnunk. Nyilvánvaló, hogy az általános ideológiát történelmileg viszonylag stabil tényezők együttese határozza meg. E tényezők közül a marxizmusban kitüntetett szerepe van a politikai praxisnak, mivel legfontosabb tézisei szorosan összefüggnek a kapitalista berendezkedést tagadó és meghaladni kívánó munkásmozgalom politikai gyakorlatával, a kommunizmus megvalósíthatóságával. Amennyiben a politikai gyakorlat tartósan nem igazolja vissza az általános ideológia követelményeit, úgy szükségszerűen olyan paradoxonok keletkeznek, amelyek megoldása vagy az általános ideológia, vagy a politikai gyakorlat síkján involvál korrekciókat, sőt az sem kizárt, hogy ezt egyidejűleg mindkét területen el kell végezni.

A létező szocializmusnak, amikor legitimitását ideológiailag igazolni kívánja, nemcsak a konkrét történelmi előzményekkel, a történelmi ellenféllel, hanem a kapitalizmuson túl immár saját magával is szembe kell néznie. Maga a létező szocializmus kifejezés is arra utal, hogy a klasszikusok által felvázolt szocializmusképet egybevetjük a tény-

* Előadásom elkészítésében messzemenően felhasználtam Balogh István publikált és kéziratot munkáit, és az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet általa vezetett kutatócsoportjának eredményeit, közöttük Gedeon Péter tanulmányait.

legesen kialakult szocialista berendezkedések eddigi menetével, illetve a genezis rendszerként funkcionáló eredményeivel és problémáival.

Miért van szükség politikai ideológiánk korrekciójára? A létező szocializmus kialakult és megszilárdult társadalmi rendszer. Ez természetesen azt is jelenti, hogy működés- és változástörvényei számos vonatkozásban különböznek a szocialista átalakulás időszakától. Ezzel szemben politikai rendszerünk egészének - s ezen belül politikai ideológiánk - természetét alapvetően nem a jelen kihívásai, feladatai határozzák meg, hanem a már lezárt átmenet. Azaz megítélésünk szerint politikai ideológiánk még erősen magán viseli a kialakulás jegyeit. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy az átmeneti időszak során, és azt követően is politikai rendszerünket többször is megreformáltuk, képesek voltunk megtisztítani a szocializmustól idegen torzításoktól, illetve adekvátabbá tettük az időközben felmerült, előre nem látott gyakorlati feladatok megoldására. Tulajdonképpen ezért szolgálhatta eredményesen a szocialista átalakulás nehéz és bonyolult feladatát.

A kialakult és stabilizálódott szocializmus viszonyai mint a politikai környezet alapvető tényezői azonban a politikai rendszer további és igen átgondolt korrekcióját igénylik. Mielőtt azonban ezek szükségességére utalnánk, érdemes egy olyan mozzanatra rámutatni, amely a jelent összeköti a múlttal. A létező szocializmus a társadalmi totalitás felől közelíti meg az egyes részproblémákat, továbbá ezek kezelését az össztársadalmi érdekhez, a makroszintű problémafelvetéshez kötődő érdekekkel legitimálja. Mindezt spontán társadalmi-gazdasági folyamatok nem biztosítják, ezért a politikai faktornak a társadalmi-gazdasági szférában való közvetlen és tulsúlyos jelenléte feltétlen. Más szóval: a történelmileg lehetséges szocialista alternatíva állapot- és mozgástörvényei csak a társadalmi-gazdasági viszonyok közvetlen politikai telítettségével biztosíthatók. Ezen rendkívül lényeges vonatkozásban a kialakult szocializmus és az átmeneti időszak politikai rendszerei között a kontinuitás mozzanata dominál.

A fenti lényegi azonosságból viszont egyáltalán nem következik, hogy a fejlődés ezen két szakaszában a politika képes lenne változatlan rendszerben, változatlan eszköztárral a mozgalom eredeti történelmi célkitűzéseire eredményesen közelíteni.

Hazánkban a politikai reformok szükségességét rendszerint a gazdasági reform feladataival kötik össze, így olyan látszat alakul ki, mintha a politikai rendszer reformját kizárólag a gazdaságirányítás megváltoztatásával összefüggő feladatok involválának. Természetesen nem tagadjuk a gazdasági és politikai reformintézkedések korrelációját, de úgy gondoljuk, hogy ennél mélyebb összefüggésekre kell rámutatni. Megítélésünk szerint ugyanis a létező szocializmus társadalmi-gazdasági viszonyrendszere és a politikai rendszer közötti kapcsolat - elsősorban a politika oldaláról megmutatkozó konzervativizmus miatt - napjainkban inadekváttá vált. Tézisünk bizonyítása érdekében röviden utalnunk kell a létező szocializmus viszonyrendszerére.

A modern kapitalizmus és a létező szocializmus egybevetése során első és elvont közelítésben az alapvető viszony hasonlósága szembeötlő. Az ugyanis nyilvánvaló, hogy mindkét társadalomban a termelőerők mozgásba hozatalát áru- és pénzviszonyok segítségével lehet elérni, vagy más szóval, mindkét berendezkedési formában az emberek kapcsolata áru- és pénzviszonyok által közvetített. A modern kapitalizmus és a létező szocializmus tehát a korábban kialakított szocializmusképpel ellentétben nem abban különbözik egymástól, hogy az egyik árutertermelő társadalom, míg a másik nem. A ténylegesen fennálló különbséget még abban sem jelölhetjük meg, hogy az egyikben korlátlanul, míg a másikon esetleg korlátozottan érvényesülnek az árutertermelés törvényei, ugyanis mindkét társadalom lényegében hasonló módon a politikai faktor eszközrendszerének igénybevételével alapvetően befolyásolja a pénz- és áruviszonyok alakulását.

Ugy tunhet, hogy a szocializmus elsősorban deklarált történelmi szándékában különbözik a modern kapitalizmustól. Ez azonban formációelméleti szempontból teljesen elhanyagolható, s mi is nyugodtan az ideológia szférájába utalhatjuk azzal a megszorítással, hogy a létező szocializmus természetének, főleg történetének, számos utkeresési kísérletének megértéséhez ezen utóbbi mozzanat is hozzátartozik. A két társadalmi berendezkedés közötti lényeges különbséget abban látom, hogy a kapitalizmust tagadó kollektív szubjektum mint mozgalom képes volt olyan politikai rendszert létrehozni, amely a társadalmi erőforrások mozgásba hozatalakor az össztársadalmi érdek közvetlen tételezéséből indul ki, és ennek érvényesítését tartósan és életképesen tudja a gazdaságban politikai eszközökkel megvalósítani. A tulajdon tartalmi vonatkozásában mindez a profitcentrikus termelés megszüntetését, alanyi oldalról a tőkeosztály felszámolását jelentette. Történelmileg a profitcentrikus berendezkedéssel szemben fellépő törekvéseknek azonnal szembe kellett nézni a termelés megszervezésének bonyolult feladatával, azaz arra a kérdésre kellett választ adni, hogyan lehet a feltételezett össztársadalmi érdeket a gazdaságban megvalósítani. A szocializmuskép jelenleg megfigyelhető zavarainak megértése, illetve ezen zavarok kiküszöbölésére teendő intézkedések érdekében azt is figyelembe kell venni, hogy a marxizmus klasszikusai a szocializmust eredetileg olyan társadalmi alakulatként értelmezték, amelyben már nincsenek áru- és pénzviszonyok, s a mozgalom többször is megkísérelte ennek gyakorlati megvalósítását. Ugyanakkor egyrészt a termelőerők színvonala, a munka egyes fajtái közötti lényeges különbségek, a közösségi célok elfogadásának állapota - belső tényezők együtteseként -, másrészt a modern kapitalizmus gazdasági és politikai sikerei - külső tényezőként - nem tették lehetővé az áru- és pénzviszonyok radikális megszüntetését.

Sajnos, a mozgalom konkrét történelmi tapasztalatai alapján kell elmondanunk: a szóban forgó viszonyok felszámolásának minden eddigi kísérlete a pokolba vezető út jószándékának bi-

zonyult, gazdasági visszaeséshez, politikai válsághoz, számos esetben a szocializmust diszkreditáló tragikus eseményekhez vezetett. Az utkeresés problémáit megoldva a létező szocializmus életképesnek bizonyult: a profitcentrikus termelés logikáját tagadva eredményesen tudja saját immanens értékrendjét a gazdaságban megvalósítani. Az igazsághoz az is hozzátartozik, hogy mindez egyelőre nem jár együtt a modern kapitalizmus gazdasági teljesítményét felülmúló hatékonysággal. Ugy tűnik: a létező szocializmus által biztosított társadalmi előnyök mind ez ideig kompenzálták a hatékonyság területén megnyilvánuló lemaradásunkat, de nyomban hozzá kell tennünk, hogy napjainkban nemcsak gazdasági, hanem politikai problémaként is megfogalmazódik a megoldás szükségessége. Ugy véljük: a létező szocializmusban nincsenek elvi akadályai annak, hogy ezt a rendszer léte szempontjából alapvető problémát - identitásvesztés nélkül megoldjuk.

A létező szocializmussal szemben a modern kapitalizmus legalapvetőbb jellemzőjét abban látom, hogy a tőkésállam segítségével - az ún. tiszta áru- és pénzviszonyok működészavarait korrigálva - továbbra is biztosítani tudja a profitcentrikus berendezkedés létezését, ennek ismert negatív és pozitív következményeivel együtt. Világosan látnunk kell, ha eltekintünk a napi politikai értelemben vett propaganda igényeitől, akkor ki kell mondanunk: a marxista elmélet számára a modern kapitalizmus életképessége, a termelés területén megnyilvánuló hatékonysága figyelmeztető tény, s nem mondunk sokat, ha kijelentjük: érdekünk, hogy a jelenleginél árnyaltabb kapitalizmusképet vázoljunk fel.

Az elmondottakat fogalmilag is pontosítva a következőket mondhatjuk: a létező szocializmus össztársadalmi célokat közvetlenül realizáló modern berendezkedés, amelyben az egyének közötti kapcsolatokat politikailag szabályozott fejlett áru- és pénzviszonyok közvetítik. A létező szocializmusban az össztársadalmi érdek makroszinten történő érvényesítése politikailag tételezett, és ennek alárendelve történik az áru- és pénzviszonyok szabályozása. Ezzel szemben a modern kapitalizmusban a gazdálkodó egységek profitot biztosító önállósága az, ami politikailag tételezett, azaz a tőkésállam a vállalati szinten megvalósított profitcentrikus termelés működészavarait hivatott az áru- és pénzviszonyok makroszintű szabályozásával kiiktatni.

A hasonlóságok ellenére a két berendezkedés közötti különbség jelentős. Ezek közül három mozzanatra kívánom a figyelmet felhívni.

1. Történelmi megközelítésben a modern kapitalizmus a profitcentrikus termelés hatékony továbbélésének létező formája. Azaz; nem kevesebbet kívánok mondani, mint azt, hogy állami beavatkozás nélkül a profitcentrikus termelés érvényesítésének logikája történelmileg életképtelennek bizonyulna. Az elmondottaknak megfelelően a modern kapitalizmus tehát egyrészt a klasszikus kapitalizmus folytatása - mint profitcentrikus berendezkedés -, másrészt az állami intervenció jelenléte miatt a klasszikus kapita-
- 116 lizmus tagadása.

A létező szocializmus a profitcentrikus termelés tagadásának első életképes berendezkedése, így ebben a vonatkozásban, de csakis ebben a vonatkozásban, az elméletileg felvázolt kommunizmussal azonos típusú berendezkedés. Ezt azért szükséges nyomatékosan aláhuzni, mert az áru- és pénzviszonyok jelenléte miatt sajátos ellentmondásként a kapitalizmusban is meglévő mozzanatok folytonosságát is jelenti.

2. A kétféle berendezkedés közvetlen társadalmi konzekvenciái az életmód empirikusan is megnyilvánuló jelenségvilágában is megmutatkoznak. Azaz, egyáltalán nem mindegy, hogy az egyénnek milyen szerepet szán a társadalom: a gazdálkodás eszköze-e, avagy célja.
3. A modern kapitalizmusban és a létező szocializmusban az egyének, illetve közösségek számára elvileg különböző lehetőségek adódnak a társadalmilag releváns döntési folyamatokban való részvételre; a létező szocializmusban a társadalmi élet lényegét érintő ügyek megoldásában lehet nem manipulált részvételre támaszkodni. Természetesen tisztában vagyok azzal, hogy szocialista társadalmunk egyelőre adós a fenti lehetőségeket megvalósító politikai rendszer kidolgozásával.

Napjaink egyik vitatott kérdését érintve szólni kívánok az irányítási rendszerek beavatkozási limitjéről. Mint ismeretes, mind a modern kapitalizmus, mind a létező szocializmus esetében egymástól különböző irányítási rendszerek létezését konstatálhatjuk. A meglévő különbségek ellenére mindkét alakzatban a központi szabályozás jelenléte mind technikai, mind társadalmi-gazdasági értelemben elengedhetetlen, továbbá amennyiben rendszerspecifikus funkciójukat identitásvesztés nélkül be akarják tölteni, úgy ezen eltérő logikát megvalósító szabályozási rendszereknek elvi keretei vannak. Tökés viszonyok között az állami intervenció maximális erőssége sem teheti zárójelbe a gazdálkodási egységek profitcentrikus tevékenységét, másrészt még a legliberálisabb állami gazdaságpolitikának is feladata azon működészavarok kiiktatása, amelyek az árutermelés törvényeinek játéka során keletkeznek, illetve keletkezhetnek.

A szocialista jellegű gazdaságirányítás határeseit csupán leíró jelleggel, szintén két oldalról szükséges felvázolni. Egyrészt egyetlen, ún. szigorú központosítást megvalósító irányítási rendszer sem negligálhatja az árutermelés törvényszerűségeit - pontosabban szólva negatív következmények nélkül nem negligálhatja az említetteket. Másrészt, a gazdálkodási egységek önállósága, s általában az áru- és pénzviszonyok szabadságfoka tartósan nem gátolhatja a politikailag tételezett makroszintű társadalmi célok megvalósítását. Az össztársadalmi céloknak alárendelt gazdálkodási egységek éppen ezért gyakorolhatnak tulajdonosi jogokat, de társadalomfilozófiai értelemben nem tekinthetők tulajdonosoknak.

A létező szocializmus alapvető ellentmondását abban látom, hogy a közösségi össztársadalmi célokat egyrészt politikai eszközökkel biztosítani lehet, másrészt viszont to-

vábbra is fennáll az áru- és pénzviszonyok minden ismert következménye, az értékkerme-
lés, a munka árujellege, a gazdálkodó egységek elkülönülése, az elidegenedés, továbbá az
a tény, hogy a létező szocializmus az osztálytársadalmi célkitűzéseket csak tartós és garan-
tált egyenlőtlenségi viszonyok mellett tudja megvalósítani.

A létező szocializmusban politikai közösség a tulajdonos, más szóval azon kollektív
szubjektum, amely érdekét tartósan képes politikai akaratként megvalósítani. Társadal-
mi berendezkedésünk alapvető dilemmája: milyen mechanizmusok garantálhatják, hozhatják
felszínre az osztálytársadalmi érdeket, vagy ennél árnyaltabban fogalmazva a különböző ér-
dekek nyílt vagy latens ütközése során az érdekkorlátozás kényes műveletét milyen külö-
nös érdek nevében, milyen társadalmi bázisra támaszkodva lehet elvégezni. Az ugyanis
világos, hogy a tulajdon szocialista jellegét kizárólag politikai tényezők garantálhatják, a
makroszinten közvetlenül érvényesített osztálytársadalmi érdek ugyanis nem jöhet létre spon-
tán gazdasági folyamatok eredményeként. Ebből az is következik, hogy a szocialista tulaj-
don rendkívül törékeny képződmény. Ez mindennekellát azért van így, mert mind ez ideig
egyértelmű garanciát arra vonatkozóan még nem tudunk biztosítani, hogy a partikuláris
érdekek közösségi érdekként való megjelenését megakadályozzuk. Ez egyben azt is jelen-
ti, hogy átmenetileg egyének és csoportok a munka szerinti elosztás elvét megsértve elő-
nyös pozíciókhoz jutnak. Világosan látnunk kell, a szocialista berendezkedésben rendkívül
nagy a politikai mezőben eldöntendő kérdések részaránya, és önmagában ez is arra utal,
hogy a politikai rendszer elméleti elemzése és tökéletesítése mindenkor fontos feladat.

Társadalmi viszonyaink és politikai ideológiánk között mindennekellát azért van ellent-
mondás, mert az utóbbi a társadalom tényleges állapotának kifejezése helyett a kapitaliz-
mus filozófiai tagadásából dedukált elképzelést kíván valóságosnak bemutatni; a társada-
lom tényleges, változást kifejező alternatívái helyett túlzottan jövőcentrikus úgy, hogy
közben nem tudja felvázolni, hogy az elképzelt jövőhöz vezető ut formációelméletileg csak
több periódusban valósulhat meg. Nem számol azzal a ténnyel, hogy a létező szocializ-
mus és az elméletileg felvázolt kommunizmus csak részben azonos lényegű társadalom,
azaz nem testesíti meg a kommunizmusba való közvetlen átmenetet.

Az említett probléma lényege azzal függ össze, hogy mind ez ideig nem sikerült a
létező szocializmus viszonyait tudományosan leíró és értékelő társadalomelméletet kidol-
gozni. Ennek szerepét tulajdonképpen a társadalomfilozófia tölti be. Ez utóbbi fogalom-
rendszere azonban elvileg alkalmatlan arra, hogy segítségével egy, kétségtelenül tartósan
evolúciós szakaszban lévő társadalom konkrét ellentmondásait eszmileg kezelhetővé te-
gye. Mint láttuk, a létező szocializmus olyan árutermelő társadalom, amelyet a políti-
kai faktor áthat. De a politikai faktor jelenlétének szükségességét nem a konkrét viszo-
nyok elemzéséből vezettük le, hanem a kommunizmus történelmi perspektívájából.

E különbség elvi jelentősége. A kommunizmuselméletből levezetett politikai faktor elvont, elméletből dedukált közösségi érdek megtestesítője, s így a viszonyok konkrétságát ennek megfelelően elhanyagolja. Ezzel szemben más azon politikai tényezőnek a szerepe, amely az érdekek ütköztetése és korlátozása eredményeként tagolt társadalom előtt legitímálja önmagát.

Számunkra rendkívül fontos, hogy kidolgozzuk azon társadalomelméleti közvetítőket, amelyek elméleti ideológiai eszközt adnak az egyénnek és az egyes társadalmi csoportoknak ahhoz, hogy érdekeiket normálisan megfogalmazhassák, érvényesítsék, s közben - akár korlátozások árán is - bennük valósuljon meg az előremutató osztálytársadalmi érdek. Előbbiebb esetben az ideológia korlátozza a társadalom tényleges érdekviszonyainak megjelenését, ezzel együtt akadályozza potenciális tömegbázisának újratermelését; más oldalról viszont hozzájárul ahhoz, hogy fokozatosan feléljük a szocializmus korábbi erőtartalmait.

A politikai ideológiában a társadalmi viszonyok tudományos elemzése alapján annak is ki kell fejeződnie, hogy a létező szocializmusban az osztálytársadalmi érdek hatékony realizálása csak tartós egyenlőtlenségi viszonyokban egyszírtálhat. Ez esetben nem a múltból örökölt egyenlőtlenségekről van szó, hanem társadalmi rendünk működésének törvényszerűen megjelenő következményeiről.

Azt is látnunk kell, hogy fejlődésünk jelenlegi szakaszában a szocialista egyenlőtlenségi viszonyok tagadása csupán filozófiai síkon végezhető el, azaz jelenleg nincs olyan reálisan megvalósítható társadalmi programunk, társadalomelméleti célkitűzésünk, amely további visszaszorításukat célozná. (Ennél csak az a zavaróbb, hogy a szocializmus elveinek, időnként tételes jogszabályainak megsértése során kialakult anomáliákkal szemben is tehetetlenek vagyunk. Vö. Ádám György cikkei.)

Politikai ideológiánkban szakítani kell a társadalmi viszonyok gyors és gyökeres megváltoztatásának elképzelésével, ezen belül azzal, hogy az átmeneti szakaszt követően már a szocializmusban tulajdonképpen harmónikus fejlődést bontakoztathatunk ki. Ezzel szemben a valóságban és a politikai ideológiában is az egyenlőtlen fejlődés problémáival kell szembenéznünk. Hazánk vonatkozásában elegendő, ha arra hivatkozunk, hogy az elkövetkezendő években központi feladatunk gazdaságunk rendbetétele, intenzív növekedési pályára való átállása lesz. Ez valószínű azt is jelenti, hogy a gazdasági értéktermelés feladatainak kell alárendelni egyéb értékeinket - alárendelni és nem feladni - s közben azzal is számolni kell, hogy az egyenlőtlen fejlődés a szocializmusban eddig nem ismert tendenciák kialakulását vagy korábban leírtak vélt tendenciák új alapokon történő feléléését eredményezi.

Rendkívül fontos feladatnak tartom, hogy alakulóban lévő politikai ideológiánk tegye lehetővé a reális szocializmus eredményeinek értékként történő elfogadását, mert jelenleg e társadalomra olyan etalont erőszakolunk, amely kizárja, hogy objektivációit a nembeli értékek kibontakozásának ellentmondásos folyamatába helyezzük el.

A létező szocializmus korábban már említett helyének inadekvát megjelölése szorosan összefügg az áru- és pénzviszonyok voluntarista módon értékelt szerepével. A korábbi időszak negatív tapasztalatainak konzekvenciáit számos kommunista párt már levonta - főleg politikailag -, de láthatóan nehéz olyan elméleti keretet kialakítani, amelyben a létező szocializmus történelmi szándéka és gyakorlati lehetősége megnyugtatóan, társadalom-elméletileg is tisztázódna, amelyben a tényekkel összhangban kimondhatnánk: a létező szocializmus a kapitalizmus életképes tagadása, de egyelőre nem jelenti ennek meghaladását, s így nem tekinthető a kommunizmusba való közvetlen átmenetnek.

A politikai ideológiánk említett fogyatékságai jelentősen megnehezítik a felmerülő problémák kezelhetőségét, az adekvát megoldás helyett hozzájárulnak ezek elnapolásához, rosszabb esetben a feszültségek felhalmozódásához.

A politikai intézményrendszer ideig-óráig hivatalos rangra emelhet hamis tudati elemeket, de ennek törvényszerű következménye az eszmei hitelvesztés, s ez az egyén szintjén elkerülhetetlenül a hivatalos és a privát szféra szétválásának szélsőséges esetében nyilvánul meg. De többről is szó van. Ma egyre inkább feladat a mozgalom bázisának megújítása.

Az elmondottakból világosan kitűnik: álláspontunk szerint a kommunista mozgalom ideológiai megújulására van szükség, s ebben a hatalomra jutott kommunista pártok felelőssége és feladata elsődleges, de nem kizárólagos. Napjainkban valójában nem az a probléma, hogy fennáll-e az említett megújulás elvi lehetősége, mivel szinte valamennyi szocialista országban - tehát nemcsak hazánkban - és a kapitalista országokban működő kommunista pártokban pozitív irányú törekvések tanui lehetünk, inkább az okoz nehézséget, hogy a megoldandó feladat nagyságához mérten is rendkívül lassan, időnként visszaesésekkel bontakozik ki a kívánatos pozitív folyamat, s minél inkább késik a konzisztens válaszadás, annál nehezebb lesz az elmélet és a gyakorlat jelenleg megbomlott egységét az előremutató tendencia kibontakoztatásának mértékéig helyreállítani.

Társadalmunk legitimítását biztosító eszmerendszerben alapvető, feltétlen elemként a következő mozzanatoknak kell szerepelnie:

1. A kialakult szocialista rendszerek ténylegesen miben különböznek a jelenlegi modern kapitalizmustól és miben nem, mennyiben képeznek a kapitalizmustól eltérő mozgásirányt.

Melyek a szocializmuson belül reálisan elérhető fejlődési szintek, más módon fogalmazva: melyek a szocialista módon megoldható problémák, de ezzel együtt arra is válaszolnunk kell, hogy a felismert problémák megoldására irányuló szándékunkban mit és miért nem lehet a közvetlen gyakorlat tárgyává tenni.

2. A szocialista gyakorlatot szolgáló ideológiának a korábbiakban kialakulttal szemben szerkezetileg jóval tagoltabbnak kell lennie. A létező szocializmus viszonyai a társadalom tagjainak tudati reflexióját - amennyiben meggyőződésből vagy reálpolitikai megfontolásból elfogadják a szocializmust -, nemcsak egységesebbé, hanem egyben bonyolultabbá is tette.

Korábban a szocialista törekvéseket képviselő szubjektív tényező eszmei reflexiójában az általános világnézet jellegét kifejező, a társadalmi rendszer történelmi típusára, valamint a konkrét berendezkedésre (az uralmi vagy kormányzási viszonyokra, beleértve a politikát megtestesítő személyek értékelésére) vonatkozó elemek - kvázi - egységben fejeződtek ki. Ez a differenciálatlan totalitás több irányban felbomlott, sőt a szocializmus iránti politikai elkötelezettség vagy szembenállás a korábbiaktól eltérő tartalom és szerkezeti eszmerendszereiben manifesztálódhat.

Tényként kell figyelembe vennünk, hogy azon politikai ideológiai mozzanatokat hordozó eszmerendszerek, amelyek a létező szocializmus keretein belül vannak - azaz aktuálisan és minimális követelményként nem testesítenek meg rendszerellenes törekvéseket - napjainkban a marxizmus elméleti követelményeitől eltérő általános ideológia bázisán is kialakulnak. A marxista indíttatású politikai ideológiának az ismert általános követelményeken túl egyben metaideológiai szerepet is be kell töltenie, azaz mint hegemon ideológiának biztosítani kell a tőle különböző ideológiai tartalmakat hordozó eszmék kezelhetőségét.

3. A felsoroltaktól eltérő metszetben - a létező szocializmus védelme számára - a társadalomkritika ideológiánk fontos, elengedhetetlen mozzanatát jelenti. A szocializmusra vonatkoztatott társadalomkritika a kialakulás időszakában más funkciót töltött be, mint a megszilárdulást követően. Hozzá kell tenni: nem egyszerűen a mindennapok visszásságainak elutasítására gondolunk, hanem ennél többről van szó, a társadalmi viszonyok mélyreható tudományos, következőképpen kritikai analiziséről.

Előadásommal azon törekvések mellé kívánok csatlakozni, amelyek a létező szocializmus elfogadásán túl vallják ezen társadalom gyakorlati megújulásának szükségességét, s ennek érdekében a szocializmusról kialakított eszmerendszerünk megújításán is fáradoznak.

TARTALOM ÉS FORMA VISZONYA AZ ÉPÍTÉSZETBEN

Ha arra a kérdésre kívánunk választ adni, hogy mikor jó egy épület, - függetlenül attól, hogy középületről, vagy lakóházról van-e szó-, legalább három mozzanat egységét kell figyelembe vennünk:

- Képes-e betölteni funkcióját az épület?
- Egységben van-e egymással a belső és a külső megjelenítés?
- Képes-e arra, hogy úgy válasszon le a természetes térből egy egységet megfelelő technikai eszközökkel, hogy ezáltal megfeleljen az előző kritériumoknak, valamint e megoldással adekvát legyen kora követelményéhez.

Amennyiben e kritériumok bármelyike uralkodóvá válik a többi rovására, nem beszélhetünk valódi esztétikai értékről.

E tanulmány a továbbiakban a XX. század építészettörténetében vizsgálja azokat a maguk korában korszakos jelentőségüknek tartott irányzatokat, amelyekben majd látni fogjuk, hogy milyen módon válnak el egymástól a fent jelzett, csak egységben értékelhető kritériumok.

Bizonyos történelmi korokban vagy csak a funkció, vagy a forma, (itt is leggyakrabban a külső megjelenítés,) vagy a technikai kérdések érdeklík egyoldaluan az építészetet.

Ez a szétesési folyamat elidegenülési tényezőként fogható fel, bármelyik mozzanat válik is uralkodóvá a többi rovására. Ezért csak igen nagy megszorításokkal tartom elfogadhatónak Lukács György Esztétikájában kifejtett gondolatait az építészetről,¹ melynek lényege, hogy szerinte az épület betöltheti funkcióját anélkül, hogy formájában akárcsak érintené az esztétikum világát; vagy fordítva, esztétikus külső mellett nem biztos, hogy az épület valódi feladatának megfelelő.

Véleményem szerint egy épület nem töltheti be funkcióját, ha rossz a formája, valamint nem lehet esztétikus, ha rossz a funkciója, a forma ugyanis maga a természetes térből le választott egység, így voltaképpen maga a komplex épület.

Lukács egyrészt állítja, hogy az építészet és a többi művészeti ág között éppen az a különbség, hogy az előbbinél elválhat egymástól a tartalom és a forma, míg a többinél nem, másrészt értékelve ezeket az épületeket, finnyásan utasítja el őket; nem elemezve azt a tényt, hogy éppen azért rosszak, mert megpróbálták a lehetetlent, tartalmat és formát elválasztani egymástól.

Ebben a vonatkozásban tehát a jó műalkotások között semmi különbségtétel nem indokolt. Más vonatkozásban lehet különbséget találni, nevezetesen azt, hogy egy rossz

vers, vagy egy rossz festmény ritka kivételektől eltekintve az emberek mindennapi életére nincs befolyással, míg a rossz épületek emberek tömegeinek életét érintik. Így a különbség nem esztétikai, hanem társadalmi-gazdasági természetű.

Ha Lukács azt írja, hogy lehetséges kívülről esztétikus megjelenítés anélkül, hogy funkcióját jól betöltené az épület, akkor ez csak egy olyan történetfilozófiai összefüggésben értelmezhető, amelyben megindul a jelzett három mozzanat szétesési folyamata, egy történelmi elidegenülési korszak, amely politikailag leggyakrabban a voluntarizmussal hozható összefüggésbe, ami "az utca felé" akkor is reprezentálni akarja szépségideálját, ha belülről nem törődik vele. Ez az esztétikai irányzat tisztán formális, csak politikai célokat szolgál, bár úgy tűnik, mintha kulturális tevékenységről lenne szó. A politikai kérdések ilyen módon kulturális formát öltenek, így pedig nem oldhatók meg.

A továbbiakban vizsgáljunk meg három reprezentatív irányzatot a huszadik század építészettörténetéből annak igazolására, hogy milyen módon és mikor váltak egyoldaluan uralkodóvá az egyes mozzanatok, melyek egységétől függ egy épület valódi esztétikai értéke. Jobb fogalmak híján nevezzük az irányzatokat "funkcionalista" "technicista" és "szocialista realista" építészetnek.

Az ugynevezett "funkcionalista" építészet a század huszas-éveiben élte virágkorát, egy olyan korszakban, amikor Nyugat-Európában a polgárság a nagy válság ellenére, vagy éppen ezért, óriási ipari offenzívát nyitott.

Ez a világkép tükröződik az építészetről vallott nézetein is. A három mozzanat közül a funkció válik a legfontosabbá, mely az állampolgár kényelmét szolgálja akkor is, ha a külső megjelenítés egyhangúvá, unalmassá válik. Lássunk egy reprezentatív véleményt erről az irányzatról, amelyben Molnár Farkas, a magyar Bauhaus egyik vezető építész fejtette ki álláspontját a funkcionálisizmusról: "A technikai és a művészeti alkotó munkát egymástól elválasztani nem lehet....."

A tényleges szimmetria ellenségeivé a gyakorlat követelménye tett bennünket. Mert nincs lakóépületeinkben két olyan helyiség egymással szemben, aninek célja ugyanaz volna. És nem lehet hasznos célt szolgáló épületeinket egy haszontalan dekoratív megoldásba kényszeríteni, hogy egy tetszés szerint felvett ponttól jobbra és balra naívnul ismételve önmagát..... Nincs módunkban és nincs okunk rá, hogy valamit tisztán a forma kedvéért formáljunk. Nincs módunkban semmit tisztán a szépségért széppé tenni... Szabad felhozni ellenünk a régi művészet tendenciáit. Szabad érvelni a gazdagság pazar pompájával, barokk temperamentumával. Rendben van, ami volt, mind szép. De van szépség, ami nem volt a múltban: a szellem tiszta szépsége. A geometrikus forma egyértelmű tisztasága öröm a matematika, a végre megértett fizika fölött."²

Ez az építészeti irányzat, mint az idézetből is kitetszik, igen nagy előrelépést jelentett az ezt megelőző történelmi korokhoz képest.

Itt a sarkított elemzés csak azt kívánta illusztrálni, hogy ténylegesen végbement az épületet egységgé tevő mozzanatok elválása, ez esetben a funkció javára.

A technicista építészet ez idáig rendre a társadalmi változások, forradalmak idején tört utat magának. A tudományos kérdések megoldásának igénye, az új anyagok kipróbálásának vágya, az emberi értelem és ügyesség határainak keresése együtt járt a tér elméleti problémáinak megértésével. A történelem nemcsak a huszadik században szolgál előző tézisé igazolására, a francia forradalom idején kialakult ún. "forradalmi építészet" érdekes hasonlóságokat mutat a Nagy Októberi Szocialista Forradalom után megindult utkeresési folyamatokkal.

Nézzünk néhány tervet. A legmarkánsabb és legrepresentatívabb művek Etienne-Louis Boullée (1728-1799) nevéhez fűződnek. Merész, grandiózus látomásokat tervezett, melyek közül a leghíresebb az 1784-ben készült Newton emlékmű, amely szimbolikus jelentése szerint maga a teljes világegyetem. Hatalmas gömb, melynek sötét üregébe csak szűk nyílásokon hatolhat be a fény, ezek úgy világítottak volna, mint az éjjeli égbolt csillagai. Ledoux, a francia forradalmi építészet másik nagy alakja Boullée-hoz hasonló küldetés-tudattal dolgozott. Chaux mellé tervezett egy "ideális" várost, melyben utópikus elképzeléseit egészen különös technicista szimbólumokkal jelenítette meg, például phallikus formájú nyilvánosházat tervezett. A házak formái a mesterségeket jellemezték, ennek megfelelően a szénégető háza félgömb alakú, kupolával lefedett "farönk", a gátóré lefektetett henger, melynek közepén átfolyik a víz, stb.

Az újkori történelemben még egyszer találkozhatunk a francia forradalom építészeti elveivel hasonló, de már naivitásuktól felszabadult extrém geometrizálással, mégpedig a Nagy Októberi Szocialista Forradalom utáni fiatal szovjet állam építészeti kísérleteiben, és ugyanitt láthatjuk e formák látványos bukását az 1930-as fordulat után.

Ha most figyelmünket az orosz forradalmi idők építészetére összpontosítjuk, világosan felismerhetők, hogy a progresszív szakaszban feltámad az építészetben meglehetősen ritka gömb és spirál forma. Ebből a szempontból a legjellegzetesebb Leonyidov Lenin Intézetének, és Tatlin III. Internacionálé emlékművének terve.³⁻⁴ Ez utóbbi - a terv szerint - fémből készült konstrukció lett volna, a hasznos terek felületi borítását üvegből gondolta a szerző. A tervnek állvány jellege van, egy hatalmas döntött árbócból és két hozzáerősített tartóspirálból áll, melynek homlokzatán a következő felirat áll: "A Világ Munkás és Paraszt Küldötteinek Tanácsa".

Az internacionáléban való egyesülés gondolata a kortársakban felidézte a bábéli toronyépítés mítoszát, és említést tesznek a terv szimbolikus vonásairól, melyek a földgolyóval

rokonítják az emlékművet. A huszas években a Szovjetunióban a forradalom új életmód-eszményekkel is jelentkezett, mely a lakóházépítés új formáját hívta életre. A szovjet kommunaházak tervezői forradalmi időszakban az életmód forradalmi átalakulást tűzték ki célul, belátva azt a döntő kérdést, hogy az emberi élet minden szférájában szükséges az átalakulás. A kor kihívása a kollektív élet megvalósítása volt, melyhez adekvát tervekkel álmódok az építőművészek.

Az említett példák jelzik az irányzatnak azt a törekvését, hogy elsősorban a technika segítségével igyekeznek az építészet kérdéseit megoldani. Egyoldalúsága ellenére ez az iskola is óriási eredményekkel gazdagította az emberi kultúrát. A hatalmas méretek, az üveg, a beton különleges formákban való felhasználása a maga szimbolikájával együtt a szabadságra törekvő, a természethez felnövekvő ember akaratának kifejezése lett volna.

Itt elérkeztünk a harmadik mozzanat uralkodóvá válásának elemzéséhez, ahhoz az irányzathoz, amelyben a külső megjelenítés egyeduralkodója jelentette a szépségideált, egyúttal élesen elvetve mind a "funkcionalizmus", mind a "technicizmus" valódi értékeit is. Ez az irányzat az ún. "szocialista realista" építészet, mely bár esztétikai értékek védelmében lépett fel, politikai változások sorozatát jelentette. Példáim jó részét a Szovjetunióban felépült középületekből válogattam. Ennek fő oka, hogy a Szovjetunióban 1930-1954-ig nagy kifutási lehetősége volt a szocialista realista építészetnek, ezt ki is használták, városaik nagy részében középületek sorai reprezentálják a korszak ideológiáját.

Magyarországon 1949-től 1954-ig tartott az a korszak, amelyben felépülhettek volna az e gondolatok alapján tervezett épületek, ha ez a történelmileg igen rövid idő elég lett volna ehhez a feladathoz, valamint, ha a pusztán óhajon kívül anyagi lehetőségei lettek volna az országnak.

Igy nálunk az épületek helyett az elméleti vitákból lehet következtetni az építészet körüli megújítási kísérletekre. Most térjünk vissza a megépült házakhoz! A modern építészetet érintő 1930-as szovjet párthatározat véget vetett a korábbi technicista kísérleteknek.

Mi következett ezután? A szovjet építészet újra életre hívta a klasszicizmust és a neoreneszánsz stílust. 1932-ben a Szovjetek Palotájának tervpályázatára két olyan terv is készült (a fődíjakat nyerték el), amelyek alig változtatott másolatai egy nagyszerű mester munkájának. Ez a művész Andreo Palladió, az itáliai reneszánsz legnagyobb építésze.

Zsoltovszkij, a korszak tekintélyes építésze, 1933-ban Moszkvában tervezett egy lakóházat, (most az Inturiszt épülete), amely csak egy mozzanatban tér el Palladió munkájától, hogy nem három, hanem hétemeletes. Ugyancsak az ő terve alapján épült a híres Tanácsháza Szocsiban, amely valóban a legisztállóbb példája a szovjet klasszicizmusnak. A példákat felesleges szaporítani, hiszen közismert épületek soráról van szó.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy ebben a korszakban az építettőt, mely ez esetben a szocialista állam volt, drámaian csak az épületek külső megjelenése foglalkoztatta, miközben Palladió kedvenc motívumai mögött társbérletekben éltek az emberek, - lejárta ezzel a kommunista mozgalom kommunaház eszméjét is. Így bár a kollektívizmus jelszava megmaradt, az építészetben már inadekváttá vált kora követelményeihez képest.

Magyarországon 1951-ben hirdették meg az építészetben belül a szocialista realizmust. 1951 februárjában, az MDP II. Kongresszusán Révai József bejelentette:⁵ a tava-lyi magyar képzőművészeti kiállítás megmutatta, hogy az ideológiai harc, amelyet Pártunk a szovjet képzőművészet példájára támaszkodva a formalizmus ellen folytatott, nem volt hiábavaló. Pártunk érdeme, hogy ezt a frontáttörést az irodalom, a képzőművészet, a ze-ne, a színművészet és a dráma-irodalom terén ideológiailag előkészítette és irányította". Amikor tehát Révai József az un. "építészeti vitában" tartott beszédében azt hangsúlyozta, hogy: "A modernista építészet talán az egyetlen ellenséges kulturális irányzat, amely ma még Magyarországon nyíltan tud jelentkezni", akkor ez a fentiek szellemében igaz is volt.

Nyíltan megindult tehát Magyarországon is a funkcionális és a technicizmus elleni harc a külső megjelenítés szépsége nevében. Világosan érzékelhető a gazdasági kérdések kulturális problémává transzformálása.

A viták mai olvasója szemében talán érthetetlennek tűnik, hogy a magyar politikai élet legkiválóbbjának, nevezetesen Révai Józsefnek, azzal kellett foglalkoznia, hogy milyen le-gyen egy lakóház, vagy egy középület ablaka, folyosója.⁶

De ha tudjuk, hogy a kérdés politikai-gazdasági és nem esztétikai probléma volt, már ért-jük, hogy ezzel is foglalkozott. Csak éppen azért nem tudta megoldani, mert kulturális kérdésként megoldhatatlanok a gazdasági-politikai problémák.

Az MDP helyzetéből adódott, hogy minden politikai kérdéssel foglalkoznia kellett, sőt szükség volt arra, hogy véleményt nyilvánítson az irányzatok közti vitákban, ki kellett mondania határozott, irányt mutató álláspontját. De ahhoz, hogy egy politikai párt ezt meg-tehesse, hozzáértő tanácsadókra van szükség. Mire elérkezett az építészvita ideje, az MDP olyan helyzetet teremtett maga körül, melyben ennek szükségességét már nem tar-tották fontosnak. Ez az oka annak, hogy az egyébként briliáns vitakészségű, igen magasán művelt Révai József az építészeti vitában élete egyik leggyengébb, érvekben legszegényebb, hozzá nem értést tükröző álláspontját fejtette ki. A másik probléma a vitával az volt, hogy a résztvevők értették az esztétikainak minősített kérdések valódi politikai és gazda-sági jellegét, de ezt elkendőzték. Nem öröm a szegénységgel szembenézni. Még kevésbé öröm szegénységben élni, és úgy tenni, mintha ez nem lenne politikai kérdés. Mégis a vita résztvevői ez utóbbit választották.

Igy kapott egy korszakon belül igen magas rangot a szocialista realista jelzővel ellátott építészet, ami valójában politikai kérdés volt, elsősorban taktikai értelemben, amely nagyszámu, olcsó, és szakképzetlen munkaerővel kivitelezhető, műszaki fejlesztést nem igénylő stílusművészetet jelentett.

JEGYZETEK

- 1 Lukács György: Az esztétikum sajátossága. Akadémiai Kiadó, Bp. 1965. II. kötet. Az építőművészet c. fejezet
- 2 Molnár Farkas: Az építészet mint művészet. In: A Bauhaus, Gondolat Kiadó, Bp. 1975. 270. old.
- 3 Sztrigoljev: Tatlin III. Internacionálé tervéről. Magvető Kiadó, Bp. 1976.
- 4 Tatlin: Szerk: Larissza Zsadova. Izdatyelsztvo "Szovjetszkij hudozsnyik" Moszkva, 1977.
- 5 MDP II. Kongresszusának jegyzőkönyve. Szikra, 1951. Bp.
- 6 Révai József: Az új magyar építészet kérdései In: Új építészet, új társadalom 1945-1978. Szerk: Major Máté és Oskó Judit Corvina, 1981. 81. old.

A FELELŐSSÉG ONTOLÓGIAI VIZSGÁLATÁHOZ

"... a szubjektív szabadság, amely még nem volt meg a görögöknél, az , amire a mai időkben gondolunk, ha szabadságról beszélünk... A modern kor sajátja, hogy vállaljuk a felelősséget tetteinkért."¹. Ez a Hegel-idézet akár mottóként is szerepelhetne referátumom előtt, bár sajnos gyakran csak normaként létezve. Noha Hegel "modern" korában igazán nem lehetett látni azokat a távlatokat, melyek a XX. század emberét rendkívüli dilemmák sorozata elé állították és állítják ma is. A felelősség valóságos kibomlásának színtere sokkal inkább századunk, amikor is a világháborúk óriási emberáldozata, a fasizmus, az egymással szembenálló két világrendszer, a veszélyes és súlyos helyi konfliktusok sokasága, a nukleáris fegyverek világpusztító nagyságrendű fölhalmozódása éppúgy sorskérdések tömkelegét vetik föl, mint a fejlett technika és technológia környezetünket változtató és pusztító hatása; a tudomány eredményeinek közvetlen kapcsolódása mindennapjainkkal vagy a termeléssel. A jelzett tényezők rendkívül erőteljesen követelik a felelősségnek mint társadalmi kategóriának a vizsgálatát több szempontból is: először a felelősség alanya, hordozója tekintetében, hisz itt már nem csupán egy-egy személy vagy kisebb politikai csoport, hanem nagy társadalmi struktúraelemek, osztályok, népek, sőt az egész emberiség felelőssége is fölmerül. Másodszor a felelősség tárgya tekintetében, tehát a tekintetben, hogy mire irányul a felelősségteljes cselekedet vagy melyik tevékenységi formához, tudati szférához és területhez kötődik. Harmadszor a felelősséggel kapcsolatos instrumentumok vonatkozásában, példának elé, ha a tömegkommunikációs eszközöknek a mindennapi emberre és a társadalom egészére gyakorolt hatásait említjük. Negyedszer: a felelősség ontikus alapjának vizsgálata is szükségképpen felmerül, hisz ennek ismerete feltétlenül szükséges ahhoz, hogy ne csupán tudjunk cselekedeteink különböző vonzatairól, következményeiről, hanem tudomásunk legyen a társadalmi totalitáshoz és az egyes személyhez, a cselekvő egyénhez való kapcsolatrendszeréről. Végül, de nem utolsósorban az is legalább ilyen fontos, hogy szemantikailag és ismeretkritikailag elemezzük a felelősséget, tehát interakcióink és azok jelentéseinek értelmezése is helyet kapjon. Az említett elméleti kíváncsalmaknak és lehetőségeknek számtalan konkrét megjelenési formája van, és további aktualizációs fakadnak, melyek tipikus tevékenységekhez, intézményekhez stb. kapcsolódnak, de amelyekben az említett szférák keveredései, variánsai is felismerhetők.

Csak a szemléltetés és konkretizálás kedvéért említek egy olyan példát, ami az egészségüggyel kapcsolatos, s ami a felelősségnek az egyes erkölcsi értékekkel való igen bonyolult összefüggésére is rávilágít. Nagy publicitást kapnak az utóbbi években az egész-

ségügyi felvilágosítás és ismeretterjesztés munkásai mind a sajtóban, mind a könyvkiadásban, mind pedig a televízióban. Ennek azonban nem feltétlenül egyenes következménye a lakosság megalapozottabb egészségkultúrája, sőt olyan hatás is megfigyelhető, amit a hályogkovács esetével példázhatunk: a "Születésünk titkai" c. TV-sorozat és más ilyen műsorok igen sok fiatal párban okoztak szorongást vagy traumát a gyermekvállalás tekintetében, s talán alapos szociológiai felmérések azt is kimutatnák, hogy a családtervezést sok helyen konkrétan gátolták is az ilyen típusú műsorok.² Nem jelenti ez a példa azt, hogy inkább vállaljuk a biblikus "Boldogok a lelki szegények" mottót, hanem inkább azt jelzi, hogy a felelősség fogalmi és tartalmi elemzése mindenképpen szükséges az előbbre lépéshez. Általánosságban itt sincs másról szó, mint amit Lukács György az írástudók felelősségéről mond,³ természetesen az 1944 tavaszát jellemző történeti helyzet aktualizálásától eltekintve. Amit itt leírt Lukács, annak a legmegfontolandóbb tanulsága az, hogy a felelősség nem szűkíthető le a társadalmi lét valamelyik területére, hanem átfogó elv, az ember társadalmiságának fontos alapeleme.

Egy szempontból igazuk van azoknak, akik a marxista etikát mint felelősség-etikát értelmezik, szemben sok polgári etikával,⁴ de hangsúlyozom, csak abból a szempontból, hogy a felelősséget; az etika egyik központi kategóriájának foghatjuk fel, ugyanakkor a felelősség tulmutat az etika területén, nézetünk szerint olyan történeti-társadalmi kategória, amelyet lételméleti vonatkozásai az objektív és szubjektív szféra kapcsolódásának, kölcsönhatásának láncszemeként tételeznek, s a belső-külső kategóriák értelmezésében, a közösség-egyén viszony taglalásában, az érdekvizonyok és értékstrukturák feltárásában is szerepet kaphat. Joggal idézhetjük Lukács György utolsó leírt sorait:

".... a marxizmus legmélyebb igazsága: az ember emberré válása mint a történelmi folyamat tartalma, mely - igen változatosan - valósul meg minden egyes ember életpályája során. Így hát minden egyes ember - mindegy, mennyire tudatosan - aktív tényezője annak az össz folyamatnak, amelynek egyidejűleg terméke..."⁵

Az egyes embert ezzel az össz folyamattal éppen a felelősség kapcsolja össze, egy szersmind az aktivitás és a tudatosság fokozataitól függő mértékben létezik egyáltalán, s ezek függvénye a felelősség mikéntje és milyensége. Nincs szó arról ugyan, hogy a felelősség piederesztálra emelésével a marxizmust kizárólagosan antropológiává változtassuk, viszont a legelvontabb ontikus szemlélet sem fordíthatja el a figyelmét az emberi tényezőkről, még akkor sem, ha elfogadjuk azt, hogy a társadalomkutatónak, etikusnak, amelyben "elméleti kérdéssel foglalkozik, el kell felejtienie, hogy tárgyában a tiszta megismerésen túl emberként is érdekelt. Mert mi sem veszélyesebb számára, mintha etikusból moralistává válik, vagyis kutatóból prédikátorrá."⁶ Az emberi tényező (human factor) nem csupán divatos fogalom manapság, hanem egyrészt szerepének elismerése és erősödése mindenképpen függ a kérdéses társadalom milyenségétől, másrészt a tárgyi-anyagi

objektívációk fejlődése és változása nélkül az emberi tényező önmagában nem elégséges, a kiművelt, felelősségteljes emberfők tömegeinek szaporodása nem feltétlen csap át a társadalmi lét jobbításában, sőt az "anyagi bázis nélkül nem alakul ki a sokoldaluan fejlett ember, mert annak sokoldalú tevékenysége és szükséglete csak a termelésben alapozódhat meg",⁷ vagyis az emberi tényező és vele a felelősség a gyakorlat olyan tényezője, amelyik pusztán, önmagában nem hatékony, kiüresedik, viszont elengedhetetlen feltétele a társadalmi lét előbbrevitelének. Ha ezt a társadalmi létet különféle mozgásaiban szemléljük, három szintre bontható: a makroviszonyokra, a szervezeti síkra és az egyéni szintjére, így könnyen belátható, hogy "mind a társadalom makroviszonyai, mind pedig szervezeti viszonyai bizonyos értelemben az emberi tudaton átjutva válnak a cselekvést közvetlenül kondicionáló tényezőkké."⁸

Eddig az emberi tényezővel kapcsolatban, csak utaltunk arra, hogy hatásában függvénye a társadalom milyenségének. Ezt konkretizálva elmondhatjuk, hogy az igazi kihívás az emberrel szemben épp a szocializmus átmenete: itt nincsenek készen kapott, már hoszszu történelmi-társadalmi fejlődés eredményeként kialakult objektívációk, illetve, amik vannak, azokat éppen megszüntetni kell. A társadalom egészének és részelemeinek cselekedetei nap mint nap úgy termelik újra a körülményeket, hogy azokon egyszersmind változtatnak is, akár akarják, akár nem, akár ismerik és fölismerik a cselekvő személyek ezeket a körülményeket (s változtatandó elemeket), akár nem. Mozgó normarendszer szabályozza tehát a cselekvést, de ezt a mozgást a cselekvés befolyásolja. (Feltétlenül így van ez a korábbi társadalmi formákban is, de ott egyrésztől az egymásra épülésnek nagy szerepe van, másrésztől a lényegi különbségek kisebbek a szocializmus és a kapitalizmus különbségeinél.) Ugy is fogalmazhatunk, hogy a szocializmus jelenlegi szintjén a felelősségnek általános ontikus alapjain kívül specifikus alapja is van, de hozzátehetjük, ez a specifikum egyelőre inkább elérendő cél, mintsem valóságos eszköz. Mielőtt a specifikus ontikus alapot elemeznénk, célszerű, ha kissé általánosabban is körüljárjuk, megközelítjük a problémát. Az ember nembeli lényegisége a szubjektum és a társadalmi objektívációk viszonyrendszerének olyan egysége, ami-mint totalitás-ritkán jelenik meg teljes kifejlésében, sokkal inkább különös formákat ölt, tipikus mezők képében jelenik meg; ilyen különösségek lehetnek például a felelősség, a kötelesség, a jog (nem valamennyi szintjével), a döntés, az információ, az érdek, az érték, a "közvélemény", a nyilvánosság, a szerep, a státusz stb. Rendelkezhetnek ugyan a felsorolt elemek egyedi megjelenéssel, vagy általánosabb szintekké is akumulálódhatnak, de igazában még egyediként is olyanok, hogy valamilyen holdudvaruk mindig marad, s ugyancsak ez a helyzet általánosításukkal is. A felelősség itt primus inter pares-ként került a felsorolás első helyére, s könnyen belátható, hogy valamilyen módon áthatja a többi kategóriát. Mi lehet tehát a hordozója, ontikus alapja ennek a fontos kategóriának?

Már a Hegeltől vett idézetből nyilvánvaló a felelősség történeti jellege, s az is, hogy szerepe a társadalmi haladással paralel módon növekszik. Ádám György logikai fogantatású hipotézisében szintén ezt a történeti jelleget támasztja alá közvetve, de közvetlenül meghatározza ontikus kapcsolatait: "a felelősség... mindig normatívák értékítéleti aspektusa", valamint "felelősségi rendszer... kizárólag normatívák alapján alakulhat ki".⁹

A normatívákhoz és az értékekhez való ontikus kapcsolás egyuttal vonatkozása és eleme a történetiségnek, mivel mindkét kategória maga is történeti jellegű. A társadalmi szféra szabályozottságának történetisége egyben fejlődés is, hiszen ha megvizsgáljuk a primitívebb társadalmi állapotokat és formákat, olyan általános tételt vonhatunk le működésükből, amí szerint "minél sérülékenyebb és minél sérülőbb valamely önreprodukáló rendszer (a primitív közösség is az), annál egyformább és annál univerzálisabb működésű elemekkel (ember) kell rendelkeznie ahhoz, hogy egyes elemek vagy alrendszerek kiküszöbölődése ne okozza az egész rendszer reprodukciójának megszűnését".¹⁰ Az emberek egyformaságának és univerzalizálásának mércéje a normatívákban és azok változásában mérhető, vagyis minél fejlettebb egy emberi közösség, tagjai annál inkább differenciáltak, egyéniséggé válnak, a normatívák pedig annál lazább szerkezetet, nyitottabb rendszert alkotnak, így annál nagyobb lesz a felelősség szerepe a rendszer szabályozásában, a társadalom életét így vagy úgy veszélyeztető cselekvések szankcionálása mint lehetőség tehát növeli a felelősség súlyát. (Megjegyzem, hogy a szankciónak csakis ott lehet létjogosultsága bármilyen közösségben, ahol különféle lehetőségek, alternatívák állnak a cselekvésre rendelkezésünkre. Ahol nincs alternatíva, ott nem lehet szankcionálni.¹¹ Visszatérve a felelősség ontológiájához, amilyen figyelemre méltó mozzanat az, hogy Ádám György a normatívák értékítéleti aspektusaként magyarázza a felelősség létezését, olyannyira vitatható kérdés a kizárólagosság hangsúlyozása. Annál is inkább így van ez, mivel maga a szerző az emberi magatartásban megmutatózó (és valóban fellelhető) lehetőségeket említi a genetikailag és társadalmilag determinált szférák mellett olyanoknak, amelyekben vagy amelyek által megvalósulhat az ember szabadsága. Azt elfogadva azonban, hogy a felelősséget kizárólag a normatívák determinálják, ezek képezik ontikus alapját, az emberi magatartás választási szisztémái is szigorúan determináltakká válnának, s nem is beszélhetnénk emberi szabadságról, hiszen a normatívák az egyes szubjektumokhoz képest objektív és külső társadalmi tényezők, s ezek megválasztása csupán deviáns magatartás esetén nem determinált (illetőleg a deviancia típusa alapján nem feltétlenül társadalmilag determinált.)

Mindemellett Ádám György a felelősség ontikáját kutatván úgy látja, hogy a választás az az ember determináltságának egyik sajátos mozzanata,¹² így a felelősség megítélése, bármilyen hordozója is van, csak determinista alapon történhet. Nem célunk jelenleg a determinizmus szélesebb köreiből monografikusan belépni, csak annyit jegyzünk meg ezzel kapcsolatban, hogy ilyenformán a normák kizárólagosan determinálnák az embert. Ez a kije-

lentés azonban azért is problematikus, mivel a normák forrása sokszor épp a felelősségteljes cselekedet, nem elvont "legyen"-eken, hanem a "van"-on alapulnak ugyanis a normák, különben nem is tudnának kellően hatni. A fentiekből egyértelműen következik, hogy vagy van szükségszerűen másik ontikus alapja is a felelősségnek, vagy pedig nem beszélhetünk az ember magatartásában és cselekedeteiben választásról vagy szabadságról. (Azt természetesen figyelembe véve, hogy a szabadság is meghatározott társadalmi és biológiai körülmények eredménye, tehát maga is determinált.)

Ugyanezt a gondolatot erősíti meg Licskó György egyik gondolata az ún. "világérintkezés" értelmezéséről: A világérintkezés valódi értelme éppen abban teljesedhet ki, hogy az ember érzékel és megérti a saját társadalmi létezésében rejlő erőket és lehetőségeket, s igyekszik azokat úgy működtetni, hogy a világ bármely részén elért eredmények a lehető legrövidebb időn belül az egész emberiség közkincsévé váljanak. Az egyes embert éppen ezért a világérintkezés kiteljesedésével nem fenyegeti az elszemélytelenedés veszélye, ellenkezőleg: éppen a helyi és pillanatnyi csoportérdekek korlátozzák egyéniségének kibontakozását; az egész emberi nem aktuális problémáinak tudatosítása jegyében folytatott élettevékenység viszont lehetővé teszi azt.¹³ Az ember mindennapi tudása, amellyel a világérintkezés kezdetleges szintjét is elérhetné, ugyanakkor kevésbé látszik alkalmasnak, hiszen "a mindennapi életről cselekvő és gondolkodó ember tudása (knowledge) nem homogén; először is inkoherens (incoherent), másodsor csak részleteiben tiszta, végül pedig egyáltalán nem mentes ellentmondásoktól."¹⁴ Ennek ellenére ez az inkoherens tudás megismerő tudás, az ember képes reflektálni a cselekvést sürgető tényezőkre, konkretizálja a helyzetet, aktuálisan felméri azt, s az így létrejövő cselekvés felelősségteljessé válhat. Megkockáztatom, hogy a tudat éppen felsorolt bizonytalanságai következtében válhat kompetenssé a felelősség meghatározottságában.

Roman Ingarden is kiemeli a felelősség értékalapú meghatározottságát, az értéket, mint a felelősség ontikus alapját ("Wert als ontisches Fundament der Verantwortung"), azonban a felelősségről szóló kismonográfiájában a felelősség másik ontikus alapjaként a cselekvő személy szigorú azonosságát, identitását jelöli meg. ("Die strenge Identität der handelnden Person ist also das zweite ontische Fundament der Verantwortung."¹⁵ Ingarden itt a személyiség lényegi szerkezetét kutatja, s lényegében antipszichologikus módon arra az álláspontra helyezkedik, hogy mindazok a teóriák, amelyek a személyt, a személyiséget a tiszta élmények sokaságára redukálják, alkalmatlanok a felelősség ontikus alapjának a megvilágítására.

Látható, hogy a valóságban nem könnyű a felelősség ontikus alapjainak szétválasztása, hisz a normákat fel kell ismerni, tudni kell róluk, a felismert normák alapján cselekszünk, a cselekvések újabb normákat szülnek, vagy azok ujrafelismerését okozzák, de további variációk is lehetségesek.

Összességében megállapítható, hogy a felelősségnek plurális természetű ontikus alapja van, ide sorolható tehát a cselekvés, a felismerés és a normák csoportja. Ezeknek a szféráknak tipikus emberi megfelelései is vannak, melyek a felelősségteljes ember attribútumai-ként vagy alkotóelemeiként foghatók föl (a fenti sorrendben): a cselekvő ember, a reflektáló ember és a szabályozott ember.

Befejezésül csak annyit mondhatunk, hogy a felelősség ontológiájának itt csupán bevezetéséhez fűztünk megjegyzéseket, de e kategóriának a mai magyar társadalomban (s a világban) elfoglalt helye azt követeli, hogy ismeretkritikai, nyelvfilozófiai kutatásokat szorgalmazzunk, valamint különféle szaktudományok (pl. etika, orvostudományok, esztétika, irodalomtudományok, politikatudományok, informatika stb.) eredményeit próbáljuk általánosítani a továbbiakban.

JEGYZETEK

- 1 Hegel: Előadások a filozófia történetéből II. Akadémiai, Budapest, 1977. 61. old.
- 2 Maga Czeizel Endre is utal ilyen lehetőségre az Egy orvosgenetikus etikai gondjai c. könyvében. (Kossuth, 1983.)
- 3 Lukács György: Írástudók felelőssége. Budapest, 194. 3-21-oldal.
- 4 Lásd ezzel kapcsolatban Ádám György írását A Filozófia időszerű kérdései 1971/7. kötetben, vagy szintén róla A felelősség elmélet néhány problémája, In: Filozófia időszerű kérdései 1974/13.
- 5 Lásd Sziklai László: Az ember nyomában. Társadalmi Szemle, 1984. 4. szám, 29. old.
- 6 Schlick, Moritz: Az etika kérdései. In: A Bécsi Kör filozófiája. Gondolat, 1972. 507-508. old.
- 7 Szabó István: Az emberi tényező. Társadalmi Szemle, 1984. 10. szám 100. old.
- 8 Kulcsár Kálmán: Mai magyar társadalom. Kossuth, 1980. 262. old.
- 9 Ádám György: Hipotézis az emberi magatartás meghatározottságának jellegéről. In: A filozófia időszerű kérdései 52. szám 30. old.
- 10 Kolin Péter: Vallási funkciók és pszichikus funkciók. Magyar Filozófiai Szemle, 1976.3. szám, 404. old.
- 11 Uo. 409. old.
- 12 Ádám György: Az emberi magatartás meghatározottsága. A választás és a felelőség. Magyar Filozófiai Szemle, 1979.1-2.szám, 51. old.

- 13 Licskó György: Az emberi kapcsolatok, viszonyok és a személyiség jövője. In: A kívánt jövőtől a lehetséges jövőig. Gondolat, Budapest, 1976. 145. old.
- 14 Schütz, Alfred: Az idegen. In: A fenomenológia a társadalomtudományban. Gondolat, Budapest, 1984. 405. old.
- 15 Ingarden, Roman: Über die Verantwortung. Reclam, Stuttgart, 1970. 70. old.

/

Siroki Dénes

A LUKÁCSI TÁRSADALOMONTOLÓGIA HASZNOSÍTÁSI LEHETŐSÉGEI A TÖRTÉNELMI MATERIALIZMUSBAN

Közismert Lukács azon gondolata a marxizmus reneszánszáról, hogy - vissza Marx-hoz és előre a mai problémákhoz. E program értékeléséhez figyelembe kell venni a kapitalista világrendszer történeti átalakulását, a lukácsi társadalomontológia ebből adódó gyakorlati és elméleti problémáit is.

Tőkei Ferenc az "Ontológia" ujdonságát úgy értelmezte, hogy Lukács ebben kísérletet tett a filozófia kategóriáinak ontológiai kritikájára.^{1/a}

Dolgozatomban megkísérlem egy-két kategóriális összefüggés rekonstruálását, amelyek feltevésem szerint mind gyakorlatilag, mind elméletileg fontosak lehetnek.

Az "Ontológia" három kategória-párját emelem ki:

1. A társadalmi törvényszerűség-jelenség viszonyában nóvum: az egyenlőtlen fejlődés és az alternativitás.
2. Lukács történetileg vizsgálta a természeti-társadalmi lét genetikus-strukturális kapcsolatát.
3. Lukács a nembeliség és társadalmi totalitás tendenciáinak a feltárásával meghaladta a fatalisztikus történetfelfogást: az őskommunizmus-osztálytársadalom-kommunizmus sémáját. Ezáltal új szempontokkal bővítette a társadalmi formációk történeti vizsgálatát: például elmélyítette képünket a modern kapitalizmusról a fogyasztói társadalom elemzésével.

Megítélésem szerint a társadalomontológiai kutatás történeti-logikai módszer egységében tulsúlyossá vált a logikai elemzés: részben a történeti fejlődés lezáratlansága miatt, de szerkezeti problémák következtében is - például a munka-teleológia megismerő-manipulatív formáiból kívánta levezetni a társadalmi tevékenység modelljét. Ezek az elvi-filozófiai levezetések gyakran megbontották a történeti-formáció elemzések egységét.

Az "Ontológia" logicizmusa ellenére miért indokolt e kategóriális összefüggések feltevése? Feltevésem szerint Lukács a történeti és logikai egységét megalapozta a törvényszerűség-jelenség, valamint az egyén-társadalom viszony dialektikájának kimutatásával. Ezek az összefüggések kapcsolódnak a mindennapi és társadalmi gyakorlathoz az egyéni-közösségi-nembeli alternatívák feltárása által.

Lukács szerint a nembeli fejlődés természetadta vagy "néma-nembeli" szakaszán - az egyén-közösség - kapcsolatában még a közvetlenség dominált: például a még nem-humanizált ösztönök és a biológiai munkamegosztás formájában.

Az osztálytársadalmakat az un. magánvaló nembeliség kategóriájával határozta meg, valamint felismerte, hogy itt az egyének elidegenült osztályszerepeket vettek fel.

Az emberi fejlődés iránya a társadalmasodás és a nembeli integráció egysége, az un. magáértvaló nembeliség, amelyhez szerinte nemcsak a társadalmi reprodukciós folyamatok ellenőrzését kell megvalósítani, hanem ki kell bontakoztatni az egyéni és közösségi alternatívákat is.

Tőkei kimutatta Marx gondolataiban a természet-társadalom fejlődési egységét, valamint az egyén-társadalom ellentétének a feloldását is: "A Naturwüchsigkeit... tehát Marx gondolatvilágában az emberiség "előtörténetének" az őállapotokból származó, az egyének szabad fejlődését gátló negatív valami, s a kommunizmustól leküzdendő. Ám ugyanakkor azt is tudnunk kell, hogy Marx, aki természetesen továbbra is természeti lénynek (Naturwesen) tekintette az embert, a természetességet nemcsak megőrzendőnek, hanem helyreállítandónak hirdette."^{1/b}

I. A társadalmi törvényszerűség és a véletlen viszonyának újraértelmezése

Feltevésem szerint az "Ontológia" egyik módszertani ujdonsága a társadalmi lényeg és a társadalmi jelenség differenciált elemzése volt. Lukács elhatárolta magát egyrészt a fatalisztikus-mechanisztikus történetfilozófiáktól, másfelől követőinek (Fehér-Heller-Márkus-Vajda) álláspontjától, amellyel zárójelezni kívánták az objektív törvényszerűségeket és az értékeket kívánták a helyére állítani.² Éppen ezért fontos, hogy Lukács tisztázta az értékek objektív eredetét és szerepét a társadalmi létben.³

A "Prolegomená"-ban a társadalmi törvényszerűség-véletlen alapja a társadalmi determinizmus és alternativitás kölcsönhatása lett. Lukács szerint a véletlenszerű hangsúlyozása tette lehetővé a marxista történetfelfogás számára a mechanikus szükségszerűségek gyakorlati meghaladását. Ezt Lukács kiegészítette a nembeli fejlődés gondolatával: "... megnyitják az utat (mármint a véletlen pozitív szerepe - S.D.) a valódi nembeliség előtt, amennyiben ez a tendencia messze túllép a nem természetadta "némaságán", a kezdeti formációk minden "korlátolt beteljesedésein"....".⁴

Az alternatívák közvetlenül érvényesülnek a munkateleológiában (a technikai tételezésben és a munkára késztetésben), mert a technikai és kooperációs célkitűzéseknek el kell találniuk az oksági láncokat az eredményesség érdekében.

Viszont nála a társadalmi alternativitásnak nincsenek meg az egyszerű-objektív kritériumai - mint például az elemi munkánál -, mert az osztálytársadalmakban az osztályok másoktól eltérően reagálnak a társadalmi dilemmákra. Objektív kritériumként fogható fel az, hogy a társadalmasodás jelzi az alternativitás fejlődését, habár itt sincs szó egyértelmű mércéről.⁵

A differenciálás másik aspektusa Lukácsnál az, hogy a mindennapi létben is elválík egymástól az emberek külső-belső világa is. Ennek szubjektív alapja az egyéniségről alkotott kép fetisizálása: "... minden embert hétköznapi-életbevágó érdekek fűznek a saját magáról kialakított szellemi képhez."⁶

Az ontológiai módszer alapján úgy lehet eljutni a jelenség-tudattól a társadalmi lényegig - másképpen kifejezve a társadalmi összefolyamatokhoz -, ha differenciáljuk az egyéni-közösségi-nembeli érdekeket. Ezért a társadalmi lét lényege nála nem pusztán a társadalmi törvényszerűség, hanem az egyéni-közösségi cselekvési aktusokkal való kölcsönhatása: "Az alternatíva egyedének, szubjektumának dialektikus kölcsönös vonatkozása az általánoshoz, a társadalmi törvényszerűhöz sokrétűbb és tarkább jelenségsort alkot éppen, mert a társadalmi lényeg csak elvileg egyéniesített emberek közösségében nyilatkozik meg."⁷

A társadalmi törvény és az alternatíva dialektikája alapján pontosíthatta Lukács az osztályharc törvényszerűségének a helyét az emberi fejlődésben. Az előtörténet során az ún. magánvaló nembeliség fejlődéstörvénye az osztályharc, mint az emberi nem történetének reális kezdete. Az osztályharc eddig a szakaszig egyben a megértés eszköze is. De nem egyetemes kulcs, hanem "ésszerű" absztrakció.

A "Prolegomená"-ban úgy jellemezte az osztályharc kategóriáját, hogy jelzi ugyan például a Spartacus rabszolgafelkelés és az eredeti tőkefelhalmozás közös mozgástörvényét, de egyben el is vonatkoztat a különös létmeghatározásaitól. Mik e különös létfeltételek a történeti fejlődésben? Az, hogy az antagonisztikus osztályellentétek kiegészültek a nem-alapvető osztályok érdekellentéteivel - például az ókorban az adósok-hitelezők harcával, középkorban pedig a polgárság és a nemesség küzdelmével. A különös-általános létfeltételek dialektikája tükröződik az ideológiai jelenségekben is: az uralkodó osztályon belül a munkamegosztás ideológiai különbségeket teremt, de ezek háttérbe kerülhetnek az uralkodó pozíciókat veszélyeztető helyzetben, mert előtérbe kerülnek az osztály általános érdekei.⁸

Marxnál a törvényszerűség-egyéni cselekvés elidegenült szerepekben jelent meg: például "bourgeois" és "citoyen" kettősségben. Ezt Lukács annyiban egészítette ki, hogy a társadalmi ellentétek antinómiusan vetődnek fel az előtörténetben, de az egyén "... döntései számára mozgástérként vannak adva, és feladva...", amelyekre tipikus válaszok adhatók."⁹ A történeti változásokban ezért a fő fejlődési vonulatokra véletlenszerű egyéni reakciók történhetnek, például a társadalmi szükségyszerűségekre ilyen választ adott szerinte a reformáció. A társadalmi lét dialektikájában a fejlődéstörvények egyik esete az osztályharc- az egyéni-nembeli és a falu-városi egyenlőtlenségek mellett, mert ezeknek a társadalmi komplexusoknak sajátos önmozgásuk van.¹⁰

II. A társadalmi és természeti létszférák viszonyának problémái

A társadalmi lét ontológiai összefüggései feltételezték a természet és a társadalom kölcsönhatásának tisztázását, amelyet Lukács új kérdésekkel is bővített.

Feltevésém szerint a Lukács-tanítványok egy részénél elsikkadt a létszférák objektivitása: "... a természet mint filozófiai tárgykör, szerintünk természet és társadalom közötti aktív anyagi és szellemi viszonyban jelenik meg, tehát mint döntő társadalmi probléma."¹¹ Feltevésém szerint a társadalmi elem túlsúlyának oka náluk az volt, hogy hangsúlyozták a természeti korlátok történeti visszaszorulását, valamint nem sikerült felvetniük a természeti és a társadalmi létszféra strukturális kérdéseit.

Lukácsnál a természeti-társadalmi mozgásformák "megszüntette-megőrizve" egymásra épültek. E genetikus-strukturális viszonyban nála a munka játszotta az aktív szerepet. A közvetlen szükségletek a termelés és a fogyasztás általi humanizálásával társadalmi szükségletekké váltak. Másfelől a célkitűző tevékenység a természeti létre irányul, mert a célkitűzéseknek adekvátaknak kell lenniük a természet oksági láncolataival, és ennek megfelelő eszközöket is kell kiválasztania. A munkafolyamatban ez - a szubjektum oldaláról - a közvetlen szükségletek és ösztönök alárendelését is jelenti a homogenizált munkafolyamatoknak.

Az egyéni szükségletek és a társadalmi szükségletek ellentmondása történetileg a prekapitalizmusban a fizikai kényszerrel, majd pedig a kapitalizmusban a gazdasági kényszer alkalmazásával rendelődik alá a munkának. Ennek az alárendelésnek a "humanizált" formája a munkateológia manipulatív megszerveződése, amelyben a társadalmi és közösségi teleológiai tételezések közvetlen hatása alatt dolgozik az egyén.¹²

Feltételezésem szerint Lukács meghaladta a munkateológia megismerő-manipulatív dualitását a munka és a társadalmiasuló ideológia kapcsolatával: "Az ideológiának... az egyszeri döntéseket be kell illesztenie az emberek életének tágó összefüggésébe..., hogy beláttassa az egyes emberrel: saját létezésének elengedhetetlen feltétele, hogy a döntésekben tekintettel legyen a társadalom összérdekeire."¹³ A munkának - a szubjektum humanizálása mellett - döntő szerepe van a természet-társadalom anyagcserejében és a természet átalakításában.

Lukács felhívta a figyelmet a társadalmi aktivitás abszolutizálásában rejlő veszélyekre: "Éppen a társadalom, a civilizáció fejlődése teremt olyan negativitásokat, amelyekben az aktív ember dualisztikus kizárólagossága szembekerül saját aktivitásának természeti és társadalmi alapjaival."¹⁴

Lukács szerint a természet objektivitása az anyagcserefolyamatokban és a természet átalakításban sem szüntethető meg, mert az anyagi állapotok alsó és felső határai a tele-

ológiai tételezés "optimuma" és "pesszimuma" is. A társadalmi létben is érvényesülnek a mennyiség-minőség átcsapásának törvényszerűségei: például a tőke mint meghatározott értékűtömeg csomópontjaként. A természeti és társadalmi tárgyiasságok az anyagcsere-folyamatok csomópontjait képezik és ezáltal ellenőrzés alá vonhatók.¹⁵

Lukácsnál a társadalmi közvetítés kapcsolja össze a szükségleteket-értékeket a társadalmi-természeti feltételekkel. Viszont a munkateleológia - mint a társadalmi tevékenység modellje - szerintem zárójelezte az egyén-közösség-társadalom egymásra épülő strukturális viszonyait. E zárójelzés alapján Lukács azon gondolata, hogy a társadalom - gazdaságilag meghatározott - rendszere totalitásként viszonyul az egyéni praxishoz.

Másfelől ez lehetővé tette a nembeli fejlődés tisztázását, amelynek csomópontjai: az un. természetadta vagy néma nembeliség; az osztálytársadalom - magánvaló nembelisége és a társadalmasult nembeliség. Ezt a folyamatot nem metafizikailag feltételezte: "...csak a társadalom társadalmasodásának viszonylag fejlettebb fokán válhat a nem és az egyedek közötti viszony olyan kettős folyamatá, melynek során - gyakorlatilag aktív kölcsönhatásukból kialakul a nembeliség, amely maga is társadalmilag-történetileg előrehaladó folyamat. Persze a dolgoknak ez az állása semmilyen szempontból sem valamiféle történelmi teleológia terméke."¹⁶

III. A nembeliség és a társadalmi totalitás kapcsolata

Lukácsnál a nembeliség mint történelmi cél és ennek tartalma: a társadalmi totalitás - az érték történelmi-társadalmi elemzésében realizálódott. Az érték megvalósulásának két történelmi formáját különböztette meg - az egyik a hagyományos társadalmakban a döntések és az értékek közé példaképek iktatódtak be. A társadalmiság magasabb szintjén - a példaképek és a mítoszok helyett - a társadalmi intézmények által érvényesülnek vagy általános visszatükrözési formák válnak értékhordozókká: "... vannak olyan társadalmi értékek, amelyeknek esetleg persze különböző formája - intézményes apparátusra van szükségük ahhoz, hogy társadalmilag érvényesüljenek (jog, állam, vallás) és vannak olyan esetek, ahol a valóság visszatükrözésének objektivációi válnak értéktételezések kiváltóivá."¹⁷

Az érték társadalmi meghatározottsága azt is jelentette a számára, hogy elvetette az értékhierarchia alkalmazását a gazdasági- és a nem-gazdasági szférák között. Ellentmondásukat és egyenlőtlen fejlődésüket is hangsúlyozta: a gazdaság társadalmasodása a kapitalizmusban zárt-önálló gazdasági rendszert teremtett, amelynek szükségszerű szubjektuma - "homo oeconomicus".

Az egyenlőtlen fejlődéstől függetlenül úgy gondolta, hogy minden munkafolyamatban az emberré-válás tendenciája érvényesül, természetesen a fejlettségi szintől függően.¹⁸

E fejlődést a munkamegosztás-teleológiai tételezés történetével igyekezett konkretizálni. A kooperáció kezdeti formájában a természetadta viszonyok voltak a meghatározóak: a nemek és a kor szerinti munkamegosztás. Majd a biológiai differenciálódás szerepét a munkában a társadalmi viszonyok váltották fel. Az értékek is a társadalmiság irányába fejlődtek: "Ez az ismeret természetszerűleg túlhalad a pusztán biológiai elemen és társadalmi jellegű. Az olyan értékek, amelyek eközben létrejönnek, mint például az emberismeret, a rábeszélőképesség, a ravaszság stb. a maguk részéről kitágítják a - mind tisztábban társadalmi - értékek és értéktételezések körét."¹⁹

Lukács szerint a társadalmasodási tendenciák elidegenülése a tőkés viszonyok között abban áll, hogy a gazdasági rendszer integrálja a munkateleológia másik formáját. Ez azonban szerintem nem jelentette számára az elidegenedés időtlenné válását. Mivel Marx alapján kimutatta, hogy az előtörténetben az elidegenült fejlődést ugyan a munkaerő érték-többlettermelő tevékenysége viszi előre, de az idővel való gazdálkodás javulásával leküzdheti ezt a korlátot - például a társadalmilag szükséges munkaidő csökkentésével.²⁰

E fejlődési tendencia a kapitalizmus állammonopolista szakaszán elidegenült módon valósul meg, mert a manipuláció által a tőke össztársadalmi érdekei realizálódnak: "E manipuláció magában való léte szerint közvetítés a fogyasztási eszközök (és szolgáltatások) tömegtermelése és az egyes fogyasztókból álló tömeg között."²¹

Lukács szerint a manipuláció megszüntethető a társadalmi struktúra átalakításával, amely nélkül ideológiai kritikája sem lehet hatásos: "... objektíve tehát velük kapcsolatban is eleve reménytelen minden "géprombolás", ők is csak össztársadalmilag változtathatók meg, a termelés és a társadalmi struktúra átalakításával."²²

A manipuláció átmenetiségét Lukács azzal indokolta a "Prolegomená"-ban, hogy a világg piac, valamint az érték-többlet tőkés elsajátítása egyrészt elidegenült létfeltételeket teremt, másrészt megalapozza a nemzetiség gazdasági létfeltételeit: "... ha a társadalmi lét, az objektív lét területén nembeliségről lehet beszélni, akkor ez mindenekeelőtt az emberek gazdasági aktivitásának ebben a reális reprodukciós és növekedési folyamatában állt testet."²³

Lukács szerint a nembeliség reprodukciójához nem jutott el az állammonopolista kapitalizmus, mert az ossztőke érdekei gyakran ütköznek a tőkés részérdekekkel. Nem követheti a gazdasági reprodukció fejlődését - például az ossztőke egyre kevésbé tudja kiegyensúlyozni anticiklikus gazdaságpolitikájával a konjunkturális hullámmzásokat.²⁴

Lukácsnál a társadalmi reprodukció ellenőrzésének gondolata a szocialista gyakorlat szempontjából is aktuális, mert a szocialista tervgazdaság csak akkor lesz szerinte a kapitalizmus alternatívája, ha: "Ezt ... a társadalmivá vált gazdaságban végbemenő rep-

rodukción folyamat olyan megismerése alapján lehet megszervezni, amelyhez először Marx jutott el."25

Lukács szerint a nembeli fejlődés szocialista gyakorlatra való alkalmazásához a leninizmus jutott el, mert: "... megújítja a marxizmus alapvető, és általános történeti tendenciáit, konkretizálja és aktualizálja az emberi nem valódi emberré válásának tendenciáit."26

Összességében megállapíthatjuk, hogy Lukács nemcsak strukturálisan kapcsolta össze a nembeli fejlődést és a társadalmi totalitást, hanem vizsgálta történeti-logikai szakaszait is, már amennyire erre a gazdasági-politikai helyzet alapján lehetőség mutatkozott. A történeti befejezetlenség ellenére - feltevésem szerint - éppen az egyenlőtlen fejlődés szempontja alapján tudta meghaladni mind a társadalmi totalitás fatalisztikus torzítását, mind pedig az értékek valóságon felülálló értelmezését.

Szerintem ez két módszertani ujtással vált lehetségessé. Egyrészt az egyenlőtlen fejlődés sajátosságait elemezve kimutatta a nembeli integráció lehetőségeit. Másfelől az értékek alapja a konkrét érdekviszonyok, amelyek a lukácsi társadalomontológia valóság-alapját biztosíthatják.

JEGYZETEK

- 1/a Tőkei ferenc: Jegyzetek Lukács György posztumusz művéről. Társadalmi Szemle, 1977.5. szám 70. old.
- 1/b Tőkei Ferenc: Kortársunk-e Marx? Kossuth, Budapest, 1984, 165. old.
- 2 Fehér - Heller - Márkus - Vajda: Feljegyzések Lukács elvtársnak az Ontológiáról. Magyar Filozófiai Szemle, 1978.1. 98. old.
- 3 Lukács György: A társadalmi lét ontológiájáról. Magvető, Budapest, 1976. II. köt. Szisztematikus fejezetek 100. old.
- 4 Lukács György: Uo., III. köt. Prolegomena. 180. old.
- 5 Lukács György: Uo., II. köt. Szisztematikus fejezetek, 128. old.
- 6 Lukács György: Uo. 106. old.
- 7 Lukács György: Uo. I. köt. Történeti fejezetek 346. old.
- 8 Lukács György: Uo. III. köt. Prolegomena 141. old. Szisztematikus fejezetek 505. old.
- 9 Lukács György: Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek 262. old.
- 10 Lukács György: Uo. 252. old.
- 11 Fehér - Heller - Márkus - Vajda: Feljegyzések Lukács elvtársnak... Uo.97. old.
- 12 Lukács György: Uo. II. köt. Szisztematikus fejezetek 26-27. old.

- 13 Lukács György: Uo. II. köt. Prolegomena 18. old.
- 14 Lukács György: Uo. 15-16. old.
- 15 Lukács György: Uo. 161-162. old.
- 16 Lukács György: Uo. 70. old.
- 17 Lukács György: Uo. Szisztematikus fejezetek 100. old.
- 18 Lukács György: Uo. 90. old.
- 19 Lukács György: Uo. 141. old.
- 20 Lukács György: Uo. 138. old.
- 21 Lukács György: Uo. 321-322. old.
- 22 Lukács György: Uo. 322. old.
- 23 Lukács György: Uo. III. köt. Prolegomena 229. old.
- 24 Lukács György: Uo. II. köt. 318. old.
- 25 Lukács György: Uo. 319-320. old.
- 26 Lukács György: Uo. III. köt. 127. old.

A SZOCIALIZMUS DIALEKTIKÁJÁNAK NÉHÁNY SAJÁTOSSÁGA

1. Előadásom első tézise Marxnak és Engelsnek egy gyakran idézett gondolatához kapcsolódik: "A kommunizmus szemünkben nem állapot, amelyet létre kell hozni, nem eszmény, amelyhez a valóságnak hozzá kell igazodnia. Mi kommunizmusnak a valóságos mozgalmat nevezzük, amely a mai állapotot megszünteti."¹ A valóban klasszikus alapgondolatot citáló szerzők általában elmulasztják - a konkrét helyzet konkrét elemzése dialektikus követelményének megfelelően - hozzáfűzni, hogy az idézett tétel a jelenkorban is változatlanul érvényes, vagy a világtörténelmi "képlet" megváltozott? Nem mondok újat, amikor leszögezem, hogy a mai helyzet nyilvánvalóan más. Hiszen 1917 óta a kommunizmus nemcsak mozgalom, hanem állapot, azaz társadalmi rendszer is. Ha viszont az utóbbi állítás elsikad, a klasszikus dialektikus tétel relativista előjelet kap, és megkérdőjeleződik a kommunizmus alsó fokát megtestesítő szocializmus léte, vagy az a látszat keletkezik, hogy ami szocialista rendszerként létezik, csak kváziszocializmus, amelynek lényege tehát egészen más, mint amit az autentikus marxizmus körvonalmazott. Ez azután kimondatlanul is egy bizonyos irányba tereli a gondolkodást.

Ezt az irányt többek között a II. Feuerbach-tézis idézetésével szokták érzékeltetni: "A filozófusok a világot csak különbözőképpen értelmezték; a feladat az, hogy megváltoztassuk."² E remek marxi tézissel kapcsolatban is gyakorta elfelejtik a történelmi konkretizálást. A világ megváltoztatásának marxi programja - amely konkrét történelmi tartalmát tekintve a kapitalizmus ellen irányult³ - az absztrakt idézetés módszerével a létező szocializmus ellen fordítható. Holott, ha igaz az a megállapítás, hogy a kommunizmus alsó foka ma már valóság, társadalmi rendszer is, akkor a marxista filozófia jelenkori társadalmi funkciójának - éppen a marxista filozófia szellemében - módosulnia, gazdagodnia kell: a tagadásnak, a világ szocialista forradalmi megváltoztatásának az igenléssel, a fennálló védelmével kell kiegészülnie.

Könnyen belátható persze, hogy mozgalom és társadalmi rendszer, tagadás és igenlés nem csupasz és merev ellentétek, mivel a szocialista társadalmi rendszerben megszüntén megmarad a mozgalom nem egy lényegi eleme, s ugyanígy, a szocialista társadalmi rendszer igenlése, építése, tökéletesítése és védelme magában foglalja a negációt is, pl. az önkritika, az elavult elemek ujjakkal való felváltása, avagy az idegen, romboló elemek kritikája formájában. Az ilyen negáció nélkül a szocialista társadalmi rendszer természetesen nem fejlődhetne. De a kapitalizmus proletárforradalmi negációja és a szocializmus fejlesztése és védelme során alkalmazott marxi-lenini szellemű negáció minőségileg más.

Viszont ha a kettő egyneművé válik, sőt a szocializmus negációjára kerül a hangsúly, akkor ebben - akarva-akaratlanul - a létező szocializmussal szembeni averzió fejeződik ki.

Ez a szocializmus lényegét vagy lényegi elemeit negáló tendencia gyakran a szocializmus bizonyos formájával vagy szakaszával kapcsolatban jut kifejezésre, rendszerint úgy, hogy valódi vagy vélt egyoldalúságok, hibák, torzulások kritikájához kapcsolódik. Itt is azt kell megjegyeznünk, hogy a kritikával örvöztött vagy a kritikába burkolt negativizmus nem dialektikus és nem történelmi, még ha képviselői erre tartanak is igényt.

Az elmondottak konklúziójaként adódik előadásom első tézise: a szocializmussal olyan formáció jelenik meg a történelemben, amelynek objektív dialektikája és az azt tudományosan visszatükröző marxizmus-leninizmus az egyetemes dialektikának új formáját képviseli. Ebben negatív és pozitív, ellentmondás és azonosság, egyenlőtlenség és arányosság stb. új egységben jelenik meg, - világtörténelmi tévlatban egyre inkább a másodikként említett mozzanatok dominanciájával. Ennek szem elől tévesztése vagy tagadása, pl. az ellentétek harcán, sőt a konfliktusokon keresztül történő fejlődés előtérbe állítása a szocializmussal kapcsolatban, elkerülhetetlenül a szocializmust gyengítő-bomlasztó tendenciákat szül vagy erősít meg, ugyanakkor akadályozza a reális ellentmondások megoldását.

2. A szocializmus dialektikájának konkrétabb sajátosságai a szocialista forradalomtól kezdenek érvényesülni. A szocializmusra vonatkozó irodalomból ismert az a nézet, amely szerint az Októberi Forradalom marxi értelemben nem volt "klasszikus", mivel Marx szerint a szocialista forradalomnak először a legfejlettebb tőkésországokban kellett volna kirobbannia. Ha elfogadjuk ezt az álláspontot, az orosz proletárforradalom a szabálytól eltérő kivételnek mutatkozik. Mármost ismert tény, hogy a klasszikusnak tekintett szocialista forradalom tulajdonképpen nem realizálódott, viszont a "nem klasszikus", a "rendkívüli" forma nemcsak gyökeret vert, hanem a második világháború után "bővített formában ujratermelődött", s ez a bővített ujratermelődés azóta is tart. Sőt, semmi jele, hogy az a bizonyos klasszikus forma a láthatáron feltűnően lenne.

Az elmondottakból az következik, hogy a "kivételesség", - még ha fel is tételezzük, hogy az egy országban létező szocializmus időszakában alkalmazható terminus volt - a szocialista világrendszer kialakulásával érvényét veszítette. Egy ilyen megújuló, önmagát bővítetten ujratermelő, több kontinenst, hatalmas földrajzi térségeket, számos országot átfogó, sokszázmillió embert megmozgató, mélyreható társadalmi folyamatot visszaszámolva a szabálytól eltérő kivételnek tekinteni. Az sem elég, amit az irodalomban általában találunk: "eddig a szocializmus elmaradott vagy közepesen fejlett országokban győzött." Ez igaz ténymegállapítás, de hiányzik belőle a szükségszerűség megragadása.

Tézisem szerint a szocializmus győzelme a relative elmaradott országokban a világforradalom első nagy időszakában (amikor világméretben - elsősorban a gazdaság szfé-

rájában - a kapitalizmus képviseli a fő erőt) tipikus tendencia. Tipikus és nem kivétel. Másrészt tipikus és nem kizárólagos: fennáll a lehetősége, hogy már ebben a világtörténelmi periódusban fejlett tőkésországban is győzzön a szocializmus. Végül és főleg: e tipikus tendenciában törvényszerűség fejeződik ki.

Milyen alapon tételezzük törvényszerűnek, hogy a szocialista forradalom elkerüli a magasan fejlett, különösen a legfejlettebb tőkésországokat? Az alapvető determinánsokat már a klasszikusok is ismerték, elemezték a számításba vették, természetesen a mai helyzettől eltérő körülmények között.

Az első tényező a (különösen a magas fejlettségű országokban lévő) munkásarisztokrácia politikai-ideológiai szerepe. E réteg sulya, befolyása Lenin halála óta nőtt.

Második tényezőként ott van a monopolista burzsoázia, a maga gazdasági hatalmával és kiválóan felfegyverzett, sok tapasztalattal rendelkező államgépezetével.

A harmadik tényező az, hogy nemcsak kiváltságos rétegek vannak, hanem kiváltságos országok, népek is.⁴ Az imperializmus, különösen a nemzetközi állammonopolista kapitalizmus, lehetővé teszi, hogy a fejlett tőkésországok burzsoáziája a gyarmatosított (ujgyarmatosított) és függő országokból kisajtolt monopolprofitból ne csak a munkásarisztokráciának, hanem a dolgozók szélesebb tömegeinek is juttasson valamit: anyagiakban, előnyökben, kiváltságokban. Ezek persze nem szüntetik meg a kizsákmányolást, de alkalmassak az osztályharc forradalmi élének kicsorbitására, az egoista, az elnyomott népekkel szolidaritást nem vállaló kispolgári attitűd kiszélesítésére és megerősítésére.

Végül a nemzetközi állammonopolista burzsoázia megnövekedett politikai apparátus. Adott ország szocialista forradalmának ugyanis nemcsak az adott burzsoá államgépezet állja útját, hanem a monopolista burzsoázia nemzetközileg megszervezett, technikailag kitűnően felszerelt erőszakszervezetei is, amelyek közé pl. a NATO is tartozik.

Visszatérve a klasszicitás kérdésére, először is azt mondhatjuk, hogy egy történelmi esemény, folyamat klasszikus jellege változó.⁵ Másrészt, ha elfogadjuk, hogy a relative elmaradott országok szocialista forradalma törvényszerű tendencia a szocialista világforradalom első nagy szakaszában, akkor ebből - itt nem elemezhető egyéb tényezőket is figyelembe véve - az a tézis következik, hogy az Októberi Forradalom klasszikus szocialista forradalom volt, a Szovjetunió pedig ebben a történelmi szakaszban a szocializmus klasszikus hazája.

3. A sikeres szocialista forradalom a nyitánya az ún. átmeneti szakasznak. Sok szerző úgy gondolja, hogy az átmeneti szakasz két formáció között helyezkedik el. Hozzá tehetjük, hogy ez az álláspont Marx és Lenin bizonyos megállapításaival alátámaszthatónak látszik. Tézisem szerint az átmenet nem két formáció között helyezkedik el, mivel a for-

radalommal az adott ország kiszakad a kapitalista világrendszerből, s az új társadalmi rendszer "tartópillérei" (a döntő termelési eszközök állami tulajdona és a rendszert védő proletárdiktatura) ugyyszólván "azonnal" létrejönnek. A burzsoázia világosan látja az új társadalmi alakzat "rendszer-idegenségét" és kívül-belül vadul támadja; s megfordítva: a forradalmi munkáosztály belül és kívül sajátjaként üdvözli és védi az éppenhogy megszületett rendszert.

Nézetem szerint végképp helytelen az a széles körben elterjedt nézet, amely az átmenet kategóriáját az egész szocializmusra kiterjeszti. Ezzel összefüggésben most csak azt jegyzem meg, hogy nem ritkán félreértik Marx és Lenin egyes kijelentéseit, mivel nem veszik eléggé figyelembe, hogy a "kommunizmus" terminus náluk hol tágabb (a szocializmust is magában foglaló), hol szűkebb (csak a felső fokot jelző) értelemben szerepel. "A gothai program kritikájá"-ban az átmeneti korszak - nézetem szerint - a kommunizmus alsó fokához, a szocializmushoz vezet, következésképp a szocializmus itt nem átmeneti társadalom, hanem - mint Marx írja is - a kommunizmus első szakasza.

Az átmeneti időszak felduzzasztása, érvényes határain való túlterjesztése is közrejátszik abban, hogy látszólag a szocializmust ugyyszólván vég nélkül kell építeni. Csupán az "építés" formulájának hangoztatása előbb-utóbb üres frázisként hat. Ezzel szemben a "másik oldalon" azt látjuk, hogy a legfejlettebb tőkésországok imperialistái - miközben igyekeznek kilábalni a gazdasági válságból - saját területükön minden ún. építés nélkül hatalmas lendületet adnak a tudományos-technikai forradalomnak.

Meggyőződésem szerint a szocializmus építése nem végeérhetetlen folyamat, következésképp a felépült szocializmus elvi ismérvei meghatározhatók. Ehhez azonban meg kell vizsgálni a tartalom és forma dialektikáját a szocializmus fejlődésében és ennek alapján lehet majd meghatározni a szocializmus fejlődésének alapvető szakaszait. A tartalom és forma dialektikáját két relációban veszem szemügyre.

4. A gazdaság és politika viszonya a tartalom és forma kategória-pár alapján is értelmezhető. A szocialista forradalomra érett tőkés társadalom ebből a szempontból olyan rendszernek tekinthető, amelyben a tartalom (a gazdasági szféra) szabad fejlődését gátolja a forma (a burzsoá politikai felépítmény) bilincse. Az új, szocialista rendszer kialakulása nem indulhat meg a tőkés rendszert védő politikai burkon belül. A szocialista társadalom születése így a politikai felépítmény (elsősorban a burzsoá állam) forradalmi összezuzásához van kötve. A szocialista társadalom ennyiben politikai átalakulással kezdődik.

De ismét hangsúlyozni kell, hogy ugyyszólván a politikai forradalom megjelenése pillanatában megkezdődik a társadalmi-gazdasági átalakulás is, elsősorban a döntő termelési

eszközök állami tulajdonba vétele formájában. Maga a politikai forradalom is főleg a gazdasági átalakulás eszköze, illetve az éppenhogy megszületett rendszer védőpajzsa. A politika elsődlegességének (a tudományos szocializmus körébe tartozó) híres lenini tétele e szerint két alapelemet tartalmaz: a) nem lehet szó a szocialista gazdaság építéséről, ha nem zúzták szét a burzsoá államgépezetet, ha nem hozták létre és nem védelmezik még a proletárdiktatúrát. b) Bármely gazdasági és más lépést elsősorban politikai szempontból, vagyis abból a szempontból kell mérlegelni, hogy nem veszélyezteti-e a proletárdiktatura létét, mert ha az megdől, természetesen nem lehet szó semmiféle szocialista gazdasági tevékenységről.

A politika elsődlegességének tétele nem mond ellent a gazdasági alap elsődlegességét kimondó (filozófiai) tételnek, mert ha pl. a gazdaságban alapvető és tartós szocializmus-ellenes tendencia érvényesül, a szocialista rendszert semmiféle felépítmény nem tudja megmenteni. Az is természetes, hogy ha a forradalomban létrejött szocialista rendszer nem képes - a politikai "emelőt" erőteljesen felhasználva - komoly gazdasági sikereket elérni, nem tudja magát tartósan fenntartani. Ezért igaz ugyan, hogy a szocialista átalakulás politikai forradalommal kezdődik, de szinte azonnal és az idő előrehaladtával egyre nagyobb súllyal, a gazdaság átalakításával és fejlesztésével folytatódik.

Vannak, akik az átmeneti szakaszt politikai szakasznak tekintik, s e véleményüket "A gothai program kritikájá"-ra próbálják visszavezetni. De ezt Marx félreértésének kell tekintenünk. Marx "A gothai program kritikájá"-nak még azon a helyén is, ahol a proletárdiktatúrára vonatkozó híres tételét megfogalmazza, ahol tehát a legkoncentráltabban szól a politikáról, először általában beszél egy időszakról, "melyben a tőkés társadalom forradalmi úton kommunista társadalommá alakul át.", s csak ez után írja: "Ennek megfelelő egy politikai átmeneti időszak is..."⁶ Marx tehát nem azt mondja, hogy az átmeneti időszak politikai időszak, hanem azt, hogy az átmeneti időszaknak politikai időszak is megfelelő.

Tézisem szerint minden formáció és minden valamennyire jelentős fejlődési szakasz komplex, s ha egyikben-másikban valamivel nagyobb is a politikai szféra súlya, szerepe, ez sehol sem töri át a gazdasági alap által meghatározott kereteket.⁷ A "politikai szakasz" formulája viszont a politikai szféra döntő, meghatározó szerepét állítja vagy sugallja. A létező szocializmus politikai szférájának divatba jött hipertrofizálása az elméletben veszélyes, mert ideológiailag előkészíti a szocialista állam olyan "leépítését", ami a rendszert védtelenné teheti ellenségeivel szemben.

5. A tartalom és forma dialektikája a szocializmusban is a termelőerők és a termelési viszonyok dialektikájára alapozódik. Tézisem szerint ennek alapján a szocializmusnak leg-

alább két szakaszt kell megkülönböztetni: a) Az elsőben a termelési viszonyok s velük a társadalmi viszonyok egész rendszere forradalmi átalakuláson megy keresztül. Amikor a szocialista viszonyok a társadalmi élet valamennyi alapvető területén döntő tulsulyba kerülnek és megszilárdulnak, az első (átmeneti, építő) szakasz véget ér: a társadalom formai oldalát tekintve felépül a szocializmus. (Ez a Szovjetunióban a harmincas évek végére következett be.) b) A szocializmus második fejlődési szakaszának fő jellegzetessége a szocializmus - szoros értelemben vett - saját termelőerőinek, mindenekelőtt saját technikai bázisának megteremtése. Ennek lényege a modern technikai-tudományos forradalom széles körű kibontakoztatása a szocializmusban. Ezzel párhuzamosan a széles értelemben vett felépítményben (tehát a politika, a jog, az ideológia mellett a tudományok, az oktatási rendszer, a szervezés és irányítás terén stb.) is minőségi változást eredményező fejlődés megy végbe. A tartalom, elsősorban a termelőerők, azon belül a technika fejlődését-fejlesztését előtérbe állító szakasz a fejlett szocializmus szakasza, amelynek természetesen alszakaszai is vannak. Eredménye a fejlett szocializmus.

A "fejlett szocializmus" terminusnak legalább két jelentése van. Először: nem elmaradott, hanem fejlett a szocialista társadalom, amennyiben kifejlődtek és döntő szerepet játszanak benne a kapitalizmusra jellemző termelőerők. Ebben az értelemben az európai szocialista országok fejletteknek tekinthetők. Másodszor: a szocializmus akkor fejlett a szó szoros értelmében, amikor saját, a tőkés formációt minőségileg tulszárnyaló termelőerők bázisán létezik és fejlődik. Ez utóbbi értelemben az európai szocialista országok a fejlett szocializmus kezdeti szakaszában vannak. A legfejlettebb tőkésországok technikai-tudományos téren egészében megelőzik ugyan a szocialista országokat, de a TTE ottani kibontakozása tulajdonképpen már túlnő a tőkés formáció keretein. (Ez egyébként korunk egyik legnagyobb jelentőségű világméretű ellentmondása.)

Utolsó tézisémet tehát az, hogy az európai szocialista országok a fejlett szocialista társadalom kezdeti szakaszában vannak, s jelenlegi döntő feladatuk - erőiket a KGST-ben egyesítve - a modern technikai forradalom kibontakoztatása, a szocializmus saját technikai bázisának megteremtése. Ez létkérdés mind a maguk, mind a haladó orientációjú fejlődő országok számára, de végső soron döntő tényező az emberiség jövőendő sorsa szempontjából is.

JEGYZETEK

- 1 MEM 3. kötet. 35. old.
- 2 Uo. 10. old.
- 3 Kiviláglik ez többek között a 4. tézis következő részletéből is: "ez a világi alapzat meghasonlott önmagával és ellentmond önmagának. Ezt a világi alapzatot kell tehát magamagában mind ellentmondásában megérteni, mind pedig gyakorlatilag forradalmasítani." Uo. 8. old.
- 4 Lenin a Kommunista Internacionálé III. kongresszusán erről így írt: "A kapitalizmus fő támasza a jelenlegi helyzetben a tőkés országok kispolgári demokráciája - melynek élgárdáját a II. Internacionálé és a II/2-es Internacionálé képviseli -, mert az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott munkások többsége vagy jelentékeny része továbbra is a kispolgári demokrácia befolyása alatt áll, attól tart, hogy forradalom esetén megszűnik az imperializmus kiváltságai által megteremtett viszonylagos kispolgári jólétük." (Az én kiemelésem - Sz.J.) Lenin közvetlenül ezután rámutat az érem másik oldalára is, ami jelenleg is aktuális ugyan, de - megítélésem szerint, legalábbis eddig - nem tudta ellensúlyozni az első oldalt: "De a növekvő gazdasági válság mindenütt súlyosbitja a nagy tömegek helyzetét, s ez a körülmény, valamint az, hogy egyre nyilvánvalóbb, hogy a kapitalizmus fennmaradása esetén újabb imperialista háborúk elkerülhetetlenek, az említett támaszt egyre ingatagabbá teszi." LÖM 44.köt. 4. old.
- 5 Vö. Lenin Oroszország mintaország jellegéről. LÖM 41. köt. 4. old.
- 6 MEM 19. köt. 26. old.
- 7 Engels egyik 1890-ben írt levelében - a történelmi materializmus alaptételével összhangban - kiemeli, hogy a tőkés és a szocialista társadalom közti "döntő különbség természetesen a termelés szervezete, amely azon alapul, hogy az összes termelési eszközök mindeneke előtt a nemzet köztulajdonában vannak." MEM 37. köt. 437. old.

A RENDSZERSZEMPONT ALKALMAZÁSA A BIOLÓGIAI EVOLÚCIO ELMÉLETÉBEN

Ahogy a XX. század első évtizedeiben az evolúcióelmélet és az örökléstan összekapcsolása volt a biológiai gondolkodás egyik legcentrálisabb problémája, napjainkban az evolúcióelmélet és a rendszerelmélet összekapcsolása válik mind aktuálisabb feladattá. Mindkét diszciplínaként elkülönült megközelítésmód - tuljuttott fejlődésének azokon a kezdeti szakaszain, amikor létjogosultságát kellett bizonyítani, alapkategóriáit, az általa vizsgált vonatkozások alapvető összefüggéseit és a vizsgálat módszereit kidolgozni, és jelenleg - elfogulatlanul szemlélve - olyan problémákkal találják szembe magukat, amelyek megoldásához a másik megközelítésmód alkalmazása szükségesnek látszik. Ugyanakkor az integráció nem evidens, nem magától értetődő, mivel a két megközelítésmód alapján kiépült kategóriális apparátus egymást kizáró mozzanatokot tartalmaz.

A rendszerelmélet, klasszikus formájában (a különböző strukturalista irányzatokat is beleértve) rendszerszerű képződmények aktuális működésére, konstituáló elemei kölcsönös feltételezettségének, szabályozási módjainak vizsgálatára koncentrál, tehát rendszerek létének demonstrálására és a rendszerjelleg tartalmának vizsgálatára törekszik. Általában (legalábbis módszertanilag) zárójelbe teszi az adott rendszerek keletkezésére, változására, fejlődésére vonatkozó lehetséges kérdéseket. Szadovszkij "Az általános rendszerelmélet alapjai" című munkájában például megemlíti, hogy elkülöníthetünk működő és fejlődő rendszereket, de az utóbbiakról több szó nem esik a könyvben.¹

A mellőzés azonban sok esetben mélyebb jelentéssel bír: annak az álláspontnak - burkolt vagy nyílt - megfogalmazása, hogy az evolúció, rendszerek evolúciója lehetetlen. Cuvier-től kezdve Bergsonon át napjaink rendszerelméleti teoretikusai újra meg újra megfogalmazzák,² hogyha egy rendszer stabilis, azaz a komponensek között szigorúan kölcsönös feltételezettség érvényesül, a rendszer összműködése a részrendszerek adott működésének függvénye, akkor bármely komponens változása a rendszer összeomlását eredményezi, nem pedig a rendszer továbbfejlődését. Ha lehetséges lenne az összes komponens egyidejű és összehangolt változása, fejlődésről akkor sem lehetne beszélni, hiszen az időben egymást követő rendszerállapotok diszkrétek. A fejlődés bizonyos, fenomenologikus formáit megengedő elméletek, amelyek szerint a fejlődés a szó eredeti értelmében "Entwicklung", kicsavarodás, végső soron szintén a fejlődés tagadását jelentik, hiszen az alapstruktúrák tulajdonképpen már kezdetektől megvannak.³

A fennálló, cirkulárisan önfenntartó módon működő rendszerek leírására kiépített kategóriális apparátus összeegyeztethetetlen egy tovahaladó folyamatszerűséggel, rendsze-

rek önmegmaradó átépülésével. A rendszerelmélet tehát nagy általánosságban ahistorikus. A történeti szempont mellőzése azonban súlyos következményekkel jár. Az evolúciós aspektus kirekesztésével például a rendszerek autonómiájának felismeréséből, abból tehát, hogy a rendszereknek "sajátértéke" van esetlegesen fluktuáló külső hatások között, e rendszeren kívüli szférák irrelevanciájának állítása, és ebből a rendszerek valóságos létének, a lét reális rendszerszerűségének megkérdőjelezése következik. Azaz a rendszer kategóriája pusztán szubjektív (episztemológiai) kategória lesz, amelyet rávetítünk az empirikus világra.² A rendszerelmélet ily módon önmagát kérdőjelezi meg.

A biológiai evolúció klasszikus elmélete - a neodarwinizmus vagy szintetikus elmélet- ugyanakkor elzárkózik a rendszerszempontról érvényesítése elől az evolúciós jelenségek értelmezésében. Elhangzanak olyan érvek, hogy egy tisztán formális, matematikai tudomány, mint amilyen a rendszerelmélet, nem alkalmazható a biológiai problémák megoldásában.⁴ Az elutasításnak azonban mélyebbre nyúló szemléleti gyökerei vannak.

Az evolúcióelmélet - intenciója szerint - annak a tapasztalati ténynek az értelmezése, hogy az élő organizmusok megfelelnek, adekvátak, azaz alkalmazkodottak környezetükhöz. Ennek az adekvátságnak evolúciós létrejötté (és ezzel az evolúció iránya) a transzcendencia vagy bármilyen teleologikus mozzanat kiküszöbölése mellett csak a szelekció mechanizmusával magyarázható.⁵ Ahhoz azonban, hogy a szelekció mint egyetlen iránytadó mechanizmus funkcionálhasson, a variációk korlátatlan és random megjelenésére van szükség. Minden olyan tényező, amely a variációk megjelenésének randomitását korlátozhatja, a szelekciót korlátozza. A rendszerjelleg pedig - akárcsak az organizmus rendszermivolta - éppen ilyen kényszerfeltételeket teremtő korlát. (Nem véletlen, hogy a morfológia és az embriológia mint klasszikusan rendszerekben gondolkodó diszciplínák, perifériára szorultak a szintetikus elméletben.) A fejlődési folyamatok leírására kiépített kategóriális apparátus tehát összeegyeztethetetlen a rendszerszempontról.

A rendszerszempontról mellőzése azonban súlyos következményekkel jár. Ha ugyanis egyrészt a "nyersanyagul" szolgáló variációk megjelenése véletlenszerű, másrészt a szelekció alapjául szolgáló tényezők egyediek, és szükségképpen nem mutatnak kronológikus rendet, az evolúcióból elvész a törvényszerűség mozzanata, történeti tendenciákról nem lehet beszélni, az élővilág története egyedi és megismételhetetlen lépések sorozata lesz.⁶ Továbbá elvész a fejlődés kritériuma (minthogy az alkalmazkodottság növekedése sem logikailag, sem empirikusan nem igazolható), a fejlődésből pusztán mássá levés, változás lesz, populációgenetikai terminusokban megfogalmazva, az "evolúció" a populáción belüli géngyakoriság változása. Az evolúcióelmélet ily módon önmagát kérdőjelezi meg.

A rendszerszempon, illetve a történeti szempon hangsulyozása tehát egymást kizáró követelményeknek tünnek, holott nyilvánvalónak kell lennie, hogy egyrészt bármely természetes rendszer aktuális állapotát csak történeti folyamat eredményeként nyerhette el, másrészt, hogy a történeti folyamat mint törvényszerű tendenciákkal bíró folyamat az anyag szerveződéstörténete, a biológia által vizsgált létszférában az élő anyag szerveződéstörténete, azaz az élő rendszereknek rendszermivoltában végbement fejlődése. A rendszer-szemponnak és az evolúciós szemponnak tehát egyszerre kell érvényesnek lennie, egységes nézőpontot képviselnie.

Amennyire nyilvánvaló a követelmény, a feladat valóságos megoldása korántsem az. Bár az utóbbi években egyre nagyobb számban jelentkeznek integrációs törekvések, számos fontos eredmény született, kiragadott példákkal illusztrálva a rendszerveződés folyamatának vizsgálatában, ^{7, 8, 9} a morfológiai struktúrák transzformációjának elemzése kapcsán, ^{10, 11, 12} vagy az evolúciónak olyan interpretálásával, ahol átfogóbb rendszerek történeti kiépülésének folyamata áll a középpontban, ^{13, 14, 15, 16} egyben egyre világosabban körvonalazódnak azok az elméleti (és gyakorlati) problémák, amelyek tisztázása nélkül hi- teles, plauzibilis rendszerevolúciós elmélet nem jöhet létre.

A problémák egyik forrása mindenképpen a kritikai attitűd felemássága, nem követke- zetes végigvitele.

A szintetikus elmélet keretei között a genetikai organizációról és a genetikai változá- sok természetéről szóló ismeretek összhangban álltak, illetve összhangba kerültek a fejlő- dés megjelenő (felszíni) folyamatainak leírásával. Ez az összhang a rendszerszemponok elő- térbe kerülésével, nevezetesen az organizmusnak mint morfológiai rendszernek és e rend- szer törvényszerű változásának akceptálásával veszélybe került. Ha ugyanis az evolúciós változások irányát, lehetőségeit alapvetően a morfo-struktúrák határozzák meg, a geneti- kai változások random és spontán jellege kezelhetetlenné válik. Az irányzat hívei tehát szembefordulnak magával a genetikával, kétségbe vonják a genetika illetékességét az evo- lúció értelmezésében, a tipikus morfológiák létrejöttében alig, vagy egyáltalán nem tulaj- donitanak szerepet a genetikai apparátusnak. ^{10, 17, 18} s úgy látják, hogy végre sikerült megszabadítani a biológiát a genetika terrorjától.

Ez az eredmény nyugtalanító. Mégha igaz is, hogy a morfológiai alakzatoknak van bi- zonyos önállósága a genetikai meghatározottsággal szemben, koherens evolúcióelméletet nem lehet felépíteni a molekuláris változások mellőzésével. A megoldás útja nem lehet a genetika kiküszöbölése, hanem egy "új szintézis" megteremtése, mégpedig a rendszerköz- pont következetes végigvitelével.

Mindenekelőtt nem lehet a rendszer kategóriáját az organizmusra, a morfológiai struktúrák rendszerére korlátozni. Az élő rendszermivolta az organizmus szint alatt és fölött is egyaránt rendszerképződményekben realizálódik. A molekuláris szint maga is rendszer, rendszerként működik és rendszerként változik (amely feltevést az összehasonlító molekuláris biológiai kutatások mind több empirikus tartalommal töltenek meg), akárcsak az organizmus fölötti szint, illetve szintek, a populációk, társulások, ökoszisztémák.

A rendszer többszintűségének akceptálása ugyanakkor szükségessé teszi a hierarchikusan felépülő rendszerek általános kategóriális elemzését, a szintek közötti kölcsönhatások és közvetítésmódok evolúciós vonatkozásainak vizsgálatát, s a konkrét összefüggések feltárását, különös tekintettel a molekuláris és organizmus szerint relációjára. (Az evolúciós kölcsönhatást, pontosabban a magasabb szintnek a genetikai szint irányába mutató evolúciós determinációját nem szükségképpen kell a szerzett tulajdonságok átörökítésének tanával azonosítani. Figyelemreméltó például Kozlov elgondolása, aki számos példán igazolja, hogy a magasabb szintek - az eukarióta sejt illetve a soksejtű organizmus - kiépülésével korábban inkompatibilis gének, géntermékek egzisztálhatnak együtt, ami tehát azt jelenti, hogy az átfogóbb rendszer keretei között sajátos irányba terelődik a molekuláris evolúció.¹⁶

Egy másik problematikus mozzanat az evolúció kritériumának illetve a rendszerevolúció tartalmának kérdéséhez kapcsolódik.

Az adaptáltságnak evolúciós kritériumként való alkalmazását az utóbbi években számos kritika érte,^{18,19} ugyanakkor egy rendszerevolúciós teóriának a rendszerminőségben bekövetkezett változás felmutatásával is hitelesítenie kell magát. E szerepre általában a komplexitás-növekedés terminusát javasolják, ami legközvetlenebbül, legvilágosabban az átfogóbb integrátumok, tulajdonképpen magasabb szerveződési szintek kiépülésének sorában mutatkozik meg. Az integrációk soraként előállt evolúció-kép azonban nem tartalmazza a szinteken belüli mozgásokat, s egyáltalán nem fedi le az elágazások, stagnálások, regressziók, eltérő változási tempók stb. valóságos és ismert folyamatait. Az evolúciós folyamatoknak a rendszerevolúció kategóriarendszerében való leírásához differenciáltabb paraméter-együttesre van szükség. Fontos szempont például a rendszer koherenciájának mértéke, illetve a koherencia evolúciós kiépülésének folyamata.^{13,20}

A rendszer-koherencia kiépülési folyamatának - közismert filozófiai terminológiával élve: totalizációjának - és az integrációnak egymáshoz való viszonya, illetve e viszony elemzése rávilágít néhány lényeges evolúciós jelenségre. Kiderül, hogy ezek a folyamatok nem lineáris egymásutániségben követik egymást, bizonyos mértékig alternatívát jelentenek, minthogy a totalizációban előrehaladt rendszerek az átfogóbb integrációk számára "immuni-

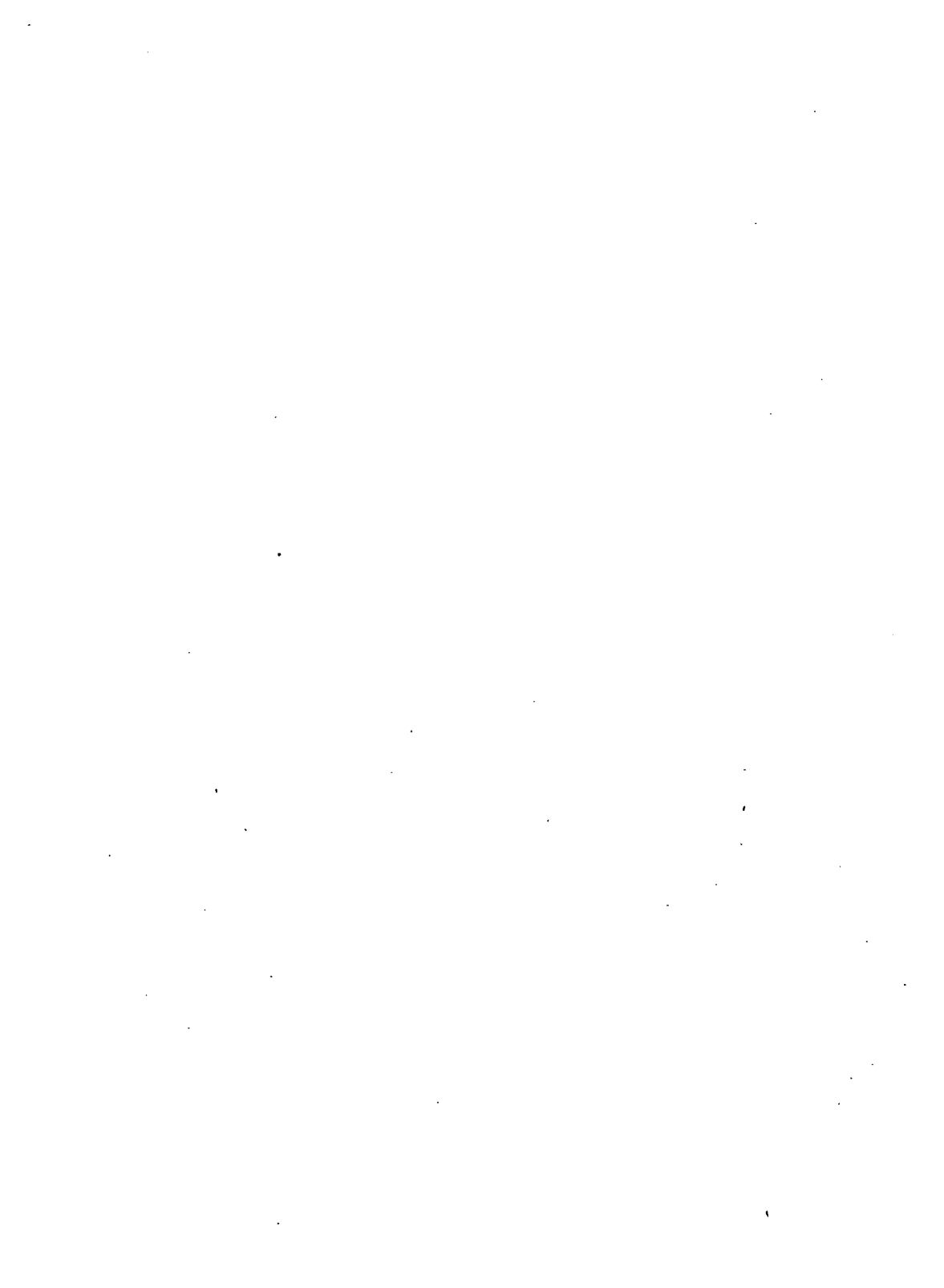
zálódnak". Magyarázatot adhat továbbá az eltérő fejlődési tempók bizonyos típusára, a magasabb integrációt képviselő formák kezdeti lassu, lappangó fejlődésére, majd gyors felfutására.

JEGYZETEK

- 1 Szadovszkij, V.N.: Az általános rendszerelmélet alapjai. Statisztikai Kiadó, Budapest, 1976.
- 2 Verela, F.J.: Principles of biological autonomy, The North-Holland Series in General Systems Research. Vol. 2. North-Holland, New York, 1979.
- 3 Schwabe, Ch. - Warr, G.W. (1984): A polyphyletic view of evolution: the genetic potential hypothesis. *Perspectives Biol. Med.* 27. 465-485.
- 4 Regelman, I-P. (1982): Historische und funktionale Biologie: Die Unzulänglichkeit einer Systemtheorie der Evolution. *Acta Biotheoretica*, 31. 205-235.
- 5 Mayr, E. (1982): Speciation and macroevolution. *Evolution*, 36. 1119-1132.
- 6 Simpson, G.G. (1964): This view of life. New York: Harcourt, Brace and World.
- 7 Haken, H. (1977): Synergetics: Nonequilibrium phase transitions and self-organization in physics, chemistry and biology. Berlin, Heidelberg and New York, Springer.
- 8 Eigen, M. - Schuster, P. (1977): The hypercycle. A principle of natural selforganization. *Naturwissenschaften*, 64. 541-565.
- 9 Gánti, I. (1978): Az élet principiuma. Gondolat Kiadó, Budapest.
- 10 Webster, G. - Goodwin, B.C. (1982): The origin of species: a structuralist approach. *I. Social. Biol. Struct.* 5. 15-47.
- 11 Riedl, R. (1977): A system-analytical approach to macroevolutionary phenomena. *Quart. Rev. Biol.* 52. 351-370.
- 12 Holder, N. (1983): Developmental constraints and the evolution of vertebrate digit patterns. *I. Theor. Biol.* 104. 451-571.
- 13 Novák, V. (1982): The principle of sociogenesis. Academia, Praha.
- 14 Jantsch, E. (1980): The self-organizing universe. Pergamon Press, Oxford, New York, Toronto.
- 15 Manghi, S. (1984): Two biosocial paradigms compared: sociobiology and the self-organization of life. *I. Hum. Evol.* 13. 49-59.
- 16 Kozlov, A.P. (1979): Evolution of living organisms as a multilevel process. *I. Theor. Biol.* 81. 1-17.
- 17 Katz, M.J. (1983): Ontophylogenics: studying evolution beyond the genom. *Perspectives Biol. Med.* 26. 323-333.

- 18 Saunders, P.T. - Ho, M.W. (1976): On the increase in complexity in evolution. I. Theor. Biol. 63. 375-384.
- 19 Lewontin, R.C. (1978): Adaptation. Sci. Am. 239. 156-169.
- 20 Ujhelyi, M. (1980): Az evolúciós folyamatok strukturális leírása. Biológia, 28. 199-209.

ORVOSETIKA SZEKCIÓ

AZ ORVOSETIKA ÉS AZ ORVOSJOG VISZONYA

Az Élet és Irodalom egyik nemrégiben megjelent számában írja Törő Károly - hazánk egyik legkiválóbb egészségügyi jogásza -, hogy az euthanasia nem orvosetikai, hanem jogi kérdés, tehát mindazok, akik az orvosetika oldaláról próbálják megközelíteni, hibás nyomon járnak.¹ Minthogy az állítás nem elszigetelt, sokszor hallok, olvasok ehhez hasonló, szükségesnek látom a kérdést közelebből megvizsgálni.

Kezdjük az elején! A filozófiai-etikai irodalom egyik régi, de máig huzódó vitája általában az erkölcs és a jog viszonya. Egy ezzel kapcsolatos jelenségre a kutató azonnal felfigyel: a jogelméleti könyvek, tanulmányok többnyire az etika problémáit is behatóan tárgyalják - éppen tárgyukkal összefüggésben, míg az etikai művek jogi fejtegetéseket is szükségszerűen tartalmaznak. Elég, ha utalok Kant: Gyakorlati ész Kritikája c. művére, melyben terjedelmes jogfilozófiai fejtegetések találhatók, és Hegel: Jogfilozófia c. monográfiájára, amely egyben Hegel egyetlen etikai műve.

A mai polgári etikai és jogi irodalomban is találkozunk e jelenséggel, de hazai jogelméleti és etikai munkásságunk a két társadalmi jelenséget - a jogot és az erkölcsöt - együtt vizsgálja.

Ilyen nagy irodalmi háttér ellenére - megítélésem szerint - a jog és az erkölcs viszonya sem elméletileg, sem gyakorlatilag nem kellően tisztázott. Egy ilyen rövid előadásban, melyben tulajdonképpen nem is ezt kell vizsgálnom, nem mehetek mélyen a probléma tárgyalásába. Mindössze annak a megállapításnak a taglalásáig mehetek el, mely szerint "a jog az uralkodó osztály törvényerőre emelt akarata", a hatalmon lévő osztály erkölcsének az állam által szankcionált magatartás-szabályzó rendszere. Amennyire igaz ez a tétel a maga helyén, annyira problematikus a mai bonyolult szabályozási rendszerekben való "helyüket" illetően.

Anélkül, hogy a marxizmusban közismert tétel érvényességi körét megkérdőjelezném, egy másik összefüggésre kívánok rámutatni: az erkölcs és a jog ugyanannak a dolognak két oldala, illetve két különböző jelenségnek ugyanaz az oldala. Az első összefüggésben beszélünk az "erkölcs jogáról" és a "jog erkölcséről", a második kapcsolatban a társadalom két különböző sférájának, az állammal és a társadalommal azonos - gazdaságon nyugvó, de azon kívüli "normatív" szabályozók - mechanizmusáról. Ebből következik, hogy mind az erkölcs, mind a jog - jóllehet a szabályozás eszköze -, de annak nem kizárólagos, sőt nem is primér eszköze. Tudjuk, hogy társadalmi folyamatok szabályozásának fő mechanizmusa az ökonomiai, amely érdekviszonyokat hoz létre. Ezek manifeszt-

tuma a két normatív szabályozó mechanizmus, mely szükségképpen "visszatermeli" hatását a gazdasági mechanizmusba.

Mindezek alapján semmiféle szabályozás nem valósítható meg - egyrésztől gazdasági - másrésztől, erkölcsi és jogi szabályozás nélkül. Az erkölcsi és jogi szabályozó rendszerek ezért azonos és eltérő vonásokkal rendelkeznek.

Azonos vonásaik:

1. Mind az erkölcs, mind a jog az érdekviszonyok kifejeződése. Makrocsoportok érdekeit kristályosítja a normatív zollen formájában.

2. Mindkét normatív rendszer diszpozíció és szankció, vagyis rendelkező rész, mely a követendő magatartást előírja és szankció, melyet kilátásba helyez a teljesítés és nem teljesítés esetére.

3. Mind az erkölcs, mind a jog átszövi az egész társadalmat. Minden magatartás megítélhető erkölcsileg és jogilag is. Nem mondható, hogy az erkölcs hatósugara nagyobb, de azt sem, hogy ott nem érvényesül, ahol jogi szabályozás nincs.

4. Nem állítható sem az erkölcsről, sem a jogról, hogy - önmagában - jó, vagy rossz. A polgári ideológiák általában az erkölcsöt a "jó belső", míg a jogot a "rossz külső" megjelöléssel illetik. Szokták a jogot az elidegenedés megtestesítőjének, míg az erkölcsöt az egyén önmagára találása viszonyaként jellemezni. Ilyen megkülönböztetések azonban nem tehetők. Mind az erkölcs, mind a jog jó is és rossz is, külső is, belső is.

5. Mind az erkölcsnek, mind a jognak - jogállamban - csak egymásra vonatkoztatottan van értelme.

Eltérő vonásaik:

1. A jog kodifikált, az erkölcs nem. A jog még akkor is ilyen jelleget mutat, ha nincs leírva, (pl. szokásjog). Az erkölcs akkor sem kodifikált, ha "kódexbe" foglalják.

2. A jog és az erkölcs - bizonyos értelemben - egymás ellentétei: beszélhetünk valakinek az erkölcshez való jogáról és a jogának erkölcséről. A kettő éppen az ellentétek egysége.

3. A jog mindig dogma! Száma; évszáma, szakaszai vannak. Taxative felsorolt törvényi tényállási elemei, amelyeket szükséges "jogdogmatikai elemzésnek" (értelmezésnek) alávetni. A jog definitív gondolkodás. A jogra valaki csak akkor hivatkozhat, ha a törvényi tényállást pontosan ismeri. Az erkölcs kategóriákban, alapelvekben, ideálokban manifestálódik.

4. Az erkölcs értékeléséhez, mások magatartásának erkölcsi megítéléséhez nem szükséges etikai szakmai ismeret. Az erkölcsi értékítélet alkotásához elég a köznapi tudat. Az

etika elméletének ismeretére csak az erkölcs tudományos műveléséhez van szükség. Az emberek cselekedeteinek jogi megítéléséhez viszont jogi szakismeret szükséges. Aki ezzel nem rendelkezik, az csak nagyon hiányosan, pontatlanul, nagyon nagy hibaszázalékkal képes jogi értéktételezést alkotni. Jog műveltséggel nem rendelkezők csak kisegítő tevékenységet végezhetnek az egzakt megítélésben (pl. ülőkék, munkaügyi döntőbizottságok tagjai stb.), de mindig szükséges tevékenységük irányításához jogász szakember közreműködése. Ez a sajátosság a két normatív rendszer különbségéből ered.

5. A szakmai etikák szükségszerűen foglalják magukba a szakmai (ágazati) jogot is. Például az orvosetika fogalma magába foglalja az orvosjogot. Az "ágazati" jog viszont szükségszerűen a szakmai erkölcs elemeit kodifikálja.

Az orvosi etika tehát gyűjtőfogalom. Értjük rajta az orvoslással kapcsolatos jogi szabályozási rendszert is. Minden jogszabályra érvényes, hogy csak akkor felel meg a cél-nak, ha megfelel a többi szabályozónak is. Így pl. az orvosi jog csak akkor, ha megfelel a társadalom érdekviszonyainak - általában, és az etikai követelményeknek - konkrétan. Ha ezeknek a követelményeknek nem tesz eleget, a jog csak papíron marad, betarthatatlan és justizmord-ok forrásává válik, vagyis eredeti rendeltetésével ellentétesen "szabályoz".

Erre hozok néhány példát az orvosjog köréből.

I. A "végstádiumban" lévő betegek, a súlyosan károsodott koraszülöttek problémája ma világviszonylatban megoldatlan. A legkülönbözőbb orvosetikai és orvosjogi fórumok foglalkoznak a kérdéssel. Hazánkban is nagyon sok elmélet ismeretes. Az egyik legelterjedtebb nézet: a passzív euthánazia és terathanazia "megengedett". A hatályos jog a problémában nem ad eligazítást. Az Egészségügyi törvény 43. § (2) bekezdésének második mondata így hangzik: "Az orvos az általa gyógyíthatatlannak vélt beteget is a legnagyobb gondossággal köteles gyógykezeltetni." Az egész hatalmas kérdéskomplexumról mindössze ennyit mond. A jogszabály önellentmondásos. Ha ugyanis az orvos a beteget gyógyíthatatlannak véli (mindegy, hogy helyesen vagy tévesen) nem lehet képes gyógykezeltetni. A másik nagy hiányossága ennek az egyetlen mondatnak, hogy nem definiálja a "legnagyobb gondosság" fogalmát. Miben kell az orvosnak a legnagyobb gondossággal eljárnia? Az élet meghosszabbításában - bármilyen szenvedés árán, vagy a szenvedés enyhítésében - az élet esetleges rövidítését is bekalkulálva? Az orvoslásnak ugyanis két azonos értékű célja az élet fenntartása és kellemessé (vagy legalábbis elviselhetővé) tétele. További eligazítás hiányában az orvos magára marad dilemmájával. Ebből már nagyon sok anomália származott (pl. az un. tatabányai orvosper is részben ennek tudható be). Itt az ideje, hogy Magyarországon is létrehozzanak euthánazia és terathanazia törvényt!

II. Az orvosi titoktartás jogi szabályozása is számtalan ellentmondást tartalmaz. Az Egészségügyi törvény 77. §-a szakított az orvostikai (és orvosjogi) hagyományokkal és az orvosi titoktartást abszolút jellegűvé tette. Eddig minden közegészségügyi törvény, illetve orvosi rendtartás a beteg titkát attól tette függővé, hogy az információnak mások tudomására jutása milyen hátrányt jelent a betegnek vagy más érdekelteknek. Az 1959. évi 8. tvr. 10. §. csak azt a tényt minősítette orvosi titoknak, melynek felfedéséből "bármilyen kár vagy hátrány háramolhatik". Az 1978. évi V. tc. szerint orvosi titok, melynek felfedése valamely család vagy személy jó hírnevét veszélyezteteti (328. §.)

A büntetőjog szerint is csak az "magántitok", melynek megőrzéséhez a sértettnek méltányolható érdeke fűződik (Btk. 177. § és annak indokolása). Az Eu. tv. 77. §-ának abszolutista, merev rendelkezése betarthatatlan. Amelyik jogszabály viszont ilyen jellegű, az nem szabályoz, funkciója nincs, csak diszfunkciója.

A titoktartási kötelezettség hatályos szabályozásának másik nagy hibája, hogy kizárólag a kétszemélyes orvos-beteg viszonyt veszi számításba, holott a modern orvoslás több-alanyos. Így pl. a genetikai tanácsadásnál gyakran két egyenrangú féllel van dolga az orvosnak, ahol - amennyiben az egyik fél érdekében titkot tart - a másik fél, esetleg a születendő harmadik érdeke jelentős csorbát szenved. A modern titoktartást és felvilágosítást szabályozó normák ezt az ellentmondást figyelembe veszik.

III. Nem kívánok kitérni részletesen több, jogilag is megoldatlan, további problémára, így a magyar "sávrendszer" ellentmondásaira, a betegek "sorolásának" jogi szabályozatlanságára, a sürgősségi ellátás de jure anomáliáira és végül az "orvosi hálapénz" ellentmondásos jogi szabályozására. Ezekről más fórumokon már részletesen szóltam.

Itt most mindössze arra kívánom felhívni a figyelmet, hogy az orvosjogi problémák megoldatlansága komoly veszélybe sodorhatja mind az orvost, mind a beteget, s általában az az egész egészségügyi ellátást. Az orvosok nagy többsége ezeket a nehézségeket ma nem is érzékeli, csak akkor, ha "váratlanul" súlyos felelősségrevonás következik be (mint pl. néhány éve egy vidéki orvosnő esetében, akit egy látszólag jelentéktelen "szabályatlanságért" egyévi szabadságvesztésre ítélték és két évre eltiltották az orvosi gyakorlat-tól).

Az orvosjogi elbírálás ma hazánkban nincs megfelelő kezekben. Az orvos erkölcsi és jogi magatartásának értéktétele szinte kizárólag orvosok kezében van. Ez két szempontból is aggályos:

a) Az orvosok a jogban laikusok (még azok az orvosok is, akik valamilyen jogi képe-sítést is nyertek (pl. igazságügyi szakorvosok). Ezért a jogot nem képesek "olvasni" és

alkalmazni. Ha az ember pl. az orvosetikai bizottságok vagy az orvosok ellen - orvosok által - hozott fegyelmi határozatokat megvizsgálja azt tapasztalja, hogy azok tele vannak a legnyilvánvalóbb jogi tévedésekkel.

Kizárólag orvosokra bízni az orvosok tevékenységének jogi megítélését - véleményem szerint - körülbelül olyan hiba, mint kizárólag jogászokra bízni annak a kérdésnek az elbírálását, hogy melyik jogásznak milyen betegsége van.

Ebből az anomáliából adódik, hogy az orvosok saját jogi értékitételeiket jogilag teljesen téves "fantom törvényekre" alapítják. Ennek egyik példája ifj. dr. Kelemen Endre Tolna megyei sebészfőorvos "nyílt levele" a Társadalmi Szemle szerkesztőségének "Büntetőjogi felelősség?" címmel.² A levélre kénytelen voltam több mint egy év terjedelemben válaszolni.

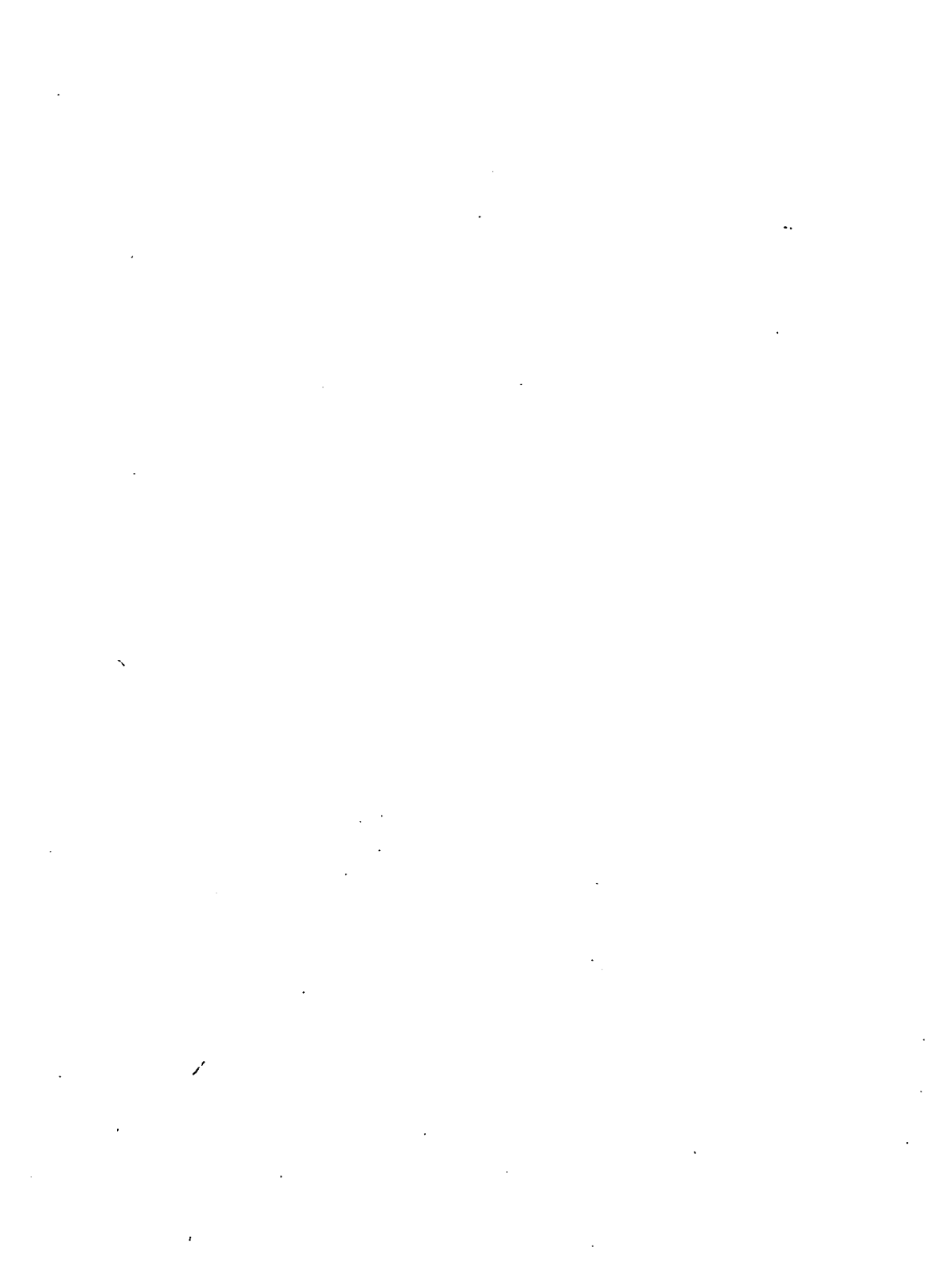
b) Ha kizárólag orvosok bírálják el az orvosok etikai és jogi vétségeit, ez arra a valószínű vagy téves következtetésre vezet a közvélemény körében, hogy az orvosok palástolják egymás ügyeit. Ezt egyébként az a tény is erősíti, hogy az Egészségügyi Közlönyben rendszeresen közölt fegyelmi ügyek után kivétel nélkül mindig olvasható az egészségügyi minisztérium álláspontja, mely szerint a szankció enyhe volt.

Már szinte az egész világon tért hódított az a nézet, mely szerint egyetlen szakma sem döntheti el saját berkeiben azokat az ügyeket, melyek kétalanyosak. Egyes nemzetközi orvosi szervezetek pl. csak azzal a feltétellel vesznek fel soraikba nemzeti orvosi egyesületet, ha van etikai fórumuk és abban nem csak orvosok vesznek részt. Meggyőződésem, hogy ez a korszerű, és így a magyar orvosetikai bizottságok sem tudják ellátni feladatukat, feltétlenül átszervezendők és pl. jogászoknak is szerepet kell kapniuk az orvosok magatartásának minden szintű elbírálásában.

Pontosabban: a kizárólag orvosokból álló bizottság csak egyik legyen a határozatot hozó szervek közül és csak olyan ügyekben mondhassanak véleményt, amelyeket az orvosok belső, orvosi szakértelmet igénylő esetei. Azokban az ügyekben, ahol orvos-beteg viszonyról van szó, csakis vegyes bizottságok dönthessenek.

JEGYZETEK

- 1 Törő Károly: Jó halál? vagy halálba segítség Élet és Irodalom, 1984. nov.2.
- 2 ifj. Kelemen Endre: Büntetőjogi felelősség? Társadalmi Szemle, 1984. 12.sz. 100-104. old.

SZÜKSÉG VAN-E ORVOSI ETIKÁRA?

Ha idősebb koru orvosokat kérdeznénk meg arról, hogy vajon szükség van-e külön orvosi etikára, akkor a válaszok többsége feltételezhetően negatív lenne, vagyis az, hogy nincs szükség rá. A nyugdíj korban lévő és azok nézetét követő orvosok jelentős része a lelkiismeret mindenhatóságára hivatkozva nemcsak az orvosi etika szükségességét kérdőjelezi meg, hanem a jogi szabályozás létjogosultságát is. Ez egyáltalán nem meglepő, annak ellenére, hogy már 1925-ben Imre József professzor az orvosi tevékenység erkölcsi kérdéseiről szóló könyvének "Az orvosi etika" címet adta. Bár könyvének jó része az orvosi etikettel foglalkozik, az azonban mégis kiderül, hogy az orvosokra valami más, lényegesen szigorubb erkölcsi normák vonatkoznak. Az általános etikai elvek, erkölcsi normák nem elégségesek az orvosi hivatással szemben támasztott elvárások kielégítésére. Az orvosi etika művelésének a szükségessége még ezután sem vált széles körű felismeréssé Magyarországon, hisz az előző orvosgenerációk kielégítőnek tartották az orvosi hierarchia csucsán lévő vezetők példájának követését, néhány általános orvosetikai-erkölcsi norma szigorú betartását és lelkiismeretük kontrollját. El kell azonban ismerni, hogy valójában a 60-as évekig oly túl nagy feladatokkal az orvosi etikának nem is kellett szembenéznie, még ott sem, ahol ilyen tudományág létezett. De függetlenül attól, hogy milyen szerepet játszott az orvosi etika az orvosi gyakorlatban, az egészségügyben megjelenő technikai forradalom kezdetéig, tisztelet és elismerés illeti a már elhunyt és a még velünk élő idős orvosok többségét, mert - bár eléggé sajátos módon ítélték meg az egyén erkölcsiségét - valóban volt lelkiismeretük, s azt a néhány erkölcsi szabályt, amelyet Hippokrátesz annak idején lefektetett, alapjában véve be is tartották. Azt is többen felismerték, hogy hivatásuk kötelezi őket az erkölcsi példamutatásra éppúgy, mint a hagyományos értékek őrzésére.

Ma a szocialista társadalmunk elveivel és céljaival összhangban lévő etika még kiforratlan, és így aligha mondhatjuk, hogy az általános etika szükségtelenné teszi a szaketikát, sőt elképzelhető, hogy éppen bizonyos szaketikáknak, mint például az orvosi etikának a kibontakoztatása, intenzív művelése segíti, ösztönzi majd az általános etika fejlődését is. A szilárd, megalapozott és a gyakorlatot is formálni tudó általános etika hiánya még inkább szükségessé tesz egy olyan diszciplínát, amely az egészségügyi ellátás erkölcsi világában tudományos megalapozottsággal orientál. értékel, érvel és magyaráz; amely elősegíti a jogalkotást, azt megőlti erkölcsi tartalommal, bírálja az elavult, merev jogszabályokat és törekszik az erkölcsi gyakorlat egységesítésére.

Az orvosi-egészségügyi etikának értékterjesztő és tudatformáló szerepe van, de mindekelőtt akkor, ha valós problémákkal foglalkozik, s azokat minden oldalról feltárja, elemzi és következtetéseit indokolja. A hippokratészi etika évezredekig formálta, befolyásolta a gyógyítással foglalkozók erkölcsiségét, ami megcáfolhatatlan bizonyítéka annak, hogy az erkölcsi tudat is formálható, s ha nem is mindig és nem is mindenki követi a kinyilatkoztatott "jó"-t, azért érdemes és kell vele foglalkozni. Az orvosi etikus felelőssége éppen abban van, hogy utat mutasson, orientáljon az erkölcsi értékek választásában.

Sokszor hangoztatjuk, hogy átmeneti időszakban élünk, az értékek válságban vannak, a régi értékeket sikerült lerombolni, újak meg-még nem alakultak ki. Az aki most él, az nem nyugodhat bele az értékek hiányába vagy bizonytalanságába. A beteget nem vigasztalhatja a gyógyítással kapcsolatos erkölcsi dilemmáinak a távoli jövőben ígért megoldása. De az orvostól sem várható el, hogy hivatásának erkölcsi értékeit a jogszabályok dzsungeljében keresse, különben is tudja, hogy bár a jogi szabályozásra szükség van, a jog sosem lesz adekvát az erkölcsi kérdések megoldására.

Az általános etika nem foglalkozhat az egészségügyi szolgálat olyan problémáival, amelyek például kimondottan csak a gyógyítással és az ápolással kapcsolatosak. Nem véletlen, hogy ma már számos országban az orvosi etika művelőiből, filozófusokból-etikusokból, és különböző szakértőkből álló bizottságok működnek a kormányok mellett, hogy igen érzékeny orvosetikai kérdésekben tanácsukkal segítsék a jogalkotást, a kormányzati döntéseket.

Az eddig elmondottak nem valószínű, hogy abszolút módon bizonyítanak a külön orvosi etika szükségességét. Azt azonban döntő érvnek tartom, hogy az egészségügyi ellátás színvonalának javításában ott tudunk legkönnyebben előre lépni, ahol nem szükséges különösebb anyagi beruházás. Gondolok itt a személyi kapcsolatokra, az emberek egymáshoz való viszonyára, a munkahelyi légkörre, az emberi jogok érvényesülésére, a bánásmódra, a hangnemre, az emberséges ügyintézésre és hasonlókra. Vagyis úgy vélem, hogy az orvosi-egészségügyi etika művelésével, a felvetett erkölcsi problémák megválaszolásával, tudományos módszerekkel kidolgozott értékorientálással csökkenteni lehet az erkölcsi konfliktusokat, enyhíteni a bizonytalanságot, növelni az egészségkultúrát, az egyén felelősségét saját egészségéért és közelebb hozni egymáshoz a beteget és az orvost.

Az orvosi technika hihetetlenül nagy fejlődése, a széles körű specializálódás, a megváltozott életformával járó betegségek nap, mint nap újabb és újabb erkölcsi dilemmát vetnek fel, s nem véletlen, hogy igen nagy az érdeklődés az orvosetikai előadások, kerekasztalok, kurzusok és publikációk iránt. A betegek éppúgy, mint az orvosok és a nővérek, tele vannak kérdésekkel, téves és sokszor egymásnak súlyosan ellentmondó nézetek-

kel. Egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy számtalan olyan döntést kell hozni az egészségügyben, amelynek nem szakmai, hanem etikai indikációja van!

Egy pillanatra sem feledhető, hogy az orvosok, nővérek és asszisztensek olyan emberekkel, többnyire beteg emberekkel, foglalkoznak, akik betegség miatt, a biztonságot és kényelmet nyújtó otthonuk hiánya miatt, kötelességük ellátásának kényszerű felfüggesztése és az intimitás hiánya miatt, szoronganak és félnek, kiszolgáltatva érzik magukat. Ezek az érzések semmiképpen sem hasonlíthatók az élet más területén tapasztalható negatív érzelmekhez. A közhivatalokban, áruházakban, javítóműhelyekben is kiszolgáltatva érezheti magát az ember, szoronghat és kétségbe eshet emberi méltóságának semmibe vételén; a sorozatos megaláztatás miatt, de mindez eltörpül és jelentéktelenné válik akkor, amikor életünk, egészségünk, testi épségünk, mozgásszabadságunk, jelenünk és jövőnk, emberi lényegünk forog kockán. Nem mintha az egyik megbocsátható lenne, a másik pedig nem, csupán arról van szó, hogy az utóbbinak egészen más dimenziója van. S ezt a dimenziót sokan és már régen felismerték, s nem véletlenül nevezték az orvoslást hivatásnak. A hivatás egyik fő jellemzője a közösség érdekének a szolgálata, ami pedig - ha tetszik, ha nem - valamiképpen igenis morális vállalkozás, humanisztikus küldetés is. S itt a szolgálat a helyes szó, nem pedig az egészségügyi szolgáltatás, amelyet magam is itt-ott elvéve már használtam. A szolgáltatásnak, mint bármely árunak, általában kikalkulálható ára, piaci értéke van. Mint ahogyan az emberi élet, méltóság, szabadság, önértékét sem lehet pénzben kifejezni, éppúgy lehetetlen a beteg embernek nyújtott szolgálat értékét mérhetővé tenni.

A fejlett országokban a 60-as évekkel kezdetét vette az orvosi etika reneszánsza. Komoly elméleti kutatások kezdődtek el akkor, hogy kielégítsék azt az óriási mértékben fokozódott igényt, amely az orvostudományban is lezajló biológiai és technikai forradalom hatására, az emberi jogok kérdésének előtérbe állításával felgymollett. A világ számos részén, orvosi egyetemeken vagy azoktól teljesen függetlenül és különállóan, orvosetikai intézetek, kutatóhelyek jöttek létre, világi és egyházi orvos(i)-egészségügy(i) etikai folyóiratok, könyvek, enciklopédiák jelentek meg. Nemzetközi kongresszusokat, konferenciákat tartottak és tartanak azóta is, amelyeket a közvélemény is hihetetlen érdeklődéssel kísér. Hogy a közvélemény szerepe egyébként mennyire fontos, azt mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy Nagy-Britanniában például a Brit Orvosi Társaság erkölcsi útmutatóját a közvélemény elé bocsátotta megvitatásra, mielőtt azt a Társaság Közgyűlése jóváhagyta volna.

Az orvosi etikának vállalnia kell az erkölcsi útmutatók kidolgozásának érdekében is az érdekkonfliktusok tudományos elemzését, s a konfliktusok feloldását elősegítő objektív kritériumok keresését. Ezt az általános etika nem teheti meg, de nem is feladata, hogy

az egészségügyben jelentkező érdek- és értékkonfliktusokra reagáljon. Nem létezhet igazán elfogadható és megbízható gyakorlat elméleti alapok nélkül, és sem az elmélet, sem a gyakorlat nem fogadhatja el azt a relativista álláspontot, hogy az egyik ember véleménye éppen olyan jó, mint a másiké. Ez még akkor is elfogadhatatlan, ha az ember a lelkiismeretére hivatkozva felmenti magát, mert a lelkiismeret által diktált cselekvési alternatívákat is szembesíteni kell a törvénnyel és az erkölcsi normákkal.

E rövid és eléggé általánosnak mondható eszmefuttatás után néhány példával szeretném bizonyítani, hogy igenis szükség van külön orvosi etikára.

Mint tudjuk, nem is olyan régen országos érdeklődést váltott ki a tatabányai orvosper, amire azért került sor, mert a vádolt orvosok nem tettek meg mindent egy koraszülött, feltételezeten károsodott gyermekért. Anélkül, hogy konkrétan elemezném a szóban forgó ügyet, mindenekelőtt azt a kijelentést kockáztatom meg, hogy ilyen perre nem igen kerülne sor, ha az orvosetikai kutatás, az orvosi etika orientáló képessége és jelentősége hivatatosan jobban támogatott és elismert volna. Már eleve nem születetett volna olyan jogszabály, amely ellentmond a józan észnek és nincs összhangban a kifinomult életmeghosszabbító és életfenntartó technikák korával. A károsodott csecsemők életben tartásának vagy meghalni hagyásának kérdése igen sok és érzékeny erkölcsi dilemmát vet fel. Gyakran kerül sor ellentétes és indulatokkal teli konfrontációkra még magas beosztású orvosok között is, ami aztán megmérgezi a légkört, feszültséget okoz az adott intézetben és természetesen kihat a betegellátásra is. Ezért a helyzetnek, ha nem is teljes egészében, de annak a tudományos kutatásnak a hiánya is oka, amelynek pontosan az lenne a feladata, hogy például ilyen kérdésekben vizsgálódjon, elemezzon, orientáljon, indokoljon és elfogadhatóvá tegyen egy egységes gyakorlatot. A súlyosan károsodott csecsemők életben tartása is elsősorban etikai kérdés. S ennek kapcsán foglalkozni kellene mindazzal a problémával, amely az ilyen csecsemők sorsának az alakulásával összefügg. A kérdés elemzésénél, megvilágításánál olyan, nem elhanyagolható kérdéseket kellene tisztázni, mint pl. a döntéshozatalt, vagyis azt, hogy ki vegyen részt a döntésben. Egyáltalán kié a döntés joga: az orvosé, a szülőké? Az egyik szülőé? Melyiké? Vagy éppenséggel a jogszabályé? Milyen és kinek az érdeke fűződik a statisztikai mutatókhoz? Hogyan és miért alakult ki egy statisztikai szemlélet? Összeegyeztethető-e a szocialista humánummal az emberi és az anyagi források olyan elosztása, ami jobban preferálja a szellemileg súlyosan károsodott újszülöttek bravúros életben tartását, mint mondjuk a megfelelő számú veseállomás vagy kardiológiai központ létesítését? Mennyit számít ebben a kérdésben a gyermekgyógyászok, szülészek és a szülők véleménye? És azoké az állampolgároké, akik fizetik a heroikus beavatkozásokkal megmentett, nem csekély számú, gyermek állami gondozását? Vajon nem lenne-e erkölcsös az erkölcsi prioritások tudományos kidolgozása?!

Mindehhez kapcsolódik az anyagi források elosztásának kérdése, amely nem függhet attól, hogy mit, mennyire tartunk értékesnek. Az elosztásnak alkalmazkodni kellene az erkölcsi prioritásokhoz, és főként akkor kellene erkölcsileg felháborodni, amikor a megmenthető egyszerű megmentésére sem adódik lehetőség az anyagi eszközök helytelen elosztása miatt, vagy amikor a szűkös lehetőségekre hivatkozva utasítanak el geriátriai beteget, akiknek még nincs szándékukban meghalni.

Kétségtelen azonban, hogy bizonyos források, lehetőségek mindig és mindenhol korlátozottak lesznek, nem lesznek elegendők az igények és a szükségletek kielégítésére. Ilyen esetekre azonban pontosan az orvosi etikának kellene kidolgoznia olyan elveket, vagy ha úgy tetszik kritériumokat, amelyek megkönnyítik annak eldöntését, hogy ki részesüljön a sok, jogosan rászoruló közül, a korlátozott, de sokszor életmentő eszközben vagy beavatkozásban. Nem ritkán találkozunk a gyakorló orvos, főleg az intenzíves, olyan erkölcsi dilemmával, ami például egy bizonyos életmentő eszköznek, mondjuk egy lélegeztetőgépnek a hiányából adódik. Több betegnek lenne szüksége a gépre, de gép csak egy van. Nem az orvosi etikának lenne-e feladata az ilyen jellegű döntés megkönnyítése valamilyen tudományos alapon kidolgozott és a közvélemény által is ismert és elfogadott kritérium vagy szelekciós rendszerrel? Mert végül is ki, vagy mi döntse el, hogy ki kapja a lélegeztetőgépet, ha az orvosi kritériumok vagy az ugynevezett orvosi indikációk azonosak?

Az, aki előbb jött? Az, akinek a nevét kisorsolják? Az, aki a legtöbbet tudja fizetni? Az, aki tisztességesen élt és dolgozott? Az, akinek családi körülményei a legjobban tudják biztosítani később a megfelelő otthoni gondozást? Az, aki fiatal? Talán a fiatalnak több joga van az élethez, mint az idősebbnek? Az, aki leginkább hajlandó az orvossal együttműködni? Vagy az-e, akinek sok gyermeke van? Vagy az-e, aki igen fontos és értékes munkát végez a társadalom számára?

S mindezzel kapcsolatban felmerülnek továbbá olyan kérdések is, hogy vajon nem kell-e megkérdezni a beteget, aki mondjuk súlyos égési sérülést szenvedett, arról, hogy ő kívánja-e az orvostól a maximális erőfeszítést, ami nem biztos, hogy sikeres lesz? Egyáltalán meddig terjed a beteg joga saját sorsának meghatározásában? Milyen mértékben és milyen körülmények között veendő figyelembe a beteg kívánsága, döntése? Vagy minden olyan kívánságot, döntést, ami nem egyezik az orvosával a betegség vagy más miatt fellépő zavarokkal, vagy hasonlóknak kell-e felfogni? A törvény által előírt maximális és végsőig történő orvosi erőfeszítés megkövetelése hogyan egyeztethető össze az ember önrendelkezési jogával? Ha nem az orvosi etikához tartozó kérdések ezek, akkor melyik diszciplína érdeklődési körébe vonhatók?

A példákat még a végtelenségig lehetne sorolni, s mindegy lenne, hogy az orvosi gyakorlat mely erkölcsi kérdését néznénk, mindegyikben azt tapasztalnánk, hogy még igen sok

minden tisztázásra, elfogadható válaszra vár. Ha például a szervtranszplantációt erkölcsi megközelítésben vizsgáljuk, akkor megint csak arra a következtetésre jutunk, hogy számos megválaszolatlan kérdés van még. Hazánkban lényegében csak a vesetranszplantációról beszélhetünk, de még ez is igen sok erkölcsi problémát vet fel. Nemcsak azt, hogy miért nincs több veseátültetés, miért nincs nagyobb érdekltség, együttműködési készség országszerte, annak ellenére, hogy olcsóbb az átültetés, s szinte minden szempontból előnyösebb, mint a dialízis, hanem például, hogy miért adjuk fel ezen a területen is az erkölcsi propagandát, a meggyőzést, holott pontosan az emberek altruizmusára apellálva tudjuk toborozni azt a sok ezer véradót, aki lehetővé teszi a szükséges vér- és vérkészítmények biztosítását? Vagy ez nem bizonyíték arra, hogy erkölcsi ráhatással is mozgósítani lehet embereket az önzetlen segítségnyújtásra? Nem képzelhető-e el, hogy az orvosi etikai vizsgálódások helyzetelemzések, ésszerű, tudományos érvek lényegesen tudnának javítani a helyzeten?

Legalább ilyen érzékeny kérdések vethetők fel az orvosi titoktartás, az emberen végzett kísérletek, az abortusz, a fájdalomcsillapítás, a betegtájékoztatás, a műhibák, a nyilvánosság, a bizalom, a kegyeletsértés, az orvosi beavatkozásokba történő beleegyezés etikai aspektusaival kapcsolatban is.

Befejezésül csak annyit, hogy amikor számtalan hazai és nemzetközi felmérés világosan bizonyítja, hogy a betegek értékítéletében legalább annyira fontos és meghatározó az egészségügyi ellátás embersége, mint a szakmai hozzáértés; amikor tudjuk, hogy óriási az érdeklődés az egészségügy kényes kérdéseinek konfrontációi iránt, s nem csekély a klinikusok részéről az igény arra, hogy orientálódni tudjanak időszerű erkölcsi kérdésekben, sőt amikor azt is tudjuk, hogy még a kódexekben rögzített normák is válhatnak az egyén szokásává, beidegződött cselekvésévé, akkor nem mondhatunk le az orvosi etika tudat- és magatartást formáló tudományáról. Alapvető kötelességünknek tűnik e filozófiai jellegű tudománynak az ember szolgálatába állítása, egészségügyi rendszerünk emberközpontu működésének segítése. S ez nem csak az egyik, hanem a legolcsóbb módja a medicina támogatásának.

EGÉSZSÉGÜGYI RENDSZEREK - ERKÖLCSI SZEMPONTBÓL^{*}

Jelen tanulmány - külön bizonyítás nélkül - abból indul ki, hogy az egészségügyi ellátáshoz való jog alapvető emberi jog, ezért [az egyes egészségügyi rendszerek aszerint ítélték meg, hogy mennyire adnak lehetőséget a lakosságnak ezen joga gyakorlására. E. Telfer nyomán elvileg háromféle egészségügyi rendszer különböztethető meg.¹]

1. A "laisser-faire"
2. A "liberális" (magántőkés)
3. A szocialista

A fenti három forma inkább csak elvi lehetőség, ideáltípus, mely a maga tisztaságában ritkán fordul elő, köztük számos átmeneti forma lehetséges. [Mégis a legtöbb ország egészségügyi rendszere a fenti formákból mozaikszerűen összeállítható,] ezért a "tisztá" formák értékelése segítséget nyújthat a konkrét egészségügyi rendszerek megítélésénél is.

A laisser-faire rendszer

[Tisztán laisser-faire rendszer az, amelyben az állam az egészségügyet teljes mértékben az állampolgárok személyes ügyének tekinti, s ezért abba csak a lehetséges legkisebb mértékben avatkozik be.

Az állami szabályozás ilyenkor legfeljebb bizonyos közegészségügyi, járványügyi stb. intézkedéseket jelent,] de hogy valaki hol, és milyen formában jut orvosi ellátáshoz, az szigorúan magánügynek minősül. Orvosi kezelésben csak az részesül, aki azt meg is tudja fizetni, a szegényekről semmiféle állami gondoskodás nem történik. Különböző jótékony-sági intézmények segítségével esetleg részesülhetnek egészségügyi ellátásban, de ez teljes egészében a véletlennek mulik, tudniillik, hogy jótékonykodnak-e az emberek, az illető társadalomban vagy sem. Alapvető jogok (mint amilyen az orvosi ellátáshoz való jog is) érvényesülése azonban nem függhet a véletlentől, ezért a laisser-faire rendszer erkölcsileg nem védhető.

A "liberális" (magántőkés) rendszer [az előbbtől csak annyiban különbözik, hogy itt a szegények un. szegényjogon, államilag szervezett, ingyenes egészségügyi ellátásban részesülnek. A tehetősebbek azonban teljesen megfizetik orvosi ellátásuk költségeit] (vagy közvetlenül vagy a nem kötelező biztosítási rendszeren keresztül).

^{*} A dolgozat megírásakor nagymértékben támaszkodtam E. Telfer (1) tanulmányára, különösen az egészségügyi rendszerek felosztását, ill. a magántőkés egészségügy értékelését illetően.

Érvek a "magántőkés" egészségügy mellett

Egy ilyen formában [az állami beavatkozás minimális és célzott, csak azokat érinti, akik valóban rászorulnak. Egyébként mindenki szabadon döntheti el, hogyan gondoskodik saját orvosi ellátásáról.] Ez növeli az egyének autonómiáját és ítélőkéességét. Mivel egészségügyi ellátásának költségeit mindenki teljes egészében megfizeti, ezért az egyén anyagiilag is érdekeltté válik egészsége fenntartásában, s ha felelőtlen életmóddal, egészségkárosító szokásokkal, egészségét veszélyezteti, ennek anyagi költségeit is ő, és csakis ő viseli. Ily módon tehát az állampolgárokat maximális takarékosagra ösztönzik, s jelentősen ki-fejlesztik bennük az egészségért való felelősség érzését, tudatosítják bennük azt a ténnyt, hogy az egészség érték, anyagi érték is.

Érvek a "magántőkés" egészségügy ellen

[A rendszer legalapvetőbb hibája, hogy az egészségügyet teljes mértékben a piaci viszonyoknak rendeli alá. Az orvos-beteg kapcsolat egyszerű kereskedelmi tranzakcióvá válik, melyben az egészséget megvásárolják, s abból minél többet képes valaki fizetni, annál jobb árut (annál több egészséget) kap.] Hogy valaki milyen ellátásban részesül, az nem attól függ, hogy mire van szüksége, hanem attól, hogy mit tud megfizetni. Hogy a szegények "szegényjogon" is megfelelő ellátást kapnak, csak látszólag oldja meg a problémát. Ugyanis mint Telfer rámutat, a szegény fogalma az orvosi ellátás vonatkozásában felettébb bizonytalan fogalom. Ma ugyanis a korszerű, magas színvonalu orvosi ellátás nagyfokú technikai felszereltséget és igen magas szinten kvalifikált szakembergárdát jelent. Bizonyos betegségek kezeléséhez pedig e feltételek oly koncentrált igénybevételére van szükség, mely még a mindennapi értelemben tehetősnak mondható személy anyagi lehetőségeit is meghaladja. Azt tehát, hogy valaki szegény-e vagy gazdag, sokkal inkább betegségének a jellege, mint "abszolút" anyagi helyzete dönti el. Bizonyos esetekben ezért a tehetősebbek is rászorulhatnak orvosi ellátásuk során állami hozzájárulásra. Magántőkés egészségügyben, némelyek (a nem "költséges" betegségben szenvedők) meg tudják fizetni orvosi ellátásuk költségeit, míg mások (a "költséges" betegségben megbetegedők) nem. Ez utóbbiakat, - mivel nincs a kezeléshez elég pénzük - vagy nem kezelik (de ez antihumánus lenne), vagy ha igen, akkor valaki más fizet helyettük (pl. az állam). De ekkor máris túlléptük a magántőkés rendszert, ahol a legszegényebbek kivételével mindenki magáért fizet. Mivel a modern medicina egyre költségesebb, ezért egyének számára egyre kevésbé megfizethető, így egyre kevésbé látszik a magántőkés egészségüggyel összeegyeztethetőnek. Igazságosabbnak tűnik egy olyan biztosítási rendszer, melynek keretében mindenki kötelezően hozzájárul az egészségügyi költségek fedezéséhez, de ez már definíciószerűen nagyon közeledik a szocialista egészségügyi rendszerhez.

A szocialista egészségügy

Alapvető jellemzője az állami egészségügyi ellátás. Minden állampolgár adók formájában kötelezően hozzájárul az egészségügy fenntartásához, és ily módon a biztosítottak teljes körűvé válik (népbiztosítás). Tisztán szocialista egészségügyben magánegészségügy nincs, az egészségügyi ellátás minden formáját az állami egészségügyi szolgálat biztosítja. A fejlett tőkésországok egészségügye általában a magántőke és az állami egészségügyi ellátás valamilyen keveréke. A szélsőséges esetet az angol egészségügy jelenti, mely ún. szocialisztikus egészségügy, amelyben az állami egészségügyi szolgálat mellett, (melynek finanszírozásához minden állampolgár kötelezően hozzájárul) azzal párhuzamosan kiterjedt magán egészségügy létezik. A tisztán szocialista egészségügyhöz a szocialista országok állnak a legközelebb, de általában - bár a tőkésországokénál természetesen jóval kisebb mértékben -, ezen országokban is létezik a magánorvoslás ilyen vagy olyan formája.

Érvek a szocialista egészségügy mellett

A létező egészségügyi rendszerek közül az ellátási forma biztosítja a legnagyobb egyenlőséget. Mivel minden állampolgár részt vesz az egészségügy finanszírozásában, ezért nagy összegek koncentrálnak az állam kezében, melynek így tervszerű elosztásra nyílik lehetősége. Az egészségügy tervszerű egységes fejlesztése leginkább állami egészségügyi rendszer esetén valósulhat meg. Központilag (államilag) szervezett egészségügy mellett könnyebb egészségügyi szempontokat az egészségügytől távolos területeken érvényesíteni. Ennek azért van jelentősége, mert az élet- és munkakörülmények, sportolási lehetőségek, stb. általában sokkal jobban befolyásolják az egészségi állapotot, mint az orvosi ellátás színvonala. Mint Peter O'Neill rámutat, egy területi sportcentrum létesítése esetleg mélyrehatóbb változásokat idéz elő a terület lakosainak egészségi állapotában, mintha a sportcentrum helyett pl. egy kórházat létesítenénk.² A korszerű medicina ezért a hagyományos, tűzoltó jellegű ún. kuratív szemlélet helyett egyre inkább a megelőző, preventív jellegű orvoslás mellett foglal állást. Ennek a szemléleti változásnak azonban mélyreható gyakorlati konzekvenciái vannak.

Míg ugyanis a kuratív medicina passzív, melyben az egészségügyi intézmény (vagy orvos) csak várja, hogy a már megbetegedett személy felkeresse, addig a preventív medicina aktív magatartást jelent, melyben az egészségügy keresi meg a lakost (még akkor is, ha az egészségesnek érzi magát) és igyekszik kiszűrni már a betegségekre hajlamosító állapotban, lévőket is. Bár a preventív módszer kezdetben nagyon munka- és költségigényes, hosszú távon valószínűleg olcsóbb és orvosilag is jobb eredményt produkál, hiszen egy betegség kialakulásának megakadályozása az egészség teljes 100 %-os megőrzését jelenti. Míg egy már kialakult betegség gyógyítása legnagyobb gondossággal és a legkorszerűbb, legköltségsébb technika alkalmazásával is ritkán eredményez, tökéletes, maradék nélküli gyógyulást.

A prevenció elve - mely egyben a szocialista egészségügy egyik alapelve is - azonban a gyakorlatban akkor valósítható meg, ha az egészségügy mindenki számára korlátok nélkül hozzáférhető. Mivel a hozzáférhetőség egyik eleme az egészségügy ingyenessége, ezért tisztán szocialista egészségügy, csak a teljes ingyenesség alapján képzelhető el. Ma még az ingyenesség a szocialista országokban sem teljes, általában térítést kell fizetni a gyógyszerért, gyógyászati segédeszközökért stb. A legtöbb tőkésországban a biztosítottak számára sem ingyenes az egészségügyi ellátás, mert a biztosító intézetek az orvosi költségeknek általában csak egy bizonyos részét fizetik, térítik vissza. Ezen részleges visszatérítés célja az orvoshoz fordulás mérséklése. Mivel teljesen ingyenes egészségügyi ellátás esetén semmiféle mérséklő hatás nem érvényesül, ezért sokan a szocialista egészségügyet tulságosan pazarlónak tartják, hiszen a betegeket az egészségügy felesleges igénybevételére ösztönzik. Valójában azonban minden olyan intézkedés, mely bármilyen módon akadályozza a beteg orvoshoz fordulását, a modern preventív szemléletű medicina elveivel ellentétes. A prevenció ugyanis nem csupán a betegségek megelőzését jelenti, (primer prevenció) hanem a már kialakult betegség lehető legkorábbi diagnózisát és kezelését is (szekunder prevenció).³ Ennek eléréséhez azonban az szükséges, hogy a betegek bármiféle betegségre utaló tünet jelentkezésekor azonnal forduljanak orvoshoz. Ez jelentősen javítja a gyógyítás lehetőségeit és hatásfokát, lerövidítheti a gyógyulás idejét, tökéletesebb rehabilitációt eredményezhet stb. Így valószínűleg közgazdasági szempontból is hasznos. Néhány banális betegséget illetve tünetet leszámítva (pl. egy egyszerű nátha) azonban a laikustól nem várható el, hogy tüneteinek orvosi jelentőségét képes legyen objektíve értékelni. Ez kizárólag a szakember, az orvos feladata lehet. Azt pedig, hogy a betegek panasz esetén, (de bizonyos időközönként, még panasz nélkül is!) orvoshoz forduljanak, a megfelelő egészségnevelés mellett csak a teljesen ingyenes, mindenki számára korlátozás nélkül hozzáférhető egészségügyi ellátás segítségével lehet biztosítani. Ez persze bizonyos értelemben növeli az egészségügy igénybevételét, (és költségeit) más oldalról azonban jelentősen csökkenti, hiszen a jól végzett preventív tevékenység mellett számos betegség gyakorisága csökken.

Ha azonban az igénybevétel így módon összességében nőne is, ez semmiképpen nem jelentene végtelen igényeket (mint ahogyan azt néha állítják), hiszen egy egészséges embernek semmiféle objektív érdeke nem fűződik ahhoz, hogy az egészségügyet feleslegesen igénybe vegye, pusztán azért, mert az ingyenes. A valóságban kétségtelenül előforduló felesleges orvoshoz fordulást jóval inkább a betegek hiányos ismereteinek, mint önzésének vagy kapzsiságának tudhatjuk be. A megoldás itt csak az egészségnevelés lehet. A jelentősebb probléma azonban még ma is az, hogy sokan nem fordulnak időben orvoshoz. Ezt bizonyítja, hogy az ingyenességet a legjobban megközelítő szocialista egészségügyben is a tényleges és az un. nyilvántartott morbiditás között jelentős különbség van (becslések szerint a rej-

tett szükséglet a regisztráltak 40-70 %-át is eléri,⁴ ami azt bizonyítja, hogy még nagy azoknak a száma, akik nem fordulnak orvoshoz, pedig szükségük lenne rá. Ezért kimondható, hogy minél inkább közeledik egy egészségügyi rendszer a "tisztán" szocialistához annál jobban megfelel a korszerű preventív szemlélet elvének. Felmerül azonban az a kérdés, hogy ha a fejlődés egy adott szakaszában az egészségügyi rendszer kapacitása, a fenti elv maradéktalan megvalósítását még nem teszi lehetővé, akkor hogyan történjék a szelekció a rászorulóknak között? A kérdés megválaszolásához segítséget nyújthat a szükséglet (a beteg indokolt, szakemberek által is reálisnak tartott elvárásai) és az igény a beteg túlzott (orvosilag nem teljesen indokolt) elvárásai fogalmának a megkülönböztetése. Kétségtelen, hogy a két fogalom határa nem húzható meg szigorúan, és az egészségügy fejlődésével holnap szükségletté válhat, amit ma még csak igénynek tartunk. Országunként és időszakunként változhat tehát a szükséglet és az igény közötti határ, de adott fejlettség mellett ilyen megkülönböztetést az egészségügy kapacitásának korlátozottsága miatt kényszerűségből tennünk kell. A kérdés konkrét megoldása nyilvánvalóan konkrét szakmai kérdés. Általánosságban csak annyit lehet mondani, hogy minél inkább vonatkozik egy elvárás az orvosi ellátás körülményeire, nem akut szükség esetén a gyorsaságára, az orvos-beteg kapcsolat intimitásának fokára stb. annál inkább tekinthető igénynek. Hangsúlyozni kell azonban, hogy éles határt a szükséglet és az igény közé nem lehet húzni, hiszen pl. a beteggel való pszichológiai törődés vagy az ellátás nyugodtabb, "kényelmesebb" formája, egyszerűen az orvosi ellátás "mellékkörülményei" kivétel nélkül mind a gyógyítás fontos (sőt, bizonyos kórformák esetén szinte kizárólagos!) tényezői lehetnek. Mivel azonban a fenti különbségtételre a gyakorlat még rákényszerül, így kiindulópontként elfogadható az az elv, hogy korlátozott kapacitású egészségügyi ellátás esetén is feltétlenül törekedni kell a fenti értelemben vett szükséglet maradéktalan, korlátok nélküli és ezért csak teljesen ingyenesen elképzelhető kielégítésére. Ami az igény kielégítését jelenti, itt az a kérdés merül fel, hogy ha általánosan az "igény" a fejlődés egy adott szakaszában kielégíthetetlen, akkor szabad-e lehetőséget teremteni arra, hogy néhányan valamilyen módon (pl. anyagi ellenszolgáltatásért) az igényeiket is kielégíthessék, vagy pedig az egyenlőséget, mint értéket szem előtt tartva, senkinek sem szabad lehetővé tenni a szükségleteken túlmenő elvárásai kielégítését. Ha az első megoldást fogadjuk el, nagyon élesen felvetődik az a kérdés: szabad-e a piaci törvényeket az egészségügy területén - ha mégcsak az igények szintjén is - érvényesülni engedni. Megengedhető-e morálisan, hogy a gazdag, ha csak az igényeit is, jobban kielégíthesse, mint a szegény?

Véleményem szerint ha az egalitárius megoldáshoz ragaszkodunk (nem engedjük meg a gazdagoknak igényeik kielégítését), ettől a szegényebbek ellátása még nem javul. Ha azonban megteremtjük a feltételeket arra, hogy a gazdagabbak intézményesen, az állami egészségügyi ellátás keretei között, s így ellenőrizhetően, anyagi ellenszolgáltatásért igényeiket is

kielégíthessék, és az ellenszolgáltatás összegét úgy állapítjuk meg, hogy az több legyen, mint az igények kielégítésére fordított összeg, a fennmaradó "hasznát" pedig az alapvető szükségleteket kielégítő, és ezért teljesen ingyenes egészségügy fejlesztésére fordítjuk, akkor ez a forma mindenki számára hasznosabb mint a szigorúan egalitárius. (Hisz ily módon lehetővé tesszük, hogy a gazdagabbak pénzüket ne csak egyéb luxusra, hanem az egészségügyre is költthessék, ezért több pénz folyhat be az állami egészségügybe, mintha a fenti lehetőséget törvények által kizárjuk).

Mégegyszer hangsúlyozni kell, elvileg az egészségügy területén mindenféle szelekció helytelen és végső soron igazságtalan, ezért a fenti forma csak átmeneti megoldásként fogadható el, mindaddig, amíg az egészségügy kapacitása lehetővé nem teszi az egészségügy minden formájához mindenféle korlátok nélkül történő hozzájutást. A szocialista egészségügy és egyben a modern pereventív medicina elvének csakis ez utóbbi felelhet meg. Vannak, akik azt állítják, hogy a szocialista egészségügy, sőt mindenfajta kötelező jelle-gű társadalombiztosítás igazságtalan. Mai ismereteink szerint, ugyanis az egyén magatartása, szokásai, szenvedélyei, életvitele stb. nagymértékben meghatározzák egészségi állapotát.

Sade szerint azonban a fejlett országok pl. az USA halálozási statisztikája szerint a halálokok nagyrésze (az USA-ban 67 %-a) olyan betegségek következménye, melyek a túlzott alkoholfogyasztással, dohányzással, túltápláltsággal kapcsolatosak, vagyis kialakulásukban az egyéneknek komoly felelőssége van.⁵ Ha viszont az egyének jelentős mértékben maguk is felelősek egészségi állapotukért, betegségeikért akkor - szól az érvelés - minden olyan egészségügyi rendszer, melyben mindenkinek egyaránt részesednie kell az egészségügy fenntartásának költségeiből, tulajdonképpen a saját egészségéért felelősséget érző, józan, egészséges életmódot folytató emberekkel fizeteti meg, az egészségükkel nem törődő, sőt azt egészségkárosító szokásokkal tönkretévő felelőtlen személyek kezelésének a költségeit. Márpedig nem igazságos, hogy mások felelőtlenségéért vétlenek fizessenek. Ehhez kapcsolódik egy másik vád is, tudniillik, hogy a szocialista egészségügy tulságosan paternalisztikus. Általában is, ha az állam gondoskodik a lakosság alapvető igényeinek a kielégítéséről (pl. az egészségügyről), akkor az az egyénekben a gyermeki felelőtlenség állapotát alakíthatja ki, mert úgy érezhetik: dolgaik egy részével (pl. egészségükkel) nekik már nem kell törődniük, mert törődik helyettük valaki más (az állam). Ez az egészségügy területén segíthet kialakítani egy új mítoszt, az orvostudomány mítoszáét, mely szerint egészségének a fenntartásában az egyénnek semmi szerepe nincs, az orvosi problémákat csak az egészségügy, illetve az orvostudomány oldhatja meg, az orvostudomány pedig mindenre képes. Akár a beteg közreműködése nélkül is meg tudja oldani annak egészségügyi problémáit (pl. gyógyszerrel megszüntetheti az idegességet, az elhízást, gyógyszerrel megelőzheti az infarktust stb). Egy ilyen szemlélet tehát teljesen kikapcsolja az egészségéért való egyéni felelősséget.

Ami az első vádat illeti, az természetesen nem tagadható, hogy az egyénnek jelentős szerepe van egészsége fenntartásában, azt életmódjával befolyásolni tudja. De azt is látni kell, hogy az életmód nagyrészt mégis a társadalom adta lehetőségek által meghatározott, s csak ezen lehetőségtartományon belül mozoghat az egyén, amikor ezt vagy azt az életmódot választja. Ha tehát a társadalom - mint egész - az egyik legjelentősebb tényező a betegségek kialakításában, akkor ésszerű, hogy a védekezés is társadalmi méretekben szerveződjék. Ez persze nem jelenti azt, hogy egészségneveléssel stb., ne lehetne az egyes egyéneket is motiválni egészségesebb életmód kialakítására. Megfelelő árpolitikával például, és az így nyert haszonnak az egészségügy megfelelő részébe való visszaáramoltatásával esetleg még azt is el lehet érni, hogy az egészségkárosító életmódot folytató (pl. dohányzó) jobban járuljon hozzá az egészségügy bizonyos szféráinak a finanszírozásához, hiszen statisztikailag valószínű, hogy ezen intéznék nyeket ő jobban igénybe fogja venni. Ami a második vádat illeti (a paternalizmust) a központi, államilag garantált igénykielégítésnek valóban van infantilizáló mellékhatása, mely azonban mégis sokkal kisebb rossz, mint amekkora előny, hogy bizonyos alapvető igények általánosan kielégítést nyernek. Mivel azonban magas színvonalu egészségügy a lakosság aktív részvétele nélkül nem érhető el, (ez a szocialista egészségügy egyik deklarált alapelve is), ezért az "orvostudomány mitosza" ellen mindenképpen küzdeni kell, egyrészt egészségneveléssel, másrészt pedig úgy, hogy kiszélesítjük a részben már meglévő intézményes lehetőségeket arra, hogy a lakosság jobban beleszólhasson saját egészségügyi ellátásába, hogy az orvos megfelelő visszacsatolást kaphasson a betegről saját munkájára vonatkozóan.

JEGYZETEK

- 1 Elizabeth Telfer: Justice, Welfare and Health Care. Journal of Medical Ethics Vol. 2. no.3. 1976. p. 1071.
- 2 Peter O'Neill: Health-Crisis 2000 1983. World Health Organization
- 3 Fülöp Tamás: Egészségügyi szervezéstan Medicina Könyvkiadó, Bp. 1978. (154. old.)
- 4 Társadalomorvostan és egészségügyi szervezés. (Szerk: Dr. Aczél György és Dr. Simon Tamás) egyetemi jegyzet Bp. 1983. (II.köt. 467. old.)
- 5 Robert M. Sade: Medical Care as a Right: A Refutation. New England Journal of Medicine Vol. 285. no. 23. p. 1288, dec. 2. 1971.

POLITIKAI GAZDASÁGTAN SZEKCIÓ

CSEREARÁNYOMLÁS-KONTRA TARTÓS GAZDASÁGI EGYENSÚLY

A cserearányromlás, mint fogalom a szakmai közvéleményben teljességgel ismert. Ezért a fogalom elemzése helyett arra teszünk kísérletet, hogy - legalább vázlatosan - bemutassuk a tartós cserearányromlás hatását egy nyitott gazdaságra; jelen esetben hazánk gazdaságára.

Mielőtt azonban a téma elemzésébe kezdenénk, szükségesnek tartjuk a cserearányromlás szerepét, megítélését illetően saját álláspontunk megfogalmazását.

A cserearányromlás valójában okozat: a világgazdaság 1973 karácsonya után megváltozott értéktételének következménye. Az olajárrobbanás, majd az azt követő alternatív energiahordozó- és nyersanyag-áremelkedés cserearányváltozást okozott, s (sokak akkori véleményével szemben) nem is átmeneti hanem tartós változást. A cserearányváltozás a jelentős energiahordozó- és nyersanyagexportőrök számára valójában cserearányjavulást, ezeknek az anyagoknak nettó importőrei számára pedig cserearányromlást eredményezett. A fejlett technikát megtestesítő termékeket jelentős arányban exportáló országok néhány év után vissza tudták állítani korábbi cserearányaikat. A cserearány, illetve ennek tartós változása a világpiac értéktételét jelenti, s mint ilyen objektív kategória, mindenkire egyaránt érvényes mérce. Ha pedig a mindenkori cserearányokat objektívnek tekintjük, akkor az a legracionálisabb cselekvés, ha erőforrásainkat e mércéhez való minél jobb és gyorsabb alkalmazkodásra mozgósítjuk.

Az előbbiekből kiindulva alapjaiban helytelennek tartjuk azt a nézetet, mely a gazdasági problémáinkért a cserearányromlást teszi felelőssé. A valódi "felelős" tulajdonképpen a cserearányváltozás mibenléte felismerésének késése, illetve az ebből szükségszerűen következő elkésztettség, s vontatott alkalmazkodás. Azok az országok, melyek időben felismerték a változások lényegét, s erejüket ennek megfelelően az alkalmazkodásra összpontosították, mára már lényegében "megemésztették" ezt a kedvezőtlen hatást. A "tétovázó" országok viszont még ma is az alkalmazkodás gyötrelmeinek fázisában tartanak. Az időben való reagálás politikailag is előnyösebb lett volna, hiszen - ebben az esetben - az alkalmazkodás feszültségei keleten és nyugaton egyidőben jelentkeznek. A reagálások megkésztettsége miatt azonban nálunk az alkalmazkodás még csak most vált ki feszültségeket, miközben az időben alkalmazkodó országok politikai, gazdasági helyzete már stabilizálódott.

A világgazdaságban bekövetkezett változások nyomán egyes termékek árainak robbanásszerű változása hazánk gazdasági sajátosságai miatt valójában hirtelen és nagymértékű

cserearányomlást eredményezett. Mértékét jól jellemzik a következő adatok: ha az 1970-es cserearányainkat 100-nak vesszük, akkor 1983-ban a cserearánymutató már csak 77, vagyis ezen időszak alatt a világpiac 23 %-kal leértékelte a külkereskedelem után realizálódó magyar munkát. Abszolút adatokkal mérve a cserearányomlást, az ebből származó eddigi veszteségeink meghaladják az 500 milliárd forintot, ami majdnem egy év teljes nemzeti jövedelmével egyenlő, illetve ez az összeg nagyobb, mint az ország II. világháborús anyagi vesztesége. Ugy gondoljuk, hogy ez a néhány adat plasztikusan érzékelteti a cserearányomlás miatt elszenvedett veszteség nagyságát. A probléma súlyossága még jobban érzékelhető, ha figyelembe vesszük azt, hogy az eddigiekben foganatosított intézkedéseink legfeljebb lassítani tudták ezt a tendenciát, megállítani nem.

A cserearányomlás közvetlen hatásaként jelentős külkereskedelmi mérleghiány keletkezett, amit külföldi hitelek felvételével próbáltunk orvosolni. Az árányváltásokat a gazdaságpolitika hosszú ideig átmenetinek tartotta és emiatt 1978 végéig a megszokott fordulaton tartotta a gazdaságot, miközben a külkereskedelmi mérleghiány még súlyosabb méreteket öltött. Ez a körülmény tette indokoltá az MSZMP KB 1978 decemberi határozatát, mely a külgazdasági egyensúly helyreállítását jelölte meg legfontosabb célként. Mivel 1974 óta nem következett be a népgazdaság hatékonyságának olyan számottevő javulása, ami a cserearányvesztés miatt kieső jövedelmeket pótolni tudná, ezért a külgazdasági egyensúly javítását csak a belső felhasználás erőteljes csökkentésével lehetett megvalósítani. Ez pedig szükségszerűen azt eredményezte, hogy a cserearányomlás, a külgazdasági egyensúly megbomlása a belső egyensúlyt is felborította.

A fentiek miatt nagyon erőteljes exportkényszer nehezedik a gazdaságra, melyet talán az "exportálni minden áron" kifejezéssel lehetne legegyszerűbben érzékeltetni. Ez kényszerhelyzet szülte válasz, de azt is látnunk kell, hogy ez egy olyan belgazdasági szituációt eredményez, aminek tartós fennmaradása valójában stratégiai célunkat: az egyensúly tartós megteremtését veszélyezteti. Ebben a helyzetben - a választott gazdaságpolitikát figyelembe véve - az a feladat áll gazdaságunk előtt, hogy az exportnak az importon túl a jelentős adósságszolgálat fizetéséhez szükséges konvertibilis devizamennyiséget is fedeznie kell. Ugyanakkor a belföldi piacot is el kell(ene) látnia a szükséges mennyiségű áruval. Ugy tűnik azonban, hogy gazdaságunk érték- illetve jövedelemtermelő képessége nem elég e kétirányú kötelezettség teljesítéséhez, s emiatt együtt kell élnünk a belső egyensúlyhiánnyal.

A cserearányomlás eddig vázolt hatásai közvetlenek, keményen hatnak a gazdaságra. A magyar munka világpiaci leértékelődésének azonban vannak olyan hatásai is, melyek át-
tetelesebben hatnak, jóllehet - megítélésünk szerint - semmivel sem veszélytelenebbek, mint a direkt hatások. Utóbbiakhoz a következőket soroljuk:

- A fokozott exportkényszer a világpiacon, tehát objektív okok miatt bekövetkező cserearányromlásra is leértékeli a magyar munkát. Ez alatt azt értjük, hogy az "exportálni minden áron" kényszere miatt valójában annyiért kell eladnunk, amennyiért éppen megveszik az árut. Arra tehát nem is gondolhatunk, hogy taktikai, üzletpolitikai módszereket alkalmazzunk, mivel az adósságszolgálati teher miatt multhatatlanul szükségünk van időközönként meghatározott mennyiségű konvertibilis devizára.

- A cserearányromlás és a felvett hitelek visszafizetési kötelezettségei miatt nem használhatjuk fel belföldön a megtermelt nemzeti jövedelem teljes egészét. Ugyanakkor a fel nem használható részt megtestesítő áruk termelése közben is keletkezett jövedelem, amit tulajdonosaik belföldön kívánnak elkölteni, de nincs a piacon megfelelő mennyiségű anyagi jószág. A hiányt fedező importra az alkalmazott gazdaságpolitika miatt egyáltalán nincs lehetőség. A belső piac egyensúlyán örködő gazdaságpolitikának tehát egyetlen alkalmazható eszköze marad az egyensúly formális fenntartására: a permanens áremelés, illetve a vállalatok esetében a ma már teljes joggal túlzottnak mondható jövedelemelvonás. Amennyiben ez az összefüggés igaz, akkor ebből levonható az a következtetés, hogy a cserearányromlás időszakában a belföldi inflációt lehetetlen fölszámolni.

Előbb az egyensúly formális fenntartásának egyetlen alkalmazható eszközeként az áremelést jelöltük meg. Elméletileg azonban szóba jöhetnek még egyéb módszerek is. Pl.:

- A jövedelemtulajdonosok megtakarítási hajlandóságának fokozása. Ezt azonban reálisan a jövedelemtulajdonosok egyik csoportjától sem várhatjuk el. A lakosság látva az inflációt, nem fokozza megtakarításait. A vállalatok sem tartalékolnak pénzt, mert azt az utóbbi években - különböző címeken, egy-egy alkalommal még visszamenőleges hatállyal is - elvonta tőlük az állam. Az állam sem folytathat szufficites költségvetési politikát, mert nagyon sok égető probléma vár megoldásra a népgazdaságban.

- Aktiv árfolyampolitikával küzdhetünk az infláció azon része ellen, ami ún. importált infláció. Az árfolyampolitika valójában azonban "Janus-arcú" gazdaságpolitikai eszköz. Amennyiben ugyanis az inflációt tartjuk a fő ellenségnek, akkor a nemzeti valutát felértékelő politikával rontjuk a vállalatok exportérdekeltségét. Ha viszont az exportösztönzést akarjuk vele elérni, akkor a valuta leértékelés óhatatlanul erősíti a belső inflációt. Bármelyik óhajtott cél elérésére is kívánjuk felhasználni az aktiv árfolyampolitikát - rövid időn belül negatív hatását is érezhetjük.

Az árfolyampolitika exportösztönző hatásával kapcsolatban szükségesnek tartjuk megjegyezni: amennyiben az export növelése műszaki versenyképtelenség miatt ütközik akadályba, akkor ezen a helyzeten a valuta leértékelése nem tud eredményesen változtatni. Exporttermékeink jelentős részénél sajnos ez a gond.

A cserearányromlás miatt tehát időről-időre rákényszerülünk az áremelésre, melynek legfőbb célja a belső piaci egyensúly - legalább formális - fenntartása. A sorozatos áremeléseknek valójában van egy másik nem kevésbé fontos célja is: az exportáralap bővítése. Ez utóbbi is gyakran szerepel az áremelések indokaként, pl. a hus, étolaj, kenyér (gabona), alumínium esetében. Az ilyen típusú áremeléseknek az infláción túl is van negatív hatásuk, jöllehet a sorozatos áremelések irritálják a fogyasztókat, ugyanakkor alig haladunk egy korábban megfogalmazott fontos célunk, az értékarányos árrendszer megteremtése felé. A fenti indítéku áremeléseknél ugyanis nem a támogatás mértéke, illetve annak csökkentése a döntő kiválasztási szempont, hanem az exportálhatósága. Az élelmiszer áremeléssel kapcsolatban egy másik problémát is felvetünk: miközben létrehoztunk egy világszínvonalu mezőgazdaságot, lakosságunk ennek pozitív hatását az áralakulásban kevésbé érzékeli, jövedelméből mindmáig viszonylag magas hányadot kell élelmiszerekre költeni.

- A cserearányromlás következtében a belső egyensúlyt tehát csak permanens áremeléssel lehet formálisan fenntartani. Ez a kényszerű gyakorlat viszont oda vezet, hogy a népgazdaságban - a világpiaci áralakulástól függetlenül, sőt esetenként annak ellenére - folyamatos az infláció. Emiatt a társadalom azon csoportjai, melyek objektív helyzetüknél fogva pl. életkor, családi helyzet, kevésbé, vagy egyáltalán nem konvertálható szakmai képzettség stb. miatt nem tudnak kiegészítő jövedelemhez jutni, kénytelenek egyre romló életfeltételek között élni.

Az MSZMP KB 1978. decemberi határozata óta a gazdaságpolitika elérte alapvető célját, az ország fizetőképességének megőrzését, és ez nem kis eredmény. Látnunk kell azonban, hogy ezt csak úgy tudtuk elérni, hogy a gazdaság belső egyensúlytalansága fokozódott. Az egyensúlyhiány fokozódása és az ebből adódó veszteségek alapvetően az alkalmazott győgmód szükségyszerű mellékhatásai. Az 1979-től alkalmazott gazdaságpolitikát az jellemzi, hogy alapvetően csak az elosztási szférában jelentett változást, nevezetesen csökkentette a vállalatok és a lakosság jövedelmét, illetve fokozta a társadalmi tiszta jövedelem központosítását. A reálszféra alkalmazkodása lényegében kimerült a növekedési ütem jelentős csökkenésében, a termelési strukturában azonban alig érezhető a pozitív irányu elmozdulás. Amennyiben viszont a reálfolyamatok nem alkalmazkodnak a világgaazdasági igényekhez, akkor az ujratermelés egyéb szféráiban már nem lehet ezen a helyzeten érdemlegesen változtatni. Ugy véljük, hogy a szabályozórendszernek 1985 januárjában életbeléptetett továbbfejlesztése is csak akkor lehet sikeres, ha kiváltja a termelés hatékonyabbá válását, világszínvonalu termékek gyártásának megindulását, illetve ezen termékek körének bővítését. E szempontból vizsgálva az új szabályozórendszert, azt mondhatjuk, hogy igazán most sem kerülnek a vállalatok innovációs kényszerbe, illetve kevés vállalatnak lesz meg a fejlesztéshez szükséges erőforrása. Őszintén reméljük, hogy a módosult gazdasági kör-

nyezet hatékonyabb tevékenységre ösztönzi vállalatainkat és ezáltal a népgazdaságunk - saját korábbi eredményeihez képest - előbbre lép. Ma azonban még korai lenne véleményt nyilvánítani arról, hogy e remélt javulás világpiaci pozícióink erősítéséhez is elég lesz-e. Jóllehet erre mulhatatlanul szükségünk lenne, mert "külgazdasági kapcsolataink tükrözik a legvilágosabban, s - kimondhatjuk - legkönnyörtelenebb formában társadalmunk teljesítőképességét, kihívásaink természetét, országunk jövőjét megalapozó válaszadásaink célszerűségét."¹

A gazdaságpolitikánk, ha megkésve is, de reagált a világgazdasági kihívásra. Látnunk kell azonban, hogy a mára megteremtett külső és belső egyensúly nagyon törekeny, egy előre nem látható külső változás könnyen semmissé teheti. Mi indokolja, hogy a létrejött egyensúlyt törekenynek tartjuk? Helyzetünket reálisan szemlélve a következőt kell megálapítanunk: -

- A konvertibilis elszámolású külkereskedelmi aktivumot alapvetően nem a hatékony export fokozásával, hanem az import adminisztratív korlátozásával értük el.
- A konvertibilis fizetési mérleg egyensúlyban tartása még mindig újabb hitelek felvételét igényli.
- A rubel számolású külkereskedelmi egyenlegünk tartósan deficitese, mert a cserearányromlás ebben a relációban csak most kezdi éreztetni igazán a hatását.
- Belföldön a kereslet-kínálat egyensúlya csak formális, mert ezt jövedelemelvonó, illetve áremelő intézkedésekkel mesterséges uton "állították elő".

Az előbbiek alapján úgy hisszük, joggal mondhatjuk azt, hogy a mostani egyensúlyunk nagyon labilis, s amíg a cserearányromlás folyamatát nem tudjuk megszüntetni... az is marad. Nincs olyan ügyes gazdaságpolitika, mely a cserearányromlás miatt elvesztett jövedelmet pótolni tudná. Ezért állítjuk azt, hogy a cserearányromlás és a tartós gazdasági egyensúly egymást teljességgel kizáró fogalmak. Ebből következik, hogy a cserearányromlás felszámolása nélkül - ha van is egyensúly, ez mindig csak formális lehet.

A gazdaság jelenlegi helyzetéből csak akkor tud tartósan kimozdulni, ha nem tüneti kezelést alkalmazunk, hanem az ide vezető alapvető okot számoljuk fel. Ez az ok - reméljük az eddigiekből kiderült -, az 1973-ban kezdődő világgazdasági folyamatok lényegének késői felismerése, s ebből következően az elkésett, mindmáig vonatottan előrehaladó alkalmazkodásunk. Az 1979-től folytatott gazdaságpolitika azért nem eredményezett minőségi változást a gazdaság állapotában, mert a cserearányromlást nem tudta hatékonyan ellensúlyozni. Márpedig, ha az alapvető ok fennmarad, akkor a legrafináltabb gazdaságpolitika is legfeljebb csak a helyzet további súlyosbodását tudja elkerülni, magát a borotvával való tancólast nem.

"A magyar társadalom és gazdaság jövőbeli fejlődésének egyik kulcskérdése tehát éppen az, hogy milyen mértékben tudjuk átállítani - a piaci versenyképesség és jövedelmezőség szempontjainak figyelembe vétele mellett - az utóbbi évtizedekben fokozatosan, majd a 70-es években radikálisan leértékelődő gazdasági szerkezetünket."²

Mit kellene tennünk a cserearányromlás megszüntetése érdekében? Tételesem sok mindent fel lehetne, s kellene sorolni a megváltoztatandó dolgok közül. Erre azonban terjedelmi korlátok miatt nincs lehetőség. Körvonalazható azonban az, hogy milyen belső gazdasági környezetre lenne szükség a magyar munka további leértékelődésének megakadályozásához. Első megközelítésre azt mondhatjuk, hogy a magyar gazdaságból a folyamatos műszaki fejlesztésre, az állandó megújulásra, hatékonyság növelésre irányuló kényszer hiányzik. Mi piacgazdaságok termékeivel versenyzünk a világpiacon, anélkül, hogy a vállalataink is hasonló helyzetben lennének a magyar népgazdaságban. Piacibbá kell tehát tenni a magyar gazdaságot, mert "... a piaci viszonyok fejlesztése nélkül a központi tervezés nem képes a fejlődés hajtóerőit úgy mozgásba hozni, hogy a külső és belső egyensúly tendenciája érvényre jusson, hogy a műszaki és a piaci versenyképesség javuljon, a társadalom jövedelme kellően nőjön, a gazdasági növekedés a minőségi tényezők javulása mellett menjen végbe."³

A piac kényszerítő hatásán túl az is nélkülözhetetlen, hogy a vállalatok is rendelkezzenek a megfelelő reagáláshoz szükséges eszközökkel. Egy külső szemlélő számára a mi vállalataink önállóságának mértéke irigyléreméltó. Ám világosan kell látnunk, hogy ez mindaddig csak formális önállóság, míg a vállalatok a jogokkal való éléshez nem rendelkeznek megfelelő anyagi eszközökkel. A Kereskedelmi Kamara számításai szerint azonban a vállalatok likviditási helyzete nem hogy javulna, hanem folyamatosan romlik.

Sajnos nemcsak az anyagi lehetőségek szükségessége rontja a vállalatok helyzetét, hanem a szabályozórendszer túl gyakori változtatása is. Ez utóbbi lehetetlenné teszi hosszú távu. vállalati stratégia kialakítását, pedig az eredményes műszaki fejlesztéshez az innovációhoz mindez nélkülözhetetlen.

Számos tanulmányban megfogalmazták már, hogy mind sürgetőbbé váltak a piac szerepének növelése, illetve a gazdaság monetarizálása, mert "az iparfejlesztésben eddig szerzett tapasztalatok bizonyítják, hogy a piac szervező és fegyelmező erejét sem adminisztratív, sem kreált szabályozó eszközökkel pótolni nem lehet."⁴ Ugyanakkor megfigyelhető egy másik alapállás is, mely az előbbi változtatások negatív hatásaitól fél, illetve eltulozza azok várható veszélyeit.

Az előbb vázolt kérdések eldöntése tulajdonképpen a "lépni vagy nem lépni" problémáját veti fel. Nyilván mindkettőnek van veszélye, de a veszély nagysága és bekövetkezésé-

nek valószínűsége közel sem egyforma. Az alapvető világgazdasági változásokra adott elkésett és tétova reagálás következményeit már tapasztaljuk. Amennyiben az alkalmazkodás üteme nem javul, ez azzal a veszéllyel járhat, hogy viszonylag rövid időn belül felgyorsul világgazdasági pozícióvesztésünk folyamata. Már el is mozdultunk ez irányba azzal, hogy a világgazdasági kihívásra deffenzív módon reagáltunk. Míg a konkurrensaink erőteljes műszaki fejlesztéssel reagáltak a megváltozott világpiaci helyzetre, mi jelentősen csökkentettük a beruházási keretet és ideológiát gyártottunk ahhoz, hogy a felhalmozás csökkenő szintje nem veszélyezteti gazdaságunk modernizálását. Félő, hogy ez az ideológia alapján véve nem a valóságos helyzetet tükrözi.

Ha a szükségessé váló lépéseket a vélt veszélyek miatt folyamatosan elodázzuk, akkor helyzetünket még stabilizálni sem tudjuk, mi magunk is hozzájárulunk nehézségeink fokozódásához, miközben számos konkurrens ország jobb pozícióba küzd fel magát. A halogatásnak tehát komoly, reális veszélyei vannak és méginkább lesznek.

Végül összegezzük mondanivalónk lényegét: a cserearányomlást elszenvedő gazdaság külső és belső egyensulya szükségyszeruen felbomlik és ennek az adott gazdaságra, társadalomra nézve súlyos következményei vannak. Ezt az egyensúlytalanságot nem lehet olyan intézkedésekkel felszámolni, melyek az ujratermelés egy-egy szférájára, vagy csupán az elosztásra korlátozódnak. Az alkalmazkodást a reálszférában kell elkezdeni az áruk versenyképességének fokozásával, a folyamatos innovációval, s azt végig kell vezetni az egész (szélesen értelmezett) ujratermelési folyamaton. Az alkalmazkodás akkor lehet eredményes, ha a piac valós szerepet kap a gazdaságban. Véleményünk szerint az alkalmazkodás tágabb fogalom, mint amit a gazdaságpolitika eddigi átalakítása sugall.

JEGYZETEK

- 1 Kádár Béla: Külgazdasági kapcsolataink és a gazdasági reform. Gazdaság, 1983. 2. 62. old.
- 2 Uo. 66. oldal: További tartósan ható negatív jelenségek:
 - magas fajlagos anyag- és energiafelhasználás;
 - műszaki fejlesztés elégtelensége;
 - beruházások elhúzódása, kedvezőtlen épület-gép arány;
 - a vállalatok közötti megfelelő kooperációs készség hiánya.
- 3 Nyers Rezső: A gazdaságirányítás rendszere és a társadalmi fejlődés Magyarországon. Társadalomkutatás, 1984. 2. 5. old.
- 4 Varga György: A feldolgozóipar hosszú távu fejlődése. Gazdaság, 1983.1. 34. old.

AZ EGÉSZSÉGÜGY FEJLESZTÉSÉNEK ALTERNATÍV LEHETŐSÉGEI

Az egészségügy továbbfejlesztésének szükségessége évek óta a figyelem középpontjában áll, s a hosszútávú népgazdasági fejlesztési koncepciók kidolgozásánál is előtérbe került. Az elmúlt években az egészségügy körüli viták újra felerősödtek. Ez elsősorban annak tudható be, hogy növekedtek az ágazatot nyomasztó feszültségek, fokozódott az egészségügyi ellátással kapcsolatos elégedetlenség mind a betegek, mind az orvosok részéről, miközben a gazdasági ellentmondások és az ezzel együttjáró megszorító gazdaságpolitika következményeként szűkültek az egészségügy fejlesztésére fordítható erőforrások. A mind korlátozottabb forráslehetőségek között az egészségügyi szolgáltatások iránti növekvő szükségleteket korlátozott mértékben tudjuk kielégíteni, aminek következtében távol a rés az ellátás és a szükségletek között, s fokozódnak a már korábban is létező feszültségek, illetve évtizedünkben új ellentmondások is megjelennek.

[Az egyik évek óta szorító gond az ellátás milyenségét nagymértékben meghatározó technikai felszereltség alacsony színvonala.] Az orvosi műszerek 60 %-a 1970 előtti beszerzésekből való. Az 1 ágyra jutó gép- és műszerköltség átlagosan 57,7 ezer Ft, a fejlett egészségüggyel rendelkező tőkésországokban ez mintegy 250 ezer Ft-nak felel meg, ami a hazai ráfordításnak több mint a négyszerese.¹

[A gép- és műszerállomány értéke 1980-ban 7-8 milliárd Ft. volt, az évi műszerfejlesztési és beruházási átlag 0,5-0,6 milliárd Ft.] 1981-ben végzett vizsgálatunk szerint az egészségügy technikai felszereltsége az iparhoz képest 1:3 arányt képviselt, a hazai felszereltség szintjét a fejlett tőkésországokéhoz viszonyítva (pl. Svédország, Anglia) 1:5 viszonyszám jelzi.

[A műszerezettség alacsony színvonala mellett elhanyagolt állapotban vannak az egészségügyi intézmények épületei is.] Az épületállomány átlagos életkora 60-65 év, de vannak 100 évnél idősebb intézetek, kórházi épületek is. (Közismert, hogy Budapesten a kórházi épületek több mint 90 %-a szorulna rekonstrukcióra).

A feszültségek hordozója és gerjesztője is az egészségügyre fordított kiadások alakulása, melyeknek a nemzeti jövedelemből való részesedési aránya évtizedek óta 3,6-3,8 % körül mozog, beruházások nélkül. Ha ez utóbbi költségtevényt is hozzávesszük, akkor a mutató kb. 5 %. Ugyanez az arány (GDP-ben számolva) a fejlett tőkésországok többségében (pl. Svájc, Svédország) 6-7 %, miközben ezekben az országokban az egészségügyi ellátás színvonala - Magyarországhoz képest - a fejlődés trendvonalának magasabb szintjén áll.

[Ha nemzetgazdaságunk és egészségügyünk fejlettségi szintjét nemzetközi összehasonlításban (az évi GDP egy főre jutó értéke, illetve az egészségügyi ráfordítások bruttó hazai termékhez viszonyított aránya alapján) vizsgáljuk, akkor azt az eredményt kapjuk, hogy az első mutató tekintetében a 25., a második vonatkozásában a 28. helyet foglaljuk el a világ országainak rangsorában.] Bár az alkalmazott módszer a fejlettségi szint nemzetközi összehasonlításának meglehetősen elnagyolt metódusa, a kapott eredmény mégis érzékelteti egészségügyünknek - gazdasági fejlettségünkhöz viszonyított - lemaradását, mely - empirikus elemzésünk és a 80-as évek trendje alapján - a jövőben növekedni fog.

Az 1981/83-ban végzett prognosztikai vizsgálatunk első szakaszában azt néztük meg, hogyan alakul az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek és az ellátás közötti kölcsönkapcsolat.² A szükségleteket és az ellátást meghatározó indikátorokat három-három csoportban fogtuk egybe, összesen negyven mutatót képezve. Az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek alakulását a demográfiai mutatókkal, az életmód alakulását jellemző tényezőkkel és az egészségi állapotot tükröző indikátorokkal jellemeztük.

Az ellátás vizsgálatára a munkaerő várható alakulását, a szervezeti rendszer változását és a technikai fejlődés sajátosságait leíró mutatókat használtuk.

Anélkül, hogy a vizsgálat részletesebb elvi és módszertani elemzésére kitérnék, röviden összefoglalom véleményünket, s következtetéseinket.

Az egyik következtetésünk: az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek és az ellátás között jelenleg is meglévő rés tovább nő, s az ezredfordulóra mind erőteljesebbé válhat az így kialakult "hiánygazdálkodásból" fakadó ellentmondás. Ez másképpen azt jelenti, hogy a "kínálatcentrikus" egészségügyi rendszer a jövőben is csak szelektíven képes a szükségleteket kielégíteni.

[A másik lényeges következtetés, hogy az egészségügy jövőbeni fejlődését döntően meghatározó, kritikus tényező a technikai felszereltség, a műszerezettség alacsony színvonala.] Az empirikus vizsgálat azt tárta fel, hogy egy jelentősebb minőségi előrelépéshez az egészségügyi ágazatban a műszerezettség tíz év alatti cseréjére lenne szükség. Így a fejlett egészségügyi ellátással rendelkező országok jelenlegi fejlettségi színvonalát érnék el. Ez az összefüggés is erősíti a jövőben az ellátás és a szükségleti oldal közötti olló tágulását. Ezt a tendenciát kissé leegyszerűsítve úgy összegezhethetnénk, hogy miközben a szükségleti oldal által támasztott kereslet az exponenciális növekedéshez közeledik, addig az ellátás várhatóan a lineáris trendvonal mentén változik.

Közismert például, hogy a keringési megbetegedéseknél a mortalitási mutatók a 70-es évek közepétől a 40-44 éves férfi korosztálynál 50 %-kal, a 45-49 éveseknél 60 %-kal romlottak.

1978-ban 1000 aktív korú lakosra jutó összes megbetegedések száma 5.000-8.000 között mozgott. Ez a mutató az ezredfordulóra 6.000-9.000-re emelkedhet. Ugyanakkor számításaink szerint az elavult technikai berendezéseknek korszerű eszközökkel való kicseréléséhez az egészségügynek 4,5-5 %-os arányban kellene részesednie a nemzeti jövedelemből. Az is világos azonban, hogy gazdasági feltételeink kedvezőtlen alakulása miatt a jelenleginél lényegesen kedvezőbb irányú arányváltozás kevésbé várható.

Kutatásunk második fázisában feltártuk azokat a lehetőségeket, alternatív utakat, melyek az elkövetkező két évtizedben az egészségügy fejlesztésénél számításba jöhetnek. Az alapvetően intuitív eljárással készített hipotéziseket - ún. strukturált - szakértői megkérdezéssel értékeltettük, és azokat számításokkal egészítettük ki.

Ennek során a lehetséges fejlődési utak három típusát tártuk fel, melyek lényegét - röviden - az alábbiakban foglaljuk össze. Az első variánsnál az volt a kiinduló hipotézis, hogy az egészségügyben jelentősebb szerkezeti változás nem megy végbe, - az ágazat lényegében az elmúlt tíz év alatt hozott intézkedések alapján működik, további néhány észszerűsítő intézkedés (pl. hatékonyabb szervezés) megvalósítása mellett. A nemzeti jövedelemből továbbra is a 3,6-3,8 %-os arányban részesül az egészségügy.

A második variáns esetében megmaradnak az alapvető szerkezeti elemek, de a szükségletek jobb kielégítésének érdekében már jelentősebb változások is végbemennek. (Pl. rugalmasabb betegbeutalási rendszer, műszerezettség javítása, érdekeltiségi rendszer ösztönzőbb formájának kialakítása stb.) A nemzeti jövedelemből 4,5-5 %-os az egészségügyi ráfordítás aránya.

A harmadik hipotézis minőségi változásokat tételez fel, melyek következtében a jelenlegi szerkezeti rendszert új váltja fel, így lehetőség nyílik a szabad orvos- és intézményválasztásra. Az egészség megtartása és megőrzése komplex feladat, aminek a végrehajtásában az egészségügyi ágazaton kívül más ágazatok (pl. oktatás, termelő területek) is részt vesznek. A nemzeti jövedelemből az egészségügyi ágazat 6-7 %-ot fogyasztana el.

Az egyes változatokhoz hozzárendeltük azt a nemzeti jövedelem növekményt, amelyre az alternatíva megvalósításához szükség lenne. Így az első variánsnál a nemzeti jövedelemből való részesedésnek évi 1-2 %-os, a másodiknál 2-4 %-os, a harmadiknál pedig 4-6 %-os emelkedését feltételeztük.

A vizsgálat azt egyértelműen igazolta, hogy a 3. variáns megvalósulása járna a legkedvezőbb hatással, és ez elégítene ki a lakosság szükségleteit az egészségügyi szolgáltatások terén. A legkedvezőtlenebb viszont az első variáns, amely végeredményben a hetvenes, nyolcvanas évek egyszerű trendextrapolációját jelenti.

Az egyes variánsokat a gazdaság várható alakulásával egybevetve arra a következtetésre jutottunk, hogy az 1. variáns a 80-as éveket jellemzi, a 2. a kilencvenes években kerülhet előtérbe. A legkedvezőbb a 3. alternatíva, mely az ezredforduló idején válhat reálissá, amennyiben társadalmi-gazdasági fejlődésünk megélénkülése bekövetkezik.

Az is világos ugyanakkor, hogy a kevésbé kedvező jövőtendenciának káros következményei is lennének. Ezek mindenekelőtt a lakosság egészségi állapotának további romlásában jelentkeznének, aminek megakadályozása mindinkább létkérdéssé válik. Ebből adódóan a nyolcvanas években olyan prioritási rendszer kialakítására van szükség, mely az egészségügyet kiemelt területként kezeli és preferálja. E feladat megoldását nem segíti elő - a ma előtérbe került - piaci viszonyok "ráengedése" az egészségügyre az ingyenesség látszatának fenntartásával. Ennél még egy jól kidolgozott és rétegenként differenciáltan alkalmazott biztosítási rendszer is hatékonyabb és ösztönzőbb lehetne.

JEGYZEK

- 1 1981-es adat.
- 2 A vizsgálatot a prognosztikai gyakorlatban ismert kölcsönkapcsolatokat feltáró matrix eljárással (cross-impact módszerrel) végeztük.

A KERESETI-ÉRDEKELTSÉGI VISZONYOK FEJLŐDÉSI TENDENCIÁI AZ EGÉSZSÉG- ÜGYBEN

A kutató munka végzésekor nem kis gondot okozott a soktényezős téma tömörítése, az egészségügyi dolgozók körülményeire való adaptálása. A kereseti-érdekeltségi viszonyok anyagi-pénzbeli tartalma, közvetlenül nem kapcsolható a szférában kifejtett munkateljesítményhez, s a végzett munka eredményessége sem jelentkezik közvetlenül. Ily módon a társadalmi-gazdasági változások során az egészségügyben dolgozók keresetének megállapításakor a maradványelv érvényesült. Ez önmagában nem okozna gondot, ha a kereset itt is nem lenne az életfenntartás eszköze. Minél nehezebb a létfenntartáshoz szükséges anyagi javak és szolgáltatások megvásárlása, annál inkább létkérdéssé válik az egészségügy területén is a végzett munka mennyiség és minőség szerinti kompenzálása. Ha az egészségügyi dolgozó más terület hasonló szakképzettségű dolgozóinak kereseténél tartósan kevesebbet kap, pályát változtat, vagy más kiegészítő jövedelemforrást keres. Az első esetben: a szakképzettség ráfordításai nem az egészségügyi ágazatban térülnek meg, a második esetben olyan árukapcsolat alakulhat és alakul ki, mely a szocialista egészségügy etikai normáival összeegyeztethetetlen. A megoldás: a végzett munkának, a társadalmi hasznosság szerinti elismerése; olyan kereseti arányok kialakítása, amelyben realizálódik a speciális szaktudás, készenléti állapot és a felelősségvállalás. E követelményeknek megfelelő kereseti arányok kialakításához társadalom- gazdaság- és jövedelempolitikánkban egyaránt szükség lenne szemléleti, irányítási, szervezeti változtatásokra. Új és átfogó intézkedések hozatalára irányítja a figyelmet az is, hogy az 1971-től 1979-ig tartó periódusban a nomináljövedelmek növelésére irányuló központi intézkedések még rövid távon sem alakították a kereseti arányokat az egészségügyben dolgozók javára. Mindez nem szolgálta a jobb munkáira való ösztönzést, az egészségügyi szférához való kötődést, s az illegális jövedelemforrás szélesedését sem korlátozta. Ebben természetesen az az objektív közgazdasági összefüggés is szerepet játszott, hogy csupán a nomináljövedelem növelésével nem lehet kellő hatással ösztönözni. Számolni kell azzal is, hogy a szocialista társadalomban a hajtóerő "... nem önmagában a több pénz..."¹ hanem az érte megszerezhető hasznos javak nagyobb mennyisége. Konstruktív, ösztönző érdekeltégi rendszer, a kedvezőbb kereseti arányok kialakítása soktényezős változtatással lehetséges. Az egészségügyi dolgozók kereseti-érdekeltségi rendszerének anomáliái azonban nem lokalizálódnak az egészségügy területére, ezért megoldásuk lehetőségei is a társadalom elosztási viszonyrendszerének egészében rejlenek. [Az egészségügy területén kialakult érdekeltégi rendszer és kereseti szisztéma ahhoz a gazdaság-, életszínvonal- és jövedelempolitikai gyakorlathoz kapcsoló-

dik, mely az eltelt negyven év alatt a szocialista társadalom fejlődési tendenciájához, céljaihoz igazodva formálódott. Nem vitatható, hogy a leírt logikai láncszemek a változó feltevésekkel összhangban alakultak ki, s objektív törvényszerűségek és ellentmondások hordozói. Az elmúlt években hozott intézkedések, amelyektől az ellentmondások oldását, megszűnését, a teljesítményekhez jobban igazodó, jövedelmi-kereseti arányok létrejöttét reméltük - nem, vagy csak kis hatásokkal valósultak meg. Az utóbbi években az elért életszínvonal megőrzése érdekében hozott intézkedések eredményei is megkérdőjelezték. A várt kedvező hatások elmaradását megítélésünk szerint nem a szabályozók, az anyagi-erkölcsi ösztönző rendszerek alacsony hatásfoka idézte elő, hanem az, hogy az elméleti alapok, amelyekben megfogalmazódtak az elérendő célok, a kialakított célrendszerek és a megvalósításukhoz rendelt szabályozó eszközök, hatásukban inadekvátak voltak (lettek). Ez legkézzelfoghatóbban tettenérhető abban, hogy jövedelempolitikai céljaink közép- és hosszú távra fogalmazódtak meg, de a célok megvalósítását szolgáló eszközök, módok rövid távra, általában egy évre adtak realizálási lehetőséget. Mindezt a költségvetésből gazdálkodó egészségügyre adaptálva: az egészségügyi ellátást szolgáló megelőzés, gyógyítás, rehabilitáció, közegészségügyi-járványügyi stb. feladatok hosszú távú célokként fogalmazódnak meg, ugyanakkor a megvalósításukhoz szükséges erőforrásokat szigorúan kötött pénzügyi keretek között az állami költségvetésből rövid távra - egy-egy évre - juttatták. A szakminisztérium a tárgyévet megelőző év decemberében ismeri meg az adott területen felhasználható anyagi-pénzügyi és létszám lehetőségeket. Az egészségügyi intézmények a tárgyév január-február hónapjában nyernek a kapott erőforrások felhasználására gazdálkodási lehetőséget. E lehetőségekkel a tárgyév december 15.-ig "gazdálkodhatnak". Ha ezen időintervallumban nem használták fel az anyagi-, pénzügyi- és létszámkeretet, a szakminisztérium a maradványt zárolja, s év végén elvonja.²

Az egészségügy gondjait súlyosbítja, hogy a kapott erőforrások nem (vagy csak alig és utólag) követik az időközben hozott társadalompolitikai intézkedésekből eredő feladatstruktúra változásokat. (Pl. a nő-, népesedés-, és ifjúságpolitikai keretek, a szabadidő megélhetési célra történő hasznosítása, stb.) Talán az előzőeknél is nagyobb gond, hogy a megnövekedett, megváltozott feladatokhoz rendelt erőforrások felhasználását gyakran az adott szervezeti, irányítási rendszer is nehezíti. A bértömegszabályozás, a decentralizált bér-gazdálkodás lehetőséget ad a teljesítményhez jobban igazodó bérezésre, a végzett munka differenciált elismerésére. A lehetőség valóra váltását azonban egyrészt a létszám-jövedelem- és bérszabályozásnak a (nem szakember számára) szinte áttekinthetetlen köztöttségei, másrészt az egészségügyi ellátást nyújtó egységek tevékenységének szervezeti, irányítási, finanszírozási köztöttségei akadályozzák.

Az előzőekben körvonalazott tendenciák az elmúlt évtizedek folyamán alakultak ki. A kereseti-érdekeltségi orientációk fejlődési tendenciáinak megértése történelmi visszatekintést igényel. A felszabadulást követő időszak jövedelempolitikájának felelevenítésével, a mechanizmus-reform jövedelempolitikai összefüggéseinek bemutatásával s annak a "má"-ban jelentkező következményeivel fejtjük ki mondanivalóinkat.

A kereseti-, érdekeltségi tendenciák történelmi háttere

A ma problémái a multban gyökereznek, s a jövő feladatait a jelen ismerete alapján határozhatjuk meg -- szokás mondani. Ebben az összefüggésben az egészségügyi dolgozók kereseti arányai, érdekeltségük motiválói a Horthy-ellenforradalmi rendszer belső viszonyaival csak részben hozhatók kapcsolatba. Ugyanis a felszabadulás előtti időszakban az egészségügyről mint makroszintű, társadalmilag szervezett, egységes intézményi rendszer keretében nyújtott szolgáltatásról nem beszélhetünk. E korszak sajátos ellentmondása; egyrészt Magyarországon alkották meg 1876-ban - a világon elsőként - az Egészségügyi Törvényt. Az első között hozták létre, megelőzési céllal az Anya- és Csecsemővédelmi Tanácsadást, az 1910-ben alakult Gyermekvédő Ligát, az Országos Stefánia Szövetséget a Zöldkereszt-et, majd az Egészségvédelmi Szövetséget. Nemzetgazdasági szinten azonban a lakosság széles rétegei számára a betegségek megelőzése, egészségének védelme és helyreállítása magánügy maradt. Az orvoslás alapvetően magánjellegű volt. Az orvospépzés, a speciális szakképzettség megszerzése a feudál-kapitalista áru- és pénzü viszonyok között előlépett a "képzettségbe" való "beruházásként", de karitatív jelleggel formálódott. Az orvos a tudását, a pacientúra kiépítését, a rendelő felszerelését saját pénzéből, "tőkéjéből" előlegezte. A magángyakorlatot folytató orvos asszisztenciáját "bérmunkásként" fizette. A közegészségügyi-járványügyi és szegénygondozási feladatok irányítását a Népjóléti, majd a Belügyminisztérium látta el. A hatáskörükbe tartozó orvosok, egészségügyi szak- és segédszemélyzet havi fizetést kaptak. Bérhelyzetükről, kereseti viszonyaikról vajmi keveset tudunk. "Míg a magánalkalmazottak esetében mérnöki vonalon majdnem teljes képünk van a multbeli bérhelyzetről ... az egészségügyi alkalmazottak, orvosok... multbeli bérhelyzetről komoly, átfogó statisztikai felvétellel nem rendelkezünk."³ Korabeli statisztikák alapján állíthatjuk, hogy az egészségügy dolgozóinak kereseti arányai - de más szférákra is áll ez - igen nagy eltéréseket mutatnak. Az eltérésekben rendszerezettséget nem fedeztünk fel, csupán azt a következtetést tudtuk levonni, hogy a nagyfoku bérdifferentenciák spontán hatások alapján és szubjektív értékitéletek szerint jöhettek létre. Magyarországon a dolgozók bérszínvonala - más tőkésországok gyakorlatától eltérően - messze alatta maradt a munkaerő-áru ujratermelési költségeinek. A kor Statisztikai Hivatala által számított "...négytagu munkáscsalád heti létfenntartási költsége 1939-ben 42,77 P volt, ugyanakkor az átlagos szakmunkás heti keresete 41,80 pengő. A betanított munkás heti átlagkeresete 28,80 pengő, a segédmunkások heti átlagos keresete 23 pengő, és az átlagos munkáskereső 30,70 pengő

volt."⁴ Ahhoz, hogy a létminimumot megkeressék 0,89 pengő óráért kellett volna kapniok. a malomiparban 0,56; a faiparban-építőiparban 0,69; a szénbányászatban 0,65; a vasiparban 0,93 pengő volt a szakmunkások átlagos órabére.⁵ A speciális szakképzettségű, s a munkamegosztás rendszerében elkülönült területen dolgozók havi átlagbére az alábbiak szerint alakult:

1.sz. táblázat^x

Átlagos havi bérek⁶
1939

Megnevezés	Átlagos havi bér (pengő)	Bérkülönbségek	
		Abszolút pengő	Relatív: Munkás = 100 %
Vasipari szakmunkás	232	-	100,0
Egészségügyi szakalkalmazott	50	- 182	21,56
Tisztviselők	264	+ 32	113,79
Műszaki alkalmazottak (mérnöki munkakörök)	461	+ 229	198,71
Ügyvéd (önálló)	601	+ 369	259,06
Orvos alkalmazott	250	+ 18	107,76
Gyógyszerészek	350	+ 118	150,86

x) saját számítás:

- 1) A vasipari szakmunkás alapórabérét (0,93 P) vettem alapul, 10 órás és havi 26 munkanappal számolva.
- 2) Az egészségügyi szakalkalmazottak átlagbére 25-50 P között alakult havonta. A felső határt vettem.
- 3) Az orvosalkalmazottak havi átlagbére 200-250 P között mozgott. Itt is a felső határt vettem.
- 4) A vasipari szakmunkás keresetét a további összehasonlítás miatt interpretálom

Az előző táblázat bizonyos hibahatárok között (nem ismeretes az átlagbérhez viszonyítva a teljesítmény, a ledolgozott órák száma, a szakképzés költsége, a bérkategória szélessége - stb.) informál a Horthy-rendszer fizetési aránytalanságairól. A kiugróan magas bérek az önálló ügyvédek és gyógyszerészek státusában feltehetően azzal függnek össze, hogy jövedelmük saját tulajdonú irodához, gyógyszerertárhoz, önálló pacientúrához kapcsolódott. A szakmunkások, alkalmazottak viszont a béren felül szociális ellátmányt is élvez-

tek.⁶ Pl. a közalkalmazottak lakás- és étellemezési hozzájárulás címén rendszeresen, havonként kisebb-nagyobb összegeket kaptak. Ezen összegek nagysága és a bérhez viszonyított aránya áttekinthetetlen. (A jövedelemre visszakövetkeztetve főleg az adózási statisztikából mutathatók ki.) A téma kapcsán azonban engedessék meg egy idézet. "Hogy jól képzett, megfelelő lelkiállattal bíró ápolónő mily kevés van az országban az köztudomású."⁷ "... a jól képzett ápolónők elhelyezésének kérdése vita tárgyát sem képezheti... az ápolónők megélhetésének kérdése különösebb problémát nem képez, mert ezek az egészségügyi intézetekben ... teljes ellátást élveznek. Megélhetési körülményeik kedvezőbbek, mint a bábáké és a védőnőké."⁸ Ennek ismeretében mondhatnánk, hogy a havi 25-50 pengő átlagbér e réteg számára létminimum feletti életszínvonalat biztosított. Ez mégsem állitható egyértelműen. Az egészségügyi ellátást alapvetően jótékonyági alapokból finanszírozták. A teljes ellátás színvonala, belső szerkezete időről időre az ország tehetősebb rétegei áldozatvállalásának függvénye. Az ápolónők számára biztosított öt-nyolc személyes szobák csupán a közismerten nyomorúságos - az európai színvonalról messze elmaradt - hazai lakáskörülményekhez viszonyítva minősíthetők kedvezőnek. Az orvosok és az egészségügyi szakdolgozók öt-tízszerez bérkülönbségét a képzési költség és a képzési idő összefüggésében értelmezhetjük.

Társadalmi- gazdasági- életszínvonal- és jövedelempolitika kialakulása, fejlődése 1944-től napjainkig

A szocialista társadalmak politika-orientált rendszerében alapvető feladatok: a megszerzett politikai hatalom megtartása; az új társadalom gazdasági alapja, s az ezt szolgáló felépítményi rendszer kiépítése; az ország újjáépítése, az infláció megfékezése, a munkanélküliség megszüntetése volt. A feladatok között primér szerepe volt a munkások, bérből és fizetésből élő élelemmel való ellátásának. Az élet megindításához, s a dolgozók munkára késztetése érdekében a pénz rohamos romlását kellett megakadályozni. A stabilizációhoz a termelés beindítására megfelelő árualap létrehozására volt szükség. A fel szabadulást követő években olyan bérpolitika érvényesült, mely az ország adottságait figyelembe véve, az 50-es évek társadalompolitikai, gazdaságpolitikai céljaihoz kapcsolódott. Ebben az időben természetes szükségszerűség volt a termelésre koncentrálnó bérrendszer kialakítása. Nem hagyva figyelmen kívül az örökölt társadalmi jövedelemegyenlőtlenségek ellentmondásosságát, s azt, hogy a kialakítandó bérrendszer ennek oldására is irányul. A sokrétű politikai-gazdasági intézkedések sorában a bérszínvonal, bérarányok kialakítása számos tényező figyelembevételével formálódott. Előzetes információk szerint az 1946-1947-es években az 1938-1939-es évek nemzeti jövedelmének csupán 60 %-a volt terhelhető. Ebből mindenekelőtt ki kellett egyenlíteni az esedékes jóvátételt, s finanszírozni kellett az ország újjáépítéséhez szükséges termelőberuházásokat. 75 %-os munkatermelé-

kenységgel számolva, s a dolgozók számára a háboru előtti reálbér színvonalának kb. 50 %-át juttatva, a forint-pengő 3-3,5 szeres szorzója szükséges a létminimumhoz"⁹ - állapították meg az egyik stabilizáció történetéről szóló dokumentumban. Alapvető hérpolitikai elv: a termelés beindítására való ösztönzés és a teljesítmények elismerése. Ezen túlmenően a részcélok: egyes szakmák közötti indokolatlan béaránytalanságok mérséklése, hogy a kialakult béarányok a képzettség, kvalifikáció szerint is az újjáépítést szolgálják, s a fizikai és szellemi munka fejlődési arányait is helyes mederbe tereljék. A hozott hérpolitikai intézkedések megvalósulását - statisztikai adatok hiányában - csak hézagosan érzékeltethetjük. A termelőszférában az 1938-as reálhérszínvonal 50 %-ának biztosítása 1947-ben kedvezően alakult. A vasipari dolgozóknál 36,3 %-os, a műszaki alkalmazottaknál 23,9 %-os reálbérteljesítésről tájékoztat az irodalom.¹⁰ Az egészségügyi dolgozók - ezen belül az orvosok helyzetéről statisztikai adatok helyett - a következőket olvashatjuk: "Az egészségügyi alkalmazottak és orvosok helyzete ma is még rendezetlen, mert bár bizonyos vonatkozásban kollektív szerződések (társadalombiztosítási intézetek, magánkórházak, stb.) védik és szabják meg fizetéseiket, az állami szolgálatban lévő orvosok és egészségügyi alkalmazottak fizetései nem érik el az előbb említett intézményeknél foglalkoztatottak fizetését. Itt még az is közrejátszik, hogy az egészségügyi dolgozók munkaideje lényegesen hosszabb, mint a többi dolgozó."¹¹

[Az egészségügyi dolgozók jövedelemérdekeltségének kérdései a szocialista fejlődés feltevélei megteremtésének időszakában háttérbe szorultak.]

Az egészségügyi dolgozók kereseti aránytalanságai már az első öt éves terv idején problémaként jelentkeztek. [1951. december 2-án az MDP Központi Bizottsága és a Magyar Népköztársaság Minisztertanácsa az áremelések kompenzálására (a béreket és az 1951 októberi tényleges kereseteket alapul véve) 10 %-os egyszeri juttatás kifizetését rendelte el. Ez az intézkedés a korábbi kereseti arányokat változtatlanul hagyta ugyan, de az egészségügyi dolgozók bérszínvonalának részleges rendezése ettől az időszaktól gyakorivá vált.] Elsősorban a bányavidékeken, termelőszövetkezeti falvakban - az ellátandó lélekszámtól függően - az átlagos bérszínvonalhoz képest viszonylag magas fizetéseket alakítottak ki.

Vidéken dolgozó orvosok fizetése Ft-ban¹²
(1951)

Ellátandó létszám	Bányavidék (fizetés Ft-ban)	TSZ - falu (fizetés Ft-ban)
1000-2000	1200	800
2001-2500	1400	1000
2501-	1600	1200
3001-4000	-	1400
4001-	-	1600

Ez a kereseti szint a stabilizáció idején kialakított bérrendezések során jött létre. Mindkét területen (az 1945-től számított 5 éves munkaviszony után) az alapbér 3 %-át vidéki pótdíj címén, s egyszeri 3000 forintos letelepedési díj formájában fizették ki az ott dolgozó orvosoknak. Azoknak a vidéken dolgozó orvosoknak, akiknél a bérrendezés keresetszökkenést eredményezett, a régi fizetés szintjéig személyi pótlékként fizetésekiegészítést adtak.

Említésre méltó még, hogy 1954-ben a felülvizsgálatot végző orvosok számára 8 órai elfoglaltság után havi 300 Ft, 4 órai elfoglaltság után 150 Ft ugynevezett felülvizsgálati pótlékot fizettek. Azoknak az egészségügyi dolgozóknak, akik saját kerékpárral járták be körzetüket, kilométerenként 20 fillér pótlékot számoltak el, és csatoltak fizetésükhöz.¹³

A különböző bérintézkedések, bérpótlékok bevezetése azonban az egészségügyi dolgozók összességének kereseti arányait nem befolyásolta kedvezően. A felszabadulást követően kialakult, alapvetően a termelésre koncentrált bérpolitika tendenciájában tartósan és érzékelhetően mélyülő aránytalanságokat hozott magával a termelő és nem termelő ágazatok, s a szellemi és fizikai munka között. Ebben radikális, kedvező irányú változást a gazdasági mechanizmus reformja sem hozott.

Havi átlagkeresetek, Ft¹⁴

Év	Szocialista ipar átlagkereset	Szocialista ipar = 100 %		
		Kulturális és egészségügyi ágazat		
		átlagkereset	Kereseti különbségek Ft-ban	abszolút Relatív különbség
1949 ^x	632	-	-	-
1954 ^x	1164	911	- 253	78,26
1955 ^x	1200	974	- 226	81,17
1960	1609	1541	- 68	95,77
1965	1756	1707	- 49	97,20
1970	2226	2174	- 52	97,66

^x átlagbérek

Az értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások kereseti arányaival foglalkozó kutatócsoport publikációi szerint az orvosok fizetése a 40-es évek végén és az ötvenes években következőképpen alakult:

1949-ben a segédorvosok alapkeresete 427 Ft., a kórházi osztályvezető főorvosoké 655.-Ft, a tisztifőorvosé 761 Ft volt. 1955-ben a körzeti orvosok átlagosan 1700 Ft-ot, a tisztiorvos 2135 Ft-ot, a tisztifőorvos 2780 Ft-ot keresett havonta.¹⁵ (Ferge Zsuzsa tanulmánya szerint¹⁶) az orvosok átlagkeresete 1957-ben 2200 Ft volt. Az itt közölt adatok az általunk elemzett körnél szűkebbek, csak az orvosok kereseti arányairól informálnak. Az általunk közölt adatok kutatási területüknél tágabb információkat adnak. Torzító tényező a kulturális szféra kereseti adatainak az egészségügyi dolgozókéval együttes közlése. Mivel azonban e két szolgáltató szféra a társadalmi munkamegosztás rendszerében azonos minősítéssel (nemtermelő), s azonos jelleggel (a szolgáltatást nyújt, s az állami költségvetés bruttó elszámolási rendszerében) működik, a megegyező bérpolitikai elvek miatt az általunk vizsgált kereseti arányok tendenciáját - véleményünk szerint - alapvetően nem módosítja az adatok ilyen formája.

Adataink mind abszolút, mind relatív összehasonlításban a nemtermelő szférán belüli kereseti arányok különbségeinek lassu csökkenését tükrözik. Ennek a jelenségnek oka az, hogy az egészségügyi dolgozók keresetének javítására további részleges bérintézkedéseket hoztak. 1957-ben emelték azoknak a dolgozóknak a fizetését, akiknek havi bére nem érte el az 1500 Ft-ot (egészségügyi szakdolgozók, orvosgyakornokok, üzemi orvosok, közegészségügy területén dolgozók stb.). A bérrendezés havi átlaga 180 Ft volt. 1959-ben újabb in-

részvételek javították a nem termelő szférában dolgozók kereseti arányait: az egészségügyi dolgozók és pedagógusok bérének emelésére 150 millió Ft-ot fordítottak.

A gazdasági mechanizmus reformjának bevezetésekor, de már az azt előkészítő szakaszban is több vonatkozásban figyelmen kívül hagyták az ugynevezett közületi fogyasztású, költségvetésből gazdálkodó szerveket, - köztük az egészségügyet is. Pedig ezek a szférák mind jelentősebb szerepet vállalnak a lakosság szükségleteinek kielégítésében. A munkamegosztás rendszerében betöltött szerepük, s a társadalmi újratermelési folyamatra gyakorolt hatásuk igen jelentős. Ennek elismerése a reform bevezetése utáni években szükségyszerűen jelentkezett. Az egészségügyi ellátás zavarai nem maradtak hatástalanok a termelési szférában sem. Ezek oldására az egészségügyi dolgozók kereseti aránytalanságainak csökkentése látszott alkalmasnak. Így a 70-es években tervszerűen, lépcsőzetesen jelentős nominálbér emelést hajtottak végre az egészségügyben és a kulturális ágazatban. 1971-ben az állami költségvetésből átlagosan 20 %-kal növelték az orvosok és egyéb elsőfokú szakképzettséggel rendelkező egészségügyi dolgozók bérét. Ezt követő években 17 %-os béremelést kaptak az egészségügyi szakdolgozók; 10 %-kal emelték a gazdasági és ügyviteli dolgozók fizetését. Külön figyelmet fordítottak a vidéki dolgozók ellátására. A lakosság létszámától függően 3000-5000-10000 Ft-os egyszeri letelepedési hozzájárulást kaptak azok, akik vállalták a vidéki munkát. Kiegészítő jövedelemként lakást, magángyakorlati lehetőséget is biztosítottak részükre. Azonnali és kedvező fizetési kötelezettség mellett OTP hitelt kaphattak személyautó vásárlására. Gondoskodás történt az ügyeleti-készenléti díjak felemeléséről is, ennek mértéke 100 %, illetve 40 % volt.

A nominálkeresetek növelésére irányuló intézkedések az alábbiak szerint hatottak az egészségügyben dolgozók kereseti arányaira:

4.sz. táblázat

Az átlagkeresetek alakulása (Ft)¹⁸

ipar = 100 %

Évek	Szocialista. ipar Ft	Kulturális és egészségügyi ágazat		
		Átlagkereset Ft	abszolút különbség Ft	Relatív különbség
1971	2325	2402	+ 77	103, 31
1975	3053	2939	-114	96, 77
1980	4111	4267	+156	103, 79
1982	4358	4395	+ 37	100, 85

A központi bérintézkedések 1971-ben elősegítették az egészségügyi dolgozók keresetének a termelőszféra kereseti színvonalához való felzárkózását. A kereseti arányok javulása azonban nem volt tartós, mert a szocialista iparban a hetvenes évek elején az átlagkeresetek növekedési üteme minden évben meghaladta az egészségügyben dolgozók évi bérfejlesztésének ütemét. Ez a jövedelem-növekedési ütemkülönbség napjainkban is fennáll. Hátasukra az orvosi és az egészségügyi szakdolgozók kereseti arányai a következőképpen alakultak; az orvosi átlagfizetések 20-40 %-kal haladták meg a szocialista ipar átlagkeresetét. A három műszakban teljesített munkáért az egészségügyi szakdolgozók 20-30 %-kal alacsonyabb munkabért kapnak, mint az ipari dolgozók.¹⁹ A témakör más kutatói is csaknem ugyanilyen arányu elmaradásról informálnak.

Összefoglalás: az egészségügyi szakdolgozóknak a korábbi ellenforradalmi rendszertől örökölt jövedelemaránytalanságai ugyan csökkentek, azonban a csaknem kétszázezer egészségügyi dolgozó lelkiismeretes, felelősségteljes munkáját társadalmunk - megítélésem szerint - anyagilag csak részben ismeri el. Ily módon érthető a területről való elvándorlás, a betöltetlen, üres állások növekvő aránya. Ezért az egészségügyi ellátás színvonalának javítása érdekében népgazdaságunk jelenlegi helyzetében, a korlátozott források idején is - felvetődik a "hogyan tovább" kérdése.

JEGYZETEK

- 1 Hoch Róbert - Kovács Ilona - Ördög Miklós: Fogyasztás és jövedelem. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 62. old.
- 2 Így van ez napjainkban is, annak ellenére, hogy a decentralizált gazdálkodás és a maradványérdekeltség "de jure" létezik.
- 3 Szakszervezetek bérpolitikája. Népszava, Szakszervezeti Tanácsa Könyvkiadó Vállalata 48. old.
- 4 Im. 23. old.
- 5 Im. 24. old. 42, 43.45. old.
6. Im. 43, 43, 45. old.
- 7 a) Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások (Szociológiai tanulmányok.) Kossuth Könyvkiadó, 1978.
 b) Szeben Éva - Tóthné, Szikora Gizella - Mausecz Zsuzsa: Az értelmiség anyagi érdekviszonyai. (Gazdaságpolitikai füzetek) Kossuth Könyvkiadó, 1984.
 c) Dr. Kovács István: A munka díjazása és a dolgozóknak járó egyéb juttatások (Munkaügyi Kiskönyvtár) Felszabadulást követő években. Táncsics Könyvkiadó, 1969.
 d) Jávorka Edit: Életszínvonal a mai társadalomban. Kossuth Könyvkiadó, 1970.

- e) Szeben Éva: Jövedelem - politika, Kossuth Könyvkiadó, 1981.
- f) Országos bérpolitika és keresetszabályozás. A szakszervezetek ezzel kapcsolatos tevékenysége Magyarországon és a Német Szövetségi Köztársaságban. (Szakszervezeti Elméleti Kutató Intézet. Magyar-nyugatnémet szeminárium) Budapest, 1983. V.17-18.
- g) Berend T. Iván; Szuhay Miklós: A tőkés gazdaság története Magyarországon 1848-1944. Kossuth, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadók 1978. 333-341.
- 8 Hantos János: A Magyar Vöröskereszt 100 éve. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981. 82. oldal.
- 9 Adalékok az 1946 évi stabilizáció történetéhez. Tanulmánygyűjtemény. (Visszaemlékezések a Magyarországi Munkásmozgalom történetéből 1944-(1948.) Kossuth Könyvkiadó, 1975. 325. old.
- 10 A Gazdaságstatisztikai Tájékoztató 1947 szeptemberi száma által közölt adatok (az 1946 évi forintérték 1938-as pengő %-ában számolva). Az 1938-as adatok az ipar egészére vonatkoznak az 1946-os adatok pedig 300 kiemelt vállalat adatait reprezentálják.
- 11 Im. 321-334. old.
- 12 Szakszervezetek bérpolitikája. Népszava a Szakszervezeti Tanács Könyvkiadó Vállalata 48. old.
- 13 Dr. Hahn Géza: A magyar egészségügy 25 éve. Egészségügyi Minisztérium Budapest, 1970. 115. old.
- 14 Egészségügyi Közöny 1951. 1. sz. 9-10. old.
- 15 Egészségügyi Közöny 1951. 1.sz. és Statisztikai évkönyv, 1949-1955.
- 16 Ferge Zsuzsa: Társadalmi ujratermelés és társadalompolitika. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1982. 305. old.
- 17 A Horthy-rendszer idején a tanítók, tanárok, színészek, művészek nagy részének jövedelemszínvona az egészségügyi dolgozókéhoz hasonlóan meglehetősen alacsony volt.
- 18 Statisztikai Zsebkönyv, 1981. 199. old. Saját számítás.
- 19 Imréné, Baranyai Róza: Gondolatok az egészségügyi dolgozók anyagi érdekelttségéről, kereseti arányairól. SZOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet tanulmánykötete. Szeged, 1977. 47-60.old.

A TŐKEKIVITEL SZEREPE A TŐKE ÉS A TERMELÉS INTERNACIONALIZÁLÓDÁSÁBAN

A tőke kivitel a lenini imperializmus-elméletben úgy jelenik meg, mint az imperializmus egyik fő jellemzője: "A szabadverseny korlátlan uralmán alapuló régi kapitalizmust az árukivitel jellemezte. A legújabb kapitalizmust, amely a monopóliumok uralmán épül fel, a tőke kivitel jellemzi."¹

Vizsgáljuk meg most a problémát politikai gazdaságtani megközelítésből, a marxi tőkefogalomból kiindulva. Eszerint a tőke értékesülése során különböző alakokat ölt (pénztőke - termelőtőke - árutőke). Azaz az áru maga is tőke, a tőke egyik megjelenési formája. Az értékesülési folyamat csak akkor fejeződik be, ha az áru elkel. Ilyen értelmezésben az áruexport ugyanúgy tőkeexport, mint a termelőtőkée.

A tőkeexport ebben a felfogásban a lenininél szélesebb, és a marxi tőkefogásnak megítélésem szerint inkább megfelel.

Az ilyen szélesen értelmezett tőkeexport a kapitalizmust kifejlődésétől kezdve jellemzi. Igaz azonban, hogy minél fejlettebb a tőkés termelés, minél inkább társadalmivá válik - és egyúttal a tőke minél jobban kiterjeszkedik -, annál nagyobb mértékű lesz a tőke exportja is, és ezzel egyidejűleg annál több formában exportálják.

A tőkés társadalom fejlődésének egyes periódusaiban a tőke különböző formáinak exportja eltérő arányu.

A tőke (és pedig a tágan értelmezett, és nem pusztán a működőtőke) kivitele a tőke természetéből, expanziós természetéből adódik. Ugy is mondhatnánk, hogy ez a terjeszkedő természet a tőke immanens tulajdonsága. Amikor Lenin megfogalmazta: a tőke kivitel szükségessége abból adódik, hogy néhány országban a kapitalizmus tulérett, és a tőkének nincs elég tere "hasznot hajtó" befektetésre, az egyben azt is jelentette, hogy a tőke értékesülése, illetve terjeszkedése nem biztosított.

A működő tőke kivitele úgy is felfogható, mint külföldi beruházás. Ez a külföldi beruházás, vagy ahogyan H. Claude nevezi, "nemzetközi felhalmozás", ugyanazoknak a törvényeknek engedelmeskedik, mint az egy országon belüli, azaz nemzeti beruházás. (Annál is inkább, mivel a tőkés piac világgpiaccá válása óta egyre kevésbé különböztethető meg a nemzeti és nemzetközi beruházás!) A koncentráció marxi elmélete egyébként ugyanúgy magyarázza a tőke kivitelt, azaz a külföldön történő beruházást, mint a hazait: az átlagprofitráta csökkenő tendenciájának törvényéből. A tőkét azért viszik ki, "mert külföldön magasabb profitrátával foglalkoztatható". Az átlagprofitráta csökkenő tendenciája tehát az

oka a tőkekivitelnek, vagy fordítva, a tőkekivitel gátolja az átlagprofitráta csökkenő tendenciájának érvényesülését.

A működő tőkekivitel feltételezi, hogy folyamatosan nagy mennyiségű, relative "felesleges" tőkék képződjenek, s feltételezi ugyiszintén a tőketulajdon és tőkefunkció társadalmi méretű szétválását. Tehát a szűk termelési folyamaton túl magukban a tőkés termelési viszonyokban is további differenciálódáshoz vezet. A tőkeexporttal a tőkés kizsákmányolás nemzetközivé válik. A tőkével együtt tőkés termelést, pontosabban a tőkés termelési viszonyokat exportálják így maga a tőkeviszony nemzetköziesedik. Ez a folyamat már hagyományos árutőkekivitellel elkezdődött, s a működő- és pénztőke kivitelének intenzívvé válása csak tovább erősítette és erősíti napjainkban is a folyamatot. A termelés társadalmasodása tehát olyan mértékűvé válik, hogy a termelőerők, termelés, munkameszotás és a termelési viszonyok túllépik a nemzeti kereteket, s egyre inkább nemzetközi szintéren jelennek meg.

A termelőerők internacionalizálódása tehát társadalmasodásuk következménye. A társadalmasodásból eredően kitágul az a keret, amelyben a termelőerők racionálisan működtethetők és fejleszthetők. Így egyes kutatásokat, termelési folyamatokat csak közvetlenül nemzetközi méretekben lehet végrehajtani. A tudomány és technika gyors ütemű fejlődése is a korábbinál sokkal szorosabb együttműködést igényel az egyes országok között, anélkül azonban, hogy megszüntetné a termelőerők nemzeti keretek között történő megszervezését, illetve ennek szükségességét.

Ez az együttműködés azonban a valóságban korántsem szabad és független nemzeti partnerek együttműködését jelenti. A tőkés szférában e tendencia ellentmondásos módon bontakozik ki. Ha az internacionalizálódás alatt pusztán az egyes nemzetgazdaságok együttműködését értenénk, akkor behunynánk szemünket a reális és objektív gazdasági folyamatok előtt. Kétségtelen, hogy napjainkban a termelés nemzeti keretek között szerveződik és folyik, de ugyanúgy igaz az is, hogy ugyanakkor nemzetközi szintéren is megszervezett maga a termelési folyamat, de a termelőerők is. A termelés és a termelőerők nemzetközi szintű szervezését és működtetését elsősorban a nagy nemzetközi vállalatok végzik (másodsorban pedig a nemzetközi gazdasági integrációs szervezetek). E nemzetközi monopóliumok lehetnek multinacionális vagy transznacionális cégek, vállalatok vagy korporációk. Az eltérő formák mögött a lényeg ugyanaz: a tőkés gazdálkodásnak, a termelőerők zavartalan működtetésének megszervezése a tőke értékesítése céljából, a gazdasági és ehhez kapcsolódó politikai és egyéb hatalom fenntartása és erősítése érdekében. És itt nem elsősorban nemzeti vagy nemzetközi érdekekről van szó, hanem az óriási, tevékenységüket világméretekben, globálisan megszervező gazdasági szervezetek érdekéről, mindenképpen saját, elsődleges érdekszférájukról, mely cselekvéseik alapvető motiváló tényezője, akár egybeesik valamely ország, vagy nemzet érdekeivel, akár pedig nem.

Jóllehet a termelés internacionalizálódása nem új jelenség, az állammonopolista kapitalizmus korában és különösen a hatvanas évektől kezdve olyan új sajátosságokkal rendelkezik, amelyek konkrét elemzést igényelnek.

A gazdasági fejlődés során - mint hangsúlyoztam - nemzetközivé válik a termelési folyamat, a tőke és a termelési viszonyok is. A tőke nemzetköziesedése bonyolult viszonyokat és folyamatokat fog össze, amelyeknek csak egyik vetülete a tőke kivitel, de olyan vetülete, amelyen keresztül közvetlenül megragadható az internacionalizálódás folyamata, ugyanis a tőke és a tőkés termelés internacionalizálódásának a nemzetközi tőkeáramlás elválaszthatatlan kísérőjelensége. Vagy másképpen, a tőke kivitel a tőkés termelés internacionalizálódásának hordozóközege.² A két jelenség tehát egymástól elszakíthatatlan, egymással dialektikus kapcsolatban áll. A tőkés termelés nemzetközivé csakis úgy válik, ha a tőkét külföldre viszik, és ott befektetik. Külföldi működőtőke-befektetés nélkül nem képzelhető el a tőkés gazdaság internacionalizálása, legalábbis ami a szűken értelmezett termelést illeti.

A tőke kivitel már a monopolkapitalizmus korszakában is a munkamegosztás egyik sajátos formájához kötődött: a gyarmatok szakosodtak a nyersanyagok kitermelésére, a feldolgozóipari termékeket pedig az anyaországban állították elő. Ma egy új tőkés munkamegosztási rendszer kialakulásának lehetünk tanúi. Ezzel kapcsolatban fel kell hívnom a figyelmet Szentés Tamás véleményére, aki már egy évtizeddel ezelőtt hangsúlyozta, hogy a tőkés világ gazdaság "centrum"-országai a feldolgozóipar fölötti monopóliumukat mindinkább egy másik monopóliummal igyekeznek felváltani.³ Ez a törekvés a tudományos-technikai forradalom következménye volt, és utat nyitott a nemzetközi munkamegosztás szerkezetének átrendeződéséhez és ezzel együtt a külföldi tőkebefektetések új szerkezetének kialakulásához.

Ami ma új, magának a termelési folyamatnak a fokozódó integrációja. "Egy korszerű lemezjátszó például egyidejűleg jelképezi a tudomány fejlődését, a szabadalmak szerepét és a termelés monopolista nemzetköziesedését; a lemezkorong lehet angol eredetű, a lemezjátszófej német, a félfezetők származhatnak Japánból, maga a készülék pedig lehet dán gyártmány."⁴

"A tőke transznacionális koncentrációja és centralizációja nem csak az egész világot átfogó forgalmazási hálózattal rendelkező óriás vállalatokat hoz létre. Maga a termelési folyamata válik - a transznacionális monopóliumokon belül - nemzetközivé. Ez a leg-sajátosabb új jelenség."⁵

A világ gazdasági fejlődés jelen szakaszában tehát, amikor a termelés nemzetközivé válása egyre nagyobb mértékben megy végbe, a tőke kivitel is egyre nagyobb szerepet

kap, s az állammonopolkapitalizmus fejlődésének jelenségei nem hagyják érintetlenül az egyes imperialista országok közötti gazdasági kapcsolatokat ezt a fontos szféráját sem.

A második világháború után, de különösen a harvtanas évektől kezdve a nemzetközi tőkemozgások gyorsabb ütemben nőttek, mint a világ ipari termelése vagy a világkereskedelem. Emellett a tőke kivitel irányában is alapvető változások következtek be: a külföldi tőke egyre inkább a fejlett régiókat kereste. A tőke mozgást vizsgálva mindenképpen szembevetünk a gazdasági fejlődés egyenlensége. Ez az egyenlőtlenség a legplasztikusabban abban nyilvánul meg, hogy a tőkés világ legnagyobb gazdasági térségei közötti erőviszonyok eltolódnak, és különösen az erőviszony-eltolódások irányába változik gyorsan.⁶

A három imperialista hatalmi központ (USA, EKG, Japán) részesedése a nemzetközi tőkeáramlásban eltolódott az USA hátrányára. Ez véleményem szerint az USA dominanciájának csökkenését jelzi, de ugyanakkor korántsem jelenti azt, hogy uralmi helyzete ne állna továbbra is fenn. Ami Nyugat-Európát és Japánt illeti, a külföldön, elsősorban pedig az USA-ban eszközölt közvetlen tőkeberuházásaik a hetvenes évek során jelentősen megnöttek.

A közvetlen befektetések a nemzetközi tőkés kapcsolatokat legfontosabb tényezőivé váltak, azért is, mert a külföldi befektetések révén a termelés internacionalizálódása valósul meg, de azért is, mert a befektetések alkotják e kapcsolatokat azon formáját, amelyben a nemzetközi monopolista tulajdon oly mértékű koncentrációja valósul meg, amely biztosítani tudja a modern tőkés termelőerők hasznosítását. Ugyanis a korunkat jellemző tudományos-technikai forradalom következtében olyan új követelmények születtek a termelés szakosítása, kooperációja, koncentrációja és centralizációja tekintetében, amelyek csakis egy nemzetközi méretű termelési folyamatban valósulhatnak meg. A nemzetközi termelési folyamat három legfontosabb jellemzője: a tőke kivitelhez való kötődöttség; a multinacionális vállalatokhoz való kötődöttsége.

A termelés nemzetköziesedése nem független vállalatok között megy végbe, hanem multinacionális (vagy transznacionális) monopóliumok keretében. A tőke kivitel és a technológiatranszfer (de a kereskedelem is) nagyrészt óriási multinacionális cégekben belül az anyavállalatok és külföldi érdekeltségeik között folyik. Ezzel kapcsolatban Blahó András ezt írja: "Ez a kereskedelem (de a tőke- és a technológiatranszfer is - megj. L.E.) nem egy olyan munkamegosztás eredménye, amit Marx mint "a társadalom egészén belüli te természetes és szabad" munkamegosztást jellemzett. Ezt a fajta kereskedelmet nem a "szokásos" nemzeti gazdasági érdekek határozzák meg, nem egymástól független vásárlók közötti csere."⁷ A Solomon számításai szerint 1966-ban a vállalaton belüli forgalom aránya az USA importjában 58 %!⁸ Más amerikai és szovjet szerzők is hasonló adatokat közölnek.⁹

A nemzetközivé válást tehát egyáltalán nem jellemzi a "természetes és szabad" munkamegosztás, hanem éppen ellenkezőleg, az alá- és fölérendeltségi viszonyok erősödése, a multinacionális társaságok dominanciája, a nemzeti és világérdekek multinacionális érdekeknek való alárendelődése figyelhető meg. Ez a jelenség annak a lényeges változásnak a megnyilvánulása, amely a kapitalizmuson belül végbemegy, és amely megítélesem szerint a tőkés termelési viszonyok újabb formaváltozása.

JEGYZETEK

- 1 Lenin Válogatott Művei. Magyar Helikon, 1967. I. köt. 482. old.
- 2 Nehls, K.: Zur Kapitalexpansion westeuropaischer und japanischer Konzerne in die USA. IPW Berichte, 1982. Vol. 11. No. 8.10. old.
- 3 Lásd: Szentes Tamás: Egy neokolonialista nemzetközi munkamegosztás körvonalai. A külföldi tőke új beruházási politikájának hatása a fejlődő országokra. - Jegyzet a nemzetközi szakközgazdász továbbképzésben résztvevők számára. Budapest, MKKE. 1973.
- 4 Les traits actuels....108. old.
- 5 Uo. III. old.
- 6 Lásd például Szentes Tamás idézett művét.
- 7 Blahó András: A transznacionális vállalatok az új világ gazdasági helyzetben, KJK. 1980. 159. old.
- 8 Solomon, A.: International Control of Investment. The Dusseldorf Conference on MNCs. Praeger, New York, 1974.
- 9 Lásd például Szergejev, N.: Oblaszty oszoboj monopolizacii mezsdunarodnoj trgovli. Vnyesnyaja Torgovlja SzSzSzR, 1975/6. Role of Multinational Corporations in US and World Economies. Washington, 1972.

A SZABÁLYOZÁSI ÉS FINANSZIROZÁSI RENDSZER HATÁSA AZ EGÉSZSÉGÜGY ÉRDEKELTSÉGI VISZONYAIRA¹

Egészségügyünk az utóbbi években mind a közvélemény, mind a kutatók vizsgálódásainak reflektorfényébe került. Ebben döntő tényező az egészségügy területén fellépő egyensúlyhiány feszültségeinek felszínre kerülése, tehát az az egészségügyi intézményi rendszer, amely egyre kevésbé képes megfelelni a vele szemben felmerülő igényeknek.

Tüneti szinten az egészségügyet a lakosság oldaláról a következő feszültségek jellemzik:

- A betegek nehezményezik, hogy az ellátás nem eléggé lelkiismeretes, panaszaikra nem fordítanak kellő figyelmet.
- Zsúfoltság van az ellátás csaknem minden szintjén (körzetben, szakrendelőben, kórházban).
- A hivatalos betegbeutalási út "átjátszása". Különböző praktikák alkalmazása szükséges ahhoz, hogy a kívánt egészségügyi intézménybe kerülhessen a beteg, és az az orvos lássa el, akiben megbízik. Elégedetlenséget szül, hogy a beteg egyáltalán nem, vagy alig választhat szabadon orvost és kórházat.
- A fentiekkel részben azonos összefüggésben felmerül a hálapénz (paraszolvencia) adásának szokása, illetve "kényszere".

Az egészségügyi dolgozók részéről felmerülő gondok szintén csak utalásszerűen - a következők:

- Az orvosok kifogásolják alapvető műszerek, felszerelések, gyógyászati anyagok hiányát.
- A hiánygazdálkodás körülményei között nem megfelelő az eszközök szétosztása. Az általános hiány kihasználatlan kapacitásokkal párosul (nagy értékű műszerek egy része nem megfelelően kihasznált).
- Az egészségügyi intézmények nem érdekeltek a hatékonyabb gazdálkodásban. Sok vonatkozásban rákényszerültek irracionális megoldásokra - ami a költségvetési intézmények funkcionálási, gazdálkodási mechanizmusával kapcsolatos. (Erre a későbbiekben részletesebben kitérek). Mindez a felszínen a szakma (orvos) és a gazdaságiak konfliktusaként jelentkezik.
- Jelentős különbségek, s ebből generálódó ellentétek jöttek létre az orvostársadalmon belül szakmánként, intézménytípusonként, életkor és orvosi hierarchiában való elhelyezkedés függvényében (labor, röntgen, sebész, belgyógyász, valamint körzetben szakrendelőben, kórházi osztályon dolgozó orvosok között).

- Az egészségügyi szakdolgozók (ápolónők) joggal panaszkodnak a nagy megterhelésre.
○ Minden munkaköri csoportnál tipikus a hivatalos anyagi elismeréssel kapcsolatos elégedetlenség.

A fentiekben érintett területi egyensúlyhiányos szituáció kialakulásának okai között lehet és kell is preferálni. Két döntő, alapvető ok húzódik meg az említett tünetek hátterében:

1. Az egyik ok a hiány, az egészségügyi ráfordítások elégtelensége. Ez az elmúlt évtizedek ágazati fejlesztési koncepciójához kapcsolódik, mely a járóbetegellátást preferáló "munkaerőigényes, tökeszegény", relatíve olcsó fejlesztést realizált.

A másik - és megítélésem szerint nem kisebb horderejű - ok, tényező: az egészségügy funkcionálási mechanizmusa, ezen belül is szabályozási és finanszírozási rendszere.

Vagyis, hogy a jelenlegi magyar egészségügyi rendszer a területi elv, a progresszivitás, az integráció szervezési elvein közvetlenül az állami költségvetés által finanszírozott szisztémában működik kettős (tanácsi és tárca: EU.Min.) felügyelet alatt.

Ezen belül is az egészségügy finanszírozási, szabályozási mechanizmusa döntő az érdekeltviszonyok alakulása szempontjából. Ennek a mechanizmusnak - nagyon leegyszerűsítve - az a lényege, hogy egyfelől: az ágazat nemzeti jövedelemből való részesedése központi, kormány döntés eredménye; másfelől: az így meghatározott összegben belül az egyes egészségügyi intézmények (mint költségvetési intézmények) működéséhez rendelkezésre álló pénzt a felügyeleti szervek - Egészségügyi Minisztérium, tanács- és az intézetek közötti alkufolyamat határozza meg. Az alku nyomán a gazdálkodás tárgyi és személyi feltételei, tehát eszközei rögzítődnek, döntően az előző évi költségvetés alapján, a betegellátási, gyógyítási tevékenység eredményétől kvázi függetlenül.

Konkrétabban: hogy az egyes egészségügyi intézmények (körzet, szakrendelő, kórház stb.) évente mennyi pénzzel gazdálkodhatnak, mekkora a költségvetésük, annak megállapítása elvileg feladatmutatókhoz kapcsolódó normákon alapul. Ezek a mutatók (ellátási szintként) a körzetszám, a napi szakorvosi órák száma; fekvőbetegellátásban - az ágyak száma, az ápolási napok, illetve esetek száma.

A gyakorlatban valóban funkcionáló normák azonban csak új létesítményekre vonatkoznak, ezek:

- beruházási norma (belső struktúra, építési költség);
- felszerelési norma (ellátási szintenként szakmánként gépre-műszerre vonatkozóan);
- működési költség normativa;
- létszám norma (ellátási szintenként és szakmánként munkaköri csoportok szerinti részletezettséggel).

Tehát amíg a belépő, új intézményeknél ezek a normák érvényesíthetők, addig a már funkcionálóknaál az érvényben lévő normák nem szabályoznak, hanem az egykori normák váltak a finanszírozás alapjává, azok - adott szabályozók szerinti - évről, évre való megemeléséről van szó.

Az éves költségvetési javaslatot a felügyeleti szerv által megadott keretösszegeken belül kell elkészíteni a hatályos jogszabályok: a PM által évenként kiadott rendelkezések, valamint az ágazati minisztérium szakmai irányelvei figyelembevételével. A szabályozás szerinti költségvetés összeállításánál az alap az előző évi jóváhagyott és nem a tényleges költségvetés, amit korrigálni kell egyfelől a feladatmódosulással (szerkezeti változás) kapcsolatos költségekkel (pl. az ágyszám növekedés vagy csökkenés); másfelől a tervét megelőző évben, nem teljes éven át ellátott feladatoknak az egész évre kiegészített pénsszükségletével (szintrehozással). A bázis évhez képest a bővítési lehetőséget a bér és a dologi kiadások emelésére az un. automatizmusok biztosítják. (1984-re dologi automatizmus alapellátásra 2 %, nem alapellátásra 0,5 % - ezen belül külön - gyógyszerre 5 %-; bér-automatizmus diff.) A szabályozás értelmében a felügyeleti szervek az automatizmusok mértékét az éves tervezési utasítástól eltérően is megállapíthatják - elvileg van differenciálási lehetőségük - az egyes egészségügyi intézményekre vonatkozóan úgy, hogy az együttes összeget nem léphetik túl. Valójában - a szűk keretek miatt - nem nagyon élnek ezzel a lehetőséggel.

A gyakorlatban tipikus jelenség pótelőirányzat kérése a felügyeleti szervtől, előre nem látható feladatok finanszírozására.

Különösen jól megfogalmazott indoklással lehet ily módon plusz pénzhez jutni pl. ár-emelkedés, műszerbeszerzés, váratlan javítási tevékenység vagy plusz feladatvégzés esetén.

A pótelőirányzatok megszerzése - a költségvetési előirányzatokhoz hasonlóan - az egészségügyi intézmények és a felügyeleti szervek közötti alku, kölcsönös meggyőzési; érvelési folyamat eredménye. A pótelőirányzatok mértéke intézményenként nagy eltérést mutat - sokszor jelezve a "harcban" az eltérő pozíciókat; s előfordul, hogy a pótelőirányzat az eredeti éves előirányzat több, mint negyedét is eléri.

Összefoglalva: tehát a költségvetési tervezés keretszerű és bázisszemléletű.

Az egyes egészségügyi intézményekhez juttatott pénz felhasználásnak hogyanjára vonatkozóan a szabályozás az egészségügyi intézeteket - megtévesztően - maradványérdekeltségű költségvetési szervezeteknek minősíti, ami azt jelenti, hogy jóváhagyott költségvetési előirányzataikból az adott költségvetésben fel nem használt összegeket "megfelelő indoklás esetén" a következő évben felhasználhatják.

A megnevezés azért félrevezető, mert szó sincs az anyagi ösztönzés olyan rendszeréről, amelyben az intézmény érdeke a pénzmaradvány eléréséhez fűződne.

A pénzmaradvány a gyakorlatban valamilyen ok miatt el nem költött pénz, amely a következő évre átvihető tartalékként kezelhető, és a vállalt kötelezettségek kiegyenlítésére felhasználható. De mivel a felügyeleti szervek argumentálást igényelnek a maradvány felhasználásához, s fennáll az elvonás veszélye, a gyakorlatban fellép a pénz mindenáron való elköltésére irányuló törekvés.

További két mozzanatot emelnék ki a rendelkezésre álló pénz elköltésének hogyanjára vonatkozóan.

Egyrészt: az egészségügyi intézmények bevételeiket - amennyiben azok nem orvosi szolgáltatáshoz kapcsolódnak - bizonyos költségekre felhasználhatják, s nem kell azt az állami költségvetésbe befizetniük. Ezt nevezik az irányítási frazeológiában - súlyánál fogva szintén igen megtévesztően - nettó jellegű finanszírozásnak. (Valójában ez nem indukál a bevétel fokozására irányuló érdekeltséget).

Másrészt: [a költségvetés egyes tételei között a szabályozás megkülönböztet kiemelt, céljellegű, valamint kötött előirányzatokat.]

[A kiemelt és céljellegű előirányzatokat (ilyen pl. az állóeszköz-fenntartási előirányzat) csökkenteni nem lehet, a kötöttek viszont nem növelhetők, nem léphetők túl.] Ilyenek: a bér, reprezentáció, megbízási díjak stb. A fenti kötétségek mellett van átcsoportosítási lehetőség az egyes előirányzatok felhasználásában. Ugyanakkor az év elején jóváhagyott költségvetési előirányzatokat a felügyeleti szerv előirányzat-módosítási hatáskörben megváltoztathatja a költségvetési támogatás korrigálásával (pl. a már említett pótelőirányzat nyújtás, illetve megvonás), vagy anélkül (gazdálkodják ki az intézetek!). Ez utóbbi mozzanat jelzi az önálló intézeti gazdálkodás bizonytalanságát, egy olyan léthelyzetet, amely kizárólagosan a felügyeleti szervekkel való kapcsolattól függ.

Jelentőségénél, s az érdekeltségi viszonyokat elsődlegesen érintő hatásánál fogva a létszám, bér jövedelem-szabályozásra és az államközgazdálkodási tevékenység szabályozására kellene kitérnem még részletesebben, amire most a szűk keret miatt nincs lehetőség. Csak azt rögzítem, hogy az orvosi fizetés típusai közül, a magyar a fix fizetésű szisztémát képviseli, ahol is a havi fizetés az orvos által ellátott betegek számától, a beavatkozások jellegétől és bonyolultságától független, s elsősorban attól függ, hogy az orvos hány éve dolgozik.

A továbbiakban a fentebb csak vázlatosan és fő vonalaiban ismertetett funkcionálási mechanizmus érdekeltségi viszonyokat érintő hatásaival foglalkozom.

1. Az ágazat irányításának kettőssége (a tanácsok és az Egészségügyi Minisztérium), amely elvileg egyidejűleg kívánta szolgálni a lakossági igények kielégítését és az egészségügy fejlesztésének egységességét a valóságban nem vezetett a területi egyenlőtlenségek felszámolásához. A különböző megyékben élő betegek kórházba jutási lehetőségei igen eltérőek, illetve egy-egy megyén belül is a falusi lakosoknak kisebb az esélyük a kórházba kerülésre, mint a kórházi székhelyen lakóknak. A különböző településtípusok ellátási szintjének eltéréseit különösen felerősíti az, hogy az alapellátás ráfordításai általában követik a települési hierarchiát, tehát a községekben a körzeti orvosi szolgálat működtetési és fenntartási költsége a városokéi alatt marad.

Egy négy megyére kiterjedő vizsgálat eredménye alapján (1979-es költségvetési adatok) a járások községeinek átlagai között olyan is volt, ahol a körzeti orvosi szolgálat működtetésére és fenntartására fordított egy éves összegnek egy lakosra jutó hányada 23 Ft, míg másutt 163 Ft-ot tett ki. Az egy lakosra jutó alapellátási költségek a nagyközségek szintjén 30-316 Ft között, városoknál 76-449 Ft között mozogtak.

2. Az egyes ellátási szintek (körzet, szakrendelő, kórház, országos intézet, klinika) illetve az egyes egészségügyi intézmények közötti "munkamegosztás", együttműködés fejlődését a jelenlegi finanszírozási szisztéma bizonyos vonatkozásban akadályozza.

(Miután az intézményekben adott - a végzett munka mennyiségéhez és minőségéhez alig kapcsolódó - pénzügyi keretektől kell gazdálkodni, nincs meg az érdekeltség a minőségileg magasabb színvonalú vagy speciális feladatot jelentő betegellátásra.) Idézek egy klinikai röntgen orvossal készített interjumból: "... egy csomó kórháznak mi csináljuk az ultrahangos konzíliumát. Még azt sem lehet elérni, hogy konzíliumi díjat fizessenek, így összejönne valami, amiből lehetne újat vásárolni. Teljesen ingyen, bérmentve vagyunk kötelesek végezni.... Ha mi elhasználjuk a röntgenfilmünket a Tétényi uti beteg számára, akkor nem marad a sebészeti klinikán fekvő beteg számára, mert mi nem kapunk korlátlanul röntgenfilmet az a lényeg: való igaz, hogy az egészségügy pénzbe kerül, semelyik gyógyító intézmény nem vállalhatja, hogy egy másik gyógyintézménynek tesz mondjuk egy szíveséget."

A progresszivitás, az integráció finansziális érdekeltség vonatkozásában nincs megalapozva, s ez egy tágabb körű anyagi ösztönzés hiányának egyik mozzanata. Intézeti, gazdálkodási egységek szintjén - a pénzügyi vonatkozások miatt - elsősorban egy továbbküldési, mintsem ellátási érdekeltség indukálódik. Az ellátást nyújtó egyéneknél - főként az orvosoknál - az érdekeltség mai rendszere bonyolultabb, összetettebb.

3. (Miután az orvosok az ellátott betegek számától, a beavatkozások jellegétől függetlenül megállapított fix fizetésben részesülnek, a bérszabályozás nem abba az irányba hat,

hogy minél több beteget fogadjanak, s minél magasabb színvonalon lássák el őket. Az érdekeltégi rendszernek a munkáért járó fix fizetés csak egyik összetevője. Jelentős szerepet játszik abban a szakmai elismerés igénye, valamint etikai tényezők és nem utolsósorban a paraszolvenciához való hozzájutás. Nem elemezhetem itt most a maga komplexitásában az orvosok érdekviszonyait, magatartás normáit, csupán a paraszolvencia intézményét említem, ami az orvosi érdekviszonyok közgazdasági és szociológiai szempontu megközelítésének fontos eleme. Alapjaiban áthatja az orvos-beteg kapcsolatot, az orvosok egymás közötti magatartás normáit, értékeit, mind a különböző szakmák képviselői (röntgen, labor, illetve manuális területek), mind a hierarchia különböző lépcsőfokán elhelyezkedő (vezető, beosztott orvos), valamint a más ellátási szinteken (körzet, szakrendelő, kórház, klinika) dolgozó orvosok vonatkozásában.

JEGYZETEK

Gosztonyi György: Egészségügy: gondok és javaslatok. Valóság 1980/7.

Gosztonyi György: Az egészségügy finanszírozásának ideáltípusai és működésének néhány kérdése. Pénzügyi Szemle, 1984/3.

Kuti Éva: Az orvosi hálapénzről - a következmények fényében. Valóság 1984/3.

Szalai Julia: Kööttségek és prioritások a gazdasági szerkezet, az infrastrukturális ellátottság és az egészségügy helyzetének alakulásában. Kézirat Bp. MTA KTI 1982.

- 1) A szerző előadásában a Semmelweis Orvostudományi Egyetem Marxizmus-Leninizmus Intézete

1984. évi tudományos közleményében megjelent tanulmánya elemzését folytatta. Lásd: László Ágnes: A szabályozási és finanszírozási mechanizmus hatása az egészségügyi ellátás érdekeltégi viszonyaira.

SOTE MLI Tudományos Közlemények 14. sz. 1984. 48 - 56. 1.

A VÁROSLAKÓ EMBER KAPCSOLATA KÖRNYEZETÉVEL

Már 1972-ben az ENSZ stocholmi Környezetvédelmi Konferenciájára elkészült egy figyelmet felkeltő, s egyben figyelemreméltó mű - Barbara Word és René Dubos könyve, melynek címe figyelmeztetés is egyben: Csak egyetlen Föld van!

Már akkor több mint 70, a világ minden részéről származó igen tekintélyes tudós figyelemzetet bennünket az emberi környezet fokozódó, általános jellegű romlására, a természeti körfolyamatok egyensúlyában bekövetkezett negatív változásokra.

Csak néhány megrázó adat a közelmúlt felméréseinek eredményeiből.

Ma, egyetlen óra alatt kb 600 tonna olaj és olajtermék jut a tengerek vizébe; 6000 ha termelőterületet hódítanak el a sivatagok, az új utak és a városiasodás; 2500 ha erdőt veszítünk el; 5 növény- illetve állatfaj tűnik el az élővilágból, ennyivel lesz szegényebb a világ, az emberiség!

A környezetvédelem tehát világméretűben az egyik legfontosabb feladatunkká vált, hiszen a környezet jelentősen befolyásolja az emberiség életét, az élet minőségét.

Ha a biológiai egyensúly felbomlásáról - szerencsére - nincs is még szó, az elmúlt évek, évtizedek tapasztalatai alapján az már bebizonyosodott, hogy ha drasztikus változások (emberi beavatkozás, illetve természeti csapás) miatt a rendszer stabilitása meginog, akkor a korábbi életközösséget egy másik váltja fel, és ez már nemcsak egyhangubb, hanem önszabályozásra is kevésbé alkalmas, kevésbé stabil rendszer lesz.

10-15 év óta, elsősorban a fejlett és a közepesen fejlett országokban növekszik azoknak a hivatalos szervezeteknek és szakértőknek a száma, akik keresik a szervezésnek a tudatformálásnak, az egységes szemlélet kialakításának útját, hogy ezen keresztül segítsék a szükséges teendők meghatározását, a környezetvédelem, a környezetformáló, ugynevezett környezetbarát programok kidolgozását.

Nálunk, a szocialista tulajdon alapján folyó tervgazdálkodás viszonylag kedvező feltételeket nyújthat ahhoz, hogy mélyrehatóan és felelősségteljesen fellépve elejét vegyük környezetünk további romlásának. Gyakran ismételt, mégsem kellő következetességgel alkalmazott elv hogy: "minél később avatkozunk be egy folyamatba, annál nehezebb lesz a feladat, a beavatkozás annál nagyobb költséggel jár, és több, részben már helyrehozhatatlan kár keletkezik!"

Ahhoz, hogy hatékonyan és átfogóan, a gazdasági élet minden területére kiterjedően, komplexen végezzük környezetvédő tevékenységünket "környezetbarátokká" kell válnunk a gazdasági-társadalmi élet minden szintjén. Nemcsak akkor, amikor szenvedő alanyai vagyunk

a környezeti ártalmaknak, hanem akkor is, amikor ipari, gazdasági, vagy egyéni tevékenységünkkel mi magunk is szennyezzük környezetünket. Különösképpen pedig akkor, amikor olyan technológiai eljárások alkalmazását, vagy olyan termékek gyártását határozzuk el, illetve engedélyezzük, amelyek a környezetre nyilvánvalóan ártalmasak. (Pl. a cementgyártás egyes technológiái, a nem lebomló mosószerek gyártása, bizonyos növényvédőszer alkalmazása. A csomagolástechnika egyes irányai is környezeti ártalommal járnak.)

Hazánkban a gazdasági-technikai fejlettségi szint elmaradottságából következően valamivel később jelentkeztek azok a veszélyek, amelyekkel a fejlettebb ipari államok már 10-20 évvel ezelőtt szembe találkoztak. (pl. a növényvédelemre felhasznált vegyi anyagok káros hatása). Fő feladatunk kell hogy legyen, példáikon okulva, okos intézkedésekkel megelőzni, ha még lehet, a bajokat.

A környezetvédelem területén megoldásra váró feladatokra a feltáró munkák során már igen sok területre vonatkozóan készültek konkrét programok. Ezek közigazdasági, jogi szabályozásának kidolgozása, végrehajtása és ellenőrzése folyamatban van, (pl. az 1976-os Környezetvédelmi Törvény, a környezet- és természetvédelmi szervezet továbbfejlesztésének kérdése, MT. határozatok a környezetvédelmi bírságolással kapcsolatban).

Bebizonyosodott, hogy nem elégséges a problémákkal csupán elvi síkon foglalkozni. Üzemi, területi, országos szinten egyaránt sürgős cselekvésre van szükség. Ezekhez a feladatokhoz nyújthatnak segítséget az Országos Környezet- és Természetvédelmi Hivatal (OKTH) támogatásával és koordinálásával folyó környezet- és természetvédelmi célú kutatások, amelyek a levegőtisztaság védelmére, a zajártalom elleni védekezésre, a hulladék keletkezésének megelőzésére és hasznosítására, az ökoszisztémák faunisztikai és florisztikai kutatására, mindezek közigazdasági és jogi vonatkozásaira irányulnak az "emberi környezet védelme" célprogramon belül.

A levegőszennyezéssel kapcsolatos gondot speciálissá teszi az a tény, hogy amíg a szennyezett vizek tisztítására, az ilyen élővíz-folyások elkerülésére az egyénnek lehetősége van, addig a szennyezett levegő kedvezőtlen hatását senkinek nincs módjában kivédeni. Ha a légkör szennyeződése állandósul, az atmoszféra összetétele megváltozik az minden élőlényre, valamennyi fajra és generációra hat! A légszennyező anyagok a talajba jutva megváltoztatják annak összetételét, a levegő szennyezettsége pl. savas esők formájában a vizek, a növényzet (erdők) szennyeződését, károsodását - esetleg pusztulását - is okozzák. Mindezek a hatások összeadódva katasztrófát is okozhatnak. Pl. amikor a szilárd és gáz-alaku szennyeződések kedvezőtlen meteorológiai viszonyok hatására sűrű füstköd, szmog alakulnak át. Komoly katasztrófát, sok ezer ember halálát okozta ez 1962-ben Londonban. A napfénynek és a gépjárművek nagymértékű füst-kibocsátásának (kipufogógázok) együttesen is lehet a következménye a szmogképződés. Los Angelesben (USA)

ez pl. a déli órákban alakul ki. Volt alkalmam személyesen is meggyőződni róla, hogy napokig, sőt nyáron hetekig fojtogatja a várost, mindaddig, amíg a hegyek felől érkező szél ki nem fujja az óceán felé a sűrű füstködöt.

A leggyakoribb levegőt szennyező anyagok:

a szénmonoxid, a kéndioxid, a szilárd részecskék, a széndioxidgázok (pl. metán), a nitrogénoxidok (ezek főleg a szmogképződés és a savas esők képződése miatt veszélyesek) és az ólom.

Az ipari fejlődéssel és a városok lélekszámának növekedésével együtt növekszik a levegő szennyezettségi szintje is.

A legnagyobb arányban (kb. 50 %-kal (a szénmonoxid szerepel a légszennyező, mérgező anyagok között. Ennek több, mint háromnegyede a közlekedés során, a belső égésű motorok "közvetítésével" jut be a levegőbe. De a közlekedés a többi szennyezőanyagból is jelentős dózist juttat elsősorban a városok levegőjébe pl. ólomból, hydrocarbonokból, kéndioxidból, nitrogénoxidokból. Az energiaipar, a tüzelőanyag-égetés, fűtés, stb. által okozott szennyezések szintén jelentős mennyiségű mérgező anyagot juttatnak a légkörbe.

A robbanómotorok égésének káros melléktermékeit elsősorban a kétütemű motorok kipufogógázai juttatják a városok levegőjébe, de a gőzüzemű járművek (gőzhajók, gőzmozdonyok) sőt egyre nagyobb mértékben a repülőgépek is "besegítenek" a légkör szennyezésébe.

Tudjuk, hogy a szennyezett levegő bizonyíthatóan káros az emberi szervezetre. Elsősorban a szívbetegek és a légzőszervi megbetegedésekben szenvedők vannak súlyos veszélyeknek kitéve.

A légszennyező anyagok közül a legjellemzőbb károsítóanyagok a következők:

A szénmonoxid az ember véréből, illetve a vér hemoglobinjából szorítja ki az oxigént, és ezáltal csökken a testszövetekhez szállított oxigénmennyiség, ami légszomjat, végső esetben fulladást is okozhat.

A kéndioxid a szem és a felső légutak nyálkahártyáját izgatja, kisebb koncentrációban az alsó légutakat is károsítja, gyulladáisos megbetegedéseket idéz elő.

A nitrogénoxid a levegőben nitrogéndioxiddá alakul át, amely a tüdőbe jutva, vízzel keveredve savvá alakul, és a tüdőszövetek roncsolásán kívül tüdőtágulást is okoz.

Az ólom mérgező hatása károsítja a vérképzést, az ér- és idegrendszert.

De a gépkocsik kipufogógázából származó szénhidrogének között rákkeltő anyagok is vannak! Miután a növények az emberi és állati szervezeteknél érzékenyebben reagálnak főként a gázszennyeződésekre, ezt felhasználva a megfelelően összeválogatott ún. indikáornövények alkalmasak a légszennyezés érzékelésére. Fluor-, klór-, kén- és ólomtartalmu

légszennyezések, valamint számos polyciklikus szénhidrogén pl. a rákkeltő benzopyren jelzésére kiválóan alkalmas a Brassica oleracea acephala, a közönséges takarmánykáposzta. De a mohák és a zuzmók több fajtája is jól alkalmazható jelzőnövényként.

Környezetvédő tevékenységünk során az aktív levegővédelmi rendszerek kialakítását kell célul kitűznünk. Ezek szerint az anyagokat-ugy kell tárolnunk, szállítanunk, feldolgoznunk és megsemmisítenünk, hogy közben az adott területre megállapított levegőminőség normaértékeit ne lépjük túl még akkor sem, ha a tárolási, felhasználási mód jelenleg komoly gazdasági előnnyel jár.

Ez a normaérték természetesen változik attól függően, hogy milyen besorolású területről van szó. Pl.: a levegő ólomtartalma a kiemelten védett területeken (természetvédelmi körzet, szanatórium vidéke, stb) $0,0007 \text{ mg/m}^3$, míg az általános területen ez a normaérték $0,001 \text{ mg/m}^3$ naponta.

Ezzel szemben hazánkban 1985. januárig csak olyan benzint használhattak a gépjárművek (januártól is csak a külföldi kocsik kivételek ez alól), amelynek ólomtartalma $0,6 \text{ mgr/liter}$. Bár a tervek szerint januártól a forgalomba kerülő benzin ólomtartalma $0,4 \text{ mgr/l-re}$ csökken, és lesz korlátozott mennyiségben ólommentes benzin is, ez a mintegy 33 %-os csökkentés még mindig nem éri el a fejlett tőkésországokban alkalmazott viszonylag alacsony $0,15 \text{ mgr/l-es}$ szintet. Természetesen az ólommentes benzin alkalmazhatóságához a gépjárművek működési technológiáját is változtatni kellene, a négyütemű motorok esetén is szükség van egy katalizátoros utóégető beépítésére, nem is szólva a kétütemű motorokkal működő gépjárműpark üzemeltetése során felvetődő gondokról.

Az említett célok elérését olyan eszközökkel is lehet segíteni, amelyek nem igényelnek jelentős ráfordítást. Gondolok itt pl. a közlekedés jobb, ésszerűbb megszervezésére, a túlszufolt nagyvárosok tehermentesítésére, a főváros mérhetetlen túlszufoltságának csökkentésére.

Több nagyvárosban, ipari centrumban már bevált (pl. Székesfehérváron, Veszprém-ben stb) a várost elkerülő útgyűrű, melynek megépítésével jelentősen csökkenthető a várost átszelő - tranzit - forgalom, s ezzel egyenes arányban csökken a levegő szennyezettsége is. Persze ezzel csak a közvetlen városi forgalmat csökkenthetjük. Jelentősebb beruházást igényelne ugyan, de hosszabb távu megoldást jelentene, ha vidéken legalább két helyen új hid épülne a Dunán (pl. Paks és Baja térségében). Ezzel ugyanis komolyan mentesíthető lenne a főváros forgalma. Jelenleg ugyanis a dunaföldvári hidon kívül a felújítás alatt lévő keskeny bajai hid köti csak össze vidéken az ország két részét. Az új hidak a forgalom túlszufoltságán és a levegőszennyezés csökkentésén túl költségmegtakarítást is jelentenének a fuvarozóknak és fuvaroztatóknak, s a népgazdaságnak egyaránt.

Bár tudom, hogy igen komoly anyagi terheket jelentene ez a népgazdaságnak, mégis sürgetően szükség van az előrelépésre, hiszen a nagyvárosokban és elsősorban a fővárosban a szó szoros értelmében elviselhetetlenül "fojtogató" légkörben vagyunk kénytelenek élni.

Olyan komplex szemléletmód kialakítására van szükség, amely a levegő tisztán tartását célzó műszaki intézkedéseket, a területi szervezést és tervezést, a talajhasznosítást és a zöldterületek kezelését egymással összefüggésében és nem egymástól elválasztva kezeli!

A környezetbe jutó szennyező anyagok nagy része - s így a gépkocsik által előidézett szennyezés is - a nem megfelelő üzemeltetés következménye. Ezért kiemelten fontos, hogy rendelkezésre álljanak, és rendszeresen használják is azokat a mérőműszereket, amelyekkel hitelesen mérhető a levegőszennyezés mértéke. Ez nemcsak a normák és szabványok kialakításához, a birságok mércéjének felállításához szükséges, hanem a megelőzéshez is! Konkrétan ahhoz, hogy kialakíthassuk azt az optimális működési mechanizmust minden területen, amely a rendeltetésszerű használat és gazdaságos ráfordítás mellett a lehető legkisebb mértékű környezeti károsodást, szennyezést jelenti.

A robbanómotorokban történő tökéletlen égés következménye nemcsak a környezet szennyezése, hanem a jóval nagyobb fogyasztás is, ami ugyancsak pazarlás az energiaszegény időkben. A füstgázok szénmonoxid tartalmának mérésére, a kibocsátás rendszeres ellenőrzésére szolgál több olyan műszer is, mint pl. a Híradástechnikai Gépgyár által előállított Elkon S 305 - hatósági mérésekre is alkalmas - infravörös CO-mérő. Ezzel a termékükkel jelen voltak az 1984. évi őszi BNV-n a Protenvita (környezetvédelmi) pavilonban. Bár a berendezést már több mint öt éve gyártják (az AUTOKER mindössze 46.000 Ft-ért forgalmazza). Az érintett vállalatok (pl. a BKV, a Volán, a Főtaxi, a Hungarokamion stb) nem használják a kellő mértékben. De ugyanígy rendelkezésre állnak a hordozható ionmérőtől kezdve a levegő kéndioxid koncentrációjának mérésére alkalmas berendezéseken keresztül, a levegő sósav- és ólomtartalmát mérő berendezések is. Ezeket azonban nem csak az ellenőrzéseknél és a kutatásokban kellene alkalmazni, hanem indokolt lenne rendszeres használatuk minden esetben, amikor a kibocsátás - a szennyezés - elkerülhetetlen velejárója az üzemelésnek!! Éppen azért, hogy csak a lehető legkisebb mértékben szennyezzük a levegőt.

A fokozatosan előregedő járműpark tovább fokozza a szennyeződést, ezért az üzembiztonság javításával, a szervizek hatékonyságának növelésével csökkenteni lehet és kell is ezeket a szennyező forrásokat is!

Nemcsak a benzin ökolmentességét, hanem a kénmentes gázolajat is mielőbb biztosítanunk kell a tömegközlekedési eszközök számára. Hiszen elborzasztóak azok az adatok, miszerint a hazánk feletti levegőrétegbe évente bekerülő mintegy 800 ezer tonna szilárd szennyező anyagon kívül 1,6 millió tonna kéndioxid is a levegőbe jut.

Magyarországon a levegő tisztaságának védelmét az OKTH elnöke szervezi és irányítja a helyi, területi feladatokat pedig a tanácsok építésügyi hatóságai végzik. A hatóság megállapítja a szennyező forrásoktól függő kibocsátási határértéket (települési kategóriáktól függően), és ezt a megfelelő normához viszonyítva határozza meg, természetesen úgy, hogy ne lépjk azt túl. A káros légszennyezési bírsággal sujtják. Ezt a befizetett összeget korábban az Országos Levegőtisztasági Alapban, jelenleg a Környezetvédelmi Alapban kezelik, ami részben Központi Alapra, részben Területi Alapra oszlik. Ennek az alapnak a forrásait használják fel - többek között - levegőtisztasági berendezések létesítésére. Természetesen ehhez hozzájönnek még a különböző tárcák által nyújtott anyagi erőforrások is, de még így sem elegendő a környezetvédelemre fordítható erőforrások mennyisége. Magyarország évente a nemzeti jövedelem kb. 1 %-át fordítja környezetvédelmi célokra. Ugyanakkor a szennyezésből eredő kár durván számítva az 1983. évi adatok szerint a nemzeti jövedelem 4 %-át teszi ki.

Helytelen, hogy a gazdálkodó szervek még ma is inkább bírságot fizetnek, mintsem környezetkímélő technológiát, beruházásokat alkalmaznának. A Környezetvédelmi Törvény nemcsak a bírságolás rendszerét, a jogi és gazdasági szankciókat határozta meg, hanem a megelőzésre is felhívja a figyelmet. A törvény következetesebb végrehajtására, az ellenőrzés szigorítására, rendszeresebbé tételére is szükség lenne, s nem utolsósorban egy hatékonyabb, érzékenyebb bírságolási rendszer kidolgozására. Mindezeket determinálja az állam és a vállalatok viszonya, a gazdasági érdekeltségi rendszer mikéntje, működése stb.

A végső soron megfogalmazható cél a környezeti ártalmak elleni komplex védekezés, ezen belül a megelőzésre és az ezzel kapcsolatos kötelezettségek számonkérésére kell a hangsúlyt helyezni. Tudjuk, hogy az egészségkárosodás megakadályozása csak részben műszaki-technológiai feladat, miszerint olyan eszközöket kell tervezni és gyártani, olyan anyagokat kell felhasználni stb, melyek nem károsítják az ember egészségét. Ugyanakkor vannak egészségvédelmi, közegészségügyi feladatok is, ugymint a prevenció; az emberi egészség védelme; a rehabilitációs tevékenységek; védőfelszerelések alkalmazásának kiterjesztése stb. Ezek végső célja mindig az, hogy elkerüljük, vagy jóvátegyük az emberi egészségben bekövetkezett károsodást.

Bebizonyosodott ugyanakkor az is, hogy a környezeti ártalmakkal szembeni védekezés és a hatékony módszerek kidolgozása nem képzelhető el nemzetközi összefogás nélkül.

Egyre több országban jönnek létre országos hatáskörű szervek az egészségvédelmi tevékenység irányítására, a speciális környezetvédelmi jogalkotás előkészítésére és ellenőrzésére. Pl. 1984. áprilisában az EGK-ban is megszületett az első közösségi jogszabály a levegőszennyezés és a savas esők leküzdésére, melynek értelmében a tagállamokban működő iparvállalatok tevékenységének meg kell felelnie a levegőtisztaság-védelmi előírásoknak, és alkalmazniuk kell a műszaki előírásokat a szennyezés elhárítására. Ezt a jogszabályt 2 éven belül minden tagállamnak nemzeti törvénnyé kell emelnie. (Sajnos a jogszabály megjelenéséig az NSZK erdősegeinek egy részét már elpusztították a savas esők, de Európa-szerte is nagy károkat okoznak!)

Mindnyájunknak meg kell tenni mindent annak érdekében, hogy ne fokozódjon az atmoszféra szennyezettsége. Hiszen minden a Földön élő ember számára létkérdés, hogy valóban kedvező feltételek között éljünk bolygónkon, mint ahogy azt Dante megfogalmazta:

"A föld, mely gyöngéd, kedves és mosolygó,
olyan lakót szül, ki hozzá hasonló"

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Tudományszervezési füzetek: Jövőkutatási fogalomtár. Akadémia, 1976.
- Barbara Ward-René Dubos: Csak egyetlen Föld van. KJK. 1975.
- Korán Imre: Világmodellek (a Római Klub jelentéseiről). KJK. 1980.
- Ratislav Lacko: A környezetvédelem közgazdasági kérdései. KJK. 1978.
- "Az emberi környezet védelme" c. K-5. jelű OIKT kutatási célprogram 1981-83 évi részeredményei. OKTH. 1983.
1976. évi Környezetvédelmi törvény.
- Biofüzetek 1-3. szám
- K. Forgács Katalin: A környezetvédelem és közgazdasági eszköztára.
- Időszerű közgazdasági kérdések. KJK. 1981.

INNOVÁCIÓ AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN

A tudományos technikai forradalom (TTF) korát éljük. A tudományok e forradalmian gyors és minőségi változást hozó fejlődése valamennyi jelentős tudományágra, így az orvostudományokra is kiterjed.

Az "általános tudás" gyakorlati társadalmi értéké, "közvetlen termelőerővé",² s ezen keresztül az "egész társadalmi életfolyamat feltételévé" válásának szükségességét, jelentőségét már Marx munkáiban megtaláljuk.

A TTF gyors és jelentős tudományos felfedezéseinek gyakorlati társadalmi értéké váló realizálódását napjainkban legátfogóbban az "innováció" folyamatával jellemzik. Az innováció fogalmát legelőször J.A. Schumpeter alkalmazta. Általános lényegét "új kombinációk keresztülvitelében" jelölte meg, melyeknek legfontosabb közös vonása, hogy "... az új kombináció ugrásszerűen lép fel. ... Olyan, a rendszerből származó változásokat vizsgálunk, amelyek úgy billentik ki a korábbi egyensúlyi pontot, hogy az új a régiből végtelen lépések során sem érhető el. Állíts fel egymás után annyi postakocsit, amennyit csak akarsz, sohasem lesz belőle vonat".² Marxista fogalommal azt mondhatnánk, hogy az adott rendszerben csak a forradalmi, minőségileg újat hozó változás fogadható el innovációnak. Az orvostudományban ilyenek minősíthetők pl. legújabbban a vesekőnek műtéti eltávolítása helyett un. "robbantásos" megsemmisítése.

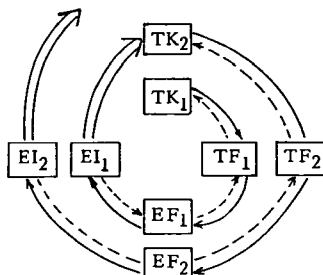
Noha az innováció fogalmát történelmileg, s szűkebb értelemben ma is az anyagi termelésben használt technikára és annak gazdasági hatására vonatkoztatják elsősorban, egyidejűleg mégis kitágult egy általános, minden társadalmi-gazdasági folyamatban végbemenő újításnak, s társadalmi hatásának értelmezésévé is. Mint Pál Lénárd is vallja: "Aligha lehet túlzásnak tekinteni, amikor azt mondjuk, hogy a tudományos-technikai haladás gazdasági és társadalmi hatásait alapvetően az innovációs tevékenység váltja ki. Segítségével megy végbe ugyanis a tudományos-technikai eredmények gazdasági-társadalmi elsajátítása."³

Mivel az innováció elméleti kérdéseit előbb a gazdaságtudományok területén kezdték kutatni, s gyakorlati alkalmazására is először a termelő szférában került sor, nyilvánvaló, hogy e szférában előbbre tartanak. Elért eredményeiket az egészségügy területére is adaptálhatjuk, így pl. az un. "innovációs lánc" fogalmát. E rendszer általános lényege az innovációs folyamat legfontosabb kezdő, közbeeső és befejező, s bizonyos önállósággal rendelkező kulcsfolyamatainak, "láncszemeinek" kiemelése, s kölcsönhatásos összefüggéseinek önmagába visszatérő körláncszerű vizsgálata.

Az egészségügyi folyamat innovációs láncrendszere

A következőkben vizsgáljuk meg a gazdasági modell általános érvényű láncszemei alapján annak az egészségügyre adaptált, specifikus modelljét.

Egészségügyi innovációs lánc

—→ = az adott tudományos eredmény domináns hatása,

- - -> = nem domináns visszahatás

↩ = új minőségű tudományos eredmény (innováció) kutatására ösztönző hatás.

TK = tudományos kutatás:

- a) orvostudományok
 - elméleti
 - klinikai
 - gyógyszerészeti
 - társadalmi
 - b) bázis, kollaboráns tudományok
 - biológia, fizika, kémia
 - interdiszciplináris tudományok
- Elméleti orvostudományok dominanciája

FT = technikai fejlesztés:

- a) orvosi műszerek, segédeszközök
 - b) transzplantációk
 - c) gyógyfürdők, szanatóriumok
 - d) gyógyszerek, gyógyeszközök
 - e) építmények, tárgyi feltételek
 - f) működtető energia, anyagok,
- Műszaki-technikai tudományok dominanciája

EF = egészség fenntartása

- a) prevenció
 - b) diagnosztika
 - c) terápia
 - d) rehabilitáció
- Klinikai tudományok dominanciája

EI = egészségügyi igények:

- a) új betegségek gyógyítása
 - b) új szolgáltatások bevezetése
 - c) régi szolgáltatások színvonalának emelése
- Társadalom-orvostudományok dominanciája

1. A tudományos kutatás sajátosságai (TK) az orvostudományok területén.

Az egészségügy területén elsősorban direkt módon, az orvostudományok egyes ágazataiban végzett kutatásokkal kell feltárni az egészség megromlásának okait, kialakulásának lehetséges megelőző eljárásait, s a gyógymódok variánsait.

a.) az első lényeges sajátosság mindjárt itt adódik az anyagi termelés innovációs rendszeréhez, láncához viszonyítva. Ugyanis, "az orvostudomány" csak mint eleve egyfajta célrendszer által többfajta tudományágból integrált, specializálódott tudományegység létezik. Ezért az orvostudományok tartalmi körének meghatározása már önmagában is egyfajta tudományos kutatási probléma, mellyel kapcsolatban természetesen különböző álláspontok alakultak ki.

Ezek alapján foglalt állást a Tudáspolitikai Bizottság.⁴ Az általuk elfogadott, korszerűsített tudományági és ágazati osztályozás az orvostudományokat egységbe integráló, általános lényegét, célrendszerét a következőképpen határozta meg: az orvostudomány az egészséges és kóros jelenségeket vizsgálja, melynek célja az egyes ember és a lakosság egészségének megőrzése, meggyógyítása, és a hosszú, tevékeny élet feltételeinek megteremtése. A következő tudományágakra, ágazatokra tagolódik:

Elméleti orvostudományok.

Az elméleti orvostudomány az emberi szervezetnek, az egészséges és kóros életjelenségekben rejlő biológiai törvényszerűségeknek, illetve az emberi szervezettel kapcsolatba kerülő egyéb élőlények és élettelen anyagok törvényszerűségeinek alapkérdéseit kutatja. Ide tartoznak továbbá mindazok az orvostudományok, amelyek a korszerű klinikai orvostudományok elméleti alapját alkotják.

E meghatározás alapján röviden tehát úgy fogalmazhatunk, hogy az elméleti orvostudományok az un. alapkutatásokat végzik.

Klinikai orvostudományok

A klinikai orvostudomány az ember, a lakosság gyógyításához, s a betegségek megelőzéséhez, orvosi ellátásához szükséges, a gyakorlatban közvetlenül felhasználható ismeretek megszerzése érdekében végzi kutatásait. E tudományág művelőinek tevékenysége az un. alkalmazott kutatások körébe tartozik.

Társadalom-orvostudományok

A társadalom-orvostudomány a különféle társadalmi és természeti környezeti tényezőknek az emberi szervezetre gyakorolt hatásait és kölcsönhatásait, az orvostudomány eredményeinek társadalmi méretű alkalmazását és ennek módszertanát, valamint az ellátás hatékonyságát kutatja.

Gyógyszerészet, gyógyszerkutatás

A gyógyszerészet, a gyógyszerkutatás az emberi szervezetben a kóros állapot megelőzésére vagy annak meggyógyítására alkalmas anyagoknak és azok hatásmechanizmusának megismerése, ilyen anyagok készítése, s a lakossághoz hatásos állapotban való eljuttatása érdekében végzett kutatómunka.

Ez utóbbi két tudományág mind alapjellegű, mind alkalmazott kutatásokat is magában foglal.

E négy ágazaton belül is számos további önállósodott, specializálódott alágazatokat találunk. Ezért az orvostudománynak ez a széles körű heterogenitása, összetettsége az innovációs láncrendszer első, induló láncszemének, az új ismereteket feltáró tudományos kutatásnak (TK) is sajátos vonást kölcsönöz. E sajátosság abban foglalható össze, hogy egy minőségileg új egészségügyi eredményt hozó ismeret kiinduló, elindító szellemi forrása a sokfajta kutatás bármelyike lehet. Ugyanakkor célszerű egységükben, a minőségileg újat hozó innovációs folyamatban kölcsönösen be kell egymásba hatolniuk, át kell egymáson gyűrűzniük. Ha pl. az elméleti alapkutatás egyik ágazata az emberi szervezetre egészében ható, jelenlévő általánosabb érvényű törvényt, összefüggést fedez fel, akkor valamenyny - az emberi életfunkció egészen más aspektusainak vizsgálatára önállósodott - elméleti ágazatnak is fel kell tárnia, saját területén ellenőrizni kell a feltárt törvény jelenlétét, hatását (vagy éppen ennek hiányát). A klinikai kutató ágazatoknak pedig szintén át kell hatniuk egymást. Hiszen kutatásuk alapvető, közvetlen célja éppen ezeknek az elméleti alapkutatási novumok alkalmazhatóvá tétele a különböző szervek működőképességének fenntartására, vagy helyreállítására.

De az ilyen célból történő bármely serkentő, vagy terápiás beavatkozás nem lokalizálható az adott szervre, testrészre, funkcióra, hanem mindig számolni kell az egész organizmussal, s valamennyi (egymás működési feltételeit képező) szerv működésére gyakorolt hatásával, mint általános lehetőséggel. E hatás tényének, milyenségének, vagy éppen hiányának megállapítása, ellenőrzése céljából a kutatást át kell gyűrűztetni valamenyny, a klinikai tudományokon belül specializálódott alágazaton. S csak az itt szerzett új ismeretekkel kiegészülve érik az új tudományos ismeret olyan minőségűvé, mely képes eleget tenni az egészségügyi innovációs láncok indító, új szellemi ismeretet produkáló TK láncszemével szemben támasztott objektív követelménynek.

E követelménynek pedig csak úgy tudunk az innovációs gyakorlatban eleget tenni, ha megteremtjük a széles skálájú orvostudományok specializálódott, önállósodott ágainak és alágazatainak kutatómunkái közötti kooperáció jól működő, összefogó, irányító, tervező szervezetét és metódusát!

b) Az orvostudományi kutatómunka (TK) másik sajátossága konzekvensen következik az előbbiből, mint annak szükségszerűen kiváltott másik oldala. Abból ugyanis, hogy az orvostudomány sokfajta természeti és társadalmi tudományágból integrálódik egyfajta új minőséget jelentő, tudományegységgé válik. Szorosabbá válik az érintett tudományágakkal való kapcsolata, egymásrahatása, fokozódik nyitottsága.

Ezt konkrétan elsősorban az elméleti orvostudományok bizonyítják, melyeket az orvosképzésben is mint alaptárgyakat, önálló diszciplínaként oktatják. Ilyenek: a biológia, fizika, kémia. Ezek az alaptudományok az orvostudományoktól függetlenül jöttek létre, léteznek, hatnak, fejlődnek térben és időben napjainkban is.

Az orvostudományok ezekben az önállóan is létező tudományágakban feltárt törvényszerűségeket adaptálják a saját humán területükön, megalapítva és önállóítva ezzel saját interdiszciplináris tudományágazikat. Így a legtermékenyebb "anyatudománynak" természetesen a biológia bizonyul, melynek közvetlenül az orvostudomány számára "szült gyermekei": pl. az orvosi biológia, mikrobiológia, kórélettan. Közvetve pedig másik két, ugyancsak önállóan is létező tudományággal kötött "házasságából" született "gyermeke", az orvosi biofizika és biokémia stb.

Ez a tény annyira nyilvánvaló, hogy alapot ad egy olyan megfogalmazásra, miszerint az orvostudományok az emberi egészséggel kapcsolatos interdiszciplináris természeti és társadalmi tudományok egységes tudományrendszerbe foglalt integrációja.

Az orvostudományok elméleti kutatásainak második sajátosságából az innovációs folyamatnak egyik jellemzője is következik; hogy vállalnia kell ezt a "rokonságot", a "szülőanyjához" való állandó kötődést. Ugyanis éppen e "közeli rokonság" révén az alaptudományoknak az orvostudományoktól függetlenül elért kutatási eredményei az orvostudományok számára is igen hatékony külső plusz szellemi erőforrást szolgáltatnak. Az orvostudományoknak ebben az esetben a "készen kapott", új tudományos eredményeket valóban csak adaptálniuk kell. A rádium, röntgen, izotóp, lézer, esetében a fizika, a kémia és a más tudományágak fejlődése még további potenciális lehetőségeket is rejt magában az orvostudományok és az orvosi gyakorlat számára.

Konkrét példaként a napjainkban különösen gyors fejlődésnek indult elektronika eredményeit hozhatjuk fel, melyeknek az egészségügy területén való hasznosításáról egy alapos, elemző tanulmány készült. Szlávik Ferenc⁵ - a tanulmány szerzője - az elektronika fejlődésének az egészségügyre gyakorolt várható hatását kutarva megállapítja, hogy: átúto szerepe lesz a diagnosztikázásban, egészségügyi nyilvántartásban és adatkezelésben, valamint a gyógyszerészetben, prevencióban és rehabilitációban egyaránt.

Az orvostudományi innováció elméleti kutatási láncszeme teljes skálán mozgó "szondázó" kutatást kívánna meg annak érdekében, hogy betöltse a "köldökszinór" funkciót, melynek révén a fejlődéséhez szükséges, lehető legbősebb ismeretet transzformálja. Az orvostudomány az innovációs folyamatban nemcsak esetlegesen, hanem folyamatosan, átfogóan, szervezetten, kapcsolatba kerül minden napjainkban jelentős tudományággal (pl. műszaki, matematikai, meteorológiai, közgazdasági, szociológiai stb.) s azok eredményeit integrálja.

Ehhez mindenekelőtt ki kellene építeni a jól szervezett, megfelelő tudományos információval rendelkező, specializált kutatási szervezeteket. Ezekben olyan - legalább kettős képzettségű - kutatókat kellene alkalmazni, akik az orvostudományok valamennyi fő ágának, s ugyanakkor egy másik kollaboráns tudományágnak felsőoktatási szintű ismeretével és tudományos kutatói kvalitásokkal is rendelkeznek. Mert bármilyen tökéletesen együttműködnek a különböző szakképzettségű kutatók⁶, s az összehasonlító komputer is sokat segítenek a két tudományág legalább legfontosabb törvényszerűségeinek teljes skáláján csak az az emberi "agy-komputer" képes valamennyi érintkezési pontra figyelni, melybe ezek egyidejűleg be vannak "táplálva".

E képzettség megszerzése nem haladja meg az emberi szellemi kvalitást, noha kétségtelen, hogy csak igen kiváló képességek vállalkozhatnak erre a feladatra. Ha a két diploma megszerzéséhez szükséges alapképzési időt, s a kutatók munkájának rendkívül magas bonyolultsági fokát erkölcsileg és anyagilag megfelelően elismernék, kellő számban lennének ilyen képzettségű és kvalitású kutató káderek. Az ilyen megoldások realizálását bizonyítja, hogy a gazdaság egyes területein az élet már ki is kényszerítette a kettős képzést, pl. a mérnök-közgazdászok esetében. Az egészségügynek is előbb-utóbb rá kell döbennie, hogy nem lehet meg orvosbiológus, orvosfizikus, orvoskémikus, orvosmatematikus, orvoselektromérnök, orvosmeteorológus, orvosszociológus, sőt orvosközgazdász nélkül sem. Tulajdonképpen (egyéni belátásból) már ma is találkozunk elvétve ilyen kettős végzettségű kutatókkal, de az innovációs lánc zavartalan és hatékony működése ennek is valamilyen szervezett, intézményesített rendszerét kívánja meg.

Összefoglalóan tehát: az innovációs láncot indító TK láncszem egészségügyre vonatkozó sajátossága, hogy egyedülállóan összetett. Ezért a fokozott kooperációval végzett belső elméleti kutatás, s a kapcsolódó tudományágakat bevonó interdiszciplináris kutatások a leghatékonyabbak, s csakis ezek képesek olyan színvonalú és komplexitású elméleti kutatási nívót produkálni, mely a technikai fejlesztés (TF) következő láncszemének beindítását indokoltá teszi, s indukálja.

Ebben természetesen az elméleti kutatásoknak kell nem kizárólagos, de domináns szerepet betölteni.

2. A "technikai fejlesztés" (TF) orvostudományi sajátosságai

Az orvostudományok mai fejlettségi fokán innovációs jellegű felfedezésnek minősülő kutatási eredményeknek a gyakorlati terápiáig vezető útja feltételezi a magas technikai szintet képviselő bonyolultabb anyagi-technikai eszközök előzetes előállítását. Ezek nélkül az elméleti kutatások eredményei nem válhatnak a gyakorlati terápia vagy a megelőzés részévé. Ezért ékelődik az elméleti kutatás és gyakorlati gyógyítás közé a technikai fejlesztés önálló innovációs láncszeme.

Az anyagi-technikai eszközök ilyen módon azt is eldöntik, hogy az új szolgáltatás milyen minőségben, hatékonysággal válik alkalmazhatóvá, mennyiben nő a régi eljárás fölé. Vagy ahogyan a szakterminológia kifejezi: 'hogyan valósul meg az innováció "mélységben"'. Ugyancsak ez a láncszem predesztinálja az új eljárás alkalmazhatóságának mennyiségi határait is, azaz az innováció "szélességben" való hasznosulását, elterjedését.

Az innovációs folyamat TF láncszemében kell tehát materiálisan realizálni a szellemi nívó megvalósításának anyagi-műszaki feltételeit, eszközeit, melyeknek fő csoportjai a következők:

- a) orvosi műszerek, segédeszközök;
- b) transzplantátumok, protézisek;
- c) gyógyfürdők, szanatóriumok;
- d) gyógyszerek, gyógyeszközök;
- e) építmények, tárgyi feltételek;
- f) működtető energiák, anyagok.

Ezeknek az anyagi-technikai eszközöknek megalkotása az anyagi termelési folyamat feladata. Ezen a ponton kerül az egészségügyi innovációs folyamat a legközvetlenebb kapcsolatba az anyagi termelési folyamat innovációjával, illetve annak e képességét konstituáló műszaki-technikai, közgazdasági stb. tudományokkal. Hogy az orvostudomány által rendelt új anyagi-technikai eszközök egyáltalán megvalósíthatók-e, s ha igen, milyen színvonalon, az az adott kor, világ, vagy ország anyagi termelésének addig elért technikai színvonalától, illetve innovációs képességétől függ.

Ez azt a feladatot állítja az orvostudományok kutatói elé, hogy az innováció zavartalanlansága érdekében az orvostudományok aspektusából legyenek képesek az anyagi termelés potenciális képességét folyamatosan figyelemmel kísérni. A kettős képzettség igénye itt is felmerül. A visszacsatolás lehetőségének felkutatása is e szakemberek feladata lenne, pl. annak eldöntése, hogy az új anyagi-technikai eszközök mennyiben adaptálhatók az egészségügyi szolgáltatások területén.

Összefoglalóan tehát megállapítható, hogy az orvostudományok innovációjának TF láncszeme mintegy magába integrálja az anyagi termelési folyamatot, a determináns szerepet játszó tudományágak kutatási eredményeit, valamint az anyagi innovációs folyamat eredményeit.

3. Az "egészséget fenntartó" (EF) tevékenység sajátosságai

Az egészségügyi innovációs folyamat az "egészséget fenntartó" láncszemen keresztül jut el a gyakorlati megvalósuláshoz. Itt megy végbe az egészségügy "termelő folyamata". Célját csak akkor éri el, ha az újdonságok követelménye ebben a mozzanatában is érvényesül, ha az önmagában is összetett láncszem valamelyik, vagy mindegyik elemében valamilyen minőségileg új egészségügyi szolgáltatást képes nyújtani. E szolgáltatások általánosan használt és elfogadott fő csoportjai logikai és idősorrendben a következők:

- a) prevenció;
- b) diagnosztika;
- c) terápia;
- d) rehabilitáció.

Ebben az innovációs láncszemben realizálódik az innováció "mélységben". Hatékonyságának kritériuma az, hogy mennyiben sikerült általa az egészségügyi szolgáltatások széles skáláján annak színvonalát, hatékonyságát növelni.

Az új eszközök beszerzésére, a meglévők felújítására vonatkozó növekvő igények és azok kielégítésének gazdasági, devizális korlátai közötti konfliktus - állandóan visszatérő probléma. "A forgalomba kerülő egészségügyi termékek egyharmadát hazai gyártók állítják elő, kétharmadát részben szocialista országokkal, részben fejlett tőkésországokból, az un. nem rubel elszámolású cserével importáljuk. Ez egyben azt is jelenti, hogy az ellátás mindenkorli helyzetére az importlehetőségek különösen erős hatást gyakorolnak. A szocialista importot a kétoldalú államközi megállapodással kialakított kontingensek szabályozzák, a nem rubel elszámolású import pedig a népgazdaság fizetési mérlege helyzetének és ebből adódóan az egészségügy számára biztosított devizahelyzetnek függvénye."⁷ S noha a népgazdaság és az egészségügyi kormányzat nagy erőfeszítéseket tesz a gazdasági eszközök javítására, a források szűkössége miatti korlátokkal, a tőkés deviza-árfolyamok és devizaárak emelkedésével, a reálvásárlóértékek csökkenésével is számolnunk kell. A megoldás egyrészt a hazai és a szocialista árualap bővítése. Itt már mutatkoznak is biztató eredmények.

Az innovációs lánc másik nagy feladatcsoportja; a szellemi nővumok klinikai gyakorlatba való áttüztetése, melynek elvi lehetőségét már az előtt fel kellett tárni, hogy a technikai fejlesztés (TF) láncszeme beindult. (A TK szerves részeként).

A megvalósítás folyamatában még igen sok előre nem látott, kisebb-nagyobb jelentőségű problémát kell kreatív módon megoldani. Éppen ezért az innovációs lánc e folyamatban felmerülő problémák megoldásában jelentős szerepet játszhatnak az újító mozgalmak. Ezek önmagukban nem eredményezik az adott rendszer minőségileg új elméleti alapon való innoválását, de a részletekben mutatkozó hiányosságok feltárásában, megoldásában csaknem nélkülözhetetlen szerepet játszanak. Azt mondhatnánk, hogy ezek teljesítik ki egészében az innovációs folyamatot.

Összefoglalóan megállapíthatjuk, hogy az innovációs folyamat "egészséget fenntartó" (EF) láncszeme ugyancsak összetett, s feladatainak eredményes megoldása szintén összehangolt, szervezett munkát igényel; s ebben a klinikai tudományoknak van domináns szerepük.

4. Az "egészségügyi igények" (EI) innovációs láncszemének sajátosságai

Az innováció gazdasági láncában a negyedik láncszemet a piac (P) foglalja el. Ha lehamozzuk azonban e formát a piac kategóriájáról, akkor a gazdasági szükséglet, igény marad lényegi tartalomként. Ezért az egészségügyi innovációs lánc összetevője az egészségügyi szolgáltatás iránti osztársadalmi igény, szükséglet.

Ez a mozzanat csupán formájában mutat sajátos vonásokat, amennyiben az egészségügyi szolgáltatás domináns része a szocialista árutermelés viszonyai között sem válik áruvá. Ezt nálunk az ingyenes betegellátás törvénye is deklarálja. E viszonyok érvényesülését feltételezve az egészségügyi szolgáltatások túlnyomó többsége valóban kívül reked az árukategórián, s ezen keresztül a piaci viszonyok klasszikus törvényeinek hatósávján is. Legális és morális kivételt csak a gyógyszerek esetében találunk. A gyógyszerek állami dotációja az össz-szolgáltatásokon belüli értékaránya miatt csak "szabályt erősítő" szerepet tölt be.

Abból a helyzetből kell kiindulni, hogy az egészségügyi szükségletek - az általános szükségletekhez hasonlóan - mindig előtte járnak az objektív kielégíthetőségnek. A szükségletkielégítés effektív határát nem az igénylők személyes anyagi-pénzügyi helyzete és szándéka szabja meg. Az egészségügyi szükségletek kielégítésének lehetőségét társadalmi szinten az állam politikai vezető szervei határozzák meg a társadalom egészségügyi szükségletének és a gazdasági lehetőségek mérlegelésével. Mindez átfogó szinten az egészségügyi politikában, az egészségügyi gazdaságpolitikában határozódik meg.

Az egyének szükségletkielégítésének szintjét és differenciáit pedig alapvetően a tényleges személyes szükséglet, igény alakítja, de természetesen az osztársadalmi lehetőségek körlátai között.

Milyen sajátossággal bír az egészségügyi innováció az ösztönzés, az érdekeltség-teremtés szempontjából?

Megítélésünk szerint legalább két fontos sajátosságra kell rámutatnunk.

Az innováció szükségességét és (spekulációs és nyereszkeskedési cél által el nem térített) strukturáját össztársadalmi egészségügyi szükségletek szabják meg.

Ezek hiteles felmérésében a társadalom-orvostudományoknak van megkülönböztetett feladatuk és felelősségük. Ugy tűnik, hogy e tudományok képviselői egyre jobban felismerik és vállalják ezt a felelősséget, mert már jelentős, megbízhatóan használható módszereket dolgozrak ki az egészségügyi szolgáltatások iránti igény várható alakulásának prognosztizálásra. Így pl. a Cserba László-Dr. Gidai Erzsébet és kutatócsoportja olyan szimulációs modellt dolgozott ki, melyben 6 fő eseménycsoport 40 eseményének komplex kölcsönhatásos vizsgálatával tárták föl 2000-ig az "...egészségügyi szükségletek és ellátottság fejlődési tendenciáját a közöttük meglévő kölcsönkapcsolatokkal". Majd tovább elemezték "... a gazdasági fejlődés függvényében, kiemelve az egészségügy várható alakulását meghatározó kritikus tényezőket."⁸

Ilyen és hasonló tudományos vizsgálatokkal kell az egészségügyi igények alakulását megismerni, s az erre irányuló kiemelt tudományos kutatási témákat rangsorolni és támogatni.⁹

Ennek megfelelően kell aztán ösztönözni az innovációt is, amely nélkül a kiemelt új feladatok nem végezhetők el. Ebben az ösztönzésben tehát a fel- és elismert társadalmi egészségügyi igény játszik alapvető ösztönző szerepet, mely közvetlenül megindítja az innovációs láncfolyamatot. Az anyagiaknak itt csak eszköz, "input" ösztönző szerepet lehet biztosítani, ezt azonban az eddigieknél lényegesen hatékonyabb módon.

Az egészségügyi szükségletből fakadó innováció ösztönzésének másik sajátossága, hogy a tudomány által feltárt objektív szükséglet kielégítésének érdekelttségét az igénylők csak társadalompolitikai úton, eszköz- és intézményrendszeren keresztül, tehát közvetetten tudják érvényre juttatni. Csak ennek hatásmechanizmusával tudják közvetíteni az egészségügyben döntést hozó szervek felé, az egészségügyi szolgáltatásokkal kapcsolatos értékítéletüket.

Az innováció e láncszemének sajátosságait összefoglalva megállapíthatjuk, hogy a szocialista társadalomban az "egészségügyi igény" (EI) alapvetően nem a piaci, anyagi céltól motiváltan indukál újabb innovációt, hanem tudományosan feltárt integrált társadalmi szinten rangsorolt igényeknek az egészségpolitika céljaként való érvényre juttatásával.

JEGYZETEK

- 1 Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonásai. Második rész MEM 46. II. Budapest, 1972. 170. old.
- 2 J.A. Schumpeter: A gazdasági fejlődés elmélete. New York, 1961. Oxford Univ. Presse 62. old.
- 3 Pál Lénárd: Az innováció - a haladás központi tényezője. Magyar Tudomány, 1981. 4. 241. old.
- 4 Tudománypolitikai Bizottság 30.011/1974. sz. állásfoglalása.
- 5 Szlávik Ferenc: Az elektronika fejlődésének várható hatásai az egészségügyre. Prognosztika, 1983. 3-4. 17-20. old.
- 6 E feladat megoldásának szükségszerűségére, s ebben legalább két, magas fokon, de különböző szakon képzett szakember közreműködésének elengedhetlenségére többen is rámutatnak. Így pl. Dr. Jobbst Kázmér írja: "Ma már szinttartó orvostudományi kutatás sem művelhető kémikusok, fizikusok, biológusok, matematikusok, tehát természettudományos előképzettségű, határterületi munkatársak nélkül." Az orvosegyetemi kutatómunka, különös tekintettel a kutatási főirányokra. Felsőoktatási Szemle, 1978. 517. old.
- 7 Dr. Zentai Róbert: Az egészségügy eszköz- és anyagellátásának helyzete és várható alakulása. Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1983. 3.sz. 322-326. old.
- 8 Cserba László-Dr. Gidai Erzsébet: Az egészségügyi szolgáltatások iránti szükségletek és az ellátottság alakulásának prognosztizálása (modellvizsgálat). Egészségügyi Gazdasági Szemle, 1981. 3.sz. 285. old.
- 9 Az EÜM. az MTA Orvosi Osztályával az 1971-el kezdődő 5 éves tervidőszaktól kezdve minden 5 éves tervben kidolgozza a tárcaszintű kutatási főirányokat.

4.

SZOCIOLÓGIA - ORVOSI SZOCIOLÓGIA SZEKCIÓ

NÉPESEDÉSI FOLYAMATOK ÉS NÉPESEDÉSPOLITIKA MAGYARORSZÁGON AZ ELMULT NÉGY ÉVTIZEDBEN

Magyarország legutóbbi négy évtizedes fejlődésének népesedési mérlegét fő vonásai-
ban megvonni nem tanulság nélkül való vállalkozás. Általában a termelés és a fogyasztás
számsorait szokta a szakirodalom a fejlődés mércéjéül felhasználni, s nem az emberek
számának és statisztikai megoszlásának alakulását. Való igaz, az emberek lélekszámának
növekedése önmagában nem tükrözi egy emberi populáció helyzetének változásait. Abban
az esetben azonban, ha a népesség különféle szempontu megoszlását is vizsgáljuk egészen
finom mutatókig juthatunk el. A falun és városon élők arányának változásai, a lakosság
kormegoszlása, iskolázottsági szintjének emelkedése, várható átlagos életkorának alakulá-
sa stb. már jól képesek kifejezni a társadalom életében bekövetkezett változások irányait
és mértékét. Mindazonáltal elemzésünk során először a népesség számszerű alakulását
vizsgáljuk, úgy gondolkodva, hogy amikor a szocializmus építésének ötödik évtizedét meg-
kezdjük, szót kell ejteni az utóbbi években egyre több problémát mutató primér demográ-
fiai bázis, a népességszám alakulásának kérdéséről. Hazánk lakossága ugyanis az utóbbi
5 év alatt 50 000 fővel csökkent.

Az 1945-ös esztendő végén Magyarország népessége 9 015 000 főt tett ki. Ez a szám
1985 elején 10 659 000 volt. Nem jelentéktelen a változás, hiszen mintegy 1 640 000 la-
kossal többen vagyunk. Az 1 négyzetkilométerre számított népsűrűség ez idő alatt 96 fő-
ről csaknem 115-re emelkedett.

Abban az esetben azonban, ha a magyarországi népesség gyarapodásának mértékét össze-
vetjük a többi szocialista országgal, elmaradást tapasztalunk.

1. táblázat

A keleteurópai szocialista országok népességének alakulása

	1948-1980 között			
	(millió)			
	1948	1956	1965/66	1980
Albánia	1.17 100	1.42 121	1.86 159	2.73 233
Bulgária	7.14 100	7.63 107	8.20 115	8.86 124
Csehszlovákia	12.34 100	13.22 107	14.16 115	15.32 124

	1948	1956	1965/66	1980
Jugoszlávia	15, 83 100	17, 78 112	19, 51 123	22, 34 141
Lengyelország	23. 98 100	27. 68 115	31. 50 131	35. 58 148
Magyarország	9. 16 100	9, 83 107	10. 15 111	10. 71 117
NDK	19. 07 100	17. 72 93	17. 10 90	16. 74 88
Románia	15. 89 100	17. 58 111	19. 03 120	22. 27 140
Szovjetunió	180. 00 100	200. 20 111	231. 90 129	265. 54 148
=====				
ÖSSZESEN:	284. 58 100	313. 06 110	353. 41 124	400. 09 141

Népességünk növekedése 1956-ig hasonló ütemű a bulgáriai és a csehszlovákiai népességnövekedéshez. Ezután törés következik be a népesség alakulásában, amit kézenfekvő összekötni az 1956. évi eseményekkel. Hazánk népességszámának alakulása igazolja azt a köztörténetből ismert tényt, hogy a személyi kultusz évei és az azok után történő kibontakozás egyik szocialista országban sem járt együtt akkora megrázkódtatással, mint nálunk. 1956-ban feloldották az abortusztilalmat, majd még ugyanezen év őszén tömeges disszidálásokra került sor az országból. E két demográfiai jellegű változás okozta azt a törést, amely eltérítette a magyar népességfejlődést a másik két országban (Bulgária, Csehszlovákia) tapasztalható hasonló folyamatoktól. Hozzá kell tennünk, hogy bármilyen károsak is voltak a disszidálás - több, mint 200 000 ember távozásának - a következményei -, a tartósabb, népesedésünk alakulását máig meghatározó tendenciának a lakosság azóta kimutatható népesedési viselkedése tekinthető, amelyet csak időlegesen volt képes módosítani az 1974-es népesedéspolitikai határozatokomplexum.

Egy ország népesedésének tartós alakulását két alapvető tényező határozza meg:

1. Az ország népességének bázisnagysága és az azt érő jelentős hatások, háborús, kivándorlási, járványból eredő stb. változások, nyereségek vagy veszteségek.
2. Az országban uralkodó gazdasági-társadalmi viszonyok folyamánként kialakult tartós népesedési szokások, tendenciák.

Magyarország népességszámának növekedése azért mutatott az utóbbi négy évtizedben fokozatosan lassuló ütemet, majd néhány év óta már negatív egyenleget, mert mindkét alapvető tényező a népesség növekedésének lassulása, később csökkenése irányába hatott.

Für Lajos mutatott rá kutatásai alapján, hogy Magyarország II. világháborús veszteségeit mind ez ideig alábecsültük.

Az ország emberveszteségeit felületesen, alapos vizsgálódás nélkül 420 000 főben határozták meg a korabeli statisztikusok, s adatukat a történészek is átvették. Für Lajos szerint az ország igazi vesztesége mintegy 900 000 fő volt. A számítások azért bizonyultak hibásnak, mert nem vették figyelembe megfelelően a háboru előtti és utáni területi változásokból eredő módosulásokat, nem értékelték megfelelően a harctéri veszteségek nagyságát, nem mutatták ki pontosan a zsidó lakosság pusztulásának mértékét. (Jellemző, hogy az autentikus számot, amelyet ma a kutatók mérvadónak tekintenek - 563 000, az 1941 utáni területen - egy amerikai kutató - Braham határozta meg), és nem tárták fel pontosan a migrációs változások hatását sem a népesség számának alakulására. (Be- és kitelepítések, hadifoglyok, nyugatra emigráltak és a környező országokból Magyarországra kerültek számadatai.) Az új adatok azt jelentik, hogy hazánk világháborús veszteségeit tekintve közvetlenül a háboruban aránylag legtöbb embert veszítő Lengyelország, Szovjetunió, Németország és Jugoszlávia után következik. Minden tizedik magyar állampolgár meghalt a háboruban! A nagy véráldozattal járó háborúk után jelentkező demográfiai fellendülés Magyarországon mégis messze elmaradt a lengyel, szovjet és a jugoszláv fellendüléstől, és a háborúból csak minimális veszteséggel kikerült országokéhoz volt hasonló. Az ország lakosságára az 50-es években ráerőszakolt abortusztilalom egy ideig elfedte a népességi veszteségből eredő igazi tendenciát, s az csak 1956-ban, egy újabb demográfiai traumát okozó eseménysorral egyidőben, és egy irányban kezdett el statisztikailag is megmutatkozni.

Az 1956-os disszidálások veszteségei abszolút számukat tekintve jóval kisebbek a II. világháborúsaknál, de a lakosság fiatal, demográfiailag produktív rétegét érintették, ezért jelentős mértékben befolyásolták a népesedés alakulását a következő évtizedekben. Az ország lakossága már 1957 végén elérte volna a 10 milliós lélekszámot, a veszteségek miatt azonban csak 1960 végén, tehát 3 év múltán érte el ezt a számot. A disszidálási hullám elemzése és értékelése még adóssága a magyar tudománynak; részadatokból azonban arra következtethetünk, hogy hatása az ország egyes területein és a fővárosban tragikus mértékű volt.

A nyugati határszélen fekvő Győr-Sopron megye népességének 4,2 %-a disszidált, ezen belül a városok lakosságának 9,4 %-a. Győrből 3 565-en, Sopronból 5 041-en távoztak Nyugatra. A soproniak 14,3 %-a disszidált! Azért is érintette súlyosan a veszteség ezt a megyét, mert veszteségei 12 évvel korábban, a II. világháború végén is igen nagyok voltak. (Sopron akkor 23 %-ot veszített).

Az 1956-os események azzal is befolyásolták néhány évig a népesedési folyamatokat, hogy sok emberben a kiábrándulás és a jövőtlenség érzését keltették, s ezzel a gyermekvállalás ellen hatottak.

Az ország elmúlt évtizedekbeli népesedését döntően meghatározó két tragikus veszteségeket hozó esemény hatásán túl szólnunk kell az országban kibontakozott új gazdasági-társadalmi viszonyok hatásmechanizmusáról is. Közismert, hogy a gazdasági élénkség, az életszínvonal emelkedése és a demográfiai folyamatok között nem vonható közvetlen párhuzam. Azaz a jólét és a társadalmi biztonság növekedése nem jár szükségszerűen együtt a népesség növekedésével. Sőt ezzel szemben inkább arról van szó, hogy az életkörülmények javulása azzal, hogy az emberek önmegvalósításának, fogyasztásának kiterjesztését teszi lehetővé, bizonyos mértékig a természetes szaporodás ellen ható tényező. A szocialista átalakulás hazánkban a nők tömeges munkába állításával egyidejűleg történt meg, így a nők felemelkedése a tradicionális családmóddal megrendülésével járt együtt. Dolgozni, kulturálódni vágyó asszonyok egyre kevésbé vállalkoznak a gyermeknevelésre. A szülési kedv már a 40-es évek végén érzékelhetően csökkent az országban. Ezt a tendenciát az ismert szigorú rendszabályokkal ideig-óráig késleltetni lehetett, de ez csak arra volt jó, hogy a törvények megszüntetése után a korábban elfojtott tendencia, súlyosabb formában menjen végbe, hiszen az abortusztilalom következtében a családok tízezer-számra kényszerültek előrehozni a szüléseket. Ennek nyomán alakult ki az 50-es évek jellegzetes demográfiai hulláma, amelyhez hasonló népesedési hullámot azelőtt csak háborúk és járványok okoztak a magyar népességben. A demográfiai hullámok kialakulása a gazdaságot érintő következményein túl, azért káros különösen, mert évtizedeken keresztül végigpulzál a társadalmon. A népesebb korosztályok természetesen több utódot hoznak világra, mint a kevésbé népesekek. Ez a körülmény együttesen a rosszul időzített, mert legalább egy fél évtizedet késett 1973. évi népesedési intézkedésekkel vezetett el ahhoz, hogy a 70-es évek közepén ismét kialakult népességünkben egy népesedési hullám. A hullámok szélső pólusai között 30-40 %-os különbségek is létrejöttek.

A társadalmi fejlődés nyomán ugrásszerűen javultak hazánkban az egészségügyi viszonyok. Ez a halálozási mutatók javulásához vezetett. Különösen nagymértékben csökkent a csecsemőhalálozás az országban, de nagyot javultak a többi rétegek demográfiai mutatói is. Összességében azonban a népesedési tendenciák a lakosság öregedését eredményezték, ami korántsem egyértelműen negatív tendencia, hiszen kifejezi a társadalmat alkotó személyek életésélyeinek javulását. Statisztikailag azonban az öregedés a halálozások arányának a növekedését hozza magával. Azt lehet mondani, hogy a halálozások terén bekövetkezett tartós javulás az elmúlt évtizedekben nem tudta megfelelően ellensúlyozni a tartós születéscsökkenés tendenciáját, mivel a termékenység jóval nagyobb szerepet ját-

szik a népesség számának és korösszetételének alakulásában, mint a halandóság. A gyors szocialista átalakulás viszont olyan struktúra-változásokkal járt, amelyek igen erőteljesen hatottak a születésszám csökkenése irányában. Az 1945 óta eltelt négy évtized alatt a születések aránya közel a felére esett vissza, 21-22 ezrelékről 11-12 ezrelékre.

A népesedéspolitika tárgyát a különböző népesedési folyamatok - képezik. Ma már a népesedési folyamatok tudatos befolyásolása világjelenség. Különböző okokból, de azonos céllal - a népesség számának megváltoztatása céljából - alapvetően két típusú beavatkozási, befolyásolási politika alakult ki. Amennyiben az intézkedések a népesség növelését célozzák "pronatalista", ha a népességszám vagy népszaporodás csökkentését, akkor "antinatalista" népesedéspolitikáról beszélhetünk. (A népesség növekedését vagy csökkenését valamennyi népesedési folyamat befolyásolhatja; a népesedési intézkedések ezek mind-egyikét érinthetik).

A modernizációval együttjáró demográfiai átmenet korszakán még tul nem haladott in. fejlődő országok jelentős részében tulnépesedési tendencia érvényesül. A fejlett ipari világban a népességszaporulat csökkenése, jobb esetben stagnálása jellemző. A népesedési folyamatok régióként tapasztalható eltérő sajátosságai azt jelentik, hogy eltérő (regionális vagy éppen nemzeti) népesedéspolitikai stratégiák keretében kell a népesedési folyamatokat és a társadalmi-történelmi átalakulást értékelni.

Magyarország pronatalista népesedéspolitikát folytat. Ennek az az oka, hogy Magyarországon a XIX. század végén megkezdődött a születésszám folyamatos csökkenése, amely átmeneti ingadozásoktól (az I. világháboru utáni időszak, az abortusztilalom időszaka 1953-1955 között, az 1973-as népesedéspolitikai határozatot követő néhány évtől) eltekintve tartósan érvényesül.

A hivatalos népmozgalmi statisztika adatai bizonyítják, hogy az élveszületési arányszám kb. 45-50 évvel ezelőtt érte el azt a nagyságrendet, amelyben - csökkenő alapiányszattal - azóta is mozog. Ennek a történelmi-társadalmi tendenciának a felismerése (érzékelése) indokolttá teszi Magyarországon a pronatalista népesedéspolitikát.

Vita tárgyát (az elmúlt évtizedekben) a befolyásolás módja, a népesedéspolitikai eszköztára képezheti. A vitázóknak (és a népesedéspolitika alakítóinak) két alapvető tényezőt azonban figyelembe kell venniük.

- A gazdasági-társadalmi folyamatok törvényszerűségeit, azokat a realitásokat, amelyek behatárolják a felhasználható és lehetséges népesedéspolitikai eszköztárat.
- Azt a kutatók előtt álló elméleti nehézséget, hogy még ma sem teljesen tisztáztak a termékenységi magatartás társadalmi-történelmi meghatározottsága és viszonyla-

lagos autonómiája közötti összefüggések. Más szóval nagyon keveset tudunk a befolyásolás hatásmechanizmusáról.

A népesedéspolitika karakterének nagyon fontos ismérve, hogy céljait hogyan, milyen módon érvényesíti. "A népesedéspolitika jellegét együttesen adja az a tény, hogy céljait ösztönzéssel- késztetéssel, vagy több-kevesebb közvetett vagy közvetlen kényszerrel-korlátozással akarja-e elérni, azaz megvalósítása során fokozza-e az egyén, a családok választási szabadságát vagy korlátozza azt. Továbbá milyen mértékben és módon van összehangolva a társadalmi-gazdaság fejlesztés egészével, és így hogyan szolgálja hosszú távon a társadalom egészének és benne az egyénnek és a családnak a jólétét, javítja-e és milyen mértékben életszínvonalukat, életük minőségét." (Klinger - Monigl 409. old.)

A népesedési helyzet befolyásolásának módja egyben a népesedéspolitikához kapcsolódó viták neuralgikus pontja is.

A közvetlen beavatkozás lényegében - direkt módon - a születések számának megváltoztatását eredményező népesedéspolitikai magatartást kíván előírni, míg a közvetett beavatkozás a népesedési folyamatok feltételrendszerének megváltoztatásával próbálja a kívánt irányba változtatni a népesedési magatartást.

Az első esetben nem véletlenül beszéltünk népesedéspolitikai magatartásról. Hiszen a közvetlen politikai beavatkozás "átpolitizálja" a népesedési viszonyokat, politikai-ideológiai eszközökkel kísérel meg meghatározott népesedési magatartást kialakítani, vagyis politikai értékkel hozza közvetlen kapcsolatba a népesedési magatartást. Ilyen népesedéspolitikai gyakorlat volt jellemző az ötvenes évek elején Magyarországon is. Az 1950-es évek első felének politikai légkörében szinte természetes volt a realitások iránti érzéketlen, voluntarista elhatározás, amely az embereket arra akarta kényszeríteni, amire (tartósan) kényszeríteni lehetetlen, hogy tudniillik több gyermeket hozzanak a világra, mint amennyi szándékukban áll.

Az 1956 után kibontakozó népesedéspolitika az előző időszak népesedéspolitikájának ellentéte, abban az értelemben, hogy nem követel semmiféle politikai céllal, értékkel való azonosulást. Nem tartalmaz politikailag kívánatos népesedési magatartást.

A folyamat kezdetén megszüntették az adminisztratív jellegű születési szabályozást, amely a születésszám meghatározott szintjének mesterséges fenntartását volt hivatott biztosítani.

Ezt követően először a népesedési helyzet anyagi-szociális feltételeinek javításával, majd a közegészségügyi és az erkölcsi-tudati feltételek alakításával igyekeztek a népesedési magatartást kedvező irányba befolyásolni. Változott a népesedéspolitika célja. A korábbi, egyoldalúan mennyiségi szemléletet felváltotta egy olyan célrendszer, amelynek középpont-

jába a népesség életminőségének javítása került. Un. többtényezős népesedéspolitikai szemlélet alakult ki, tartalmilag bővült a népesedéspolitikai. Joggal állapíthatjuk meg, hogy a magyar népesedéspolitikai fejlődési tendenciája egyértelműen a közvetett befolyásolás irányába mutat.

A népesedéspolitikai célok hatékony érvényesülésének egyik biztosítéka, hogy az 1960-as évektől fokozatosan kibontakozik a népgazdasági tervezés társadalmi-gazdasági tervezéssé történő fejlődésének tendenciája. Ez a tervezési szemlélet kedvezőbb feltétel-rendszert biztosít a népesedéspolitikai célok érvényesülésében, mert a társadalomfejlesztési szempontok súlyának növekedését jelenti a tervezőmunkában. A társadalmi-gazdasági tervezés kibontakozása együttjár a népesedés szerepének növelésével és a tervezés és népesedés közötti kapcsolat jellegének megváltozásával:

"A népgazdasági tervezés ebben a fejlődési szakaszban már a társadalmi folyamatok népesedésre gyakorolt hatását is törekszik felmérni és a népesedési folyamatokkal - pontosan társadalmi jellegük miatt - részletesebben is foglalkozik. Ez a nagyobb részletességre való törekvés arra vezethető vissza, hogy a társadalmi folyamatok tervezése feltételezi az olyan "másodlagos" demográfiai tények és folyamatok ismeretét és mérlegelését, mint a válás, a házasság, a család, a háztartás stb. A "másodlagos" demográfiai folyamatok általában nem alkotják a tervezés tárgyát - tehát nem születnek e folyamatokra vonatkozó politikák - de annak nélkülözhetetlen "háttér" információt jelentik.

A tervezés fejlődésének ebben a szakaszában a népesedéspolitikai potenciálisan komplexé válhat és szükségképpen hosszú távra - a társadalompolitika szoros részeként - fogalmazódik meg.

A népesedési tényezők figyelembevételével a népesedéspolitikai tervezés a társadalmi-gazdasági tervezés egyik meghatározó eleme, másrészt egyik fő eszköze lesz. (Monigl 353. old.)

Magyarországon a komplexitás elemei fokozatosan alakultak ki - 1956 után. Az első időszakot (50-60-as évek) különböző, elsősorban szociálpolitikai intézkedések: pl. - növelték a szülési szabadságot, - bővítették az anyasággal kapcsolatos munkajogi kedvezményeket, - többször emelték a bérből és fizetésből élők, valamint a termelészövetkezeti paraszti családok családi pótlékát, - fejlesztették a bölcsődei, óvodai, iskolai-napközi otthoni hálózatot. Mindennek ellenére az 1962-es mélypont szükségessé tette a népesedési helyzet komplex kezelését.

Az 1966 óta hozott intézkedések szerteágazók:

Jelentős: a többgyermekeseknek, illetve a gyermeket vállaló fiataloknak a lakások elosztásánál nyújtott anyagi támogatás;

- az 1967-ben (a világon elsőként) bevezetett gyermekgondozási segély.
- az anyagi-szociális jellegű intézkedések mellé közegészségügyi intézkedések is társultak;
- az egészségügyi felvilágosítás érdekében megalakultak az első nővédelmi tanácsadók
- megkezdődött a korszerű fogamzásgátló szerek gyártása.

Ugyanakkor megindult a felkészülés a családi élettel összefüggő ismeretek oktatására, és a családi életre nevelés irányelveinek kidolgozására. A harvtanas évek végére megfogalmazódott egy komplex népesedéspolitika kialakításának szükségessége.

A hetvenes évek intézkedései és az 1973-as népesedéspolitikai határozat lényegében ennek a szemléletnek a kifejeződése, amely átfogja a népesedési folyamatok gazdasági, társadalmi, szociális és egészségügyi összetevőit és kiterjed az erkölcsi-tudati szférára is.

A határozat (a konkrét célfeladatok megfogalmazásának kiindulópontjaként)

- a népesedési helyzet alakulását nagy fontosságú nemzeti ügynek minősítette,
- valamint rövidebb és hosszabb távu intézkedési terv kialakítását tartotta szükségesnek.

Az átfogó népesedéspolitikai gondolkodás bizonyítéka, hogy a népesedéspolitikai határozattal egyidőben (1974-ben) új családjogi törvény jelent meg, amely a család stabilitásának növelését célozta.

Annak a ténynek, hogy az 1973-as népesedéspolitikai elképzelések mégsem változtatták meg gyökeresen a kialakult népesedési helyzetet, számos oka van. Így alapvetően az, hogy a határozat nem vette figyelembe azokat a társadalmi-történelmi feltételeket, amelyek a népesedési folyamatokat befolyásolják.

"... a gazdasági fejlettség szintjének, a meglévő hiánygazdálkodás következményeinek hatását, amelyek önmagukban is a kisebb családmódel irányába hatnak. Nem tudták feloldani (a gyermekgondozási segéllyel sem, amelynek társadalmi következményei távolról sem egyértelműek) a nők minden vonatkozásban biztosítani kívánt társadalmi egyenjogúsága és a születek számának fokozását elősegíteni hivatott jogi szabályozás között - a jelenlegi gazdasági-társadalmi feltételek mellett -- meglévő ellentmondást. A határozat nyomán felémelt összegű és kiterjesztett juttatások keveset segítettek a gyermeknevelés anyagi és "szervezési" gondjain. Ezek az intézkedések sokkal inkább "támogató", mintsem szüleet motiváló jellegűek. A határozat és az azt követő jogszabályok lakáselosztással kapcsolatos intézkedései ellenére - több ok következtében - (a kevés és kicsi lakások) kevésbé hatottak a termékenység fokozásában. (Különösen nem a háromgyerekes családmódel megvalósításában)"

(Kulcsár 17-18. old.)

Jelenleg a népesedési gondok szindrómája éppúgy fennáll, mint az előző évtizedekben, s a tünetek is - néhány kivételtől eltekintve - lényegében megegyeznek. Ebben a helyzetben a komplex népesedéspolitikai szemlélet fontos követelmény. Azonban önmagában ez a szemlélet a népesedési helyzet alakulásának tendenciáiból csak a jéghegy tengerből kiálló részét veszi észre. Napjainkban a komplexitás értelmezésének új fejlődési szakasza van kialakulóban, amelyben egyre inkább teret hódít az a felismerés, hogy a népesedéspolitika csak az egész társadalom- és gazdaságpolitika szerves részeként lehet hatékony. (Ezt tükrözik az 1984-es népesedéspolitikai határozatok is.)

Az elkövetkező években a magyar népesedéspolitika nehéz feladatok előtt áll. A nemzetközi gazdasági-társadalmi kihívásokra kell a magyar gazdaság és társadalom választát megadni. Ez csak olyan komplex gazdaság- és társadalomfejlesztési stratégia keretében alakítható ki, amely egyértelmű népesedéspolitikai célokat vállal és valósít meg.

Olyan aktív népesedéspolitika érvényesítésére kell törekedni, ahol az aktivitást nemcsak szociális, gazdasági, egészségügyi és erkölcsi-tudati mozzanatok magába foglaló eszközrendszer biztosítja, hanem a népesedéspolitika és a társadalompolitika konzisztenciája is, amely a különböző társadalompolitikák markáns és kölcsönösen harmonikus népesedéspolitikai tartalmában jut kifejezésre.

A 80-as évek magyar népesedéspolitikája nemcsak áttételes, organikus mechanizmusok által közvetített hatást jelent. A népesedéspolitika sajátossága az is, hogy a gazdasági-társadalmi környezet változtatásában már nem jelenik meg önálló népesedéspolitikaként, hanem a gazdaságpolitikába és a különböző társadalompolitikába épül be. A népesedéspolitika érzékeli, elemzi a népesedési helyzet fogyatékoságait, megfogalmazza a javítás alapelveit és céljait, ezt követően azonban a célok megvalósításában már nem önálló népesedéspolitikaként jelenik meg, hanem a gazdaságpolitikának és a különböző társadalompolitikáknak alakult ki népesedéspolitikai tartalma. Vagyis a népesedéspolitikai célok csak a gazdaság- és társadalompolitika szerves részeként, elválaszthatatlan mozzanataként, imperatív tartalmaként valósulhatnak meg. Ezen a ponton konzisztencia- problémák jelentkezhetnek, méghozzá több dimenzióban is.

Az első probléma az, hogy a népesedéspolitikai célok beilleszthetők-e a gazdaság- és társadalompolitika általános irányvonalába. Ha például a népesedéspolitikai célok irreálisak vagy nem valósíthatók meg az adott gazdasági-társadalmi környezetben, akkor a népesedéspolitikai célok deformálhatják az általános politikai irányvonalat, és gazdasági-társadalmi konfliktusokat is okozhatnak. Más esetben a reális népesedéspolitikai célok nem valósíthatók meg a gazdaság- és társadalompolitika következtében.

A konzisztencia-problémák második dimenziójában a gazdaság- és társadalom- politika viszonya okozhat gondot. Konzisztencia-probléma jelentkezhet akkor is, ha a gazdaságpolitikai célok megvalósítása nem eredményezi a társadalomkörnyezeti feltételek javulását, az életmód értékgyarapodását. A konzisztencia-problémák háttérében természetesen hibás politikai felismerések, politikai hiányosságok is meghúzódhatnak, azonban a gazdaság és társadalom érintkezésének bonyolult, kölcsönhatásos kapcsolata is fontos szerepet tölt be.

A konzisztencia-problémák harmadik dimenziója a társadalompolitika belső konzisztenciája. A népesedéspolitikai célok hatékony érvényesülését korlátozhatja például a művelődéspolitika és a foglalkoztatáspolitikai közötti feszültség éppúgy, mint a lakáspolitikai és a családpolitika közötti ellentmondás.

A népesedéspolitikai célok megvalósulásához tehát több dimenzióban jelentkező konzisztencia-problémák leküzdésén keresztül vezet az út. Ebben a folyamatban a népesedéspolitika feladata a célok reális megfogalmazása, az alapelvek rögzítése, és megfelelő "szövetségi kapcsolat" kialakítása a gazdaságpolitikával és a társadalompolitikákkal annak érdekében, hogy a népesedéspolitikai célok beépüljenek a politikákba. A népesedéspolitika a célok megvalósítására törekvő akarat. A célok megvalósításához azonban nemcsak a akarat szükséges, hanem képesség is. A népesedéspolitikai célok megvalósításához a gazdaság- és társadalompolitika biztosítja a képességet, reális célok meghatározásával és a népesedéspolitikai célok adaptációjával.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Für Lajos: Magyarország embervesztesége. In: Magyarország 1944-ben - tudományos tanácskozás Budapest, 1984. június 14. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 33-40.o.
- Katona Tamás: Harminc év a demográfiában. Valóság, 1975. 5. 38-45.old.
- Klinger András - Monigl István: Népesedés és népesedéspolitika Magyarországon az 1970-es és az 1980-as évtizedben. Demográfia, 1981.
- Kulcsár Kálmán: A népesedés befolyásolásának lehetőségei. In.: A népesedés és a népesedéspolitika Kossuth, 1983.
- Monigl István: A társadalmi-gazdasági tervezés és a népesedés. Demográfia, 1980.
- Rétvári László: Győr-Sopron megye gazdaságföldrajza. Doktori disszertáció, ELTE 1963.
- Szabó A.Ferenc: Népesedés és jövőkutatás. Valóság, 1985. 2.

A FIATAL BÁNYÁSZOK ÉLETUTJÁNAK ÉS PÁLYAVÁLASZTÁSÁNAK NÉHÁNY ÖSSZEFÜGGÉSE

Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások akadémiai főirány keretében kutatócsoportunk "Az ifjúság testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői" c. témán dolgozik. Egyszerű véletlen mintavétel alapján kiválasztottunk 690 ipari, 150 bányász és 220 mezőgazdasági fiatal fizikai dolgozót, akikkel kérdőíves interjút készítettünk. Fiatalnak azokat számítottuk, akik 1981-ben még nem multak el 30 évesek. Munka, életut, létfeltételek, szabadidő, életfelfogás, fizikai és mentális egészség, alkoholizmus, higiéné voltak kérdőívünk főbb altémái.

E kutatásunkból egyelőre a Mecseki Szénbányánál dolgozó 150 fiatalra vonatkozó elemzések készültek el. Mivel mintánkat viszonylag homogénné akartuk tenni, ezért első sorban a nagyobb terhelésnek kitett fiatalok jellemzőit kívántuk vizsgálni. A 150 megkérdezett mindegyike földalatti munkát végző, fizikai besorolása állományban dolgozó fiatal, kizárólag férfiak. Összehasonlításként 145 mezőgazdaságban dolgozó fizikai állományú férfi adatainak már elkészült nyerselemzését alkalmaztuk. Először életük gyermekkortól a munkabaállásig eltelt szakaszának általános vonásait kívánom elemezni.

A társadalmi státuszváltozások életut módszerrel való elemzése a magyar szociológiában is ismert és alkalmazott módszer. Bár a társadalmi mobilitás vizsgálatának egyik legkorrektebb módszere, alkalmazását problematikussá teszi, hogy terjedelmes anyag kezelését igényli, és statisztikai, illetve matematikai eszközökkel nehezen, vagy egyáltalán nem kezelhető elemeket is tartalmaz. Jelen vizsgálat az életut vizsgálatok szokásos eszköztáránál szűkebb kört fog át, de mindenképpen tartalmazza az egyén társadalmi státusát alapvetően meghatározó fő tényezőket. Ugymint gyermekkor, iskola, pályaválasztás.

Az első ilyen tényező a társadalmi rekrutációs háttér. Ezen elsősorban a szülők társadalmi helyzetét kell értenünk. Ennek mérésére Kolosi Tamás és munkatársai rétegződésvizsgálatához hasonlóan ugynevezett szülői státusz-mutatót alkottunk. E mutató az egyszerűség kedvéért elsősorban az apa helyzetét méri. Egy egyszerű pontozásos rendszerrel tartalmazza az apa foglalkozását, iskolai végzettségét, a gyermekkori család anyagi körülményeit és hogy a megkérdezett normál családi környezetben nőtt-e fel. Ez alatt a teljes családot értjük.

A szülői (vagy inkább apai) státusz alapján a 150 fiatal bányász 43 %-át soroltuk az alacsony, 40 %-át a közepes és 17 %-át a magas státuszcsoportba. El kell mondanunk, hogy ez az alacsony, közepes, magas besorolás abszolút relatív, mivel csak a bá-

nyászokra vonatkoztattuk. Az itteni magas apai státusz összetársadalmi szinten erősen közepes lenne.

A társadalmi rekrutációs háttér másik fontos eleme a gyermekkori lakóhely. A minta nagyobb része (63 %) városban lakott, a többiek községekben. A származás megyéjét illetően 77 % baranyai. A többiek kb. azonos arányban oszlanak meg a szomszédos, illetve a távolabbi megyék között. A vállalat munkaügyi osztályán elmondták, hogy mivel a 80-as évekre a bányászfizetések relative csökkentek, a munka nehézségi foka, veszélyessége viszont gyakorlatilag a régi maradt, egyre inkább a távolabbi, kevésbé iparosodott megyékből tudják csak biztosítani - ha egyáltalán tudják - munkaerő-utánpótlásukat. Az előbb említett megyei megoszlások is ezt igazolják, ha a bányánál töltött munkaviszony hosszának függvényében vizsgáljuk. A rövidebb ideje itt dolgozóknak jóval nagyobb része származik a távoli megyékből.

Érdeemes megvizsgálni a szülői státusz mutatóinak egyes alkotóelemeit külön-külön is. A mintában szereplő személyek esetében az apák 89 %-a volt fizikai munkás, 7 %-a szellemi dolgozó és 4 % apa nélkül nőtt fel. Az apák 13 %-a dolgozott maga is bányászként. Őket számíthatjuk tradicionális bányászcsaládoknak, akiknek száma, azonban a vállalat nem kis bánatára egyre csökken.

A bányász- apákon kívül 13 %-nak volt az apja segédmunkás, 27 %-nak betanított és 35 %-nak szakmunkás. A társadalmi munkamegosztás hierarchiájában magasabb helyet elfoglaló apák aránya mindössze 7 %.

A kvalifikálatlan apák aránya több mint 40 %, mivel a bányász apák között is lehetnek ilyenek. Ez magas értéknek tekinthető és elmondhatjuk, hogy társadalmi munkamegosztási hierarchiának meglehetősen alacsony fokáról származnak a megkérdezettek. A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok még hátrányosabb helyzetben vannak e téren, hiszen itt az apák 75 %-a volt kvalifikálatlan.

A fent leírtakat támasztja alá az anyák foglalkozási strukturája is. Közel 40 %-uk ugyanis kvalifikálatlan betanított és segédmunkás. Csupán 6,7 %-uk szakmunkás. Igen magas - 42,3 % - a háztartásbeliek száma. Az anya foglalkozása csaknem mindenütt konzisztens az apa társadalmi státusának mutatójával. A mezőgazdaságban 90 % kvalifikálatlan vagy htb. Az apák iskolai végzettsége leggyakrabban a befejezett általános iskola volt. Ez 36 %-ot tett ki. Ennél alacsonyabb 23 %-nak az iskolai végzettsége. Szakmunkásképzőt végzett 25 %, a felsőfoku végzettségű apák aránya 4 %.

Az anyák e téren is kedvezőtlenebb helyzetben vannak. Mig az apák 61 %-a végzett 8 általánost vagy kevesebbet, ugyanez az adat náluk megközelíti a 83 %-ot. Mindössze 6 %-uk rendelkezik szakmunkás bizonyítvánnyal.

A megkérdezett bányászok szüleinek iskolai végzettsége jóval alatta marad a megfelelő megyei átlagnak. Ez a tény egybevetve a munkamegosztásban elfoglalt hellyel kedvezőtlen háttérrel jelentett a pályakezdést meghatározó gyermekekévekben a minta jelentős részénél. Elmondhatjuk, hogy a bányászok között fehér hollónak számít a tőlük szignifikánsan különböző társadalmi rétegből belépő dolgozó.

A gyermekkori életmód objektív, tárgyi körülményei közül a család lakás- és anyagi helyzetét vizsgáltuk meg. A lakáshelyzet egyik fontos mutatója a szobaszám. A leggyakoribbak a 2 szobás lakások voltak, ez 53 %-ot tett ki. Ennél kisebb lakásban élt 22 %, nagyobbban 25 %, akiknek nagyrésze 3 szobában lakott. Ezek az adatok a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok esetében kedvezőbb képet mutatnak, amit elsősorban a falusi építési szokásokkal magyarázhatunk. Itt 37 %-nak 2 szobás a lakása, 26 %-nak ennél kisebb és 37 %-nak nagyobb. Sűrűbben fordulnak elő a 4-5. szobás lakások is. A komfortfokozat és a lakólétszám azonban azt mutatja, hogy a bányászfiatalok gyerekkori lakásviszonyai voltak a kedvezőbbek. A bányászoknál összkomfortos és komfortos lakások 51 %-ot tesznek ki. (17 % összkomfort és 34 % komfort). Ugyanez az arány a mezőgazdaságban 11 %. (4 % összkomfort és 7 % komfort). E téren a bányászok helyzete jobb a megyei átlagos helyzetnél is, ahol ez az arány mindössze 20 %.

Az átlagos lakólétszám is a bányászoknál a kedvezőbb: kb. 5 fő, míg a mezőgazdaságban kb. 7 fő. A bányánál átlagosan egy szobára kb 2 fő jut, a pontos átlag 2,2. Ugyanez a mezőgazdaságnál valamivel magasabb. (2,5)

A lakáshelyzet tekintetében elmondhatjuk tehát, hogy a megkérdezettek nagy többsége az akkori átlagnál kedvezőbb helyzetben volt. E tény okainak feltárása a további kutatás feladata lesz.

Ezen a ponton rátérhetünk az életút következő szakaszára az iskolára. A területi korlátok miatt itt csak a kérdezett legmagasabb iskolai végzettségére vonatkozó adatokkal foglalkozom. A legmagasabb iskolai végzettségi arányszámok a szülőknél természetesen jóval pozitívabbak. Mindössze 3 fő, azaz 2 % nem fejezte be az általános iskolát, 27 %-nak van 8 általánosa, 58 %-nak szakmunkásbizonyítványa, és 13 % végzett középfokú iskolát. A mezőgazdaságban ezek az adatok hasonlóak, bár itt a 8 általánost és szakmunkásképzőt végzettség aránya megfordul. Azaz, itt nagyobb arányban vannak az alacsonyabb végzettségűek. A vizsgálatból azt a fontos következtetést vontuk le, hogy az iskolai végzettség szintje nagymértékben függ az apai státuszától. Befejezetlen általános iskola csak a legalacsonyabb státuszúaknál fordul elő. A középiskolai végzettségűek a magas státuszúaknál közel háromszor akkora arányban vannak, mint a középsőknél, és több mint ötször akkora arányban, mint az alacsony társadalmi helyzetűeknél. A csak általános iskolát végzet-

tek a státusz növekedésével csökkennek. A mi, az e témában kutatókhoz képest szegényes adataink is igazolni látszanak azon kutatások eredményeit, amelyek szerint a szülői státusz meghatározza a gyerek által elvégzett iskola minőségét. Igaz, ezek a kutatások általában Bourdieu nyomán továbbmennek és az iskola társadalmi státuszt átörökítő hatását vizsgálják. Ez nekünk jelenleg nem feladatunk.

A kérdezettek 21 %-a anyagi okok miatt nem tanult tovább. 47 % rossz tanulmányi eredmény, illetve a tanulással szembeni kedvezőtlen beállítódások miatt. A rossz családi légkör 11 %-nál döntött a továbbtanulás ellen. A többiek egyéb választ adtak, vagy nem válaszoltak. Közel 50 %-nál tehát fel sem merült a továbbtanulás lehetősége.

Itt elérkeztünk a pályaválasztásig. Az első munkahelyeken betöltött pozíció megfelelő általában az iskolai végzettségi strukturának.

Az iskola utáni első munkahely választásának motívumai között három ok képvisel komolyabb súlyt. Ezek az anyagi okok (20 %), az, hogy ez tetszett a kérdezettnek (25 %) és az, hogy csak erre volt lehetősége (33 %). Nagyon nagyra tűnik a kényszerből pályát választók 1/3-os aránya, ami tulajdonképpen ennél is magasabb, mivel például az anyagi okokat is bizonyos értelemben kényszernek foghatjuk fel és az egyéb okok között is több ilyen akad. Tulajdonképpen igazán "önkéntes" pályaválasztónak csak azt a 25 %-ot foghatjuk fel, akik azt mondták, hogy azért választották ezt a pályát, mert ez tetszett nekik.

Érdemes megfigyelni a pályaválasztási motívumok apai státusztól való függőségét. A legszabadabban a közepes státuszu apáktól származók választottak munkát. Az anyagi okok várakozásuknak megfelelően elsősorban az alacsonyabb státuszuaknál jöttek számításba, mint ahogy itt a legnagyobb a "nem volt más lehetősége" típusú válaszok aránya is. Érdekes módon az anyagi okok a magas státuszuaknál is jóval nagyobb mértékben jelentkeznek, mint a közepeseknél. Valószínű, hogy a közepes státuszu családok a legnyitottabbak, mivel az alacsonyabb státuszuak különböző - főleg anyagi okokból nem lehetnek nyitottak, a magas státuszuak pedig éppen az eddig elért előnyösebb pozíció megtartására próbálnak törekedni, ezért zártabbak. Itt megint utalnunk kell a besorolás relativitására.

Az első munkaválasztás motívumai után meglehetősen egyoldalú képet mutat, hogy miért választották jelenlegi munkájukat a megkérdezettek. 3/4 részük ugyanis a bányá által nyújtott előnyökért - lakás, katonaság elkerülése, magas fizetés - jöttek ide dolgozni. A további motívumok nagyon szóródnak. Ez is igazolja, hogy a bányász munka nem tartozik a különösebben vonzó munkák közé.

Összefoglalva megállapíthatjuk, hogy az általunk megkérdezett fiatal bányászok csoportja gyermekkor, iskola, pályaválasztás tekintetében meglehetősen homogén képet mu-

tat. Esetleg úgy is mondhatjuk, hogy azonos "kényszerpályán" mozognak. Annak felderítése, hogy ez a pálya miért kényszerpálya további elemzésre szorul.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 Kolosi Tamás: Státus és réteg. Rétegződés modell vizsgálat, MSZMP KB társ. Tud. Intézet, 1983.
- 2 Tahin T. - Tistván L. - Horváth Á.: A fiatal bányászok életutjának néhány kérdése. A liász program hatása Baranya megye. gazdasági-társadalmi életére sorozat 8. kötet.

A TÁRSADALOMPOLITIKAI CÉLOK MEGVALÓSULÁSÁNAK ESÉLYEI CSONGRÁD MEGYE EGÉSZSÉGÜGYÉBEN

I.

Az utóbbi időkben fokozódó mértékben irányul a köznapis ember, de a tudományos kutatók figyelme is egészségügyi ellátásunk felé. A kutatások egy részének fókuszában az a kérdés áll, hogy mennyiben képes egészségügyi rendszerünk betölteni szociálpolitikai funkcióját.

Az egészségügyi alapelvek deklarálják az ellátás állami jellegét, ingyenességét és egységességét,¹ Egészségügyi rendszerünkkel szemben támasztott alapvető szociálpolitikai követelmény, hogy

- a betegeket csakis betegségük természetének, valamint az orvostudomány mindenkori állásának megfelelően gyógyítsa;
- biztosítsa az ellátás lépcsőfokaihoz való demokratikus hozzáférést;
- biztosítsa a települési viszonyoktól független, egységes és azonos színvonalu ellátást.

A mindennapjainkban tapasztalt, de a kutatások által is feltárt tények azonban azt mutatják, hogy ezen célkitűzések sok esetben csak korlátozottan érvényesülnek, s egészségügyi rendszerünk a társadalmilag kívánatosnak tartottól eltérő módon működik.²

A diszfunkcionális működés okai között találhatunk koncepcionális, szervezeti intézményi és pénzügyi tényezőket is.

Ebből kiindulva tanulmányoztam szűkebb hazám, Csongrád megye egészségügyi ellátását. Megkíséreltem feltérképezni, hogy egyrészt az intézményi adottságok, másrészt a pénzügyi keretek és mechanizmusok milyen működési feltételek kialakítására adnak lehetőséget. Céлом az volt, hogy képet kapjunk arról, hol szűkebb vagy tágabb ez a működési tér, hol jönnek létre ellátási különbségek, melyek társadalmi egyenlőtlenségekké formálódnak.

II.

Előljáróban egy-két szót arról, hogy milyen társadalmi-gazdasági közegben működik az egészségügy Csongrád megyében, melyek az ellátást befolyásoló főbb sajátosságok.

Területét (4263 km², az ország területének 4,6 %-a) és a lakónépességének számát (455 ezer fő, az ország népességének 4,3 %-a) tekintve Csongrád megye a közepes nagy-

ságu megyék közé sorolható.³ Településhálózatát 5 város és 54 község alkotja. Nagyfokú az urbanizáció, az 5 városban él a megye lakosságának 69 %-a (országos adat 53,2 %). Magas a népességkoncentráció a községekben is, a megye falvai az országos átlagnál nagyobb határuak és népesebbek. Sajátos vonása ugyanakkor a településszerkezetnek, hogy a népesség jelentős hányada (12,5 %-a) külterületi lakos. A megyében az egészségügynek tehát a tanyavilágtól a megyei városig terjedő sajátos szükségletekkel kell számolnia. Speciális feladatokat jelent a tanyán élő, elsősorban idősebb korú népesség megfelelő szintű ellátása, a magas urbanizáltság is fokozza az ember testi-lelki egészségét veszélyeztető tényezőket, fokozott igényeket támaszt az egészségügyi ellátással szemben.

A gazdasági szerkezetben hagyományosan a legjelentősebb a mezőgazdaság, mely az aktív keresők 20 %-át foglalkoztatja. Az ipar országos viszonylatban közepesen fejlett, dominál a könnyű-, az élelmiszer- és az építőipar, s jelentős még a szénhidrogén kitermelés. A foglalkoztatottak 40 %-a a dolgozik ezekben az ágazatokban. Növekvő szerepet töltenek be a nem anyagi ágak, melyek közül kiemelkedik az egészségügyi-szociális, és a kulturális ágazat. A lakosság foglalkoztatási viszonyainak következményeként a megyében sok a mozgásszervi megbetegedés, s vezető helyen állnak a statisztikákban a szív- és érrendszeri valamint a neurotikus megbetegedések is.

Említést kell tennünk arról, hogy sok vonatkozásban kedvezőtlenül tér el az országos átlagtól a megye demográfiai helyzete, mely miatt szintén fokozott igény jelentkezik az egészségügy felé.

A természetes szaporodás változó dinamikájú, az utóbbi évtizedekben azonban határozottan kedvezőtlenül alakul, elsősorban a szülések nagymérvű csökkenése miatt. Mind a születési, mind a halálozási adatok rosszabbak az országos átlagnál. 1981-ben a születési arányszám 12,7 % (országosan 13,3 %). A halálozási arány 14,1 % (országosan 13,5 %). Ennek következtében a népesség korösszetétele fokozatosan eltolódott az időskorúak felé. Jelenleg a nyugdíjkorhatáron felüli népesség aránya minden eddiginél nagyobb (22 %), ugyanakkor a 14 éven aluliak aránya nem éri el a 20 %-ot sem. Az előregedési folyamat társadalmi-gazdasági kihatásain belül igen lényegesek az egészségügyi és szociálpolitikai vonatkozások.

III.

A megye egészségügyi ellátása a globális statisztikai adatok, ellátottsági mutatók tükrében igen kedvező az országos helyzethez viszonyítva.

Csongrád megye egészségügyi ellátottsági mutatói

(1983. I.1.-i állapot)

Megnevezés	Csongrád megye	Csongrád helye a megyék közötti rangsorban
10.000 lakosra jutó általános kórházi ágy (szülőotthonokkal együtt)	75,2	1.
10.000 lakosra jutó szakorvosi óra	41,8	2.
Egy orvosi körzetre jutó lakosok száma	2187	17.
Egy általános + gyermekkörzetre jutó lakosok száma	1916	3.
100 bölcsődéskorura jutó bölcsődei férőhelyek száma	16,4	1.
10.000 60 éven felülire jutó szociális otthon férőhely	227,9	5.
Egy gyógyszertárra jutó lakosok száma	6053	5.

Az egészségügyi hálózat szinte egyedülálló az országban: a fekvőbetegellátásban négy általános területi kórház, egy tüdőkórház, egy gyermekkórház, valamint orvosegyetemi klinikák működnek. Ezt a helyzetet tükrözi az is, hogy a megye a 10.000 lakosra jutó ágyszám tekintetében az országos elsők között foglal helyet. Hat szakrendelő van a megyében, a 10.000 lakosra jutó szakorvosi órák száma csak Budapesten és Baranya megyében magasabb. Nincs olyan község a megyében, melynek önálló körzeti orvosa ne lenne, s a városokban és egyes nagyközségekben kiépült a gyermekorvosi hálózat is.

Az intézményhálózat azonban korántsem elégíti ki a korszerűségi követelményeket. A fekvőbetegellátás intézményi alapjai nagyrészt még a századelőn teremtdtek meg, az 5 város korábbi önellátási törekvéseinek eredményeként. A felszabadulás utáni fejlődés elsősorban az ágyak számának növekedésében volt tapasztalható. Ezt a növekedést azonban nagyrészt a meglévő épületekben, a kórtermek zsúfoltságának növelésével, valamint a kiszolgáló és szociális helyiségek rovására érték el.

Az ellátás színvonalát alapvetően meghatározó orvosi és kórháztechnikai felszereltség jellemzője a megyében, hogy a működő intézetek gép- és műszerellátottsága jelentősen elmarad mind az Egészségügyi Minisztérium normáihoz, mind az országos átlaghoz viszonyítva. (Csongrád megye a gép-műszerállomány szerinti rangsorban a megyék között a 14. helyen áll.) A szakrendelők általában a III. és IV. ötéves tervidőszakban létesültek, így adottságaik a kórházakéinál valamivel jobbak. Az alapellátás technikai színvonala a községeknek mintegy felében-harmadában kielégítő, ott ahol a IV-V. ötéves tervidőszakban ugynevezett egészségügyi kombinátók épültek.

Megyénk egészségügyi intézményeinek fejlesztése tehát - csakugy mint az országos tendencia - a legkevésbé költségigényes irányban haladt: a relative olcsóbb ágy- és szakrendelő centrikus fejlesztés érvényesült. Ebben szerepet játszott egyrészt az az országosan érvényesülő gazdaságpolitika, mely a termelő ágazatok fejlesztését preferálta; másrészt sajátosan az a politikai megfontolás, mely a határ menti területek fejlesztését hosszú ideig visszafogta. Hozzájárult még a fentiekhez az a makacsul fennmaradó szemlélet, mely a klinikai komplexum létéből kiindulva egész Csongrád megye egészségügyi ellátását magas színvonalúra értékelte.

Napjainkban egyre feszítőbb az ellentmondás az egészségügyi ellátás iránti igények, szükségletek növekedése és a kielégítési lehetőségük mértéke között. A szűk anyagi bázison azonban az ingyenesség és egyenlőség, az egységesen magas színvonalu gyógyítás elve igen egyenetlenül, a szükségesnél kisebb mértékben realizálódhat.⁴

A korszerűtlen anyagi és intézményi bázis mellett problémát jelent az egészségügyi szervezet felépítésében meglévő aránytalanság. A megyében kirívó eltérés mutatkozik például a kórházi ágysztruktúra és a betegségek struktúrája között. Nem kielégítő az ágysztruktúra sem az ápolás progresszív szintjei, sem a szakmai megoszlás tekintetében.⁵ Az Egészségügyi Minisztérium prognosztizált normáihoz képest a megyében mintegy 400 aktív ágy felesleg, és 900 krónikus ágy hiány jelentkezik. A krónikus ágyak arányát tekintve (25,2 %) elmarad mind az országos (27,6 %) mind az országos vidéki (30,4 %) mutatóhoz viszonyítva. Ezen belül kiemelkedik az utókezelő és elmeosztályok ágyhiánya, annak ellenére, hogy az ilyen jellegű ellátásra gyakrabban rászoruló idős korúak az országosnál nagyobb mértékben élnek megyénkben. Az aktív ágyakon a hagyományos szakmák (belgyógyászat, szülészet, gyermekgyógyászat, fertőző osztály stb.) túlsúlya dominál, amikor a megbetegedési statisztikákat a szív- és érrendszeri, mozgásszervi, és neurológiai megbetegedések vezetik.

Megyénk egészségügyi ellátásának szervezete csak lassan reagál az egészségügyi szükségletek változására. Mind a mai napig leképezi azt a hagyományos értékrendet, mely az egyes betegségeknek eltérő fontossági sorrendet ad, s ez megnyilvánul a gazdasági eszközök elosztásában, s a különböző betegségek ellátásának minőségi különbségeiben is. Az eltérő gyógyítási feltételek miatt nem minden beteg számíthat betegségének azonos színvonalu orvoslására, szelekciós folyamatok bontakozhatnak ki egyes betegségek (beteg) között, megsértve a deklarált társadalompolitikai elveket.⁶

A globálisan viszonylag magas intézményi ellátottságra utaló tények mellett figyelembe kell venni azt is, hogy az ellátási színvonal eltérő a különböző települések között. Szinte kimutathatatlan előnyöket élveznek az igénybevételi lehetőségekben a magasabb szintű ellátási formákkal (rendelőintézet, kórház) rendelkező településeken élők. Csak egy

részleges adat ennek érzékeltetésére: 1982-ben a megye községeinek körzeti orvosai a rendelkezésen megjelenteknek 4,3 %-át utalják tovább szakrendelésre, míg a városokban ennél másfélszer nagyobb arányban (6,5 %). Emellett a szakrendelő beutaló nélkül is igénybevehető, s természetes, hogy ezt a formát is leginkább azok veszik igénybe, akiknek lakóhelyükön van a rendelőintézet. Erről azonban nem tudunk számszerű adatot.

A különböző településtípusoknak egymáshoz viszonyított helyzete még az azonos ellátási formák esetében is eltérő. Jelzik ezt az ellátottsági mutatók is. Tekintsük meg ezt az alapellátás vonatkozásában!

Az alapellátás egyes mutatói Csongrád megyében

(1983. I. I. állapot)

Megnevezés	Egy körzetre jutó lakosok száma (fő)	Napi betegforgalom (fő)
- városok	2395	25,3
- községek	1857	32,6
- Csongrád megye átl.	2187	29,0
- országos átlag	2523	30,8

Igaz ugyan, hogy az egy körzetre jutó lakosság száma a községekben alacsonyabb, szembevetünk azonban, hogy ezzel együtt is sokkal nagyobb a leterheltségük. A községi rendelőkben átlagosan 7-tel több beteg jelenik meg naponta, mint a városokban.

IV.

Mindezeket az aránytalanságokat, s a belőlük fakadó feszültségeket tovább erősítik a pénzeszközök elosztásában érvényesülő mechanizmusok.

Az egészségügyi ellátás működésének és fejlesztésének finanszírozása alapvetően két csatornán keresztül történik. Az országos jelentőségű intézetek, klinikák központi (Egészségügyi Minisztérium) irányítás és finanszírozás alá tartoznak, az intézmények nagyobb része azonban tanácsi (megyei, helyi) hatáskörű. A tanácsok maguk döntenek el, hogy a rendelkezésükre álló költségvetési és fejlesztési alapból mennyit fordítanak a különböző célokra (gazdálkodás, egészségügy, kultúra, igazgatás, személyi és lakásszolgáltatás, helyi közlekedés stb.). A pénzeszközök elosztása során különböző érdekek ütköznek, hatalmi harcok folynak. A harcnak természetesen nyertesei és vesztesei vannak, s amennyiben ezek a pozíciók szisztematikusan ismétlődnek, előnyös és hátrányos, vagyis egyenlőtlen fejlődést eredményeznek. Az elosztás hátterében ható erők, s az elosztás eredményeképpen lezajló fejlődési folyamatok jól nyomon követhetők a pénzügyi tervek születésének, módosításának és teljesítésének vizsgálatával.

1982-83-ban a IV. és V. ötéves tervre vonatkozóan a tanácsi pénzeszközök körében egy ilyen vizsgálatot végeztem Csongrád megyében.⁷ A terjedelmi korlátok, de főleg az

adatok sokasága, részletessége miatt a számszerű vizsgálat bemutatásától itt nagyrészt el kell tekintenem, tudván, hogy az elosztásban érvényesült hatalmi és érdekviszonyok érzékeltetése a tényleges számadatokkal együtt lenne csak teljes. Igen tanulságosak a levont következtetések önmagukban is, a továbbiakban ezeket ismertetem.

Az elmúlt évtizedekben a megye egészségügyi költségvetési és fejlesztési pénzeszközeinek növekedése elmaradt a teljes alapok növekedésétől. Ez azt jelenti, hogy ez idő alatt az egészségügyi ágazat részesedése fokozatosan visszaszorult.

Az egészségügyi ágazat részesedése a költségvetési és fejlesztési kiadásokból Csongrád megyében

Év	Részesedés a költségvetésből	Részesedés a fejlesztési alaphoz
1951-1957	30,7	8,5
1958-1960	33,7	5,1
1961-1965	27,7	3,6
1966-1970	29,8	3,7
1971-1975	26,2	3,6
1976-1980	24,4	2,9

Az egészségügy fejlesztése tehát elmaradt a többi infrastrukturális ágazathoz képest. A feladatok teljesítéséhez mindig is szűknek bizonyuló keretek elosztásában az egészségügy kevesebb sikerrel szerepelt, mint a többi ágazat. Általában nyertes volt a "nagy rivális", a kulturális ágazat, valamint a személyi és gazdasági szolgáltatások (ezen belül a lakásgazdálkodás és közműfejlesztés).

Ennek következtében az egészségügy igen szűkös, s relative egyre szűkülő keretből gazdálkodhatott. A kérdés ezek után az, hogy ez mit kényszerített ki a működtetési és fejlesztési pénzeszközök elosztásában az egészségügyön belül, mely alágazatok és települések a leginkább vesztesei ennek az elosztásnak, s melyek azok, ahol a fenti tendenciák ellenére is megvalósulhatott a színvonal növekedése.

Az egyes alágazatok, vagy területi egységek erőpozíciójára általában az alábbi tényezők alakulásából következtettem. Megvizsgáltam egyrészt az egyes alágazatok, illetve települések részesedését, másrészt azt, hogy a teljes egészségügyi költségvetés és fejlesztési alap növekedéséhez képest mely területek növekedtek kisebb vagy nagyobb mértékben. További adalékot nyújt az előnyösebb, illetve hátrányosabb helyzet megállapításához az évközbéli módosításokból való részesedés is.

Az adatok tanúsága szerint a pénzeszközök alágazati elosztásában erőteljesen érvényesül az intézményi hierarchia, az egyes szakmai szintek eltérő presztízse. Vonatkozik ez elsősorban a kórházakra, ugyanis a vizsgált időszakban (IV-V. ötéves terv) mind a költségvetési, mind a fejlesztési pénzeszközök a fekvőbetegellátásban koncentráálódtak erőteljesen. A fekvőbetegellátás pénzeszközeinek évi átlagos növekedése ugyan nem haladja meg a teljes költségvetés és fejlesztés növekedését, de jól mutatja erőpozícióját az a tény, hogy az évi tényleges részesedése mindig magasabb, mint az eredetileg tervezett volt. Kétségtelen, hogy a kórházak költségigénye magasabb (nagyobb műszerezettséget, felszerelést, jobb munkaerőellátást követelnek), mivel a legmagasabb szintű ellátást kellene biztosítaniuk. Ez azonban közel sincs így valamennyi kórház esetében, mindenetre igen jó érvnek bizonyul a pénzeszközökért folytatott harcban. Az integráció csak erősíti az így kialakult elosztási szokásokat. A költségvetési pénzeszközök évközi módosításait például a tanácsok csak az önállóan gazdálkodók között osztják szét, s ez utóbbiak döntenek arról, hogy a pénzeket mely intézmények kapják meg. Ennek alapján természetes, hogy a kórházak - melyek alá a legtöbb integrált egység tartozik - részesednek a legnagyobb arányban a pótelőirányzatokból. Így, a többi alágazatnak kevesebb lehetősége van a színvonal javításra annak ellenére, hogy a lakosság legszélesebb rétegeinek ezek biztosítanak az egészségügyi ellátást. A járóbeteg-ellátás az a szint, ahol valamennyi beteg megfordul, és leterheltsége is sokkal nagyobb mint a kórházaké.⁸ A relative igen drága kórházi kezelés mellett a gazdasági racionalitás is azt kívánná, hogy a betegek széles tömegeit az olcsóbb szolgáltatásokkal lássák el. Az adott keretek között azonban a járóbetegellátás erre képtelen, nagyobb mértékű színvonal-növelést, fejlesztést követelne meg ez a feladat.

Az egészségügyre fordítható pénzeszközök területi elosztását három, egymást keresztező hatalmi hierarchia erőviszonyai határozzák meg. Az egyik a települések tanácsai szintek szerinti alá- és fölérendeltsége; a másik az egészségügyi intézmények részben tradíciók alapján, részben az integráció által is szentesített hierarchiája; a harmadik pedig a helyi tanácsokon belüli erőviszonyok. Ezek eredőjeként a területi elosztásban szisztematikusan előnyben voltak a magasabb szintű egészségügyi intézményekkel rendelkező, a települési hierarchia felsőbb lépcsőfokain lévő települések. Főként a megyei jogú Szeged város privilegizált helyzete a szembetűnő.

Az V. ötéves tervidőszakban a megye teljes egészségügyi költségvetésének 3/4-ét kötötte le a városok részesedése, melynek csaknem fele Szegeden realizálódott. Az egészségügyi fejlesztési alapból a városok 40 % fölött részesedtek (csak Szeged 30 %!), s a községek részesedése csupán 6,5 % volt. A pénzeszközök dinamikáját vizsgálva úgy tűnik, a községeknek a meglévő intézmények működtetésének javítására van nagyobb esélyük: költségvetési kiadásaik évi növekedési üteme valamelyest meghaladja a városok egészségügyi költség-

verésének növekedési ütemét. A városokban viszont sokkal nagyobbak a lehetőségek új intézmények létesítésére, beruházásokra. Az évközbéli módosítások eredményeként általában tovább nőtt a városok részesedése, a községeké viszont sok esetben csökkent.

Mindezek következtében megmaradnak vagy esetleg még tovább erősödnek az ellátási színvonalban meglévő területi egyenlőtlenségek.

Ugy vélem, ezeknek a folyamatoknak a bemutatása jól érzékelteti, hogy a szűkös pénzeszközök milyen feszültségeket teremtenek az egészségügyön belül. Az elosztást sok esetben nem lehet másként, csak aránytalanul megvalósítani, mivel az egyes alágazatok vagy települések ellátási színvonalának javítása csak mások rovására valósítható meg. Kialakulnak tehát az ellátási különbségeket megerősítő, újratermelő mechanizmusok az egészségügyi pénzeszközök elosztásában.

JEGYZETEK

- 1 Az egészségügyi törvény és végrehajtásának rendeletei. Egészségügyi Minisztérium Budapest, 1972.
- 2 Szalai J.: Az egészségügyi ellátás funkciói és diszfunkciói. Az I. Magyar Szociológiai Vándorgyűlés anyaga, Pécs, 1979.
- 3 Itt és a továbbiakban a Csongrád megyére vonatkozó adatokat a Csongrád megyei Statisztikai Évkönyvekből, valamint a Csongrád megyei Tanács VB. Terv-, Pénzügyi és Egészségügyi osztályának beszámolóiból, statisztikai nyilvántartásaiból vettem.
- 4 Petschnig M.: Az orvosi hálapénzről - nem etikai alapon. Valóság, 1983. 11.sz.
- 5 Ennek a helyzetnek a fennállásában jelentős szerepet játszanak szemléleti tényezők (tradicionális szakmai hierarchia, presztizszempontok) és érdekeltségi viszonyok (paraszolvencia) is. Gosztonyi Gy.: Egészségügy, gondok és javaslatok. Valóság, 1980. 7.sz.
- 6 Losonczy Á.: Társadalmi ártalom, társadalmi védelem. Társadalomkutatás, 1984.1.sz.
- 7 A vizsgálathoz inspirációt és módszertani segítséget kaptam Szalai Juliától és munkatársaitól (Elekes Zsuzsa, Pauker Csaba, Őry Csaba), akik az OKKFT keretében hasonló kutatásokat folytattak az ország más megyéiben.
- 8 Csongrád megyében az egy orvosra jutó évi betegforgalom 1982-ben a következő volt:
 - kórházak 183 fő/orvos
 - rendelőintézetek 11994 fő/orvos és
 - általános körzeti orvosok 9262 fő/orvos.

A FIATALOK EGÉSZSÉGÜGYI ÁLLAPOTÁNAK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA

Több mélyreható kutatás foglalkozott már az ifjúság életkezdésének, társadalmi beilleszkedésének elemzésével. Más vizsgálatok kapcsán az is világossá vált, hogy a munkába állás, a családalapítás, a lakásszerzés, a gyermeknevelés, a mindennapi megélhetés nehézségeinek megoldásával nemcsak egy egészséges, ereje teljében lévő ifjúság áll szemben. Életüknek ebben a szférájában, az egészségi állapotban sem olyan egyértelműek ugyanis az előnyök számukra, mint ezt eddig feltételezték. Egészségükre nemcsak a "hozott", a genetikusan determinált betegségek nyomják rá a bélyegüket, hanem a legtöbb betegség, egészségkárosodás, az élet folyamán szerzett, méghozzá valószínűleg társadalmi eredetű, az adott élet- és munkakörülmények lenyomataként értékelhető.¹

"Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását" szolgáló kutatások keretében e kérdések differenciáltabb megközelítését tűztük ki célul. A kutatás a fiatalok testi-fizikai és mentális egészségének kérdésein túl az egészségi állapotot befolyásoló, sok esetben döntően alakító társadalmi tényezők vizsgálatára helyezi a hangsúlyt. E munkának jelenleg csak egy szeletét tudjuk bemutatni.

A vizsgálat adatforrásai, módszerei és köre

Kutatásunk célcsoportjait azok a 18-30 év közötti munkaviszonyban álló fiatalok jelentették, akik között nagyobb arányban találhatók az egészségre ártalmas munkahelyen, munkakörökben, több műszakban dolgozó és ingázó fiatalok. Ahhoz, hogy egy mélyreható vizsgálathoz a mintaválasztásunk megalapozott legyen, s hogy egyáltalán információkat kapjunk a fiatalok megbetegedési viszonyairól, igénybevételi magatartásukról, táppénzes morbiditásukról, összesen 6755 iparban, mezőgazdaságban és a bányászatban foglalkoztatott fiatalról dolgoztuk fel a munkaügyi és az üzemegészségügyi, illetve a körzeti orvosi dokumentációt. Ez az általunk előkutatásnak definiált vizsgálat a mintaválasztás megalapozásán túl önmagában is értékes és hasznos információkat tartalmazott a fiatalok munkajellemzőiről, egészségi állapotáról és az ellátásukért felelős egészségügyi intézményrendszer egy szintjéről: nevezetesen az alapellátásról, azon belül is elsősorban az üzemegészségügyi vonalról.² Az előkutatást strukturált mélyinterjú vizsgálat követte, mely eddig összesen 1060 fizikai foglalkozású dolgozóra terjedt ki. Jelenleg az adatok számítógépes feldolgozása folyik, de néhány eredmény ismeretében már így is kérdésessé válik (az a bevezetőben is felvetett kérdés), hogy vajon az ifjúság és az egészség szinonim fogalmaként használhatók-e?

E kérdést a bányászatban és a mezőgazdaságban dolgozó fiatal férfiak egészségi állapotáról rendelkezésre álló adatokon keresztül próbáljuk megközelíteni. Ennek oka egyrészt az, hogy a feldolgozás jelenlegi szakaszában ezek állnak viszonylag részletesebben rendelkezésünkre, másrészt a kérdőíves vizsgálat során a mintánkba bekerült, a bányánál föld alatti munkakörben foglalkoztatott férfiak száma megegyezik a mezőgazdasági mintánk férfi elemszámával, s ez bizonyos összehasonlításokra is lehetőséget ad.

Ahhoz, hogy a vizsgálat alanyainak jelenlegi fizikai egészségi állapotát meg tudjuk ítélni, ismernünk kell az eddigi életük során elszenvedett egészségkárosodások nagyságrendjét és minőségét. Ezt a bekövetkezett balesetek, sérülések és a súlyosabb betegségek számával, illetve következményeivel, valamint a jelenleg is fennálló idült betegségekkel próbáltuk feltárni.

Adatok az egészségi állapotról

A tulajdonképpen anamnézis felvételhez hasonlítható vizsgálódásunk eredményei röviden a következők: A fiatal bányászok 51 %-ának, a mezőgazdaságban dolgozó férfiak 35 %-ának van huzamosabb ideje fennálló, idült betegsége.³ Nem ritka a több idült betegség egyidejű fennállása sem, különösen a bányászfiatalok között. Esetükben a mozgásszervi betegségek vezetnek, az összbetegesszám 1/4-ét adják. Ezt követik a keringési rendszer betegségei, az érzékszervek közül a szem, majd a légzőrendszer betegségei. A mezőgazdaságban dolgozó férfiak idült megbetegedései is hasonló képet mutatnak, de esetükben a keringési rendszer betegségei állnak az élen, s csak ezeket követik a mozgásszervi és az érzékszervi betegségek.

Balesetet, sérülést gyermekkorában a fiatal bányászok fele, munkába állása óta pedig több mint 2/3-a szenvedett el. A pontosabb visszaemlékezés miatt az elmúlt egy éves baleseti frekvenciát külön kérdeztük, s ez a vizsgálatba bevontak 30 %-át szintén érintette. A munkába állás óta és az utolsó 12 hónapban elszenvedett balesetek, sérülések majd 80 %-a üzemi baleset volt. A mezőgazdaságban dolgozó férfiaknál sem a gyermekkorban, sem a munkába állásuk óta eltelt időszakban nem talákoztunk olyan magas baleseti gyakorisággal, mint a bányászoknál. Nem egészen 40 %-uk szenvedett balesetet gyermekkorában, s ennél is kevesebben a munkába állás óta. Feltűnő, hogy az üzemi balesetek aránya is jóval alacsonyabb, mint a bányászfiataloknál. Az összes baleseti esetszám kevesebb mint a fele volt munkahelyi. Ennek magyarázatát az adhatja, hogy a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok többségénél a főmunkahelyen végzett tevékenység nem válik el olyan élesen az otthon végzett munkáktól, s valószínűleg az otthoni munkakörnyezet még több veszélyforrást rejt magában mint a munkahelyi.

Súlyosabb betegsége gyermekkorban a megkérdezett bányászok 34 %-ának, a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok 29 %-ának volt. Az életkörülmények, az egészségkultúráltsági szint mutatójaként értelmezhető, hogy a gyermekkori ún. súlyosabb betegségek jelentős részét az egyébként szokványos gyermekbetegségek szövődményes esetei, súlyosabb formái jelentették. Munkába állásuk óta az arányok 29 % és 11 % a két vizsgált csoportban.

Heveny betegségben az elmúlt 12 hónapban a bányászok 83 %-a, a fiatal mezőgazdasági férfiak 63 %-a szenvedett. Mindkét vizsgált csoportban a légzőrendszer betegségei, a felsőlégtüti infekciók, az influenzák és ezek szövődményes esetei és a tüdőgyulladás vezetnek. E betegségeket követik - messze lemaradva mögöttük, de még jelentős arányban - az érzékszervek; a szem és a fül megbetegedései.

Mindkét vizsgált csoportban magas azoknak a panaszoknak a száma, amelyekkel nem fordulnak orvoshoz, mert vagy nem tartják még betegségnek, vagy a panasz nem olyan típusu, amelynek megoldásában véleményük szerint az orvos kompetens módon tudna közreműködni. Ezek után nem meglepő, hogy az említett panaszok körülbelül fele pszichogén típusúnak minősíthető mindkét fiatal férfi csoportban.

Kórházi, szanatóriumi kezelésben az utóbbi egy évben a bányászfiatalok 17 %-a részesült - s ez igen magas arány -, a másik vizsgált csoportban viszont nincs említésre méltó esetszám.

A különbségek a két fiatal férfi csoport között a táppénz igénybevételénél szintén markánsak. A bányászfiatalok 71 %-a volt valamilyen betegség, baleset, sérülés miatt táppénzen az elmúlt egy év során, s nagyon magas a táppénzt többször, több alkalommal igénybe vevők aránya is. A mezőgazdaságban foglalkoztatott férfiak táppénzes gyakorisága 46 %, s inkább az egy alkalommal történő táppénzre menetel jellemző a kérdezettek túlnyomó többségénél.

A táppénzes időtartamban még nagyobbak a különbségek, mert míg a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok közül a táppénzt igénybevevők fele egy hétnél rövidebb ideig tartózkodott betegállományban, a bányászfiataloknak viszont 2/3-a ennél hosszabb - sőt egy részük jóval hosszabb ideig - volt táppénzen.

A táppénzes betegségek súlyosságát a betegség következtében ágyban töltött napok számával, arányával próbáltuk mérni. Az eddigi tendencia ebben az esetben megfordult, s az adatok alapján arra következtethetünk, hogy bár a mezőgazdaságban dolgozó fiatalok ritkábban és rövidebb időre mennek táppénzre, de állapotuk, betegségük súlyossága következtében nagyobb arányban kényszerülnek az egész napot vagy a nap nagyobb részét ágyban tölteni. Másként fogalmazva: ők csak akkor mennek már téppénzes állományba, amikor olyan állapotban vannak, mely mind a munkahelyi, mind az otthoni munkavégzést lehetetlenné teszi.

A bányászfiataloknál a táppénzes diagnózisok között a legnagyobb arányban - a heveny megbetegedéseknél tapasztaltakhoz hasonlóan - a légzőszervi betegségek szerepelnek. Ezek természetesen nem képeznek olyan nagyságrendet a táppénz igénybevételénél, mint a megbetegedéseknél. Egyrészt azért, mert nem minden felső légúti infekció, influenza olyan súlyos, amely munkaképtelenséggel járna (sok esetben nem is fordulnak vele orvoshoz), másrészt a láz nélküli felső légúti infekció - bármilyen rossz közérzettel vagy egyéb panaszokkal is jár - a kérdezettek szerint nem elégséges ok a táppénzes állományba vételhez a bányai üzemorvosi szolgálatának iratlan törvényei szerint. A balesetek, sérülések - még a viszonylag kevésbé súlyosak is - néhány napra munkaképtelenné tesznek, ezért viszonylag magas a részesedésük a táppénzes diagnózisokból. Az érzékszervek betegségei közül a szem gyulladásos betegségei járnak a legtöbb esetben munkaképtelenséggel. Az idült betegségeknek előkelő helyet elfoglaló mozgásszervi betegségek pedig már a táppénznél is számottevően megjelennek.

A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok táppénzes diagnózisai között a balesetek, sérülések állnak az első helyen, s csak ezután következnek a légzőrendszer betegségei, majd a mozgásszervi bajok.

Egészségi állapotuk, egészségkultúráltsági szintjük és egészségmagatartásuk közvetett mérésére jól használhatók a fogászati megbetegedések, és az ezzel kapcsolatos orvoshoz fordulások. A kérdezett fiatalok kb. 45 %-a észlelt valamilyen elváltozást a fogazatán az elmúlt egy évben. A vezető tünet, a szuvasodást kísérő fájdalom volt, s valószínűleg ez a legerősebb motiváció az orvoshoz fordulásra is. Az észlelt elváltozások tekintetében nincs különbség a két csoport között - szemben az orvoshoz fordulással. A bányászfiatalok 49 %-a, a mezőgazdaságban dolgozó férfiak 37 %-a vette igénybe a fogászati ellátás valamelyik szintjét. Sajnos az elvégzett beavatkozások között a foghúzás vezet, a fogorvoshoz fordulók majd 60 %-ának távolították el véglegesen egy vagy több maradandó fogát. A fog betegségeinek konzervatív kezelése (pl. a fogtömés) jóval kisebb arányban - a beavatkozások 1/4-ében - szerepel csak. Ha a hiányzó állandó fogak száma alapján következtetünk a vizsgált csoportok fogazatának minőségére; a mezőgazdaságban dolgozó férfiakét jóval rosszabbnak minősíthetjük.

A vizsgált fiatalok egészségi állapotának e néhány jellemzője tükrében jogos tehát az a feltevés, hogy az életkori előny egyben az egészségi állapotban is lényegesen előnyt jelent-e a fiatalok számára, még ha összehasonlíthatatlanul jobb helyzetben is vannak, mint az azonos munkajelleg-csoportokon belüli idősebb társaik.

Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy az egészség-betegség történetéről, a jelenlegi egészségi állapotról szóló beszámolók ún. "laikus" vallomások, azaz a kutatás módszer-

tanából következően a megkérdezettek által elmondottakra épülnek. Természetesen, bizonyos kautélákat is szabtunk a kérdés során, pl. csak azokat a baleseteket, sérüléseket vettük figyelembe amelyekkel orvoshoz kellett fordulnia a megkérdezettnek, s ezeken belül a súlyosságot a kórházi kezeléssel, valamint a szokásos tevékenységek kényszerű felfüggesztésének időtartamával mértük. Ez utóbbi a gyermekkorban a játékból, az iskolai munkából való kiesést, felnőttkorban a táppénzes időszakot jelentette, két hétnél is hosszabb időtartamban. A súlyosabbnak ítélt betegségek esetében ugyanugy jártunk el, az idült betegségek esetében pedig a legalább 3 hónapja tartósan fennálló betegségeket vettük figyelembe.

Néhány következtetés

Messzemenő következtetéseket a jelenleg rendelkezésre álló adatokból még nem vonhatunk le, s nem állíthatjuk egyértelműen azt, hogy a bányászfiatalok általában betegebbek, mint a mezőgazdaságban dolgozók. Az egészség veszélyeztetettsége mértékének megítélésére azonban már jól használhatók ezek az információk, vagyis arra, hogy kiknek van nagyobb esélyük a megbetegedésre vagy az egészségben maradásra.

Kutatásunk tehát nem helyettesítheti az orvosi szempontu vizsgálatokat a fiatalok egészségi állapotáról, egyszerűen annak egy másik megközelítését adja. A statisztikai pontosság tekintetében óvatosan bánunk ugyan a betegség-nagyságrendekkel, igénybevételi mutatókkal, de érvényüket, a tendenciákat nincs okunk kétségbe vonni. Erre nem csupán a saját munkánkba vetett hitünk jogosít fel bennünket, hanem a már korábban hivatkozott un. előkutatási anyagunk eredményei is. Pl. a táppénzes dokumentumok - amelyek minden más rendelkezésre álló forrásnál pontosabbak -, azt igazolják, hogy a megkérdezettek viszonylag pontosan emlékeznek vissza, illetve inkább alábecsülik a táppénzes eseteiket. Tehát a "laikus" vallomások és az orvosi minősítések - amelyek a táppénzes állományba vételben nyernek elismerést - nem térnek el egymástól lényegesen.

Nem ilyen egyértelmű a megfelelés ott, ahol a megbetegedés, az egészségkárosodás tényét véglegesen elismertté tenné az orvosi minősítés. Ilyen pl. az idült betegségek esete, ahol a fiatalok panasza, betegsége nem minden esetben nyer megerősítést az orvosi diagnózisokban. Az üzemorvosi és a körzeti orvosi szolgálat által regisztrált idült betegségek aránya jóval kisebb, mint a kérdezettek által elmondottak. Természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni a következményeit sem annak, ha ezek a panaszok az orvosok által is elismertté, azaz betegséggé minősítették. Milyen következményei lennének pl. annak, ha a bányászfiatalok 1/4-énél elismernék a mozgásszervi betegségeket? Milyen gondozási kötelezettséget, táppénzes gyakoriságot vonna maga után, s mindez milyen munkaerőproblémákat vetne fel? Ezek végiggondolásáról, a beteggé minősítés folyamatáról, a

fiatalok egészségügyi ellátásáért felelős intézmények működéséről a későbbiekben tudunk csak beszámolni.

Összességében megállapíthatjuk, hogy az életut, a munkavégzés, a jelenlegi létfeltételek és az azok megteremtéséért folytatott - sokszor önkizsákmányoló - küzdelem már ebben az életkorban is tetten érhető a vizsgált csoportoknak az egészségről, az érzékelt, tudott és panasztolt bajokról, betegségekről szóló vallomásaiban. Nem állíthatjuk pontosan azt, hogy akik szűkösebb életkörülmények között nőttek fel és élnek jelenleg is, akik a munkamegosztásban elfoglalt helyük alapján nehezebb munkát végeznek, s rosszabb munkakörülmények között dolgoznak, egészségi állapotukat tekintve is egyértelműen hátrányosabb helyzetben vannak. Azt sem állítjuk, hogy az egészségben maradás, illetve a beteggé válás csak társadalmi tényezők által meghatározott, de bizonyos, hogy egyértelmű ok-okozati láncolat nélkül is beszélhetünk az élet- valamint a munkakörülmények és az egészségi állapot szoros összefüggéseiről már a fiatal életkorban is.

JEGYZETEK

- 1 Tahin Tamás: A fiatalok egészségi állapotának jellemzői - a társadalmi tényezők szerepe a fizikai és a mentális egészség alakulásában. In.: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete. Kossuth, Bp. 1984.
- 2 Részletesebben lásd: Füzesi Zsuzsanna - Tahin Tamás - Jeges Sára: A fiatalok egészségi állapota és orvoshoz fordulása az üzemi és a körzeti orvosi dokumentumok alapján "Az ifjúság biológiai fejlődésének és egészségének társadalmi tényezői" c. konferencia előadásai MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Bp. 1985. (Megjelenés alatt)
- 3 Kapott adataink érvényességét megerősítik az országos morbiditási vizsgálat eredményei is. A szűrővizsgálatok a vártnál lényegesen nagyobb arányban derítettek fel egészségkárosodást, idült betegséget a fiatalok között (30 %-ban). Részletesebben ld. Pauka Tibor: "Az ifjúság biológiai fejlődésének és egészségének társadalmi tényezői" c. konferencia előadásai MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete Bp. 1985. (Megjelenés alatt)

FIATAL BÁNYÁSZOK LÉTFELTÉTELEINEK JELLEMZŐI

"Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" 1.sz. főirányába tartozó "Az ifjúság testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői" című kutatásból a bányászfiatalok létfeltételeiről szeretnék rövid ismertetést adni eddigi eredményeink alapján. Mivel célunk a fiatalok életmódjának megismerése, az ezeket nagymértékben befolyásoló olyan objektív tényezőket, mint a lakásviszonyok, jövedelmi-vagyoni helyzet, szükségesnek tartottuk részletes vizsgálat alá vonni. Munkánk során sikerült feltárnunk a bányászfiatalokra speciálisan értelmezhető jellemzőket is, így ezek is bizonyítják, hogy a hasonló koru fiatalokon belül érdemes külön csoportként kezelni őket.

A létfeltételek vizsgálatához ismernünk kell a vizsgált csoport jelenlegi családi viszonyait, hiszen a háztartás nagysága és összetétele, a jövedelmi viszonyok nagymértékben determinálják azokat a körülményeket és feltételeket, amelyek között ezek a fiatalok életkeretet teremthetnek maguk és családjuk számára. Emellett az anyagi viszonyok szerepe az utóbbi években jelentősen felerősödött, s az ezek előteremtésére fordított idő és emberi energiák fokozott felhasználása visszahat - igaz, valószínűleg csak hosszabb távon érzékelhetően - a családi kapcsolatokra. Mintánk a családi állapot szerint csaknem homogénnek tekinthető; a megkérdezettek 91,3 %-a házas.

A bányászfiatalok közül 17 főnek (11 %) nincs gyermeke. A gyermekesek közül 40 % nevel 1, és több mint fele 2 gyermeket. A 3 gyermekesek aránya 3 %.

A családi viszonyok vázlatos ismertetése után most térjünk át a lakáskörülményekre. Említettem, hogy mintánkban azokat a megkülönböztető jegyeket kerestük, amelyek alapján a bányászfiatalokat el tudjuk különíteni a hasonló korosztályú fiatalok más csoportjától. Ezek feltárása azért rendkívül fontos, mert a későbbiekben az életstílus megértéséhez is jelentékenyen hozzájárulhatnak.

Lakásviszonyaikra jellemző mutatók azok, melyek szerint a bányászfiataloknál jelentős különbség figyelhető meg a fiatalok más csoportjaihoz viszonyítva. 91,3 %-uk rendelkezik már önálló saját lakással. Ez az arány jóval kedvezőbb a megyei és az országos átlagnál, melyek a hasonló koru fiatalokra vonatkoznak. A lakáshoz jutás pedig - mint az a bányánál várható volt - intézményes formában történt legtöbbjüknél, így viszonylag olcsóbb formában.

A lakások minősége is jóval kedvezőbb az átlagos magyarországi lakásokénál. A lakások 86,3 %-a összkomfortos, 11,5 %-a komfortos. Ez abból adódik, hogy a bányászla-

kások zöme - főleg a fiataloknak juttatottak - új lakótelepeken épült. A szobaszámot tekintve a 3 szobás lakások aránya 63 %, míg a 3 szobás lakásoké 31 %.

A lakáshelyzet - figyelembe véve a szobaszámot és a gyermekszámot, valamint azt, hogy nem jellemző a kettőnél több generáció együttélése - kedvezőnek mondható, hiszen más kutatások eredményeiből tudjuk, hogy megfelelő méretű, komfortos és félkomfortos lakásban a fiatal családok 33,4 %-a él. Komfort nélküli vagy zsúfolt lakásban él 67,8 %-uk, komfort nélküli és nem zsúfolt lakásban 30,2 %-uk.

Ezek után feltétlenül említésre méltónak tartjuk, hogy az előbb felsorolt kedvezőnek minősíthető tények ellenére a megkérdezetteknek csak 55,4 %-a elégedett jelenlegi lakás-körülményeivel. Részben elégedett 35,1 %, elégedetlen és nagyon elégedetlen 10,2 %. Elégedetlenségük fő oka, hogy kicsinek tartják lakásukat. A bányászok egyharmada említette a szűkösséget. Az előzőekből következik, hogy a lakásra vonatkozóan a hosszú távu tervek dominálnak; a kis lakást szeretnék nagyobbra, illetve a megfelelő nagyságú lakást családi házra cserélni.

A lakásviszonyok után tekintsük át a bányász háztartások bevételeit és kiadásait, valamint ezek szerkezetét. Mintánkra elsősorban a 2 generációs család jellemző, melyet a következő adatok is igazolni látszanak: a háztartások 48,4 %-a 4 főből, 37,1 %-a 3 főből áll. Az 5 fő vagy annál nagyobb létszámú háztartások aránya 8,2 %.

A mintában szereplő családok zömében, 84,3 %-ban, a férj mellett a feleség is dolgozik, míg 16,1 %-ukban a feleség GYES-en van, illetve háztartásbeli. A háztartások bevételeit kutatásunkban a következő források alapján próbáltuk feltárni: részletesen rákérdeztünk a közös háztartásban élők együttes jövedelmére, amely származhat a főfoglalkozásu munkából, béren kívüli juttatásokból, a második gazdaságban végzett munkából és egyéb jövedelemforrásokból.

A főfoglalkozásból származó jövedelem átlaga az egész mintában 10 522 Ft. A családok 20 %-ában a főfoglalkozásból származó jövedelem 9000-10 000 Ft közé esik. Nem sokkal marad el ettől a 10 000-11 000 Ft közé eső jövedelemkategória sem (18,1 %). 11 és 13 % között van a 7000-8000, 8000-9000 és a 11 000-12 000 Ft főfoglalkozásból eredő jövedelemmel rendelkező háztartások aránya. 7000 Ft alatt a családok 7 %-a keres, 12 000 Ft felett pedig 17 %-uk.

A béren kívüli juttatások jelentős részét a családi pótlék adja. Bár mintánk legnagyobb része gyermekes, mégsem említette mindenki (47 %) a bevételi források között családi pótlékot. Ez a jövedelmi forrás általában 1000-2000 Ft közé esik.

A bányászfiatalok túlnyomó többsége (81,1 %) egyáltalán nem vesz részt a második gazdaságban, s ennek megfelelően alakul a második gazdaságból való anyagi részesedésük

is. Csak a résztvevőket tekintve annak átlagértéke: 1755 Ft. Ez nem volt meglepő, hiszen közismert, hogy a bányamunka rendkívül fárasztó, a munkaidő a pótműszakokkal hosszúra nyúlik. Ezek nem "csinálnak" kedvet a második gazdaságban végzett munkához, a lakóhelyi környezet (lakótelepek) pedig gyakorlatilag lehetetlenné is teszi azt.

Mindössze 8 kérdezett családjában van valamilyen egyéb jövedelemforrás. Mivel ide elsősorban a nyugdíjak tartoznak, besorolásunk szerint a két, illetve három generációs családok együttlétének ritkasága miatt ezek aránya is elenyésző.

A jövedelmek vizsgálatánál különös hangsúlyt kell hogy kapjon az egy főre jutó jövedelem alakulása. A családok 32,1 %-ánál az egy főre jutó jövedelem 4000 Ft alatt van, és ezek a családok a bányászok közt megítélésünk szerint az alacsonyabb életszínvonaluak közé tartoznak. Természetesen az, hogy mi számít alacsony vagy magas jövedelemnek, mi az a szint, ami már elfogadható, mindig is vita tárgyát képezte és képezi kutatók és politikusok között egyaránt. Mi - és ez természetesen szintén vitatható - a 4000 Ft-os egy főre jutó jövedelemszintet tartottuk elfogadhatónak ahhoz, hogy egy család megfelelő szinten - luxus igények kielégítése nélkül - élhessen. 4000-6000 Ft közötti egy főre jutó jövedelemnél már - hétköznapi értelemben véve - jól tudnak élni, bizonyos célok érdekében megtakarítani is képesek. 6000 Ft feletti jövedelemszint esetén pedig már a "luxusnak" tekinthető kiadásokra, komolyabb felhalmozásra is gondolhatnak.

Az egy főre jutó jövedelem átlaga az egész mintában 5067 Ft. 20 % azok aránya, akiknél az egy főre jutó havi jövedelem 6000 Ft felett van, a minta fele 4000 és 6000 Ft/fő kategóriába tartozik, és egyharmad a 4000 Ft/fő alatti jövedelműek aránya.

Ha az általunk megkérdezettek egy főre jutó jövedelmét összehasonlítjuk más munkáscsaládok ilyen jellegű jövedelmeivel, azt tapasztaljuk, hogy a bányászok helyzete kedvezőbb. A háztartás-statisztikák alapján a munkáscsaládok 20 %-a él 4000 Ft-nál magasabb egy főre jutó jövedelemből, a többiek ennél alacsonyabb összegekhez jutnak hozzá havonta. Mégis azt kell mondanunk, hogy a bányászok esetében e magas keresetek ellenére sem állapítható meg kiugróan magas egy főre jutó jövedelem. Ez természetesen azal is összefügg, hogy ezekben a családokban sok a munkaképes koru inaktív kereső (háztartásbeliek, GYES-esek), illetve a kereső munkát folytató feleségek nagy része is az alacsony iskolai végzettség és szakképzetlenség miatt a rosszul fizetett munkakörökben tud csak elhelyezkedni.

A bevételi szerkezet után vizsgáljuk meg, milyen strukturát mutat a jövedelmek felhasználása. Vizsgáltuk az élelmiszerekre, lakásfenntartásra, tartozásokra és törlesztésekre, egyéb állandó kiadásokra fordított, valamint a szabadon rendelkezésre álló pénzüsszegeket.

A családok 35 %-a 3000-4000 Ft között költ élelmiszere, az átlagérték: 4065 Ft. Ez az összeg a vizsgált családok 11 %-ánál az összjövedelemből több mint 50 %-át teszi ki, 60 %-ánál 30 és 50 % között mozog és mindössze 29 %-nál esik ez az arány 30 % alá. Nem szabad figyelmen kívül hagynunk azonban, hogy a nehéz fizikai munka nyilván magasabb tápértékű és kalóriatartalmú táplálkozást követel meg, de valószínűleg ez sem indokolja egyértelműen ezt a magas részesedési arányt. (A munkáscsaládokon belül az élelmiszerekre fordított költségek aránya a háztartás-statisztikai adatok alapján 28-38 % között mozog az 1 főre jutó jövedelem nagyságának függvényében).

A lakás fenntartására, a "rezsire" általában 1000-1500 Ft között költ a családok 31,1 %-a, az átlagos rezsi 1672 Ft. Azonos arányban található az 1000 Ft alatti (23,2 %) és az 1500-2000 Ft közötti (25,1 %) kategória. A már magasabbnak számító - 2000 Ft feletti - "rezsit" a családok 20,4 %-ában fizetik. A lakásfenntartásra a családok 80,1 %-a összjövedelméből 20 %-nál kevesebbet költ, 25 % felett pedig csak 7,9 %. Az átlagérték: 14,7 %.

A megkérdezettek családjában - a családfő tudomása szerint - 31,4 %-nak nincs semmiféle törlesztése, tartozása, amit a jövedelemfelhasználás során figyelembe kellene venniük. 33,3 %-uk 500-1000 Ft-ot fizet tartozásokra (500 Ft alatt a családok 10 %-a, 1000 Ft felett 13,3 %-a, 1500 Ft felett 12 %-a).

Általában 1000-2000 Ft (19 %), illetve 2000-3000 Ft (19 %) közötti az az összeg, amely felett viszonylag szabadon rendelkezhetnek a családok. E szabad rendelkezés azonban sokszor korlátok közé szorított, mert el kell dönteniük, hogy mit minek a rovására vásárolnak, illetve használnak fel.

A jövedelemfelhasználás szerves részét képviseli a megtakarítás. A viszonylag szabadon felhasználható összegből esetenként, vagy rendszeresen a családok többsége igyekszik megtakarítani. E többség ellenére magas azok aránya, akik a jelenlegi jövedelmükből nem tudnak félretenni (33,1 %). Akik megtakarítanak, általában 1000-2000 Ft-ot tesznek félre havonta (27 %). 19,1 % tud 1000 Ft alatt havonta megtakarítani és 22,1 % 2000 Ft feletti összeget.

A takarékoskodás különböző mértékben terheli meg a családokat. Van, ahol minden különösebb probléma nélkül képesek a jövedelmükből félretenni (42,1 %), ez közel fele a "takarékoskodóknak", vagy csak kis lemondással jár a megtakarítás (36,1 %-nál), a családok 22 %-ában a megtakarítás rendkívül nagy erőfeszítésekkel, lemondásokkal jár együtt, s ez elsősorban valamilyen más szükséglet kielégítésének a rovására megvalósuló kényszer-takarékosság.

A legtöbben valamilyen tartós fogyasztási cikkre, nagyértékű vagyontárgyra gyűjtenek (autó, nyaraló, színes TV, HIFI torony stb.), de kb. ugyanilyen arányban gyűjtenek nagyobb lakásra, a lakás bővítésére, felújítására, rendbehozatalára is.

A jövedelmi, anyagi helyzet megítélésének másik lehetősége a bevételek összesítésén túl a megszerzett, felhalmozott vagyontárgyak, tartós fogyasztási cikkek számbavétele.

A fiatal családok tartós fogyasztási cikkekkel való ellátottsága összességében jónak mondható. A háztartás "komfortossága" szempontjából a leglényegesebb háztartási gépek, eszközök megtalálhatók a legtöbb családnál. Nem ilyen jó a helyzet azonban a már igazán modern, a háztartási munkát nagymértékben megkönnyítő gépeknél (pl. automata mosógép) vagy nagy értékű és minőségű készülékeknél (pl. színes televízió).

Egy általunk kialakított összesített mutatóból látható, hogy a fiatal családok 32,1 %-a az alacsonyabb ellátottsági csoportba tartozik. Közepesen felszerelt tartós fogyasztási cikkekkel a családok több mint fele (55,3 %), s a legjobban felszerelt családok aránya 12,6 %.

A nagyértékű tartós fogyasztási cikkek között ma még kiemelt szerepe van az autónak. A megkérdezettek 40 %-a saját autóval rendelkezik.

A jövedelmi, anyagi szint másik fontos mutatója az ingatlannal való rendelkezés, ami kiegészítheti a jövedelmet ténylegesen is, illetőleg bizonyos kiadásokat szükségeltelené tehet. A megkérdezettek 29,1 %-a rendelkezik ház körüli kerttel vagy kiskerttel. Nyaraló, üres telek, nem lakott öröklakás nem jellemző, egy-egy esetben említették csupán.

A tartós fogyasztási cikkekhez hasonlóan az ingatlan és az autótulajdonról is összesített mutatót készítettünk. Ezek alapján a családoknak mindössze 4 %-a (6 család) minősíthető vagyonosnak.

Összességében tehát a bányászfiatalok - mint ahogy a 30 éven aluliak általában - nem mondhatók túl vagyonosnak. Ha pedig a kiemelt vagyontárgyakat (autó, nyaraló, HIFI torony, színes TV) vesszük alapul, állítasunk még igazabb.

A jövedelemmel való elégedettség alapja, hogy a havi összjövedelmükből hogyan tudnak kijönni, mennyire okoz gondot a napi megélhetés. Saját jövedelmi szintjüket a következőképpen minősítik: a megkérdezettek több mint felének családja általában jól kijönnek a havi jövedelméből. Csak 3,3 %-uk mondta azt, hogy nagyon nehéz, komoly küszködést jelent a napi megélhetés. Ide sorolhatók azok is (10 %), akik nem mindig jönnek ki a havi jövedelmükből megfelelő módon.

Arra a kérdéseinkre, hogy mennyi pénzre lenne szükségük havonta ahhoz, hogy jól kijöjjenek, az általuk elvárt színvonalon élhessenek, a többség 3000 Ft alatti összeget jelölt meg (38,1 %). 5000 Ft feletti összeget csak 8 %-uk említett meg szükségesként. Megfigyelhető volt, hogy minél kisebb jövedelemmel rendelkezett a megkérdezett, annál kisebb plusz jövedelmet jelölt a megélhetéshez szükséges összegként - és fordítva.

Végül a jövedelmi helyzetükkel való elégedettségre kérdeztünk rá. A kérdés direkter megfogalmazásakor már megváltozott a családi jövedelem minősítése. A két pozitív álaszt együtt is csak 19,1 %-a választotta azoknak, akik jól kijönnék jövedelmükből (28 fő). A bányászfiatalok valamivel több mint fele (51,2 %) részben elégedett csak a jövedelmével. Elégedetlen a jövedelmével 45 fő (30,1 %).

Végezetül foglaljuk össze a bányászfiatalok létfeltételeiről röviden vázolt körülményeket. Sajátossá e csoportot elsősorban a lakás-, valamint a jövedelmi helyzet teszi. Az ezekkel a kérdésekkel kapcsolatban természetesen felmerülő gondjaik olyan jellegűek, amelyek a meglévőnél jobbat, tökéletesebbet akarással vannak összefüggésben. Ezzel tulajdonképpen megelőzik a létfeltételekben hasonló korosztályú társaikat, és ez alapot jelenthetne az életmód befolyásolására is. Mig más csoportok többségükben az elemi létfeltételekért küzdenek (elsősorban lakásért), addig ők már egy következő célt tűznek maguk elé.

Jelen vizsgálatunkból nehéz valamiféle trendet felvázolni a jövőre vonatkozólag. Kérdésként azonban mindenképpen felvetődik, hogy ez a jelenlegi létfeltételekben lévő - a többi hasonló korosztályú csoporthoz viszonyított - indulási előny megőrződik-e a későbbiekben, illetőleg milyen tényezők hatására és mely irányba módosul. Kutatásunk ez irányban folytatódik majd tovább.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 1982. évi népszámlálás adatai.
- 2 Dr. Harcsa István: A fiatalok anyagi életkörülményeinek, életmódjának néhány főbb vonása. In.: Az ifjúság életkörülményei, KSH, Bp., 1984.
- 3 Koronczi Agnes - Lehoczky László - Pál Iloná : A pályakezdő fiatalok élet- és munkakörülményei. In: Az ifjúság életkörülményei, KSH, Bp. 1984.
- 4 Füzési Zsuzsanna - Vastagné dr. Meleg Csilla - Lampek Kinga: A szénbányászok életmódjának néhány jellemzője. III. létfeltételek.

HAZAI DILEMMÁK AZ EGÉSZSÉG-SZOCIOLÓGIÁVAL KAPCSOLATBAN

A modernizáció felgyorsulása Magyarországon a 60-as évektől felerősítette a betegségek társadalmi folyamatokat. Ennek maga után kellett volna vonnia az erre irányuló kutatások fokozott fejlesztését. Nem így történt: az orvosi szociológiának az egészség fenntartásával foglalkozó ága ma is alig ismert Magyarországon.

I.

Az orvosi szociológiától az egészség-szociológiához

A 70-es évek második felétől több külföldi orvos-szociológus fordulat körvonalait vázolta fel az orvosi szociológiai kutatásokban: az orvosi szociológiát egészség-szociológiává kell fejleszteni. Twaddle és Hessler 1975-ben, Wolinsky 1980-ban írta le az egészség-szociológia alapjait. Először úgy tűnt, hogy az orvosi-szociológián belül javasolják a civilizációs eredetű multikauzális megbetegedések szociális-kulturális kórereditére irányuló kutatások fejlesztését, azzal a céllal, hogy a betegségek keletkezését vissza lehessen szorítani. Twaddle és Gill 1980-ban a bostoni egyetemen tartott előadásaiból, Twaddle 1982-ben megjelent tanulmányából kiténik, hogy ennél sokkal többről van szó: az orvosi szociológia négy évtized alatt kialakult kutatási irányait kívánják változtatni.

Javaslatok indokolásánál olyan új fejleményekre hivatkoznak, mint az orvosok által kivívott magasfoku autonómia, az orvosi szakmák nagyfoku specializálódása és integrációjának hiánya, az egészségügy bürokratikus intézménnyé válása, a technológiai szint és költségek ugrásszerű emelkedése, ugyanakkor a lakosság egészségi állapotára gyakorolt hatásának relatív csökkenése.

Az egészségügyi technológia tuljuttott a viszonylag olcsó és nagy eredményeket, a népesség mortalitásának csökkentésében látványos eredményeket mutató korszakon (fertőző betegségek leküzdése, antibiotikumok). A további technológiai fejlesztés egyre drágább lesz és a relatív haszon - a halandóság csökkentésében - egyre kisebb. A költségek növekedéséhez hozzájárul a közösségi ellátási rendszerek kiterjesztése, továbbá a népesség öregedése következtében a krónikus betegségek gyakoribbá válása. A 60-as évek elejéhez viszonyítva az egészségügyi kiadások - a fejlett egészségügyi kulturájú tőkésországokban - megduplázódtak, és a jövőben is várható azok megkétszereződése negyedszázadonként.

Ilyen körülmények között az adott nemzeti társadalom előtt álló alternatívák:

1. Tudomásul veszi, hogy az emberi élet legfőbb értékének kezelése egyre nagyobb költségekkel jár;

2. költségvetési korlátokat állít az egészségügyi intézmények elé, illetve árcsoportosításokat hajt végre az egészségügyön belül;
3. a betegre hárítja a költségek egy részét.

Az egészség-szociológusok viszont azt javasolják, hogy a betegségek okozó társadalmi problémákat kell redukálni és ezzel tehermentesíteni az egészségügyet. Javasataikat az egészségi állapot - főleg a mortalitás - alakulását befolyásoló faktorok elemzésére építették.

Kanadában Lalonde 1975-ben összefoglalta, hogy a magasan urbanizált, posztindusztriális, fogyasztói társadalom talaján elterjedt népbetegségek (kardiovaszkuláris megbetegedés, daganatos betegségek, erőszakos halál) okozta halandóság csökkentésében milyen hatékonyságu lehet 1. az egyénre irányuló szomatikus orvosi beavatkozás; 2. az egészségügyi szervezés és intervenció; 3. a társadalmi háttér szervezése és tervezése. Azt az eredményt kapta, hogy a fertőző betegségek háttérbe szorítására irányuló közegészségügyi erőfeszítések (immunizáció, antibiotikumok alkalmazása) akkor bizonyultak társadalmi méretekben hatékonyak, amikor a társadalmi háttér változásait támogatták az orvosi erőfeszítéseket (a táplálkozás javulása, a lakásviszonyok változása, az iskolázottsági színvonal emelkedése, általános életszínvonal emelkedés). Az életmód és életvitel rohamos átalakulása a modern társadalmakban, az életmód egyensúlyának gyakori megbomlása olyan faktorcsoport, amely egyedül az egyénre irányuló szomatikus orvosi beavatkozással nem befolyásolható hatékonyan, sőt egészségügyi szervezési intervenciókkal sem. Az életmód és életvitel változásai nagyrészt kívül esnek az orvostudomány és egészségügy kompetenciáján. Ennek következménye, hogy az orvostudomány és egészségügy erőfeszítései önmagukban nem képesek a halandóság nagyfoku csökkentésére. Különösen a deprivált társadalmi csoportok relatív egészségi állapota romlik.

Kanadában a Lalonde dokumentum alapján arra a következtetésre jutottak, hogy korlátozzák a kórházi szektor további fejlesztését és fokozott figyelmet és anyagi eszközt fordítsanak az alapellátásra, a közösségi egészségügyi ellátásban rejlő preventív lehetőségek kihasználására.

McKeown 1976-ban kimutatta, hogy Angliában és Walesben az elmúlt két évszázadban, de különösen századunkban a halálozási mutatók hanyatlása elsősorban 1. a táplálkozás javulására; 2. a fizikai környezet kontrolljára; 3. a személyi habitusra vezethető vissza. A halandóság csökkentésében kevesebb mint 1 % írható az orvosi beavatkozás javára, az orvosi prevencióra és terápiára.

Hasonló eredményekre jutott John és Sonja McKinlay az USA vonatkozásában 1977-ben. A főbb halálokok elemzése során kimutatták, hogy a hatékony orvosi beavatkozások

előtt már megkezdődött a mortalitás hanyatlása a szociális változások következtében (pl. a fertőző betegségek esetében az antibiotikumok előtt).

Ezekből és hasonló más kutatási eredményekből, Twaddle diszciplína átalakítására irányuló következtetéseket vont le. A Sociology in Medicine-ben - az orvoslásban, a gyógyításban alkalmazott szociológiában - központi fogalom a betegség és a beteg ember, domináns figura az orvos, a szociológiát segédtudományként alkalmazzák. A Sociology of Medicine az egészségügy intézményrendszerét, a gyógyítókat vizsgálja, központi fogalma a társadalmi intézmény, a kutatást a szociológus végzi orvosok támogatásával, a szociológia alaptudományként funkcionál. A Sociology of Health esetében központi fogalom a társadalom, annak patológiás folyamatai, az egészség, a kutatást szociológusok végzik orvosok segítségével, a szociológia autonóm diszciplínaként van jelen.

A medicina- és betegség-centrikus orvosi szociológiától a szociológia- és egészség-centrikus egészség- szociológiához irányuló diszciplináris változás jellemzőit Twaddle 1982-ben a következőképpen vázolja:

1. Az orvosi szociológia biológiai és szociálpszichológiai paradigmákra épül; az egészség-szociológia a szocio-kulturális struktúrára;
2. az orvosi szociológia az individuumra és személyközi interakcióra, valamint a társadalmi csoportra és szervezetre koncentrál; az egészség-szociológia a társadalmi struktúrára és annak etnikai csoportjaira;
3. az orvosi szociológia a betegség biológiai, pszichikai és szociológiai fogalmára épül (disease, illness, sickness) az egészség-szociológia azokra a társadalmi folyamatokra, amelyek korlátozzák az egyén egészségét;
4. az orvosi szociológia elsősorban az orvosra, majd a betegre, az orvos-beteg kapcsolatra, aztán az egyéb egészségügyi rétegekre, a nővérre, az orvos-nővér kapcsolatra koncentrál; az egészség-szociológia kiterjeszti az egészséget befolyásoló körét a fizikai környezet, a táplálkozástudomány, és a magatartástudomány (pszichológia és szociológia) szakembereivel;
5. az orvosi szociológia a gyógyítás orvosi eszközeit hangsúlyozza; az egészség-szociológia a társadalmi változások: a környezeti kontroll, az egészséges táplálkozás, az egészséges életmód és életvitel jelentőségét;
6. az orvosi szociológia a megbetegedett egyének gyógyításával és gondozásával foglalkozik; az egészség-szociológia azzal, hogy megakadályozza a megbetegedést és fenntartsa az egészséget;
7. az orvosi szociológia az egészségügyi intézményekre helyezi a súlyt; az egészség-szociológia a döntéshozókra, akik az egészség megtartását befolyásolni tud-

ják, és az egészségnevelést megvalósító intézményekre és közösségekre, ahol az egyén egészségi magatartása ténylegesen kialakul.

Összefoglalva: az egészség-szociológia az egészséget veszélyeztető társadalmi okok redukálását, az egészség megtartását, a társadalmi kóreredetű megbetegedések és a mortalitás csökkentését tekinti feladatának.

II.

Megbeszélés: hazai szempontok

1. Orvosi - vagy/és egészség-szociológia

Twaddlenek az egészség-szociológia kifejlesztésére irányuló korszakos javaslatában vitathatónak tartom azt, hogy az orvosi szociológia átfelölődik egészség-szociológiává, az utóbbi felváltja az előbbi keretében az elmúlt négy évtized alatt kialakult két kutatási irányt. Helyesebbnek látszik úgy tekinteni az egészség-szociológiát, mint amely kiegészíti, teljesebbé teszi az orvosi szociológiát, vagyis annak harmadik ágává, illetve kutatási területévé válik. Nézetem szerint inkább a három kutatási terület egybedolgozásán célszerű munkálkodni, mint az elhatárolásra helyezni a súlyt, vigyázva arra, nehogy a fürdővízzel a gyermeket is kiöntsük (erre a veszélyre Twaddle is utal). Ugy tűnik, hogy az orvosi szociológia három ágának orvos-centrikus, intézmény-centrikus, társadalom-centrikus fejleménye tudományrendszertanilag is logikusan megindokolható.

A gyógyításban alkalmazott szociológia (in Medicine) hazai alapproblémája, hogy a külföldi kutatási eredmények bemutatására koncentrálva, azok hazai adaptációját csak részben végezték el empirikus kutatások alapján. Ez is hozzájárul ahhoz, hogy a szociológiai kutatási eredményeket tisztes távolság választja el a tényleges orvosi gyakorlattól. A neurózis-kutatást kivéve, a szociológiai szempontokat az orvoslás gyakorlata nemigen tartalmazza. (A központi intézeteken túl az infarktus-kutatás szociológiai eredményei sem váltak még az alapellátás egészének integráns részévé. Hasonló a helyzet a perinatológiában, ahol azonban a demográfiai szempontok integrációja előrehaladottabb). Amíg a Sociology in Medicine típusú kutatási eredmények hazai empirikus adaptációjában és az orvoslásban való alkalmazásában nem történik lényeges előrelépés, addig az egészség-szociológia tisztán teoretikus jellegű marad és nem tud megtámaszkodni az orvosi szociológiai alapokon. Számos multikauzális kóreredetű megbetegedésben (pl. ischiás szívbetege, ulcus pepticum) ugyanis a megismerés útja az, hogy először feltárták az életmód-faktorok befolyásoló ("promoting") funkcióját a szomatikus eredetű kórfolyamatok terjedésében, és később jutottak arra a következtetésre, hogy a szociális és életmód-faktorokat önmagukban, szociológiai módszerekkel is kutatni kell.

Az életmód és életvitel elemzésének szempontjait kijelölik azok a funkciók, amelyek a szociális faktorok a kórfolyamat terjedésében, illetve visszaszorításában betöltenek. Ez az in Medicine szint alig van jelen a magyar kutatásokban. Ennek hiányában nem tud mit kezdeni az orvosi gyakorlat az olyan életmód kutatások eredményeivel, amelyek nem vonatkoznak a megbetegedésre és terápiára. Vagyis szerintem az egészség-szociológiai kutatások kereteit az jelöli ki, hogy az egyes multikauzális betegségek kóreredetében és a terápiában a szociális-kulturális faktorok milyen szerepet töltenek be.

2. Az orvosi rizikófaktorok társadalmi háttere

Az utóbbi évtizedben főleg a nagy nemzetközi kardiológiai programokban, - de a hazai orvostudományban is - számos multikauzális betegség kóreretetének kutatásában nagy súlyt helyeznek az egyéni viselkedésben jelentkező, egészséget veszélyeztető orvosi rizikófaktorokra (káros fogyasztási szokások és életvitel), azok epidemiológiai jellemzőinek leírására.

Ez képezi az egészségnevelés orvosi gyakorlatának alapját, amely az egészségre ártalmas szokások megváltoztatására irányul, és a terápia funkcióit tölti be, gyakran populációs szinten (a tömegkommunikáción keresztül). Az orvosi rizikófaktorokkal kapcsolatos orvosi intervenció hatékonyságát epidemiológiai kutatások bizonyítják. Korlátozza az orvosi rizikófaktorok alapján végrehajtott orvosi intervenciónak, hogy nem számol a viselkedés, a szokások társadalmi hátterével: az orvosi szociológia alapvető gondolatával, amely szerint az egyéni viselkedést, a személyiség intra-pszichés jegyein túl, a társadalom struktúrális viszonyai determinálják. Az egészség-szociológia kilép az orvosi rizikófaktorok elméletének korlátaiból és a káros életvitel társadalmi hátterének vizsgálatára helyezi a súlyt. Az egészség-szociológiában indokoltnak látszik a "társadalmi rizikófaktorok" fogalmának meghonosítása, amely a patológiás társadalmi folyamatok megjelölésére szolgál.

Magyarországon a multikauzális megbetegedések, - egyben az orvosi rizikófaktorok társadalmi hátterének kutatását elsősorban a halandóság mutatóinak 1960 után, a kibontakozó modernizációval bekövetkező romlása teszi indokolttá. Ismeretes, hogy a középkori férfi népesség halandósága az 1980-ig eltelt két évtized alatt 60 %-kal romlott. A mortalitás növekedése - a haladás tragikus ára - 18 halálloki csoportban következett be. Az 1981-es halálozási adatok alapján, amelyek a gazdaságilag aktív népességre vonatkoznak, kiemelek néhány betegség-csoportot. Először ischemiás szívbetegségre visszavezethető halálozást kell említeni, amely két évtized alatt háromszorosára emelkedett. (Európában elsősorban a szocialista országokban emelkedett, ahol a vizsgált időszakban bontakozott ki a modernizáció). A gazdaságilag aktív korban meghaltak társadalmi rétegjellemzői alapján az alábbi csoportokat tudjuk megjelölni, akiket ez a ha-

lások elsősorban súlytott: 1. Szellemi férfi; 2. Szövetkezeti paraszt nő, 3. Munkás férfi és nő. Az idült reumás szívbetegségekre visszavezethető halálozás e két évtized alatt kétszeresére nőtt, és 1981-ben az idő előtt meghaltak rétegjellemzőit az alábbi csoportok fejezik ki: 1. Munkás nő, Szövetkezeti paraszt nő; 2. Szellemi férfi és nő. A daganatok öt kiemelt csoportjában a két évtizedes növekedés alapján a gazdaságilag aktívak halálzási mutatói megkétszereződtek, legnagyobb mértékben a Szellemi férfiakat érintették. Az erőszakos halálnemekben a halálozás megduplázódott a két évtized alatt, két fő csoportja a járműbaleset és öngyilkosság, mindkettő főleg a férfiakat érintette, mindhárom nagy rétegben a következő sorrendben: Munkás, Szellemi, Szövetkezeti paraszt. Az emésztőrendszer betegcsoportjai közül az idült májbetegség és májsugorodásra visszavezethető halálozás husz év alatt megháromszorozódott, 1981-ben a gazdaságilag aktív népességen belül ugyanugy a férfiakat érintette, mint az erőszakos halál, csak a gyakoriság sorrendje változott: Szellemi, Munkás, Szövetkezeti paraszt.

Ezeknek a betegségi halálokoknak az epidemiológiai adataiból kiindulva, azok elmélyítése céljából, szociológiai rétegzett mintavétel alapján azt kellene felszínre hozni, hogy az orvosi rizikófaktorok mögött milyen társadalmi változások állanak, s ezek a változások a felsorolt rétegeket milyen mértékben érintették a modernizáció során.

- a) A munkafolyamat anyagainak változása (pl. kémiai anyagok), a munkafeltételek átalakulása (fizikai erőfeszítés és mozgásigény), a munkamegterhelés függvényében a táplálkozás energiaigénye, belső szerkezete (zsír, fehérje stb.), és napi ritmuseltolódása (a fő étkezés áttevődése estére), a munkába járás idejének megnövekedése (ingázás stb.).
- b) A munkavégzés és a lakóhely fizikai környezetének romlása (levegőszennyeződés és zajnövekedés).
- c) A nagy hierarchikus munkavégző szervezetek kialakulása, amelyek az emberi kapcsolatokat háttérbe szorítják.
- d) A családi jövedelem biztosításáért tett erőfeszítések, előnyös és hátrányos helyzetek, különös tekintettel a lakás biztosításának módozatára.
- e) A társadalmi mobilitás intenzitása és egészséget romboló következményei,
- f) A házasság- és családbomlás, a nemek szerepkörének változásai.
- g) Az életmód és életvitel átalakulása, munkacentrikus életmód kialakulása a főmunkán túl,
- h) Az értékek és szubkulturák átalakulása (hagyományok stb., az érték tudat zavarai.)

Ezek komplex vizsgálatára lenne szükség, amely ma az egészség-szociológia elsődleges feladatának tekinthető Magyarországon. A vizsgálatra főként az élettörténeti mód-

szer alkalmas. Ilyen kutatás lényegesen előre vihetné a társadalom önismeretét az egészségkárosító társadalmi folyamatokról. Hozzájárulhatna a kelet-európai szocialista modernizáció nemkívánatos társadalmi következményeinek megismeréséhez.

A modernizáció során létrejövő patológiás folyamatokkal kapcsolatos társadalmi önismeret az első lépés. A következő, hogy a kóros társadalmi folyamatok visszaszorítására társadalom-vezetési intézkedésekre van szükség, amelyek az egészség megtartására kedvezőbb társadalmi feltételeket teremtenek. Számos területen külön anyagi ráfordítás nélkül is javítható lenne a helyzet, ha ezt a vezetői döntéseknél szem előtt tartanák. Megfontolandó lenne az is, mit lehetne átcsoportosítani az egészségvédelem területére. Az egészségügy nagyon szerény költségvetéséből ez nem oldható meg, de a társadalmi értelemben vett prevenció nem is az egészségügy, hanem a társadalomvezetés felelőssége.

3. Szociológia az egészségügyben: a segédtudományi szereptől az alaptudományi szerephez

Az egészség-szociológiai kutatások kifejlődésével a szociológia alaptudománnyá válik, illetve alaptudományi szerepe megerősödik az orvosi szociológiai kutatásokban. Az orvosi szociológia történeti fejlődése az in Medicine kutatásokról az of Medicine vizsgálatokhoz, majd az egészség-szociológiához, eldöntötte azt a kérdést, hogy az orvosi-egészség-szociológiai kutatásokban bázis szerepet a szociológusok töltenek be, hogy ezek a vizsgálatok elsősorban szociológiai szakszerűséget (szakképzettséget) kívánnak. Nem kisebb jelentőségű az sem, hogy a kutatásokban azok az orvosok tudnak a mai követelményeknek megfelelően részt venni, akik ismerik a szociológiai alapfogalmakat és módszereket, és nem azonosítják a szociológiai szempontokat a társadalmi környezet orvosi (epidemiológiai, egészségügyi szervezési) vizsgálatával.

Az egészség-szociológiai vizsgálódások hatékonnyá tétele érdekében irányított alapkutatási programot kellene kialakítani, felhasználva az MTA Szociológiai Intézet Zala megyei életmód kutatásának, az Országos Kardiológiai Intézet dél-pesti infarktus vizsgálatának, a POTE szociológiai csoport az ifjúság egészségi állapotára irányuló kutatásának szociológiai tapasztalatait.

Ez a négy orvostudományi egyetemen létrehozott szociológiai oktatási csoportok munkatársai számára társadalmilag aktuális és rendkívül hasznos munkaprogram lehetne. Az orvostudományi egyetemeken kifejlődnek az oktatási csoportok, de a kutatási infrastruktúra kiépítése meg sem kezdődött. A közel husz szociológus kénytelen más intézmények kutatásaiban részt venni, ahol megfelelő támogatást kap, ugyanakkor az egészség-szociológia művelése az orvostudományi egyetemeken - a kardiológiai, perinatológiai és társadalom-orvostani programok néhány vonatkozásán túl - meg sem kezdődött. A fő kérdésnek - is-

métlem - a 18 halálloki csoport orvosi rizikófaktorai mögött álló társadalmi folyamatok feltárását tartom.

Átfogó egészség-szociológiai alapkutatási program hiányában tovább nő a szakadék a külföldi kutatási eredmények és a hazai egészségügyi gyakorlat között. Ugy vélem, eddig sem a társadalomvezetés, sem az egészségügyi vezetés nem ragadta meg azokat a lehetőségeket, amelyek a külföldi kutatási eredményekből a hazai idő előtti halálozás csökkentése érdekében felhasználhatók lennének. Ma tulajdonképpen nem tudjuk, hogy a halandóságból mit magyaráznak az orvosi rizikófaktorok és miért felelősek a társadalmi rizikófaktorok, esetleg a káros viselkedési tényezőkön keresztül.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- LaLonde, M.: A New Perspective on the Health of Canadians. Ottawa, Canada. Information Canada, 1975.
- Mc Keown, T.: The Role of Medicine: Dream, Mirage or Nemesis? London, Nuffield Provincial Hospitals Trust, 1976.
- McKinlay, J.: and McKinlay, S.: The Questionable Contribution of Medical Measures to the Decline of Mortality in the United States in the Twentieth Century. Milbank Memorial Fund Quarterly. 55 (1976) 3, p. 405-428.
- Twaddle, A. and Hessler, R.: A Sociology of Health. St. Louis. C.V. Mosby, 1977.
- Gill, D. and Twaddle, A. Medical Sociology: What's in a Name? International Social Science Journal, 29 (1977) 3, p. 369-385.
- Medical Sociology Newsletter, ISA. No 11, February 1981. A Conference on Medical Sociology and Comparative Health Systems: A Stocktaking, June, 1980. Boston University.
- A. Twaddle: From Medical Sociology to the Sociology of Health: Contradictions and Continuities.
- D. Gill: The American and British Medical Care Systems: Contrasts and Comparisons.
- Wolinsky, F.D.: The Sociology of Health. Principles, Professions and Issues. Little, Brown and Co. Boston, 1980.
- Twaddle, A.: From Medical Sociology to the Sociology of Health: Some Changing Concerns in the Sociological Study of Sickness and Treatment. In: Bottomore, I. - S. Nowak - M. Sokolowska (eds). Sociology: The State of the Art. Sage Publications, London New York, 1982.
- Losonczy Ágnes.: Az egészséggel kapcsolatos érdekek és értékek változásai. Egészség és társadalom. MSZT és TIT Bp. 1979.

- Hutás Imre: A halandóság befolyásolásának lehetősége. In: A népesedés és a népese-
déspolitika. Kossuth Könyvkiadó, 1983.
- Gyárfás L., Makara P., Bácskai E., Duba J., Novák M., Szilárd J., Virág E.: Az érel-
meszesedéssel szívi- és érrendszeri betegségek emberi társadalmi felté-
teleinek vizsgálata tudományosan megalapozott preventív kardiológiai
stratégia kialakítására. Országos Kardiológiai Intézet, Bp. 1983.
- Demográfiai Évkönyv 1981. Magyarország népesedése. KSH, Budapest, 1982. 196-197,
222-229. old.

MARXIZMUS-LENINIZMUS OKTATÓK ÉS A SZAKTÁRGYAK OKTATÓINAK EGYÜTTMŰKÖDÉSE AZ ORVOS- ÉS GYÓGYSZERÉSZKÉPZÉSBEN

Napjainkban, amikor az "együttműködés", az "összefogás", a "szövetség" és hasonló kategóriák eddig nem tapasztalt mértékben, megnövekedett vagy teljesen újszerű szerephez jutottak a társadalmi folyamatok alakításában, nem látszik érdektelennek, hogy az egyetem szak- és ideológiai oktatóinak egymásra gyakorolt reflexióit mérlegre tegyük.

Ha visszagondolunk a megtett ut kezdeti szakaszára, meglehetősen sokféle elképzeléssel találkoztunk: némelyikkel manapság is akad dolgunk. Ezek részben és főként elméleti tisztázatlanságból fakadtak. "Ösgyökerük" összefügg olyan kérdések megválaszolásával, mint a tudományok: a természet-, a társadalom- és a humántudományok egymással való kapcsolata; a természettudományi és a humánműveltség, a szaktudományos és a filozófiai gondolkodás összefüggése; a világnézeti, politikai és erkölcsi nevelés tartalma, a szakmai képzés lehetőségei és korlátai e tekintetben; a "szaktárgyi" és a "világnézeti" nevelés kapcsolatai és más, ehhez hasonló kérdést említhetnénk meg.

Kezdetben gondot okozott az is, hogy az önálló egységként fellépő Marxizmus-Leninizmus Intézetet az egyetem kialakult, tradicionális intézményrendszere hogyan tolerálja, miként, milyen preferenciákkal, várakozásokkal, előítéletekkel integrálja magába. Mint "idegen testet" kezeli-e és előbb-utóbb megbénítja működését, vagy felismeri hatékonyságát, szerepét mindenekelőtt a hallgatók politikai, világnézeti, erkölcsi nevelésében, nem kevésbé az egyetemi politikai-mozgalmi élet gazdagításában és erősítésében. Természetesnek tekinthető, hogy szakoktatói körökben többen idegenkedéssel fogadták a "felülről jött" döntést, nem számolva azzal, hogy az intézet létesítésében meghatározó szerepe volt az egyetem "belülről fakadt" érdekeinek, a kommunista szakoktatók akaratának; az egyetem párt, és állami vezetésének; a KISZ-tagság politikusabb, messzebbre tekintő rétegeinek. Az együttműködés, a kollaboráció, még inkább a kollegialitás kezdeményezésében, formálásában és elmélyítésében, a marxizmus és a szaktárgyi oktatók egymásra találásában mindvégig döntő szerepet játszottak a párttag orvos- és gyógyszerészek oktatók. Az igazsághoz hozzátartozik azonban az is, hogy a párton kívüli, haladó szellemű, a korszerűbb egyetemi munkáért lelkesedő fiatal és idősebb szakoktatók is számos formában kimutatták a pártfogolás, a segítőkészség, a közreműködés jeleit. A sokoldalubbá váló és a formális kapcsolatokat mindinkább áttörő tartalmi együttműködés, a nevelés és képzés növekvő követelményei, az egyetem politikai-mozgalmi életének újabb és újabb feladatai azt eredményezik, hogy ma már az intézetek (tanszékek), tantárgyi diszciplínák, szakoktatók és "ideológiai" oktatók közötti kooperációkat, az integrált oktatást és képzést - ok-

tatásügyünk, a magasabb szintre emelt egyetemi munka kvalitásai, meggyökeresedett ismervei között tarthatjuk számon. Mindebből következően joggal mondhatjuk, hogy - felismerve a szocialista nevelés által támasztott feladatok nagyságát, konzekvens megvalósításukhoz számításba vehető erőtényezőket, s komplex mozgósításuk feltételeit - az együttműködés szükségessége "mindkét fél" részéről kölcsönös igényné nemesült.

Ez az oktatók jelentős hányadáról elmondható, míg egyeseknél még ma is "tartózkodás", közömbösség jelentkezik a kapcsolatteremtés vonalán. Az egyoldalú szakmacentrikus beállítódások, a marxizmust (mint tantárgyat) elutasító, elfogadni képtelen szemléletek, az őszintén belátott felkészületlenségek béklyói, esetleg éppen politikai óvatosság és még hosszú sorát említhetnénk azoknak a körülményeknek, okoknak, amelyek kedvezőtlen irányba befolyásolják a "szakma" és az "ideológia" képviselőinek egymásra találását.

Az együttműködés igénye mindenekelőtt az orvostudományi egyetemek legfőbb képzési és nevelési célkitűzéseinek a frontján mutatkozik meg. Mint ismeretes, az oktatási-nevelési-képzési teendők tengelyében a korszerű képzettségű, a szakmája alapelveit és gondolkodásmódját jól ismerő, szocialista világnézetű értelmiségi szakember felnevelése és utnak indítása áll. A tekintélyes oktatási tapasztalatokkal és tudományos eredményekkel rendelkező, az elmélet és a praxis egységét prezentáló szaktanszékek sikerrel meg is oldják a szakemberképzés rájuk eső hányadát. Ugyanakkor a marxizmus-leninizmust oktatók csak abban az esetben állhatnak hivatásuk magaslatán, ha megtalálják a helyes felzárkózás módját: ha az egyetem jellegéhez profilirozzák, a "helyi viszonyokra" adaptálják a marxizmus-leninizmus oktatást, ha a marxizmus-leninizmus alapismereteinek a szakemberképzés szükségleteihez igazított közvetítését nyújtják a hallgatóknak. Azt, hogy mit foglal magában ez a követelmény, most nem taglalhatjuk. Annyi azonban bizonyos, ha meggyőző módon sikerül felmutatnunk a szakmai tudás elmélyítéséhez a marxizmus ismeretanyagából fakadó "hozzájárulást", "kiegészítést", ha a szakmai körök is akceptálják a marxizmus oktatás autentikus és kompetens voltát a hallgatók tudományos gondolkodási készségének fejlesztésében és magatartásának formálásában, általános műveltségének, esztétikai látás- és izlésmódjának csiszolásában, egyszerűen: személyiségének és értékorientációjának fejlesztésében, akkor méltán beszélhetünk a marxizmus-leninizmus oktatás és tanulás érdemi jelentőségéről, specifikus "használati értékéről" a szakképzés általános rendszerén belül.

A marxizmus-leninizmus oktatásának ez az értékjegye még patinásabb fényt kap a leendő orvosoknak, fogorvosoknak és gyógyszerészeknek a szocialista értelmiségi hivatásra, a legtágabb értelemben vett értelmiségi funkciókra, társadalmi szerepkörökre, szervezési és irányítói tevékenységek vállalására való felkészítésében.

Természetesen azzal, hogy a marxizmus tudatosítja, értékelő szempontokkal látja el az orvos- és gyógyszerésztudományok politikai, közgazdasági, szociológiai, etikai és más hasonló, vagyis általános társadalmi vonatkozásait, egyáltalán nem állítjuk, hogy kizárólag csak a "marxista tárgyak" feladata lenne a medicina és gyógyszerészet "társadalmi", "világnézeti", "politikai" aspektusainak ébrentartása és kezelése. Valójában a tényleges helyzet egészen más képet mutat: a gyakorlatban nem parcellázódik fel ennyire az oktatási-nevelési folyamat. Hiszen az olyan tantárgyak, mint például az egészségügyi szervezés, igazságügyi orvostan, közegészség és járványtan, ideg- és elmeorvosás, orvosi biológia, orvosi pszichológia, gyógyszeres technológia, orvosi-gyógyászati etika és szociológia egészen közvetlenül, egyéb szakdiszciplínák pedig indirekt módon érintik és lehetőségeikhez mérten, különböző belső és külső inspirációk hatására igyekeznek kiaknázni a szakanyag és a hallgatókkal való foglalkozás társadalmi, világnézeti-etikai, ha úgy tetszik teljes "humán"-tartalmát.

Kétségtelen azonban, hogy mindezek mellett a marxizmus-leninizmus tárgyaknak ideológiailag megalapozó, irányító szerepük van a társadalmi-elméleti kérdések tudományos gondozásában, interpretálásában és összefoglalásában. Éppen ezért - az "együttműködés" keretében - a "szakmai" és a "világnézeti" oktatásnak és nevelésnek úgy kell együttlépnie, hogy relatív önállóságuk megtartása mellett egymáshoz közelítsenek és a tudományos ismeretek immanens logikája alapján egymáshoz illeszkedjenek. Más szóval, a felismerésnek engednie kell a tantárgyak komplex egységének, mint tudományos totalitásnak.

Az ideológiai és a szakmai tantárgyak közelítésének néhány gyakorlati módozatára is szeretnék rámutatni. A legkézenfekvőbb, optimálisnak is nevezhető körülmény, ha a különböző diszciplínák oktatói tájékozottak egymás szaktárgyainak anyagáról. A marxizmus oktatók többsége azonban csak nehezen, inkább az önképzés, mint szervezett továbbképzés keretében szerezheti meg az orvosi szaktárgyak ismeretének minimumát. Ehhez képest kedvezőbb helyzetben van az a fiatal orvos és gyógyszerészoktató, aki marxista műveltségének alapjait egyetemi tanulmányai során elsajátította, később önképzéssel, vagy az esti egyetem, az aspirantúra, a kisdoktori vizsga folyamán, egészen speciális irányokban is, elmélyíthette. Ezekben az esetekben egy és ugyanazon személy ismeretvilágán belül munkálkodik az integráció "ösztöne", amely egyuttal nélkülözhetetlen szubjektív feltétele a tantárgyak és az intézetek ilyen értelmű kooperációinak is. A mindkét (a "szakmai" és az "ideológiai") vonatkozásban bizonyos felkészültséggel rendelkező oktató képes arra, hogy saját szaktárgya művelésében és közvetítésében a "másikra" is kellő tekintettel legyen. Sőt, ha a marxizmus-leninizmust nemcsak egyszerűen, esetleg tőle távoleső, idegen tantárgyak, holmi "előírt tananyag"nak, hanem saját világnézetének, meggyőződésének, "ideológiai énjének" tekinti, akkor ez nyilvánvaló módon oktató-nevelő munkája egészében

kitapinthatóvá válik. Belső indítású kötelességének, a munkavégzés magasabb minőségének számítja, ha a hallgatók marxista személyiségformálása érdekében valamit tehet.

Járható ut, (egyetemünk tisztos hagyományokkal rendelkezik ezen a téren), hogy a "szakma" és az "ideológia" határvonalán elhelyezkedő (elhelyezhető) etika és szociológia oktatását, továbbá a szakideológiai témákat feldolgozó speciális kollégiumok, tudományos diákköri és szakdolgozati témák vezetését és patronálását "marxista" és "szaktárgyi" oktatók együttesen látják el. A legmegbízhatóbb tapasztalatokkal az etika oktatása területén rendelkezünk, mivel a szociológia oktatását az általános és fogorvosi karon néhány, a gyógyszerésztudományi karon pedig csak egy-két éve vezették be.

Csupán az a tény, hogy az etikai studium keretében évek óta, rendszeresen 20-25 orvos-, és 6-8 gyógyszerész végzettségű oktató közreműködésére számíthatunk, önmagáért beszél. Együttal arra is utal, hogy a filozófia (és a szociológia) mellett az etika is olyan terület, ahol viszonylag hamarabb és könnyebben kialakíthatók az elméleti-tartalmi, metodikai kapcsolatok és a harmonikus partneri együttműködés egyéb formái. Azon kívül, hogy az etika ún. általános (marxista) és szakirányú részterületeit lényegi egységükben műveljük és oktatjuk, mégis - egyfajta, gördülékeny munkamegosztás alapján - az orvos- és gyógyszerészeti témák előadását és szeminarizálását főleg a szaketikus garnitúra végzi. Magától értetődik, hogy az oktatási folyamat szinte minden lépésében jól összehangolt munkára van szükség. Ilyen közös erőfeszítés eredményeként született a szaketikai szöveggyűjtemény, jelenleg pedig tervezzük egy újabb orvos- és gyógyszerészeti szöveggyűjtemény és témabibliográfia elkészítését. A hallgatók számára tanévenként kiadott pályatételek, tudományos diákköri és szakdolgozati témák kijelölésében, a témavezetésben, a dolgozatok és pályaművek elbírálásában találkozhatnak és erősödhetnek az együttműködés szálai.

Nemcsak egyes tantárgyakon belüli, hanem az interdiszciplináris integrációkra is tettünk kísérletet a biológia és más, elsősorban a "társadalmi orvostani" intézetekkel közösen. Több ízben tanácskoztunk arról, hogyan lehetne a felesleges ismétléseket és átfedéseket csökkenteni (például az egészségügyi szervezéstörténeti, társadalomfilozófiai, szociológiai kitekintései és a marxista tárgyak mondandója között). Hasonló feladatok vetődtek fel az igazságügyi orvostan, a közegészségügy, a biológia, általában az olyan szaktárgyak vonatkozásában, amelyeknek teoretikus anyaga az átlagosnál exponáltabb jelleggel veti fel a világnézeti, etikai és egyéb ideológiai vonatkozású problémákat. Az oktatási koncepciók kialakításában a "közös területekre", a "határproblémákra" vonatkozóan, a megosztott illetékesség esetében, a "ki és mit oktasson inkább, és hogyan" kérdése is gyakran elhangzik, amit helyénvalónak tartunk. Mert igaz ugyan, hogy a nevelés egységes folyamat és minden nevelési tényező felelősségteljes közreműködését, összehangolt tevékenységét tételezi fel, de ebben a közösen megoldandó munkában minden intézetnek,

tantárgynak, oktátónak megvan a maga sajátos helye és szerepe. Egyik a másikkal nem cserélhető fel, vagy tisztázandó az a mód, ahogy egyik a másikat pótolhatja (ha pótolhatja), kiegészítheti, vagyis az együttműködés "futamában" ki-kitől, mikor és hogyan veheti át a stafétabotot. Különbözik a "stafétabot-átadás és átvétel" módszere, az elkészülő és érkező évfolyamok intézetek közötti cseréje és mozgása most nem részletezhető, újabb pedagógiai problémákra hívja fel a figyelmet.

A továbbiakban is abból az alapelvből indulunk ki, hogy az "együttműködést" mindenkéltől (de nem kizárólag) a nevelés szolgálatának rendeljük alá. Az "együttműködés" nem lehet cél, hanem a hallgatók képzésének és nevelésének eszköze, és ebben a minőségében egyszerre kell szolgálnia a hallgatók szaktárgyi előmenetelét éppúgy, mint világnézetű nevelésük elmélyítését.

Az érdekelt intézetek és oktatók legyenek felkészült helyzetben az együttműködésre. Ne csak belássák, szavakkal és udvariassági gesztusokkal bizonygatva a kollektív munka jelentőségét, hanem - feltárva az egységes cselekvés összetartó, "közös nevezőt", a kapcsolatteremtés alapjait és eszköztárát - tevékeny módon alakítsák az oktató-nevelő munka kölcsönös fejlesztésének feltételeit, tekintsék hivatásbeli köteleességüknek a kollegiális kapcsolatok ápolását.

Az együttműködés legmélyebb, szilárd alapjait az elvi és tartalmi affinitás, az eszmei és fogalmi közelség, a konjukció lehetősége és szükségessége képezi. Ezt a szakmai tárgyak és a marxizmus-leninizmus viszonyában nem nehéz kimutatni. Ezért ahhoz, hogy a szaktárgyakban rejlő világnézetű nevelőhatásokat intenzívebben kamatoztathassuk, a szakmai képzéshez tovább közelítsünk, tegyük rendszeresebbé a világnézetformálás közös feladatainak, a tartalmi együttműködés formáinak és módjainak megvitatását.

De szélesíteni is kell az együttműködés skáláját; gondoljunk csak arra, hogy a tananyag teoretikus-tartalmi elemeinek összehangolásán túlmenően a didaktikai-módszertani és oktatásszervezési területek eddig még kiaknázatlan, gazdag "elfekvő kincseinek" a feltárása is várat magára. Különösen vonzó, izgalmas terepe az együttműködésnek az oktatáson kívüli lehetőségek figyelembe vétele. Többek között: egyúttudózkodás a tudományos kutatómunkában, szociológiai felmérésekben, a politikai-mozgalmi szférában, vagy a hallgatók közösségi, társas kapcsolatainak, szabadidejének és magánéletének befolyásolásában.

Végül említhetjük a sokszor elhangzott megállapítást, miszerint az együttműködés kérdése nyilvánvalóan nem korlátozódik a marxizmus-leninizmus és a szakoktatók viszonyára. Legalább ennyire fontos és aktuális az orvos- és gyógyszerészoktatók, vagy éppen a marxizmus-leninizmust oktatók országos kapcsolataiban.

EGYETEMI HALLGATÓINK HELYZETE, AZ ÉRTELMSÉGGÉPZÉS NÉHÁNY PROBLÉMÁJA

Intézetünkben több mint két évtizede végzünk az egyetemi hallgatók helyzetét, tevékenységét, a képzéshez való viszonyát, pályajövőjét, világnézeti, politikai és erkölcsi magatartását és az ezekhez kapcsolódó egyéb kérdésköröket feltáró vizsgálatokat. Kutatási eredményeinket elsősorban az egyetem vezetése és az intézet oktató testülete hasznosítja. Egyes részeredményeket publikáció útján igyekeztünk közkinccsá tenni. Részben ismertek előttünk más egyetemek hasonló jellegű kutatásai is, de most - az eredmények összehasonlítását mellőzve - csak a mi egyetemünkről szólnék. Még akkor is, ha egyszer-más-szor általánosabbnak tűnő gondolatokat fogalmazok meg.

Képzéstörténeti szempontból - hangsúlyozva az értelmséggépző szót - nagyon tanulságos lehet akár egyetlen felsőoktatási intézmény multjának és jelenének áttekintése is. (A különbségek nem takarják el az általánost.) Az egyetemi oktatás - és ez azt hiszem evidens - soha nem szegényedett el annyira, hogy értelmséggépző funkciót ne töltött volna be. Ugyanakkor voltak olyan időszakok, amikor ez a funkció összezsugorodott, leegyszerűsödött és annyira egyoldaluvá vált, hogy az oktató testületek nem kevés tagja, nem találta meg helyét abban a politikai-morális képletben, ami egyenlő lett volna az értelmséggépzésben való aktív és elismerést kiváltó részvétellel. A képzés stratégiája feloldódott a közvetlen, direkt cselekvésben. A tartalom politikai jelszavakká épült le. Gondolok itt olyan - képzési célra irányuló - nevelési igényekre, amelyek mondatai általában így kezdődtek: "Célunk olyan szocialista szakember képzése, aki stb." "Célunk olyan kommunista szakember képzése, aki stb." "Célunk olyan szocialista-kommunista szakember képzése, aki ...stb." Az ilyen kezdetű mondatokban felsorolt kritériumok sem az egyénben, sem az összességben nem hozták a várt eredményt. Nem hozhatták, mert a képzési, illetve nevelési célt nem lehet alárendelni napi, vagy viszonylag gyorsan változó politikai érdekeknek. De ki a szocialista szakember? Az-e, akit mi annak tartunk, vagy aki önmagát nevezi annak? És ki a nem szocialista szakember? Az értelmséggépzés politikai sallangoktól való megtisztítása egy realisabb megközelítési módot és értékelést tesz lehetővé. Nem elméleti értékű, de az előbb említett zavaró tényezőkre jó illusztráció, amit az egyik - néhány éve végzett - hallgató írt: "Végzés után falura kerültem körzeti orvosnak. Ez a falu a saját szempontomból is nagyon hátrányos volt, szakmailag visszaestem. Anyagilag viszont megtaláltam a "számításomat": Lakást kaptam, letelepedési segítyt, OTP-kölcsönt vettem fel, - berendeztem a lakásomat, gépkocsit vásároltam. Anyagilag biztos alapokon állok, nem félek a jövőtől. Betegeim nagyon szeretnek, sőt még más körzetből is járnak hozzám. Mondhatom, hogy nem vagyok elégedett? De ezért sok egyébről

le kellett mondanom. Kutató orvos szerettem volna lenni. Az egyetemen jól dolgozó KISZ-vezető és TDK-s voltam, most pedig valóságos kispolgár lettem." Tehát: ha nem lehettem kutató orvos - noha jó KISZ-vezető és TDK-s voltam - lettem egy kispolgári körzeti orvos. Ennél azonban jóval több van ebben a nyilatkozatban. A szakmai visszaesést ellensúlyozó anyagi "felvirágzás", ami elérhető egy berendezett lakással és gépkocsival, nagyon szegényes értelmiségi tudatot tükröz. De megkockáztatható az a feltevés is, hogy valószínűleg nem vált kispolgárrá. Hiszen a betegekkel való kapcsolata - "betegeim nagyon szeretnek" - egy olyan orvost sejtet, aki hivatása gyakorlása során valami pluszt is ad az embereknek. Tudatában, érzésvilágában, megfogalmazódó igényeiben, a gyéren tált lehetőségekben azonban ez a plusz elhalványul és értelmiségi mivolta csak formálisan, az orvosi státusz alapján van jelen életében, tevékenységében.

Nos, körülbelül ez az, amivel érzékelni tudjuk még napjainkban is azt az állapotot, ami hallgatóinkat általában jellemzi, - eltekintve természetesen a kivételtől. Vagyis: hallgatóink pályakötődése nem ágyazódik még bele abba a jövőbe, amit értelmiségként kell majd megélniük. De van-e ilyen "jövő"? Látnak-e a hallgatók ilyen értelmiségi jövőt, kapnak-e ilyen jövőképet, vagy olyan indítást, amely a tudatos értelmiségi cselekvés irányába orientálja őket.

A kérdést részben hipotetikusán, részben empirikusan próbáltuk vizsgálni. Ahhoz, hogy az egyetem teljesíteni tudja értelmiségképző funkcióját, önmagában kevés - bár alapvető - az egyetemi "klíma" változása (ami egyébként még több vonatkozásban is várat magára). Nem mindegy tehát, hogy kik jönnek az egyetemre és mit hoznak magukkal. (Az, hogy kik jönnek, elsősorban nem a "jövevényeken" múlik.) Egy évvel ezelőtt 485 hallgatónk adatai alapján azt mutattam ki, hogy azok az orvostanhallgatók, akik falun végeztek az általános iskolát és kiskisvárosi gimnáziumokból jöttek, fokozatosan elvesztik a nagyvárossal való esélyegyenlőségüket - ami a felvételi vizsgakor még megvolt. Hátrányos helyzetbe kerülnek és a kibukottak, illetve évismétlők zöme közülük kerül ki. Ezzel együtt megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a faluról jött illetve a kiskisvárosi gimnáziumokban végzett hallgatók aránya évről-évre csökken. 1979-84 között a falusi általános iskolát végzettek aránya 41,0 %-ról 15,1 %-ra esett vissza (a nagyvárosokban végzettek aránya viszont 20,8 %-ról 58,6 %-ra emelkedett). Ugyanez a folyamat figyelhető meg a gimnáziumok esetében is: a kiskisvárosi gimnáziumok egyetemi hallgató- "termelési" aránya ezen időszak alatt 37,1 %-ról 31, %-ra módosult. Ebből különböző konzekvenciák vonhatók le. Elsősorban arra kívántam rámutatni, hogy az egyetem értelmiségképző funkciója a hallgatók tudása, rátermettsége által erősen behatárolt és a szakma presztízse mint vonzó erő a pályalkalmassággal nincs szinkronban; az érintett iskolák tanítási koncepciója más alapokra épül és ennek a hallgatók válnak szenvedő alanyaivá.

II.

Csupán egy-két mondat erejéig - amit a későbbiekben néhány interjú-részlettel és felmérési adatokkal szeretnék illusztrálni - érdemes a tanítás és képzés fogalompár értelmezésével foglalkozni. Ha elfogadjuk azt az állítást, hogy a tanítás és a képzés ugyanaz, hogy a tanítás a szakma gyakorlásához szükséges tudásmínimum elsajátíttatását célozza, a képzés pedig a szakma gyakorlásához, a valós szükségletek kielégítéséhez nélkülözhetetlen orvosszemélyiség kialakítására irányul, továbbá, hogy ez az orvosszemélyiség csak a tanítás és képzés együttes hatására alakulhat ki (természetesen a pályára valóban alkalmas egyéneknél), akkor ma még az egyetemi oktatásban számos ellentmondással és hiánnyal találkozunk.

Megemlítenék ezek közül néhányat:

1. Az általános orvosképzés hatéves időtartama és a négyéves un. ráképzés, az önálló egzisztenciává válás minimum idejét - kivéve a körzeti orvosokat - tíz évben rögzíti. (Még akkor is igaz ez, ha a négy évet már munkaviszonyban töltik el.)
2. Az egyetemi un. teljesítménycentrikusság, a hallgatókkal való foglalkozást csak a hivatalos tanrendi órákra szűkíti le (kivéve azokat, akiknek TDK-s hallgatói vannak). A hallgatók és oktatók közötti személyes kapcsolatok szinte teljes hiánya.
3. A hallgatókkal szemben támasztott maximális követelmény minden tárgyból, nehezebbé teszi a tanulmányi idő alatti szakmai orientációt, s az egyéni képességek bizonyos irányba való maximális kibontakozását (vagyis uniformizált oktatás).
4. A hallgatók tanulási indítékaiban meglévő különbségek, szakmai aspirációk és ezek belemosódása az előbbi ok miatt kialakult diplomacentrikusságba.
5. Az intézmény olyan jellegű hierarchizáltsága, mely a demokratizmus lényeges fejlődése ellenére is magában hordozza még a hatalmi függőségi viszonyt, a kiszolgáltatottságot, az egyenlőtlenséget.
6. A hallgatók öntevékenységeinek igénytelen formái, a szabadidő-gazdálkodási céltudatosságának hiányai, tartalomszegény diákélet, a hallgatók igénytelensége, és még számos probléma fogalmazható meg.

Az oktató munka legnagyobb hányada (gyakorlatok, szemináriumok) a fiatal oktatókra, - tehát a legkevesebb gyakorlattal és tapasztalattal rendelkezőkre esik. (Ezzel egyidejűleg mind jobban kielégül a hallgatók azon igénye, hogy emeljük a gyakorlati foglalkozások óraszámát az elméleti órák, előadások rovására). Ennek során további arányeltolódás következik be: a legkvalifikáltabb oktatók még távolabb kerülnek a hallgatóktól. Az orvosi magatartás mintájával jórészt azok szolgálnak, akik néhány éve még hallgató (évismétlők esetében évfolyam)-társak voltak. Hallgatóinkban jogosan fogalmazódott meg a hiányérzet: "nincs

orvosi példaképünk, az orvosi hivatásra való nevelést nem, vagy alig érezzük". Ez indított bennünket arra, hogy rá is kérdezzünk: "Az orvosi hivatásra való nevelés és a helyes orvosi magatartás szempontjából kit tekintesz az egyetemen példaképnek?" A kérdésre 211 hallgatóból 83-an tudtak válaszolni, akik a mintegy 500 oktatóból 54-et említettek. Az 54 oktatonál a gyakoriság 1 és 9 között mozog (az említett oktatók között 10 professzor található, de közülük ötöt csak egy-egy hallgató jelöl). (1980. áprilisi felvétel).

Egy felmérés során - 1981 áprilisában - 192 (1970 és 1980 között végzett) oktatókat kérdeztük meg a pályakezdéssel, az ún. "beállással", a végzett munkával és a munkahellyel kapcsolatos dolgokról. A kérdőívben orvosképző (vagyis oktató) munkájukra vonatkozó kérdések is szerepeltek. Összességében az derült ki - noha az egyetem elsődlegesen oktatási intézmény -, hogy a válaszolók közül 108-an kifejezetten tehernek tekintik az oktatást és azt csak "kényszerből" csinálják ("csináljuk, ha muszáj"), Ennek természetesen multja (és még jelene) is van az egyetemi követelményrendszer adott koncepciója és paragrafusai, valamint a közvetlen munkahelyi hatalmi struktúrák miatt.

Kértük, hogy rangsorolják az oktatást, a gyógyítást, a kutatást és a közéletiséget az intézmény jellegéből adódó követelmények szerint (illetve úgy, ahogy ők ezt a követelményt önmagukban érzik). A rangsor a következőképpen alakult:

1. Gyógyítómunka	58,4 %	(94 fő)
2. Kutatómunka	32,9 %	(53 fő)
3. Oktatómunka	7,5 %	(12 fő)
4. Közéleti tevékenység	1,2 %	(2 fő)

Az ugynevezett teljesítmény-centrikusság a közvetlenül mérhető területeken van jelen: a gyógyításnál a munkaidőben, a tudományos munkánál pedig a publikációk és tudományos tanácskozáson tartott előadások számában (ami a felvétel időpontjában 2866 produkturnot jelentett).

Az elmúlt tanévben az egyik hallgatói munkacsoportom meginterjúvolt 41 fiatal orvosoktatót, akiknél dominánsan csak két beállítottság jelentkezett:

1. Gyógyító szakorvosi:	24 fő
2. Kutató orvosi:	17 fő

Nézzünk néhány interjúrészletet!

1. "Nem erre a szakmára vágytam, urológus vagyok, szinte semmi elképzelésem nem volt erről. Mi az egyetemen 4 hetes képzést kaptunk ebből a tárgyból. Katéért sem láttam munkabéállásomig. Gyermekeorvos szerettem volna lenni, de sajnos ehhez az álláshoz nagyobb protekcióra lett volna szükségem. És végül is valahol el kellett helyezkednem." (Jel: VTSZ)

2. "Öt évig a lakásért kellett hajtanom. A kevés szabadidőmet plusz munkára fordítottam. Ez minden energiámat lekötötte, de most már van egy két és fél szobás öröklakás szülői segítséggel és 300 ezer Ft OTP tartozással." (Jel: CSR)
3. "Annyi időt vesz igénybe a tudományos munka és az oktatás, hogy másra nem jut idő. Ezért közéleti tevékenységet sem tudok vállalni." (Jel: KMSZ)
4. "Belgyógyász vagy nőgyógyász szerettem volna lenni. Bőrgyógyász úgy lettem, hogy azt mondták: ha az egyetemen akarok maradni, csak a bőrgyógyászati klinikán tudnak állást biztosítani... Nagyon egyenlőtlen az egyetemen a munkamegosztás. A kezdők végzik a rutinmunkát, az adminisztráció jórészt, - jó, ha este 8-ra hazaérek." (Jel: DHK)
5. "77-ben végeztem, belgyógyász vagyok. Heti munkabeosztásom: 3 óra oktatás, kb. 8 óra tudományos munka, a többi gyógyítómunka". (Jel: FK)
6. "Az hogy valaki vallásos vagy materialista, nem befolyásolja az orvosi tevékenységet. Szocialista orvosideál nincs. Az orvosok hivatásukat szerető emberek legyenek, bármilyen társadalmi rendszerben élnek. Feladatuk az emberi élet és az egészség védelme és ez egybeesik a szocializmus nézeteivel is." (Jel: SA)

A fiatal oktatók - mint pályakezdekők - helyzete a hallgatók számára sok esetben negatív élményt jelent. Szakmai orientációjuk azonban hatással van rájuk, ami az orvosképzési funkció "rangon aluliságát" is ujratermeli.

III.

1. Az oktatás tartalmi korszerűsítése

a) Az említett felmérésben megkérdezettek véleménye szerint: nagyobb alapossággal kellene oktatni az élettant, a belgyógyászatot, az oxológia és növelni kellene a klinikai gyakorlatok hatékonyságát. Ezzel szemben csökkenteni kellene a kémia, biokémia, biofizika, mikrobiológia és biológia óraszámát, illetve anyagmennyiségét. Az élettannal kapcsolatos megjegyzésekben a gyakorlatok óraszámának lényeges csökkentése mellett a szemináriumi foglalkozások erősítését kívánják (véleményük szerint a 3 órás gyakorlatok jelentős része inaktív, időpocsékolás).

b) Növelni kellene az előadások hatékonyságát, - olyan formában is, hogy az előadások legyenek szinkronban a tankönyvekkel, illetve az egyes tantárgyak anyagai ne keresztezzék, vagy az előadás ne cáfolják egymást. (Pl. "ami élettanból jó, az legyen jó anatómiából is").

c) Ha valamelyik tárgy egyes témaköreiből fakultatív oktatást is szerveznek, a résztvevő és eredményt felmutató hallgatók élveznék annak előnyét a vizsgánál is. Ez növelné az érdekeltséget, javítaná a képzés színvonalát.

d) Nagyon formálisak a kórházi blokkgyakorlatok. ("Az orvosoknak nincs idejük arra, hogy velük foglalkozzanak. Hiába kerülünk a beteg közelébe, a gyógyítási folyamatba nem kapcsolódunk be.")

e) Csökkenteni kellene a "kötelező" órák számát és önállóbb munkát igénylő feladatokat kellene adni a hallgatóknak, amelyek elvégzéséről (minősítés formájában) rendszeresen beszámolnának (TDK-hoz hasonló módon). Ez erősítené az oktató-hallgató viszonyt, a személyes kapcsolatokat. Ez egyben a fakultáció arányának növelését is eredményezné.

2. Oktatói érdekeltségi rendszer javítása

A minőségi oktatómunka az előléptetéseknél - akár tudományos minősítés nélkül is - szerepeljen elsődleges kritériumként, vagy az oktatótípusu személyek ún. teljesítménycentrikusságának ez legyen a fő mércéje.

3. A hallgatók életmódja; munkakulturája

A hallgatók életmódját meghatározó fő tényező a tanulás. Ha azt vizsgáljuk, hogy ennek milyen pl. a humanizáltsági foka, akkor számos megnyilatkozás utal egy bizonyos foku "elidegenültségre". A tanulás kényszerjellege elég dominánsan jelentkezik. (Pl. "Nincs időnk olyan kérdéssel foglalkozni, hogy milyen orvosok leszünk, jók vagy rosszak, - itt egy a fontos, hogy megszerezzük a diplomát.") Nem a követelmények minden áron való csökkentésére kell itt gondolnunk, hanem inkább arra, hogy a tanúlással nem párosulnak olyan folyamatok (vagy nem épülnek be a tanulásba), mint a tapasztalatszerzés, az ügyesség, jártasság, készségek kialakulása, az érzelmi azonosulás a pályával stb.

Ha a munkát az emberi szándékok, akaratok, vágyak kifejeződéseként, megvalósulásaként értelmezzük, ami alapkérdésként fogalmazódik meg a munkakultura vizsgálatánál, akkor indokolt egy olyan oktatási-képzési folyamat kibontakoztatása, illetve erősítése, amelyben a hallgatók (az objektív és szubjektív feltételek biztosítása alapján) hivatás-vágygal vesznek részt a számukra egyébként kötelező munkában.

A FIATALOK TESTI ÉS MENTÁLIS EGÉSZSÉGÉNEK TÁRSADALMI TÉNYEZŐI

Hazánkban a népesség egészségi állapotát, egészségügyi ellátottságát befolyásoló társadalmi tényezők rendszeres vizsgálata viszonylag későn kezdődött el. A hetvenes években bontakoztak ki azok az interdiszciplináris kutatások, amelyek az orvostudományok és a társadalomtudományok tudásanyagának együttes alkalmazásával megkiséreltek átfogó képet adni a lakosság halandósági, megbetegedési viszonyait alakító, biológiai jellemzőit befolyásoló társadalmi faktorok köréről. A társadalomtudományi érdeklődés középpontjába kerültek az egészségügyi ellátás funkciói és funkciózavarai, az ellátottság alakulásának problematikus jelenségei.¹

A kutatásoknak ez a megkésettége jórészt "természetes" is. Hiszen a társadalompolitikai, egészségpolitikai prioritásokat a felszabadulástól kezdve hosszabb időszakon át megszábták a multból örökölt súlyos népegészségügyi problémák, az egészségügyi ellátás hozzáférhetőségében fennálló egyenlőtlenségek. Ezek leküzdése nem annyira kutatást, inkább cselekvést igényelt. Amiközben ezeken a területeken jelentős eredmények születtek, a jobban, a tovább és más módon élni szükségleteit kibontakoztató és realizáló társadalmi folyamatok mellékhatásaként más egészségi ártalmak kerültek a régiek helyébe. Gyakran elfeledkezünk arról, hogy a tulajdonviszonyok, a lakáshelyzet, a közlekedés, a munkastruktúra, a családi és emberi viszonyok területén végbement gyökeres átalakulás, az életmód alapjainak és összetevőinek teljes átrendeződése rendkívüli terhelést is jelentett az emberek számára. Ennek hatásai elkerülhetetlenül jelentkeznek az egészségi állapotban: az ártalmak új sorát alakították ki. Előtérbe kerültek a szív- és érrendszeri, a daganatos betegségek, a balesetek, a légzőszervi ártalmak, a mozgásszervi betegségek, a pszichoszomatikus kórképek és pszichés zavarok, a szinte népbetegségnek számító alkoholizmus, az öngyilkosság és még sorolhatnánk tovább. Mind megannyi olyan kórkép, amelyek kialakulása, lezajlása és kimenetele a legszorosabb összefüggésben van a megváltozott és változó élet- és munkakörülményekkel, az életmóddal.

Az új helyzetben világossá vált, hogy az egészségvédelem hatékonyságának növelése, mind a gyógyítás, mind a megelőzés területén, egyfelől aligha valósítható meg a halandósági és megbetegedési viszonyok differenciált, a közreható társadalmi tényezők megismerése nélkül. Másfelől az is nyilvánvaló lett, hogy az ellátás hozzáférhetőségében, színvonalában megmutatkozó egyenlőtlenségek oldása, az ellátási rendszer korszerűsítését célzó erőfeszítések megalapozása, a valóságos helyzetet feltáró társadalomtudományi, szociológiai kutatásokat igényel. Lényegében ez a kettős igény vonta maga után a társadalomtudományok hasznosítását a társadalomegészségügyi problémák vizsgálatában.

Társadalomtudományi fogalmak és módszerek kerültek alkalmazásra a halandósági viszonyok elemzésében, a megbetegedési viszonyok epidemiológiai vizsgálataiban. Megkezdődött az életmód és az egészség összefüggéseinek, valamint az egészségügyi szervezet szociológiai kutatása.²

A fiatalok egészségi állapotát, biológiai fejlődését befolyásoló társadalmi tényezők vizsgálatának motivumai és területei

A nyolcvanas évekelején az addig tematikusan elkülönülő vizsgálatokat a társadalmi igényeknek inkább megfelelő komplex megközelítés váltotta fel. Jól példázzák ezt az ifjúság problémáira koncentrááló kutatások. A tudományos érdeklődés előterébe kerültek az önálló élet- és pályakezdés konfliktusai, a fiatalok társadalmi helyzete és életmódja, a munkaszervezetekben elfoglalt helyük és szerepük. A vizsgálatok kiterjedtek a politikai szocializációra, az ifjúságpolitika és -mozgalom aktuális kérdéseire is. A kutatási prioritások kijelölésében - jelentőségüknek megfelelően - megkülönböztetett figyelmet kaptak a fiatalok egészségének, biológiai fejlődésének jellemzői, az ezeket befolyásoló társadalmi tényezők.³

A téma kiemelt kezelését döntően az indokolta, hogy nem rendelkezünk átfogó és kellően differenciált ismeretekkel a fiatalok testi és mentális egészségi állapotáról. Annak ellenére, hogy alapvető társadalmi érdekek fűződnek a felnövekvő generációk testi és pszichés fejlődésének optimális alakulásához, az ezt biztosító feltételek javításához. Aligha szorul bizonyításra, hogy a jó egészség, a testi és pszichés felkészültség, a társadalmi életre való felkészülés folyamatának, a munkamegosztás rendszerébe történő bekapcsolódás lehetőségének és módjának, a foglalkozáshoz, a nemhez és a családi állapothoz kötődő társadalmi szerepek ellátásának nélkülözhetetlen előfeltételét jelenti. Nem is szólva arról a tényről, hogy az egészségi állapot az életmód, az élet minőségének egyik fő meghatározója a fiatal kort követő életszakaszokban. Ugyanakkor az egészségi állapot nemcsak úgy jön számításba, mint az ember társadalmi tevékenységének, életmódjának valamiféle külső feltétele, determinánsa, hanem úgy is, mint e tevékenységek és a követett életmód eredménye is. Ebből adódott a kérdés, mely környezeti, életmódbeli, magatartásbeli tényezők segítik elő az egészség társadalmilag és egyénileg is kívánatos alakulását és melyek hatnak ez ellen? Hogy az utóbbiakkal is számolni kell, azt több kedvezőtlen jelenség indokolta.

Az utóbbi évtized tapasztalatai ugyanis azt mutatták, hogy a fiatalok egészségi állapota, biológiai fejlődése korántsem tekinthető problémamentesnek, sőt sokasodtak a kedvezőtlen jelenségek. Ezek megnyilvánultak a halandósági és a megbetegedési viszonyok területén, jelentkeztek a testi fejlődés, a fizikai erőnlét problémáiban. Mind több jel mutatott arra, hogy a fiatalok életvezetése, életmódja egyre kevésbé felel meg az egészséges élet-

mód követelményeinek. Világossá vált az is, hogy a fiatalok egészségkulturális szintjének növeléséért, az egészségnevelésért, az egészséges életmódra való felkészítésért és egészségvédelemért felelős intézmények nem teljesítik hatékonyan ezt a funkciót. Tanulni lehetünk a társadalmi beilleszkedési zavarok terjedésének. Jelentős az alkoholisták, az öngyilkosságot megkísérlők, az öngyilkosok száma és aránya a fiatal generációkban. Bizonyos körökben tért hódított a drogélvezet, a "szipózás".

Ezek a problémák lényegében kijelölték "Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" MTA tárcaszinten kiemelt főirány 1.sz. "A fiatalok testi-fizikai és mentális egészségének társadalmi tényezői" c. tematikus irányban 1981-ben induló vizsgálatok fő területeit. A vizsgálatok négy fő témakörben és hozzájuk kapcsolódva több részterületen kezdődtek meg: 1. A munka és életmód egészséget befolyásoló összetevői, a fiatalok egészségmagatartása és egészségkulturája, egészségügyi ellátottsága. Központi kutatóhely: POTE Marxizmus-Leninizmus Intézet Szociológiai Csoport és JPTE Szociológia Tanszék. (Altémák: a) A fiatalok egészségi állapotának és egészségvédelmének történeti változásai és mai jellemzői. b.) Az egészségileg veszélyeztetett fiatalok egészségkulturája, egészségügyi ellátási viszonyai, munkájukkal, életmódjukkal összefüggésben. c) A köznevelési és az egészségügyi rendszer szerepe az egészséges életmód kialakításában.) 2. A társadalmi tényezők hatásai az ifjúság mentális egészségére. Központi kutatóhely: MN. 3.sz. Katonai Kórház Ideg-elme Osztály. (Altémák: a) A lelki zavarok gyakorisága a fiatalok között, gyógyításuk hatékonyságát befolyásoló társadalmi, kulturális és intézményi tényezők. b) A mentális kiegyensúlyozottság biztosításának szociális feltételei és mechanizmusai.) 3. Az ifjúság testkulturája és sportja. Központi kutatóhely: TF Marxizmus-Leninizmus Tanszék. (Altémák: a) a testnevelés helye két generáció értékrendjében. b) Az ifjúság iskolai és iskolán kívüli testnevelésének és sportolásának helyzete. c) A tanuló és a dolgozó fiatalok fizikai teljesítőképességének vizsgálata.) 4. A magyar ifjúság biológiai fejlődése a társadalmi struktúra és az életmód függvényében. Központi kutatóhely: ELTE Embertani Tanszék.

A tematikus irányban végzendő munkálatok tervezésekor, egyik fő feladatnak azt tekintettük, hogy összegezzük a hetvenes években végzett országos jellegű kutatások eredményeit. Ez konkrétan három területet érintett: a) a halandósági viszonyok történeti alakulását nemzetközi összehasonlításban tárgyaló vizsgálatokat; b) az országos szintű epidemiológiai kutatásokat; c) az életmód és egészség összefüggéseit feltáró szociológiai vizsgálatokat. Bár ezek a kutatások sem problematikájukban, sem célcsoportjaikat tekintve nem minősíthetők ifjúságcentrikusnak, mégis ifjúsági metszetük eredményei elégségesek arra, hogy a fiatalok egészségügyi helyzetének fontosabb aspektusaira irányítsák a figyelmet.⁴

A továbbiakban először ezeknek a vizsgálatoknak fő megállapításait, majd pedig a saját kezdeményezési kutatások fontosabb eredményeit foglaljuk össze.⁵

A fiatalok halandósági és megbetegedési viszonyai

A népesség egészségi állapotának egyik hagyományosan alkalmazott, közvetett mutatója a halandóság. Bár számos kutató megkérdőjelezi a mutató használhatóságát azon az alapon, hogy az utóbbi időszakban az iparilag fejlett országokban a halandósági viszonyok alig változnak - azt senki sem vonja kétségbe, hogy a népesség egészségi állapotának történeti, összehasonlító elemzésére továbbra is szinte az egyetlen lehetőséget jelentik.⁶

A fiatalok egészségi állapota alakulásának történeti összehasonlító elemzése ily módon gyakorlatilag egybeesik halandósági viszonyaik feltárásával.

Ha a magyar népesség halandósági viszonyainak alakulását az utóbbi négy évtizedben önmagában tekintjük, az összkép kedvező. A 60-as évektől azonban a jelentősen pozitív tendencia megtorpan, sőt a helyzet rosszabb lett. Ezt jól mutatja, ha a halandósági adatokat összevetjük más európai országok adataival. A 30-as évek végén 15 európai országot tekintve nagyon eltérő halálozási arányszámok voltak jellemzőek az egyes országokban. A háborút követően minden országban egyértelmű a javulás, azonban jelentősen differenciált. Az ötvenes években Ausztria, Franciaország, Jugoszlávia, Portugália, Lengyelország és Románia halandósági arányai meghaladták hazánkét, 1970-ben Ausztriáé, az NDK-é, 1980-ban pedig csak az NDK-é. Az ötvenes évek európai viszonylatban közepesnek mondható szintje nem javult tovább, hanem romlott.

A továbbiakban csak a 0-29 évesek korcsoportjai halandóságának változásait figyelve, az alábbiakat állapíthatjuk meg: a csecsemőhalandóságban az elmúlt négy évtizedben a javulás egyértelmű, bár még nem kielégítő. Helyzetünk a nemzetközi összehasonlításban eléggé kedvezőtlen. A gyermekhalandóságon belül az 1-4 évesek halandósága az, ami leginkább kifejezi a társadalmi-gazdasági feltételek változásait. Az elmúlt évtizedekben e korcsoport halálozása csökkent a legjobban, mind abszolút számban, mind arányszámban. A változás üteme meghaladta az iparilag fejlett országokban regisztráltat. Az 5-14 évesek halálozási aránya szintén kedvező képet mutat, de nemzetközi összehasonlításban már kevésbé. A legutóbbi másfél évtizedben nem folytatódott a felzárkózás a legjobbakhoz, nem sikerült az elért pozíciót sem megtartani. 1980-ban a 15-19 éves életkorban meghaltak száma az 1938-as évinek 16 %-a, a 20-25 éveseknél 29 %-a, a 25-29 éveseknél 30 %-a. Ez alapvetően kedvező jelenség. Ebben és a megelőző korcsoportokban is fennmaradnak azonban a halandósági arányok területi és lakóhelyi különbségei, amelyek az eltérő életmóddal, szociális összetétellel hozhatók kapcsolatba.⁷

Komoly figyelmeztető jel, hogy a fiatal felnőttek, különösen a férfiak, halandósági arányainak korábban irreverzibilisnek hitt pozitív változása megtorpan, sőt az utóbbi

évtizedben romlás jelei mutatkoztak. A halandósági arányok stagnálása, rosszabbodása abban a korcsoportban, ahol - a kétségtelenül jelentősen jobb életfeltételekből, egészségügyi ellátásból következően is - "természetsszerű" lenne a további csökkenés, arra figyelmeztet, hogy a jobb életkörülmények elérése irányába ható társadalmi-gazdasági folyamatoknak az egyéni törekvéseknek "ára" van, idő előtt elvesztett életekkel kell fizetni értük. Az idősebb korosztályok halandóságában még markánsabban jelentkező romlási tendencia okai vizsgálatában sem lehet elvonatkoztatni attól, hogy az élet elvesztéséhez vezető betegségek vagy más okok már a megelőző életkori szakaszokban ható, egészségre ártalmas környezeti, életmódbeli és magatartási tényezők következményei.

A fiatalok egészségi állapotát a halandósági mutatóknál közvetlenebbül jellemzik a megbetegedési viszonyaikról rendelkezésre álló adatok. A körzeti orvosi szűrővizsgálat és az országos epidemiológiai kutatás eredményeiből három megállapítást kell kiemelnünk. Először: a fiatalok körében a vártnál lényegesen magasabb az idült betegek aránya (közel 30 %.) Másodszor: az összes betegnek talált személy 72 %-ának megbetegedése megelőzően nem volt ismert, nem álltak orvosi kezelés alatt. Harmadszor: a nők körében gyakoribb az újonnan diagnosztizált betegek aránya, a férfiaknál viszont az alacsonyabb előfordulással a súlyosabb, orvosi ellátást is igénylő kórképek magasabb gyakorisága társul.⁸ A szűrővizsgálat és más kutatások eredményei is figyelmeztetnek arra, az életet veszélyeztető betegségek kialakulása már ebben az életkori szakaszban megkezdődik és szedni kezdi áldozataikat, mint az a halálteki statisztikából is kitűnik. A kóros elváltozások más csoportja, a pszichés és pszichoszomatikus kórképek magas gyakorisága viszont arra utal, hogy ezek a betegségek, ha nem is fatális kimenetelűek, de mindenképpen rányomják a bélyegüket az érintett fiatalok életének minőségére.

A fiatalok megbetegedési viszonyairól szerzett ismereteinket több szempontból jelentősen kibővítették az életmód és az egészség összefüggéseinek feltárására irányuló szociológiai vizsgálat eredményei. Ezekből kitűnik, hogy az egészségi állapotban jelentős különbségek vannak az iskolai végzettség szerint mind a 30 év alattiaknál, mind a 30-39 évesek között, de még markánsabbak a két korcsoport összehasonlításában. Így pl. a magasabb iskolai végzettségű szellemi foglalkozású rétegekben a betegek arányának emelkedése a két korcsoport között 33 %, addig a fizikaiak csoportjában 55 %. Ugyanez a tendencia figyelhető meg a lakóhely típusa és az anyagi életszínvonal összefoglaló mutatója, illetve a munkaigénybevétel foka szerint is. A kutatás fontos megállapítása, hogy a társadalmi helyzet befolyásolja a megbetegedések típusának előfordulási gyakoriságát is.⁹

A fiatalok egészségi állapotának a fentebb bemutatott jellemzői mellett, a tematikus irányban folyó munkálatok kiterjedtek az élethelyzet változásainak az egészségi állapotra gyakorolt hatásai feltárására a fiatalok egy sajátos csoportjában. Ezek a kutatások két

kérdéssel indultak: 1. A 60-as években, a társadalmi-gazdasági fejlődés fellendülésének időszakában, mi volt a jellemző e fejlődésből kirekedt rétegek, marginális csoportok életkörülményeire, életmódjára és velük összefüggésben értelmi fejlettségi szintjükre, pszichés egészségi állapotukra? 2. Vajon 15 év elteltével ezek a periférikus rétegek mennyire voltak képesek a kiemelkedésre - ha igen, akkor ebben milyen társadalmi tényezők játszottak szerepet, és a fejlődés sodrába vagy legalábbis annak szélébe kerülésnek, az elmozdulásnak milyen egészségi következményei voltak? Az 1966-ban végzett első vizsgálat fő megállapítása: az értelmi fejlődésben való megrekedésért az ingerszegény környezet, a motivációs tényezők hiánya a felelős. A szellemi fejlődés elmaradása mellett a kutatók testi megbetegedést nem találtak. Az 1982-ben vizsgáltaknál kiugróan magas volt a pszichoszomatikus kórképek aránya (40 %,) illetve a neurotikus, szubdepressziós kórképeké (20,5 %), az alkoholizmusé 13,4 %. Összességében a vizsgáltak 60,7 %-át találták betegnek, 16,5 %-uknál két vagy több betegség állt fenn. A kutatás lényeges megállapítása, hogy a korábbi társadalmi helyzetükből elmozdulók között a betegek aránya 72 %, a többé-kevésbé eredeti státuszukban maradóknál viszont 40,7 %.¹⁰

Jelen tanulmánynak nem célja, hogy e megdöbbentő helyzetkép előidéző mechanizmusairól akár csak vázlatosan is szóljon. Annyit azonban mindenképpen meg kell jegyeznünk, hogy azok a mechanizmusok, amelyek feltehetően felelősek ezért, minden bizonnyal nemcsak a marginális csoportokban működnek. Okunk van azt hinni, hogy a felgyorsult társadalmi mobilitás, az emberi kapcsolatokban, az értékrendben bekövetkezett változások, más társadalmi csoportokat is hasonló helyzetbe hoztak, a náluk talált megbetegedési arányok hasonló képet mutatnak. Hogy mást ne említsünk ezzel kapcsolatban, elégséges figyelmeztető adatot prezentált az a kutatás, amelyet a középiskolai tanulók körében végeztek. Ezek arra utalnak, hogy iskoláink mentálhigiénés helyzete megkülönböztetett törődést érdemel. A vizsgálatba bevont tanulók között feltűnően magas a pszichoszomatikus tünetek gyakorisága, amelyek a túlterhelt pszichikum tiltakozását fejezik ki. Az ugyancsak magas gyakorisággal jelentkező pszichés tünetek pedig a neurotikus személyiségfejlődés minden formáját tükrözik. Végül komoly dolog, hogy a tanulók 10 %-át úgy kellene nyilvántartani (ha lenne ilyen nyilvántartás), mint veszélyeztetett réteget, akinél nagy a valószínűsége annak, hogy az alkoholistákhoz, a szipózókhoz csapódnak.¹¹

A fiatalok orvoshoz fordulását és egészségkultúráját befolyásoló társadalmi és intézményes tényezők

A fiatalok egészségi állapotáról kapott képhez szervesen kapcsolódik két további probléma. Az egyik az, hogy vajon vannak-e különbségek a munkaviszonyban álló fiatalok eltérő helyzetű csoportjainak orvoshoz fordulásában, táppénzre vételük gyakoriságában és tartamában? A másikat abban jelölhetjük meg, hogy az egészségügyi és a közoktatási

rendszer mit tesz az egészséges életmódra való felkészítésért, mennyiben teljesítik deklarált funkcióikat ezen a területen, kíváncsok együttműködésük hogyan valósul meg?

Az első kérdésre annak a kiterjedt elő kutatásnak eredményei alapján válaszolhatunk, amelyet 23 pécsi üzemben, a bolyi Mezőgazdasági Kombinátban és a megye 6 termelőszövetkezetében, valamint a Mecseki Szénbányákban dolgozó fiatalok munkaügyi és egészségügyi dokumentumainak feldolgozásával kaptunk.¹² A pécsi üzemekben dolgozó fiatalok dokumentumaiból megállapítható, hogy jöllehet a 30 éven aluliak körében a betegség, sérülés miatt az orvoshoz fordulások száma és a táppénzes esetek gyakorisága kisebb, mint az idősebb korosztályokban, abszolút értelemben mégis igen magasak ezek az arányok. Az orvoshoz fordulásban és a táppénzes megbetegedések gyakoriságában jelentős különbségek vannak a férfiak és a nők között. A nők minden tekintetben gyakrabban veszik igénybe az egészségügyi ellátást, mint a férfiak. A foglalkozás jellege (fizikai vagy szellemi munka) önmagában nem jelent szignifikáns tényezőt a táppénzes megbetegedések gyakoriságának alakulásában. Azonnal differenciálódik azonban a kép, ha az iskolai végzettséget és a beosztást, illetve a munkaviszony hosszát is figyelembe vesszük. Nagyon jelentősek az eltérések mind a táppénzes megbetegedések előfordulási gyakoriságában, mind a táppénzes tartam átlagos hosszában: azaz a táppénz igénybevétele és tartama erősen rétegspecifikus. Az orvosi ellátás fő "fogyasztói" lényegében ugyanazok a rétegek, amelyek a táppénzt is gyakrabban veszik igénybe, mégpedig általában a nők, az alacsony iskolai végzettségűek és az alacsony beosztásuk, tehát a munkamegosztás kedvezőtlen posztjain dolgozók. Ez azt is jelenti, hogy a gyakrabban táppénzen lévők egyébként is többször fordulnak orvoshoz. Vagyis nem kizárólag akkor, amikor táppénzre "akarnak" menni. Feltehetően ezek a fiatalok képezik a valójában gyakrabban, illetve súlyosabban megbetegedő réteget. Az orvoshoz fordulás adatainak értékelése során természetesen nem lehet figyelmen kívül hagyni azt, hogy e rétegek az "objektív" élethelyzetükből adódó feszültségeiket betegségre utaló jelként fogják fel, s valószínűleg ez motiválja őket az orvos gyakoribb felkeresésére. E feszültségek levezetésének az egészségügy a mai magyar társadalomban az egyik jelentős csatornáját jelenti.

A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok betegség, sérülés miatti orvoshoz fordulási arányai és táppénzes gyakorisága hasonló képet mutat, mint a pécsi fiataloké, bár valamivel elmarad attól. A táppénzen töltött idő hosszában azonban már jelentős mértékű differenciálódás. A mezőgazdaságban foglalkoztatott fiatalok töltötték a legkevesebb időt táppénzen. A mélyebb elemzés azonban arra utal, hogy bár ezek a fiatalok ritkábban és rövidebb időre mennek táppénzre, de állapotuk, betegségük súlyossága következtében nagyobb arányban kényszerülnek betegállományuk alatt az egész napot, vagy a nap nagy részét ágyhoz kötötten, ágyban fekvő betegként tölteni. Másként fogalmazva: valószínűleg

ők csak akkor mennek már táppénzre, amikor olyan állapotban vannak, amely mind a munkahelyi, mind az otthoni munkavégzést lehetetlenné teszi. Feltűnő, hogy a mezőgazdaságban foglalkoztatott nők kevésbé veszik igénybe az orvosi ellátást, mint a pécsi üzemekben dolgozó társaik, sőt a férfiakhoz képest sem gyakoribb igénybevevők. Feltételezhető, hogy a beteg szerep "vállalásában" sokkal inkább férfi társaikhoz, mint az iparban dolgozó nőkhez hasonlítanak. A bányászfiatalok munkájából, munkakörülményeiből adódik, hogy lényegesen gyakrabban fordulnak orvoshoz, gyakrabban kerülnek táppénzre és jelentősen hosszabb ideig is veszik azt igénybe, mint a másik két csoportba tartozó fizikai foglalkozású férfiak.

A fiatalok egészségi állapotának, orvoshoz fordulásának társadalmi különbségei hangsúlyozottan vetik fel a megelőzés problémáját. Ezen belül is azt, hogy az egészségügyi és a közoktatási rendszer, mint szocializációs csatornák, mennyire képesek az egészségmagatartást befolyásolni, az egészséges életmódra felkészíteni. A témakörre irányuló kutatások fő célpontja a mai helyzet komplex módszerekkel történő feltárása volt. Nevezetesen az, hogy az egészségnevelés terén mi történik a bölcsődékben, az óvodákban és az általános iskolákban.¹³ A fontosabb eredményeket az alábbiakban foglalhatjuk össze: A bölcsődéskorú gyermekeknél szerves együttműködés van a család (az anya), a védőnő és az orvos között. Az orvosi szerepkör fő vonása a tanácsadó, a javaslattevő orvos és kevésbé a gyógyító. Az együttműködés kulcsfigurája a védőnő. Az anyák kooperatív készsége a tanácsok követésében ebben az életkori szakaszban a legjobb. Más a helyzet az óvodában és méginkább az iskolában. Az óvodában az orvosi szerep már beszűkül. Alkalmi látogató, elsősorban az egészséget ellenőrző szerepet tölt be. Az anyáknak az orvossal kapcsolatos elvárásaiban előtérbe kerül a gyógyító orvos képe. Az egészségnevelés itt az óvónőre hárul. Az, hogy az óvónő egészségnevelő tevékenysége mennyire hatékony, döntően attól függ, hogy az általa közvetített egészség-ismeretek, értékek, viselkedésminták mennyire egyeznek meg a család által közvetítettel. Ha a család mást tekint értéknek az egészség vonatkozásában, mint az óvoda, az óvónő kis hatásfokkal képes teljesíteni az egészségnevelő tevékenységet. Tehetatlensége a mentálhigiéne területén különösen szembetűnő.

Az általános iskola egyik deklarált célja a testileg, szellemileg egészséges, edzett nemzedékek nevelése, röviden az egészséges életre nevelés. A kérdés az, hogy ez a cél hogyan realizálódik az oktatási-nevelési tervben? Az egészséges életnek főleg az az oldala hangsúlyozódik, amely a fizikai erőnléttel van kapcsolatban. A mentálhigiénes feladatokra még csak utalás sem történik. Az iskola tantárgyakban gondolkodik. Ez az egészségre nevelés területén úgy jelentkezik, hogy három tantárgy lesz a felelős: a testnevelés, a biológia és az osztályfőnöki óra. Igen tanulságosak a dokumentumelemzésből levont követke-

tetések: 1. Az iskolaorvosról a dokumentumban funkcióját tekintve nagy közreműködőként, partnerként említve nem esik szó. Az egészségnevelés, mint fogalom, az egész dokumentumban nem tűnik fel. 2. A tantárgyak egymás közötti koordinálatlansága szembetűnő: az osztályfőnöki órák tematikája egyik téma vonatkozásában sem épít a testnevelés vagy a biológia anyagára. 3. "Az iskola nyitottsága" c. általános elveket tartalmazó részben konkrétan csak a szülők, a család bevonásáról esik szó. Az iskolaorvos személyén keresztül az egészségügy felé nyitásról nem olvashatunk.

De hogyan látja el az egészségügy az iskolai feladatokat? Az egészségügy - legalábbis a dokumentumok síkján - az óvodában megfogalmazott és kialakított vonalat következetesen végigviszi az iskolára vonatkoztatva is. Az egészségügyi és a köznevelési dokumentum egy nagyon lényeges kérdésben azonosságot mutat: a lelki egészség, a mentálhigiéne kérdésköre mindkettőben háttérbe szorul. Egyébként ezt alátámasztják a felső tagozatos általános iskolások körében végzett empirikus adatfelvétel eredményei is.¹⁴

Ezek az adatok arra hívják fel a figyelmet, hogy az iskolai oktató-nevelő munka a testi-fizikai egészség megőrzésével kapcsolatos ismeretrendszer inkább alakítja, addig a preventív szemléletet, de még inkább a mentálhigiénés felkészültséget tükröző egészségmagatartásra ilyen kimutatható hatása nincs. Ezt azért is hangsúlyozni kell, mert egyre több szó esik a stressz-betegségekről, a tolerancia, a konfliktusokkal szembeni ellenálló-képesség hiányáról. Itt tehát komoly teendők hárulnak az iskolára.

A fiatalok biológiai fejlődése. A testkulturális értékek és az iskolai testnevelés szerepe

A tematikus irányban folyó kutatások másik központi témája a fiatalok biológiai fejlődési folyamata, illetve azt befolyásoló tényezők köre volt, különös tekintettel az iskolai testnevelés és a sport helyzetére. A biológiai fejlődés megismerésére országos reprezentatív keresztmetszeti növekedés vizsgálat indult. A kutatás kiterjedt a 3-18 éves koru, mindkét nemű gyermekek és fiatalok mintegy 1,5 %-ára. A társadalomtudományi és antropometriai /humánbiológiai módszerekkel végzett kutatás még nem zárult le, de a vizsgálati minta egyharmadának előzetes feldolgozása néhány figyelemre méltó következtetés levonására máris lehetőséget ad.¹⁵

A gyermekek természetbeli növekedése, testsúlybeli gyarapodása - amint erre a szekuláris trend (a növekedési változások évszázados irányzata) is utal - ma is tart. Ezzel azonban - sajnálatosan - nem jár együtt a törzs szélességi méreteinek és a végtagok izomzatának erősödése. Mindez együttesen eredményezi a rossz testtartás oly gyakori előfordulását, és felhívja a figyelmet a szomatikus nevelés és a testnevelés hiányosságaira.

A gyermek családi háttere, szocio-demográfiai státusza sokkal inkább meghatározza a növekedésüket, biológiai fejlődésüket (érésüket), mint a családi-genetikai adottságok. Bár a szülői életkor, a testvérsorban elfoglalt hely, a testvérek száma (ebben az emelkedő hatás-sorrendben) befolyásolja a gyermekek testi fejlődési folyamatát, a szülők iskolai végzettsége és foglalkozása szerinti bontás szignifikáns különbségeket mutat a biológiai fejlődésben is.

A városi gyermekek egyértelműen magasabbak és gyorsabban növekednek, mint a falusiak. A település nagyságrend szerinti bontás ennél finomabb további különbségeket hoz felszínre a gyermekek biológiai fejlődésében. A városi ifjúság szexuális érése is korábban következik be, mint a falusiaké. A lányok esetében ez mintegy két hónapot, a fiúk esetében kerekén fél évet jelent.

A középfokú oktatási intézményekben tanuló ifjúság iskolatípusok szerint bontva nagyon elgondolkodtató képet mutat: a gimnazisták szignifikánsan magasabbak, mint a szakközépiskolások, és ezek szignifikánsan magasabbak, mint a szakmunkástanulók (ne is említsük a gimnazisták és a szakmunkástanulók közötti igen nagy különbségeket). E jelenségek ismételten felhívják a figyelmet az eltérő társadalmi-gazdasági helyzetű rétegek, valamint a város és a falu népességének életmódbeli különbözőségeire.

A fiatalok testi fejlődését, fizikai felkészültségét az eddig mondottakon kívül jelentősen befolyásolja az, hogy a testkulturális értékek milyen helyet foglalnak el értékrendjükben, mennyiben és miben realizálódnak, illetve mi a jellemző a realizálódás feltételeinek alakulására. A testkulturális értékeknek a két generáció értékrendjében elfoglalt helyének összehasonlító vizsgálatából kitűnik, hogy a középiskolás tanulóknál és szüleiknél az elismert testkulturális értékek, a szabadidő aktivitások tartalmát és gyakoriságát befolyásoló értékpreferenciák hierarchiájában, csak az anyagi és a szellemi kultúra értékei után következnek. Az anyagi, kulturális és sportértékek a felnőtt generációnál a fenti sorrendben határozottan elkülönülnek egymástól, a tanulóknál heterogénebbek. Az elismert értékek preferenciavizsgálata szerint a sportértékek közül az aktív sporttevékenységgel kapcsolatos értékek dominánsak. A realizált értékek vizsgálata azonban azt mutatta, hogy a "sportfogyasztás" mindkét csoportban fontosabb helyet foglal el, mint a tényleges sportolás, testedzés.¹⁶

Az értékrend és a követett magatartás közötti feszültségek ráirányítják a figyelmet a testkulturális értékek realizálódásának feltételeire. Nevezetesen arra a kérdésre, hogy mi jellemzi az iskolai testnevelés és sport mai helyzetét? A kérdés felvetését döntően az indokolja, hogy jószerével ez az egyetlen terület, ahol a társadalom intézményes befolyást tud gyakorolni a felnövekvő nemzedékek fizikai fejlődésére, egészségi állapotára és élet-

módjára. Az iskolai testnevelés deklarált funkciói jól ismertek. Realizálódásuk azonban több mint problematikus. (Holott az iskola-egészségügyi vizsgálatok a hátgerincferdülés, a mellkasdeformitás, a gyomorbetegségek és az elhízás növekedéséről számolnak be; a sorköteles 18 éves fiuknak mintegy negyede-harmada nem felel meg az egészségügyi követelményeknek, jóllehet ezek többsége legfeljebb pár éve hagyta el az iskolapadot; az egyetemre felvettnek mintegy 50 %-a gyenge testi felépítésűnek bizonyult; a KSH időmérleg kutatásai szerint egy átlag napon a felnőtt lakosságnak kb. 15 %-a sétált vagy kirándult, míg kifejezetten sporttevékenységet nem egészen két százalékuk folytatott.)

A széles körben végzett vizsgálatok alapján megalapozottan állítható, hogy az iskolában folyó oktató-nevelő munkának a testnevelés és a sport nem szerves része. Egyrészt nincs beépítve olyan tantárgyként, amelynek tárgyi (pl. tornatermek, szerek) és személyi (szakos tanárok) feltételei, heti óraszám és tananyaga képes lenne biztosítani a tanulók egészséges növekedését és életvitelét, valamint a szellemi-idegi-fizikai terhelés optimális szintjét, a tanulók felfrissülését és regenerálódását. Másrészt ugyancsak nincs beépítve a testnevelés és a sport az iskolai oktató-nevelő munkába, hogy ennek feltételei, óraszám és tananyaga a felnövekvő nemzedékek számára olyan fizikai terhelést adjon, amely összhangban van a növekedés és az érés biológiai folyamataival, továbbá a légzési-keringési funkciók optimális fejlődési szükségleteivel. Harmadszor, az iskolai testnevelés jelenlegi tantárgyi elhelyezkedése, oktatásának körülményei és gyakorlata, továbbá a hozzá kapcsolódó iskolai és társadalmi értékek nem alkalmasak olyan életmód-minta nyújtására, amely alapul szolgálhatna egy kívánatos - tehát a rendszeres sportolást is magában foglaló - felnőttkori életmód kialakításához. Végül az adatok arról is tanuskodnak, hogy a testnevelés és a sport nemcsak az iskolai oktató-nevelő munkának, de a diákéletmódnak sem szerves része.¹⁷

Következtetések

A fiatalok egészségi állapotáról, biológiai fejlődéséről szerzett eddigi ismeretek alapot adnak néhány következtetés levonására:

1. A társadalmi tényezők szerepe egyértelműen kimutatható a fiatalok egészségi állapotának, biológiai fejlődésének alakulásában. E tényezők hatásai differenciáltan érvényesülnek a fiatalok különböző csoportjaiban. További kutatásokat igényel azonban azoknak a mechanizmusoknak a pontosabb megismerése, amelyek a társadalmi-gazdasági helyzetben, a kulturáltságban, stb. meglévő különbségeknek az életmódban, az életkörülményekben, a magatartásban való megnyilvánulásait közvetítik az egészségi állapot felé.

2. Tudomásul kell vennünk azt a tényt, hogy a szociális tényezők kóroktani szerepének megismerésében a halandósági viszonyok társadalmi változók szerinti elemzése,

de méginkább a megbetegedések gyakoriságának a szociális epidemiológia módszereivel való feltárása, csak az első lépéseket jelentik. Bár az eddig feltárt összefüggések is alapot adnak a szó szoros értelmében vett szociális preventív tevékenységre, igazán hatékony beavatkozás csak akkor képzelhető el, ha sikerül felderíteni és befolyásolni az egészséget napjainkban leginkább veszélyeztető környezeti és életmódbeli tényezőket.

3. Fel kell hívunk a figyelmet arra, hogy a fiatalkorukat (és az idősebbeket is) leginkább sújtó megbetegedések megelőzése és visszaszorítása nem egyedül az egészségügy feladata. Az egészséges életmódra való nevelésben, az ehhez szükséges feltételek biztosításában jelentős teendői vannak a családnak, az iskolának, a munkahelynek, a társadalmi szervezeteknek, lakóhelyi közösségeknek és mindezeket befolyásoló társadalompolitikai tevékenységnek.

JEGYZETEK

"A fiatalok egészségi állapota és biológiai fejlődése" témakörben 1985. januárjában országos tanácskozás volt Pécsen. A tanulmány a szerző ott elhangzott vitaindítójára, illetve a tematikus irány keretében készült, a tanácskozáson megvitatott dolgozatokra épül. Az irodalmi hivatkozásokban x-gal jelölt dolgozatok várhatóan 1985. második felében jelennek meg a szerző által szerkesztett kötetben a Társadalomtudományi Intézet kiadásában.

- 1 A kibontakozó kutatások eredményeivel foglalkozott a Magyar Szociológiai Társaság "Egészség és társadalom" tárgykörben 1979-ben Pécsen tartott Vándorgyűlése. (Lásd: A Vándorgyűlés Gyűjteményes kötete. Bp. 1979.)
- 2 Tahin Tamás: Egészség és társadalom. Társadalmi Szemle, 1980. 3.sz.67-76.old.
- 3 A tematikus irányok kutatási koncepcióit részletesen ismerteti "Az ifjúságpolitika tudományos megalapozását szolgáló kutatások" c. Bulletin 1. 2. 3. száma. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézet, 1983.
- 4 Az ifjúság egészségi állapotával, biológiai fejlődésével kapcsolatosan a 70-es években végzett kutatások eredményeiről lásd Tahin Tamás: A fiatalok egészségi állapotának jellemzői - a társadalmi tényezők szerepe a fizikai és mentális egészség alakulásában. In: A magyar ifjúság a nyolcvanas években. Kossuth, Bp. 1984. 119-147.old.
- 5 Meg kell jegyeznünk, hogy a saját kezdeményezésű kutatások esetében - már csak időbeli ütemezésük miatt is - csak rész- vagy előzetes eredményekre támaszkodhatunk. A széles spektrumban folyó vizsgálatok adatainak döntő része még a feldolgozás stádiumában van.

- 6 Elinson, J.: Towards Sociomedical Health Indicators. In: Sokolowska, M., Holówka, J., Ostrowska, A.: Health, Medicine, Society. PWN - Polish Scientific Publishers. Warszawa, 1979. 267-279. old.
- 7 Hoóz István: A fiatalkorúak halandósági viszonyainak alakulása hazai és nemzetközi viszonylatban a II. világháború utáni időszakban.^x
- 8 Pauka Tibor: Az ifjúság egészségi állapota.^x
- 9 Szalai Julia - Antal László: A fiatalok egészségi állapotának néhány szociológiai problémája.^x
- 10 Pörzsi József - Kóczán György - Kállai János - Vadas Gyula: A többoldalúan hátrányos helyzet egészségkárosító hatásai az ifjúságban.^x
- 11 Sziklai László Péter: Középiskolások magatartását és tanulási teljesítményét befolyásoló pszichikai terhelési tényezők néhány sajátossága.^x
- 12 Füzési Zsuzsanna - Tahin Tamás - Jeges Sára: A fiatalok egészségi állapota és orvoshoz fordulása az üzemi és a körzeti orvosi dokumentumok alapján.^x
- 13 Vastaghné Meleg Csilla - Schadt Györgyné: A köznevelési és az egészségügyi rendszer szerepe az egészségkultúra alakításában.^x
- 14 Schadt Györgyné: A 6-14 éves korosztály egészségi állapotának jellemzői; az egészségügyi és a köznevelési rendszer szerepe egészségkultúrájuk és egészségmagatartásuk alakulásában. Doktori értekezés, Pécs, 1983.
- 15 Eiben Ottó - Pantó Eszter: Adatok a magyar ifjúság biológiai fejlődéséhez a társadalmi tényezők függvényében.^x
- 16 Földesiné Szabó Gyöngyi: Sporttérterek elvben és gyakorlatban.^x
- 17 Laki László - Makszin Imre: Versengés egy egészségesebb diákéletmóddért (Az iskolai testnevelés és sport társadalmi funkciói és funkciózavarai).^x

A SZAKEMBERKÉPZÉS ÉS AZ ÉRTELMSÉGGÉ NEVELÉS KONFLIKTUSAI AZ EGÉSZ-SÉGÜGYI FELSOÓKTATÁSBAN

I.

Egy élethivatást betöltő szakma elsajátítása - akár hat évnvi időtartammal is - csak tulzással nevezhető átlagos teljesítménynek, mégha évente több százan kapnak is orvosi diplomát. Aligha minősíthető kisebb erőfeszítést igénylő feladatnak mindennek "oktatói háttere". Az egyetemi oktatás folyamatában általános feladatok egyedi "esetek"-ként valósulnak meg, s mind megannyi ismételheterlen egyszerűséget mutatnak. Hasonlóan természetesen tekinthető, hogy a "Nagy Oktatási Gépezet" a saájtszerűségeket nem képes figyelembe venni, s a hallgatók, de az oktatók önmegvalósítására is alig-alig képes ügyelni. Ahhoz, hogy - a külső szemlélő és a belső résztvevő számára eltérő képet mutató - számos érdek, szervezet és célkitűzés által befolyásolt "Egyetemi Élet"-et bemutassuk, egy-személyes vállalkozásunk elégtelen. Lehetséges viszont az összfojamat néhány olyan szá-lára rámutatni, melyek különösen fontosak. Más-más nézőponthól kell azonban mindezt bemutatni, ahhoz, hogy legalább érzékeltetni tudjuk a helyzet ellentmondásosságát, s sejtessük az ebből szükségképpen adódó bonyodalmakat. Előzetesként még egy megjegyzés: az egyetemi évek hangulata - mely csak az érett kor emlékeiben tűnik oly megejtőnek - a személyiség fejlődésének döntő előiskolája. Ebben a közegben szerzi meg az egyetemi hallgató azokat a tapasztalatokat, amelyek későbbi életutján hasznosíthatók, vagy éppen elretentő erejüknél fogva meghatározók. Ha a levelező és az esti tagozatos oktatást valamely lényeges területen hátrányosnak ítéljük meg a nappalival szemben, úgy annak hátrányát éppen abban jelölhetjük meg, hogy az esti és levelező hallgatók nem tapasztalják meg az egyetemi életet. Értve ezen az egyetemi életnek a fiatal, a pályakezdő értelmiségi létnek többé kevésbé összefüggő szövetét. Ezt csaknem olyan fontosnak tartom, mint a szakmai ismeretek előzetes elsajátítását, hiánya csak afféle tanulógép, vizsga-centrikus - jószerevel öröмок nélküli - életmódot eredményez. Véleményem szerint a felsőoktatásban az említett oktatási formák eluralkodása az értelmiségi magatartás elsajátítását akadályozza.

Társadalmunk kevésbé támogatja a szakemberkép hagyományos közéleti érvényesülését, amelynek egyenes következménye, hogy ha például az orvost "meghívják" bizonyos közéleti fórumokra, a helyi politikusokhoz képest - külsődleges személyként kezelik. Ha állandó résztvevő is némely helyen, úgy részvételét a szakmai képviselőlet indokolja. Fél-reértések elkerülése végett, ez a megállapítás mit sem von le azoknak az orvosoknak a személyes értékéből, s munkájuk iránti tiszteletéből, akik közéleti jellegű feladatokra vállalkoznak. Pusztán arról van szó, hogy közdolgokról folyó közpolitizálásunk még távol

van a szakmák által adott jogosítványokon kívüli, közösségi felhatalmazásoktól. A kialakult helyzet okainak feltárására messzire vezetne, hiszen elemzésünk során szembekerülnénk a hazai történelmünk elmúlt századaiban kialakult hagyományokkal. A multikauzális jelenségek kutatása szükségképpen némi részrehajlást feltételez, hiszen ennek vagy annak az oldalnak a kiemelése szubjektív is lehet. Megítélésem szerint közéletünk ilyenén fogyatékos-ságainak létrejöttében jelentős szerepe van az értelmiségivé nevelés hiányosságainak.

Egyetemi oktatásunk nem egészségügyi értelmiséget nevel, hanem felsőfoku szakembereket képez. Felvetődik a kérdés, hogy indokolt-e közéletünkől számonkérni, hogy miért nem foglalkoznak másként a közélet alakításában szerepet vállalókkal. A kérdésfeltevés mellett annak számbavétele is indokolt, hogy milyen is a pályára kerülő fiatal értelmiség közéleti felkészültsége? Pontosabban fogalmazva, milyen ismeretekkel bírnak felsőfoku tanintézeti végzettségük megszerzésekor, s ezek mennyiben segítik elő majdani közéleti-politikai közszereplésüket? Másfelől közelítve, társadalmi valóságunkról kialakított képük hogyan befolyásolja szakmai tevékenységüket, segíti vagy gátolja eredményeiket?

Ha az imént a multikauzalitást említettük, úgy ezeknek a kérdéseknek forrása hasonlóan a sokféleség. Az egyéni különbségek és a mélyreható, vagy a felszínes tájékozottságból eredő eltérések mögött megtalálhatók bizonyos összerendező keretek, hasonlóan meglévő tendenciák. Ezek közül néhány bemutatására vállalkozunk.

II.

Az "anonim-hallgató"-vá válás mint irányadó program a következőkkel jellemezhető: "csak fel ne tűnjek, csak észre ne vegyenek" - mondta egy másodéves hallgató. Az anonimná válni kívánó hallgató jellemzői: az önérvényesítés elleplezett szándéku megvalósítása; olyan magatartási formák kialakítása, melyek a lényegi tevékenységek melletti, oldalági formákat részesítik előnyben. Ezek megélésében viszont előtérbe kerülnek a személyes vonások, mintha csak a folyamatok fő sodrát látnák bennük a résztvevők. Mindezek a vonások értékelésük során tényleges jelentőségük fölé nőnek. Így válik például egy évfolyam-kirándulás emlékezetes élménye, a kötelesség-teljesítés hétköznapijaiból való kitörés-sé.

Az anonimitás iránti igény többnyire a vélemény-nyilvánítástól való tartózkodást is jelent, csakis olyan kivételt engedélyezve, ahol a vélemény-nyilvánításból garantáltan nem lesz és nem lehet "ügy"; a kritikát is olyan mimikri mögé rejtve, hogy az csak a játékszabályok tolvajnyelvét értők számára legyen üzenet. Mindettől gyorsuló sebességű ut vezet - értelmi képességektől függően - a cinikus kivülmaradásig, sőt a személyes szembenállásig.

Az anonim hallgató nem résztvevő, csupán jelen van; nem vállal(hat) aktív közösséget, alakító együttműködést az Egyetemmel, mely - megítélése szerint - nem tekinti őt

partnernek, inkább munkája tárgyának, átformálandó objektumnak, bizonyos értelemben akadályozó tényezőnek, mely a normális munka- és ügymenet fennakadás nélküli folyamatát személyiségével lépten-nyomon nehezíti. Ez a jelenség világosan megmutatkozik a tud sokat kérdező hallgató "kezelésében", amikor is az a fő szempont, hogy mindenki tartsa be a rendet. Hasonlóképpen jellemzőnek mondható a hallgató vezető oktatókhoz való "eljutásának" lehetősége, illetve annak hiánya.

A hallgatóknak ez a típusa nem tanulja meg a belső vezérlésű életmagatartást, mert nem kerül olyan közegbe, ahol ennek kinyilvánítható, elsajátítható modelljét láthatná. Olyan elvek elfogadását várják tőle, melyek determinálója az igazodás eszméje; megfelelés a követelményeknek, az elvárások teljesítése és nem az aktív cselekvés. Ilyen előzmények után a munkábaállók tömegeinek személyes tapasztalásából hiányzik a közéletet alakító cselekvés élménye. Ennek hiánya pedig oly hatásokat idéz elő, mint például a közélettől idegenkedő privatizálódás, amely paradox módon a közösségek törvényeinek érvénytelenítésével a magánéletet üresíti: mindez ujkeletű - negatív értelmű - bizonyítéka az ember közösségiségének.

Mindennek hatásaként a tartalmi munka is determinálódik, hiszen a hallgatói anonimitás nem követel teljesítményelvű magatartást, ellenkezőleg, egy sajátoszerű túlélési mechanizmust preferál, amelynek lényege az "évfolyam-akadályverseny" megfelelő leküzdése. Az ismeretek elsajátításában való folyamatos előrehaladást valójában megelőzi a pályánmaradás követelménye, amely nem minőséget, hanem csupán dokumentálható mennyiséget kíván: "letudni a feladatokat" - Ez válik céljá és nem a személyiség fejlesztése, az ismeretszerzésben való előrehaladás. A kialakult helyzet nem magyarázható csupán kényelmességgel, hanem az előzőek alapján kialakult külső tényezőkkel, az egyéneket kényszerpályára vezénylő okokkal.

III.

A végzés utáni állapot jellemzői az előzmények által meghatározottak. Amit a hallgató - lehetőségek hiányában - nem tud megtanulni, az a pályakezdő sem tudja(hatja). Más szóval és erős tömörítéssel: hallgatóink demokratikus élményanyaga, elméleti-gyakorlati tudása a demokratikus közélettől végzés utáni időszakra vonatkozóan determináló erejű. Mármint ha mindez igaz, akkor mi a magyarázata annak a gyakran tapasztalható jelenségnek, hogy a pályakezdők nemegyszer szinte "ellenséges közegnek" minősítik tevékenységük színterét, munkahelyüket? Miért vélik az eddigiekhez képest kiszolgáltatottnak önmagukat? Hogyan függ össze mindez a demokráciával? A SZOTE Marxizmus-Leninizmus Intézetében folytatott ilyenirányú kutatások azt mutatták, hogy meglehetősen nagy távolságra van egymástól az egyetem és a munkahely. Az egyetemi hétköznapokon meg lehet húzódni a szélárnyékban, a munkahely azonban nagyobb egyéni feladatok vállal-

lására kényszerít, s kevesebb lehetőséget hagy (legalábbis a munkábaállás kezdetén) a környezetben való elvegyülésre. A pályakezdés fázisában ráadásul olyan kényszerítő körülmények is vannak, mint például az anyagiak iránti felfokozott igény, mely cselekvésre ösztönöz. Ennek nyomán a frissen végzett szakember olyan "útközvetek" vállalására is kényszerül, amelyeket hallgatói minőségében elkerülhetett. Mondhatni tehát, hogy a pályára kerülő fiatal kilép fedezékéből és megmutatkozik a maga igazi arculatában. Természetes, hogy közben konfliktushelyzetekbe kerül, s ezekenként sebeket is kap. Az egyetemi képzés annál inkább tekinthető pályára orientáló valóság-centrikus folyamatnak, minél inkább megkönnyíti a végzés utáni állapotnak mind kevesebb sérüléssel járó tudomásulvételét. Melyek értelemben annál inkább tekinthető a nevelés értelmiség-formálásnak, minél jobban készítet a valóság felismerésére, annak jövőbeni alakítására.

A világnézeti-ideológiai oktatás, az oktatók feladata, mindenképp az értelmiségivé válás útján elinduló ifjú nemzedékek segítése, ismeretek és magatartás egyidejű közvetítésével. Kellően széles körű ismeretanyag és érdeklődő, tudnivágyó magatartás nélkül nincs vonzerő és nem is lehet megnyerni magunk számára a hallgatókat. Ennek a követelménynek figyelmen kívül hagyása vagy elutasítása csak ronthatja oktatói pozíciónkat. A szituáció ellentmondásossága abban rejlik, hogy az ilyen jellegű tudás gyakran bizonytalan körvonala, s a bizonyosság csupán erős meggyőződésekkel állítható szembe a befejezettséget sugalló rendszerezéssel. "Ha agyunk a célszerűség kedvéért részekre is bontja ezt a világmindenséget: fizikára, biológiára, geológiára, csillagászatra stb. azért ne feledjük, hogy a természet erről a felosztásról nem tud," állapítja meg Gyarmati István akadémikus a Természet Világa számára adott interjújában. Igaz, nyomban hozzá kell tenni ehhez a gondolathoz azt is, hogy a rend mégis elengedhetetlen követelmény, melyet azonban alkalmasint paradox módon, a filozófiai világkép képes megteremteni, a maga nem természettudományos egzaktságának eszközeivel.

A világ bonyolult jelenségei közepette eligazodni csak úgy lehetséges, ha képesekké tesszük hallgatóinkat legalábbis annak megsejtésére, hogy a sokféle dologról szóló tudás csupán eszköz, a cél: az emberhez méltó életmód kialakítása és gyakorlása. E feladat eredményes megoldásában van (lehet) akár döntő szerepe is a világnézeti nevelésnek, amely azonban gyakran lemarad a szükségletek és a lehetőségek mögött.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 SZOTE Marxizmus-Leninizmus Intézetének Tudományos Közleményei. 1978. Szeged.
- 2 Interjú Gyarmati István akadémikussal. Természet Világa 1984. december

TUDOMÁNYOS SZOCIALIZMUS SZEKCIÓ

A MUNKAHELYI DEMOKRÁCIA ÉS AZ EGYSZEMÉLYI FELELŐS VEZETÉS AZ EGÉSZ-SÉGÜGYI INTÉZMÉNYEKEN

A munkahelyi demokrácia a szocialista demokrácia alapvető formája, megnyilvánulása, amelynek további fejlesztése társadalmi előrehaladásunk elengedhetetlen feltétele. A politikai és tudományos érdeklődés homlokterébe a 70-es években került, amikor az üzemi demokrácia fogalma munkahelyi demokráciává szélesült. Az üzemi demokrácia intézményrendszere, gyakorlati eljárási formái kilépve a termelő üzemek kapuján a közvetlen termelő munkát nem végző intézményekben, hivatalokban is kiépültek, meghonosodtak. Más szóval, megkezdődött az üzemi demokrácia gazdag tapasztalatainak más munkahelyeken történő alkalmazása. Jogi kereteket teremtett ennek a folyamatnak a Minisztertanács és a SZOT ismert, 1049 számú 1982-es közös állásfoglalása. Az állásfoglalás felhívja a figyelmet arra, hogy a munkahelyi demokrácia fórumrendszerének kiépítésekor, a gyakorlati megoldások kialakításakor tekintettel kell lenni az adott munkahely sajátosságaira. A nagyobb mûltra visszatekintő üzemi demokrácia tapasztalatai, eredményei nem alkalmazhatók "egy az egyben" minden munkahelyen, így természetesen az egészségügyi intézményekben sem. Az adaptáció zavarai, átmeneti nehézségei megmutatkoznak többek között abban is, hogy nem egyértelműen használjuk a fogalmakat, s ennek a munkahelyi demokráciára kiható következményei vannak. Elméleti-tudományos igényű elemzésekben, vezetői nyilatkozataiban és méginkább az egészségügyi dolgozók szám szerint is jelentős táborában tettenérhető a fogalmak pontatlan használata, csusztatása. A munkahelyi demokráciát gyakran azonosítják a jó munkahelyi légkörrel, a vezető demokratikus munkastílusával.¹ Előfordul, hogy az intézmény, a munkahely vezetését összekeverik a konkrét munkafolyamattal, s így kérdőjelezi meg a demokratikus irányítási, vezetési formákat. Tipikus példája ennek az a nem ritkán hangoztatott, látszólag megfellebbezhetetlen érvelés, hogy operáció közben nem lehet tanácskozni.

Intézetünk - a SZOTE Marxizmus-Leninizmus Intézete - 1981 óta foglalkozik az egészségügyi intézményekben érvényesülő munkahelyi demokrácia kérdéseivel. Vizsgálódásaink kiindulópontjává a Somoskői Gábor vezette munkaközösség 1969-ből származó fogalmi meghatározását tekintettük, miszerint a munkahelyi demokrácia az állami demokrácia sajátos területe, ahol a dolgozók kollektívái közvetlenül, vagy választott képviselők, szervek által gyakorolják demokratikus jogukat az állami (szakmai) vezető előtt. A munkahelyi demokrácia érvényesülését jogszabályok és állami rendeletek szabályozzák, amelyek az intézményi, munkahelyi szervezeti működési szabályzat alapjául szolgálnak. Az egyszemélyi felelős vezető joga, vezetési eljárásainak jelentős része jól körülhatárolt. A vezető sok kér-

désben egyedül dönt, de ki kell kérnie a kollektíva, illetve képviselőjének véleményét. Más esetekben csak a dolgozók egyetértésével dönthet. Néhány esetben pedig át kell engednie a döntést a demokratikus fórumoknak. A vezetés stílusát azonban rendeletek nem szabályozhatják, így már csak azért sem szabad összetéveszteni a munkahelyi demokráciával.²

Vizsgálódásaink igazolják azt a gyakorlati tapasztalatot, hogy az utóbbi évtizedben az egészségügyi intézményekben is megerősödött a munkahelyi demokrácia, tartalmilag és formailag egyaránt gazdagodott. A szakszervezetek, a párt- és a KISZ szervezetek valamint az állami vezetők erőfeszítései ellenére mégis azt mondhatjuk, hogy az eredmények viszonylag szerények. Elengedhetetlen feladatnak tűnik az akadályozó tényezők feltárása, s az akadályok lehetőség szerinti eltávolítása. Két tényező az, amely a munkahelyi demokrácia fejlesztésében a legfontosabbnak látszik. Az egyik az intézmények önállósága, a másik ezzel szoros összefüggésben a vezetők és a kollektívák közvetlen érdekeltisége a demokrácia fejlesztésében.

A politikai döntések, a törvények és jogszabályok értelmében növekednie kellene az intézmények önállóságának, tovább szükséges decentralizálni a döntéseket. Ezzel szemben azt tapasztalhatjuk, hogy az egészségügyi intézmények irányításában az államigazgatási eszközök nem hogy csökkentek volna, hanem megerősödtek. A formalizált önállóságot jogszabályok, rendeletek, utasítások és körlevelek "özüne" teszi kérdésessé. A stagnáló, vagy kis mértékben emelkedő pénzügyi támogatás, ami gyakorlatilag csökkenést jelent, eleve nehéz helyzetbe hozza az intézmények vezetőit és demokratikus fórumait. Egyre nehezebb lesz igazán jó, közmegegyezést kiváltó döntést hozni. Méginkább bonyolítja a helyzetet az Egészségügyi Minisztérium egyszeri megtakarításra, "kigazdálkodásra" vonatkozó utasításai és beszerzési tilalmai. Csökkentette az egyetemek önállóságát, s a demokratikus fórumok súlyát az egyetemi tanárok kinevezésének a Minisztertanács hatáskörébe történő utalása. Aligha egyeztethető össze ez a rendelkezés az 1049-es közös állásfoglalás szellemével és főleg nem azzal a társadalmi gyakorlattal, hogy a vezetők jelentős részét választják. A kinevezések terén tapasztalható visszasságok csökkentésének nyilvánvalóan más módjai is lehetnek, ha az első pillanatra kevésbé látszanak is hatékonyak, mint a centralizált döntés. A példákat tetszés szerint lehetne folytatni, de az eddigiek is bizonyítják talán, hogy az egészségügy irányításának átgondolt reformja, korszerűsítése és ezáltal az intézményi önállóság növelése nélkül nem léphetünk előre a munkahelyi demokrácia fejlesztésének útján.

Hiányzik a munkahelyi demokrácia kiszélesítéséhez a vezetők és kollektívák közvetlen érdekeltisége, aminek alapvető oka, hogy egyikük sem érdekelt eléggé a munkahely, az intézmény maximális, illetve optimális teljesítményében. Az utóbbihoz ugyanis a munkahelyi demokrácia felbecsülhetetlen segítséget nyújtana.

Egyetértve Schmidt Péterrel, a munkahelyi demokrácia fejlesztésének társadalmi-politikai tényezői között jelenleg az egészségügyi intézményekben is a legfontosabbnak a dolgozók társadalmi tudatosságát és politikai érdeklődését tartjuk, ami sajnos jelenleg csak szűk körre jellemző, vezetők és beosztottak között egyaránt. Másrészt, a munkavállalói érdek, a vezetők és beosztottak közötti természetes érdekellentmondásra lehet alapozni a munkahelyi demokráciát. Ezen ellentmondások feloldása, illetve folyamatos egyeztetése a munkahelyi demokrácia legfontosabb tartalmi eleme.³

Az egészségügyben a tulajdonosi tudatra természetesen még kevésbé lehet építeni, mint a termelő üzemekben.

Az egészségügyben az egyszemélyi vezetés, illetve a munkahelyi vezető, az igazgató, a főorvos személye a munkahelyi demokrácia fejlődésére még nagyobb hatással lehet, mint más munkaterületen. Ungár 1980-as vizsgálatában megállapítja: "... meghatározó a főorvos személye, az ő készségén, irányító munkáján, emberi tulajdonságain múlik elsősorban az osztály, a körzet gyógyító, betegellátó munkája" és hozzátehetjük, hogy a munkahelyi demokrácia is.⁴ Ebből a feltételezésből kiindulva vizsgálatunk során különös gondot fordítottunk az egészségügyi vezetés sajátosságaira, a vezető munkastílusára, és a munkahelyi demokrácia érvényesülésével való összefüggéseire. Dolgozatom további részében az egészségügyi vezetők vezetési stílusának néhány kérdésével szeretnék foglalkozni.

Vezetési stílus alatt a vezetőnek a beosztottakhoz való viszonya összességét értjük. A sokféle álláspont közül azt a többé-kevésbé általánosan elfogadott felfogást valljuk, hogy három alapvető vezetői stílust tudunk megkülönböztetni: tanácskozó (kollektív), szabad kezett (laissez faire) és parancsoló (autokrata) stílust. 1982-ben közel 400 Csongrád megyében dolgozó egészségügyi szakszervezeti bizalmi válaszolt a munkahelyi demokráciával kapcsolatos kérdőívünkre. Saját munkahelyi főnökét a bizalmiak 8,2 %-a tartotta parancsoló, autokrata vezetőnek.⁵ Később az egyetemi dolgozók körében végzett vizsgálatunk alkalmával 21 %-os eredményt kaptunk. A valóságban ez a típus valószínűleg ennél is nagyobb arányban létezik, hiszen a beosztottak esetleg hozzászokhattak, és természetesnek tartják ezt az állapotot. A tekintélyelvű vezetési stílus kialakulását, fennmaradását elősegíti az is, hogy az egészségügyi intézmények vezetőjéül rendszerint a szakma kiválóságait nevezik ki, míg más munkaterületeken ez inkább kivételként fordul elő. Orvosszociológiai munkák nem egyszer azon a véleményen vannak, hogy az egészségügyi intézményekben más szakmákhoz képest gyakrabban kell ezt a vezetési stílust alkalmazni. K. Schneider egyenesen úgy véli, hogy a demokratikus vezetés lehet autokrata és kollektív, s a feltételektől függ, hogy melyik változatot kell előnyben részesíteni.⁶ Kétségtelen, hogy rendkívüli, kritikus helyzetekben sok előnye van az autokrata vezetési stílusnak. Nem szabad azonban figyelmen kívül hagyni, hogy ennek a vezetési stílusnak, különösen direktív változatainak, alapvető

eleme a bizalmatlanság, a beosztottak cselekvései, sőt nézetei szabályozásának üdvös hatásába vetett hit. A vezetéselméleti munkák által kimutatott negatív hatások közül az aktivitás csökkenését, a kirakati cselekvést és a konformizmust említhetjük az elsők között.⁷ A szigorú ellenőrzés és a drill csak látszólag hatékony, hiszen kiválthatja az ugynevezett bumeráng-effektust. A nagyobb nyomás kisebb teljesítményt eredményez.⁸

A demokratikus vezetői stílus népszerűsége, megfogalmazott követelménye miatt a tekintélyelvű, parancsoló vezetés gyakran mint "rábeszélő" stílus jelenik meg. Ez tulajdonképpen még veszélyesebb és alattomosabb forma, mert nagy valószínűséggel kioltja a vezetéssel szemben szükséges ellenállást.

Természetesen az autokrata vezetési stílus mellett sem lehetetlen a munkahelyi demokrácia érvényesülése, hiszen a rendeletekben, jogszabályokban előírtakat minden vezetőnek be kell tartania. Ez a vezetési stílus azonban az extenzív fejlesztésre ösztönöz, az intenzív fejlődést akadályozza. A demokratikus fórumok pusztá formálisitássá válhatnak, ha fórumokon kívül nem igénylik a beosztottak, dolgozók véleményét. Mivel az autokratikus vezetési stílus az egészségügyben más munkaterületeknél feltehetően gyakoribb, sőt fennáll a veszélye annak, hogy ezt természetes jelenségnek tekintik, ezért a munkahelyi demokrácia fejlesztése terén komoly akadályt jelenthet.

[Demokratikus, tanácskozási vezetői stílusról akkor beszélhetünk, ha az egyszemélyi felelős vezető akkor is véleményt kér, ha az nincs számára előírva, így hozzászoktatja beosztottjait észrevételeik, javaslataik megfogalmazásához. A vezető nem csupán a feladatra, hanem az emberre is tekintettel van.] A Csongrád megyei szakszervezeti bizalmiak 64,3 %-a, az egyetemi dolgozók nem egészen negyede nyilatkozott úgy, hogy szakmai főnöket a demokratikus vezetői stílus jellemzi. Az általunk vizsgált egészségügyi intézményekben tehát viszonylag ritka - a feltételezetthez és szükségeshez képest - ez a vezetői magatartás.

A demokratikus vezetői stílusnak könnyen belátható előnyei vannak, az intézmény tevékenységének javulását, optimumhoz való közeledését eredményezheti. Növeli ugyanis az újító kedvet, gyakoribb a kockázatvállalás, az ötletek és kezdeményezések felerősítik egymást. stb.⁹ Könnyebb az érdekkonfliktusok, érdekkülönbségek megoldása, a dolgozók elégedettsége könnyebben elérhető. Számos előnyből adódóan szocialista viszonyaink között a vezetővel szemben ez a megkövetelt vezetői stílus. Hangsúlyozandó hatása, hogy lehetővé teszi a munkahelyi demokrácia intenzív fejlődését.

A demokratikus vezetői stílus viszonylag szűk körben történő érvényesülésének okát abban kell keresnünk, hogy számos hátránya is van. Így például megemlíthetjük a körülmenyességet, az időigényt, az át nem gondolt ötletek "rohamát". A kollektív bölcsesség

esetenként elmarad, mert nem biztos, hogy mindig a kollektívának van igaza. A kollektíva szakmai és intellektuális felkészültsége gyakran nem segíti a demokratikus, tanácskozási vezetői stílusban rejlő lehetőségek kibontakozását. A rossz beidegzettség, a túlzott tekintélytisztelet, a talpnyalás, a karrierizmus, az irigység stb. az egészségügyi intézményekben sem ismeretlen jelenség. A kollektíva korántsem örül osztatlanul a részvétel lehetőségének, amely rendszerint többletmunkával jár együtt. Mindezek a parancsoló, autokrata vezetői stílus fennmaradásának kedveznek.

A szabad kezét adó (laissez faire) vezetői stílust sokan nem is tartják vezetésnek, komolyan nemigen szokták vizsgálni. Nagyjából az az általános vélemény, hogy káros a teljesítményekre. A termelő üzemekben ez valószínűleg így van. Előfordulnak azonban az egészségügyben olyan munkahelyek és a munkának olyan részei, ahol a legkevesebb vezetés a legjobb. Így például a tudományos munka terén, ha jól felkészült kutatógárda áll rendelkezésre, vagy a gyógyító munka sok területén, ahol az akarnok vezetés, a túlzott szervezés csak zavarja az önálló, felkészült orvosok munkáját.

Az elmondottakkal arra szerettem volna a figyelmet felhívni, hogy a vezető oldaláról is vizsgálni kell a munkahelyi demokrácia fejlesztésének kérdéseit. A demokratikus vezető nem születik - legalábbis nem annyi, amennyire szükség lenne. Az egyetemi oktatásnak, a vezetőképzésnek és a továbbképzésnek kellene segíteni ebben, hogy ne az ösztönösen eltanult viselkedés, vezetői stílus rögződjön, hanem a demokratikus formák erősödjének. A különféle kényszerek, beszámoltatások mellett nagyobb gondot kellene fordítani a vezető személyes érdekeltiségének kialakítására.

JEGYZETEK

- 1 Ungár György: Munkahelyi demokrácia az egészségügyi intézményekben. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete, 1980. 4. old.
- 2 Az üzemi demokrácia néhány elvi kérdése. In: Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1967-1970. Kossuth Könyvkiadó, 384-385. old.
- 3 Schmidt Péter: Szocializmus és államiság. Kossuth Könyvkiadó, 1984. 71-72. old.
- 4 Ungár György: Id. mű 6. old.
- 5 Zoltán Örs Tamás - Bárány Ferenc - Tráser László: Szakszervezeti bizalmi és a munkahelyi demokrácia Csongrád megye egészségügyi intézményeiben. In: Tudományos Közlemények. SZOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet, Szeged, 1983. 60. old.
- 6 Kurt Winter: Soziologie für Mediziner, Berlin, 1976. 141-142. old. és Heinrich Werling: Leitungstätigkeit in Gesundheitseinrichtungen, Berlin, 1978. 88. old.

- 7 Zbigniew Pietrasinski: A vezetés pszichológiája. Gondolat Kiadó, 1968. 17-58 old.
és Zbigniew Pietrasinski: Alkotó vezetés. Gondolat Kiadó, 1977. 81-87. old.
- 8 Manfred Markefka: Soziologie der Arbeitswelt 2. B. Luchterhand, 1976. 31. old.
- 9 Vö: Zbigniew Pietrasinski: Id. művei.

A MARXIZMUS-LENINIZMUS MEGJELENÉSE ÉS TERJEDÉSE AZ ARAB VILÁGBAN

A marxizmusnak és a különféle szocialisztikus eszméknek a terjedését az arabok lakta hatalmas régióban megkönnyítette s egyszersmind megnehezítette az iszlám: jóllehet még a primitív iszlám is sokkal több, sokkal komplexebb jelenség, mint egyenlőségre, egyfajta közösségi szemléletre alapozott társadalmi tanítás, illetve mozgalom. A marxizmus terjedését nem az ősi vallásos hagyományok nyújtotta analógiák segítik elő, hanem sokkal inkább olyan alapvető társadalmi-gazdasági, technikai-kulturális változásnak kell végbemennie, amely éppen ezeket az archaikus nézeteket és mozgalmakat változtatja meg alapvetően. A gyarmati uralom alá került arab országokban ezek a változások azonban csak igen lassan következhetek be, s a függetlenségért való küzdelem ideológiájának megteremtéséhez a társadalmi haladás hívei is igen gyakran nyultak vissza - mozgósító erejük miatt - az ősi múlt, s mindenekelőtt az iszlám értékeihez. S ha gyakran hamisan tették is, mégis igyekeztek kimutatni a szocializmus eszméjének hazai, keleti (és arab) gyökereit (ezzel is mintegy szembeállítva a nyugati eszmékkel; mindenáron arra törekedve, hogy kimutassák: a szocializmusnak nemcsak nyugati, hanem keleti eredete is van). Tény, hogy a szocializmus terjedésének arab földön sajátos és dinamikus segítséget adtak az egyenlősítő és közösségi hagyományok, ami egyuttal azt is jelentette, hogy a szocializmus soha nem volt egyszerű átvétele a "nyugatinak". Miután a marxizmust létrehozó kapitalizmus e területeken nem belső fejlődés eredménye, hanem a gyarmatosítás következménye. eszméit is az Európában tanuló-dolgozó arab értelmiségiek vitték szülőföldjükre, és terjesztették. További sajátos jelleget kölcsönöz a szocializmusnak, hogy a brit gyarmatosítás - azzal, hogy a meghódított területek igazgatásába bevonta a helyi értelmiséget (ezért annak kialakulását elősegítette) - valamivel kedvezőbb terepet teremtett, mint a még a nemzeti nyelv kialakulását is gátló francia kolonializmus. Figyelembe kell venni a szocializmus itteni történetének és terjedésének vizsgálatakor, hogy a marxizmussal (mint "nyugati" eszméáramlattal) rögtön megjelenésekor összeütközött a kolonializmus ellen harcoló nemzeti felszabadító mozgalmakat vezérlő ideológia, a nacionalizmus. Ezeknek a hagyományoknak és körülményeknek az ismerete segít megérteni a felszabadító és társadalmi mozgalmak bonyolultságát, segít abban is, hogy ne mindenáron saját (Európa-centrikus), gyakran sematikus (a klasszikus osztálytársadalmakra kidolgozott) megközelítésünket alkalmazzuk.

A XIX. szd. közepén a tudományos szocializmus születésekor a hatalmas (közel 14 millió km²) kiterjedésű arabok lakta föld csak egyben egységes; abban, hogy - társadalmi struktúrájában, ideológiai hagyományaiban - élesen különbözik attól az Európától, amelyben a marxizmus létrejött. Az egész XIX. században, sőt még a századfordulón is, szo-

cializmus - arab földön - lényegében az értelmiség egyik szűk rétegének ideológiája. Terjedéséhez az előfeltételeket Mohamed Ali modernizációs törekvései teremtették meg: százával küldte Franciaországba az egyiptomi (fia, Ibrahim pedig a szíriai) értelmiség legjobbjait. Közöttük került Európába az arab szocializmus előfutára, R. Rifaat at-Tahtávi (1801-1873), aki a nagy utópikus szocialisták, mindenekelőtt Saint-Simon nézeteinek tolmácsolója. A múlt század végén ismerkedik meg néhány arab értelmiségi a tudományos szocializmussal. Az Egyiptomban élő libanoni S. al-Sumajil (1860-1917) az első, aki a század végén a materializmust és a marxizmust népszerűsíti műveiben. Az első arab szocialista azonban: az egyiptomi Szaláma Muszá (1887-1958). Ő az első, aki bemutatja a marxizmus elveit, s művének is ezt a címet adja: al-Istirakijja (szocializmus). Egyik létrehozója volt 1920-ban a kairói Arab Szocialista Pártnak.

Az első világháború, a török birodalom felbomlása, az arab felkelés, a palesztinai zsidó nemzeti otthon angol ígérete, és mindenekelőtt az októberi forradalom jelentették azt az eseménysorozatot, amelynek következménye egyrészt az arab nemzeti felszabadító mozgalom és az arabizmus születése, másrészről a szocializmus eszméjének, magának a marxizmus-leninizmusnak a terjedése az arabok körében. Csakhogy ekkorra befejeződött egy közel évszázada tartó folyamat: az egész arabok lakta térség gyarmati uralom alá került. Így tulajdonképpen - bármilyen fontos cezura is 1917 - a tényleges határ a második világháború; az ez után következő események teremtették meg (egy-két évtized alatt) az arabok lakta területek függetlenségét. A függetlenségért való évszázados harc mellett egy másik, azzal minden szálában összefonódó, az egység megteremtésére irányuló küzdelem is megindult. A gyarmati hatalmak a XIX. század első harmadának végétől az első világháború végéig eltelt évtizedek alatt ugyanis nem elégedtek meg az arabok lakta térség uralmuk alá hajtásával. Az uralom megszerzése melletti fő céljuk - mint azt Marx angol parlamenti tudósításaiból is jól tudjuk - az egységtörekvések megakadályozása. Később pedig az egységes nyelvű, kulturájú, tradíciójú arab-lakta térséget mesterséges határokkal nemcsak önálló - legalábbis egymástól független - országokra széttördelni, hanem mindent megtenni ezek egymással való szembeállítására.

Mindez egyuttal azt is jelentette, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok fejlődése is csak nagyon lassan haladt előre: miután a kapitalizmus - gyakorlatilag az egész térségben - a gyarmatosítás következménye volt, nem alakulhatott ki ekkorra még a társadalmi haladás eszméjét hordozó munkásosztály, így a marxizmus-leninizmus terjesztője továbbra is az értelmiség volt (ha nem tekintjük a Maghreb bizonyos térségeiből kivándorló és külföldön - többnyire Franciaországban - munkássá lett arabok ekkor még nem túl jelentős csoportját, vagy a Masrek bizonyos térségeibe - Palesztinába - bevándorló, a marxizmus, sőt a leninizmus eszméit magukkal hozó kelet-európai zsidó munkások létszámában

előbbinél is kisebb osztagát). A gyarmati elnyomás, a munkásosztály hiánya - és a fentebb említettek mellett több tényező nehezítette a marxizmus-leninizmus terjedését. Az arabizmus ideológiáján kívül ilyen volt angol- és franciaellenessége miatt az arabok körében bizonyos népszerűsége szert tevő fasiszta ideológia (különösen erősen hatott a Mussolini-féle "proletár nemzetek" formula). Nem könnyítette terjedését az a tény, hogy igen gyakran nemzeti és vallási kisebbséghez tartozók voltak hordozói: örmények, zsidók, kurdok vagy olyan arabok, akik külföldön lettek marxistává (így rájuk is, mint a kisebbségekre könnyen ráilleszthették az "idegen érdekek képviselői" bélyeget).

Meg kell azonban jegyezni: ha a szocializmus eszméjének, a marxizmus-leninizmusnak a terjedéséről akarunk írni az arab világban, még a látszatát is el kell kerülni annak, hogy ez valamiféle egységes módon ment volna végbe az egész hatalmas térségben. Mert hiába volt vallása, nyelve és - egy viszonylag rövid időszakban - története is azonos az Atlasz-környéki, a Nilus-völgyi vagy éppen a Nedzsd-platói araboknak, a két világháború közötti időszak (tehát a szocializmusnak, a marxizmus-leninizmusnak e térségben való megjelenését) megelőző évtizedek története teljesen különbözik, s ekkor még nem beszéltünk azokról a tényezőkről, amelyek egy-egy vidék belső strukturáját jellemzik. Éppen ezért a kérdésről nem lehet általánosságban írni. Amit tenni tudunk az az, hogy az egyes térségek tényleges helyzetét, történetét e szempontból megvizsgáljuk. Amit - a fentiek figyelembevételével - általánosságban elmondhatunk, az a következő: a szocializmusra, a marxizmusra való hivatkozás a térségben három módon jelent meg:

1. Az un. gyarmati szocializmus a legrégebbi: a századforduló után jelent meg a Maghrebben az ottani francia telepesekből lett munkások körében, a II. Internacionálé eszméinek hatása alatt: fokozatosan terjed a kikötői munkások, az elektromos iparban dolgozók, majd a vasutasok körében. Az első világháború után terjedt át a közel-keleti térségre. A testvériséget, a fajok közötti egyenlőséget hirdeti, és egyetemesnek mondja magát. A marxizmus korabeli elveiből következően nem ismeri a nemzeti kérdést, közömbös - ha ugyan nem ellenséges - a nemzeti érzéssel kapcsolatban. A korabeli szociáldemokratizmus megnyilvánulása arab földön ez a marxista áramlat.

2. Az un. kisebbségi szocializmus már a marxizmus-leninizmushoz, a nemzetközi kommunista mozgalomhoz csatlakozik. Véleményünk szerint ide tartozik a térségben elsőként megjelenő kommunista párt, az 1919 márciusában, a Kominternnel egyidőben megalakult palesztinai Szocialista Munkások Pártja annak ellenére, hogy létrejöttkor csak az alijákkal bevándorló zsidó munkások voltak tagjai. 1922-ben felveszi a Palesztinai Kommunista Párt nevet, amely 1924-ben már a Komintern tagja. Ez az áramlat az arab világ más térségeiben is nemzeti és vallási kisebbségekhez tartozók körében bontakozik ki, jelentős részben a csoportok értelmiségi elitje révén. Különösen jól látható ez a kezdeti

években az egész arab világban a "bennszülött" zsidók, az egyiptomi koptok, a szíriai-libanoni druzok, a közel-keleti kurdok, az észak-afrikai kabilok körében. A nemzeti kérdés, a nacionalista mozgalmak ügyében alig lépett túl az első években a klasszikus marxista elveken.

3. Az un. "ifju nacionalizmusok" szocializmusa is korán megjelent. Az egész arab világban az 1920-as évek elejétől sorra jelennek meg az un. ifjuarab (fiatal) szírek, ifju algériaiak stb.) nacionalisták mozgalmai (az 1908-as ifjutörök forradalom hatására). Ezek nagyon érzékenyek az arab nacionalizmus, az arab nemzeti mozgalmak ébredésére, de ugyanakkor a társadalmi felszabadulásra is. Megpróbálják a lenini "Világ proletárai és egész világ elnyomott népei egyesüljenek!" jelszót az arabok érdekében realizálni. Az ifjuarab mozgalom azonban kezdetől kettős arculatú: egy része multját a dicső arab történelemben (gyakran az iszlámban mint "szocialista vallásban") látja, másik része - ha ezzel nem is szakít teljesen - a nyugatra (egy részük a Szovjetunióra) tekint. Ez utóbbiak a forradalmi Oroszországra mint a politikai szabadság, a társadalmi és egyéni haladás hazájára tekintenek: reményüket a proletariátus győzelmébe, arab szocialista köztársaság megteremtésébe vetik. Az előzőhöz hasonlóan ez sem tömegmozgalom, lényegében a Nyugat-Európában nevelkedett értelmiségi elite korlátozódik. Szocializmus-értelmezésük nem stabil, gyakran csap át nacionalizmusba, bizonyítva azt a lenini igazságot, hogy a szocializmus, ha nacionalizmussal fertőződik, mindig nacionalista színezetet kap.

Mindhárom irányzat szocializmusa a gyarmati társadalmi struktúra által meghatározott. Jellemzője, hogy értelmisége polgári eredetű, hogy a proletariátus részben a városba vándorlás, részben a deklaszálódás révén - de mindenképpen az ősi gazdasági kötelékeken kívül - születik. További jellemzője e társadalmaknak a harmadik szektor - belső bérmunkások számának jelentős arányú növekedése.

A Komintern a legfontosabb feladatnak az arab kommunista mozgalom egyesítését, egységesítését tekintette. Egyszersmind támogatta az egyesült arab nemzeti felszabadító harc - következésképpen egy egységes arab állam megalakításának - perspektíváját is. Az egység volt különben az arab kommunisták célja is, mintegy az arabizmus hatásaképpen. Az agrárforradalom követelése és a paraszság kommunista mozgalomba való bemelésének megvalósítása mellett, a legfontosabb feladat az arab országok kommunista pártjai föderációjának megvalósítása volt. A gyarmatosító hatalmak által széttördelt, mesterséges határok közé szorított arab világ feltételei azonban ezt nem tették lehetővé. Az események kényszerítő hatása ellenére a szíriai-libanoni kommunisták nemcsak országaik, hanem az egykori Nagy-Szíria (Szíria, Libanon, Palesztina, Transzjordánia) állami egységének megteremtéséért és természetesen kommunistáinak egységéért is harcba szálltak.

Összegzésképpen - mielőtt az egyes kommunista pártok tevékenységének rövid jellemzésére rátérnénk - azt mondhatjuk, hogy a nemzeti felszabadító harcban az 1920-as és 1930-as években eléggé gyenge volt a kis létszámu (néhány száz, maximum egy-kétezer főt számláló) kommunista pártok befolyása. Jelentős volt azonban hatásuk a szakszervezeti mozgalomra (a szakszervezetekben átlagosan mintegy tizezer fő tömörült). Azt mondhatjuk, hogy a kommunisták kezdettől fogva a nemzeti felszabadító mozgalom áldozatkész és állhatatos harcosai voltak.

Irakban 1920-ban jelennek meg a bolsevizmus eszméi és már az év végén bizonyos csoportok és egyének felveszik a kapcsolatot a Kommunista Internacionáléval. Irak nemzeti, vallási és kulturális sokszínűsége megkönnyítette a marxizmus-leninizmus eszméinek terjedését. 1930-ban - a formális függetlenség megadásakor - jön létre az első hivatalos kapcsolat a Komintern és az iraki kommunista csoportok között. A legjelentősebb az al-Ahali (Nép) csoport, amely a 30-as évek elején elkezd szervezni a különböző iraki sejteket, ami végül is 1937-ben az Iraki Kommunista Párt megalakulásához vezet (hivatalos megalakulását e csoportok egyesítésének idejére, 1934 márciusára teszik). Főtitkára Juszej Szalmán Fahd, a párt első lapja a Kífáh as-Saab (Népi Harc). A 30-as évek közepén az agrárreform megvalósítását, valamint a szakszervezeti mozgalom szervezését tekinti fő feladatának. Részt vesz a párt az 1936 októberi felkelés megszervezésében és végrehajtásában a nemzeti erők oldalán (ami - egyes szakértők szerint - a párt nacionalizálódását vonja maga után). Tagjai ezekben az években értelmiségiek és diákok voltak. 1936 végén a baloldali pártok és szakszervezetek egy népfront jellegű szervezetbe tömörültek, az un. Nemzeti Reform Pártjába.

Sziriában és méginkább Libanonban a szocializmus, a marxizmus-leninizmus mozgalommá fejlődése I. világháború alatti jelenség. A törökök elől a francia megszállás alatti szíriai területekre menekült örmény szociáldemokrata egyetemi oktatók és hallgatók hozták magukkal a bolsevik eszméket, akik Aleppóban, Damaszkuszban, Bejrutban (valamint más városokban) telepedtek le, s 1920 tavaszán létrehozták Örményország Kommunista Pártját. Artin Madojan vezetésével létrehozták a Spartacus nevű kommunista szervezetet, amelynek vagy féltucat városban voltak sejtjei, s amely az imperializmus ellen harcoló arab népekkel együtt küzdött a függetlenségért és a felszabadulásért. Zahléban alapítja meg Juszej Jazbek a "munkások és a nyomorultak újságját", a Bolygó Újságíró-t, amely reményeit "a szovjet forradalomba és munkásosztályba" veti. 1924 októberében a Kommunista Internacionálé segítségével Bikfájában megalakult a Libanoni Nép Pártja, amelynek Jazbek a főtitkára, Fuád Simali pedig az elnöke. Az 1926-27-es évek zajos eseményei után jön létre a Szíriai és Libanoni Kommunista Párt 1928-ban. Az örmények jelentős szerepet játszanak az első évek munkájában, de az arabok mellett kurdok is küz-

denek soraikban. 1931-ben lép be egy fiatal kurd tanító, Khaled Bagdas a pártha (ő fordítja először arab nyelvre a Kommunista Kiáltványt). 1930-ban a Szíriai Kommunista Párt élharcosa lesz az arab kommunista pártok föderációja eszméjének. 1935-ben tartják az arab kommunista pártok első regionális értekezletét, ahol arra a következtetésre jutnak, hogy az arab egység jelszavának hangsúlyozása irreális, s annak helyébe az arab föderáció jelszavát javasolják. 1934-ben még mindössze 400 a párt tagjainak a száma, 1939-ben viszont már 3500. 1934-ben kerül a központi bizottságba Nicolas Sauí és Faradzszallal Hélu. A párt stratégiája megegyezik a francia népfrontéval, majd egyre inkább hazafias párttá válik (különösen 1939 szeptemberétől, amikor Szíriát és Libanont francia csapatok szállják meg). Feladata: harc a megszállás ellen, a vichyi rendszer ellen; az ország függetlenségének követelése. Amikor 1940 tavaszán a szabad Franciaország erői az angolok oldalán szétverik a francia fasiszta erőket, s a londoni ideiglenes francia kormány megígéri a mandátum eltörlését, a párt legfőbb feladatának a fasiszmus elleni harcot tekint. Bár az antifasiszta harcnak ad prioritást, mégis azon erők közt sorakozik fel, amelyek követelik az ország függetlenségét. 1943 december 31-én kezdődő kongresszusán a Szíriai-Libanoni Kommunista Párt tagsága - az országos politika alakulása következtében - a párt két részre osztását határozza el (tagjainak száma ekkor 7.000!), s létrejön a Bagdas vezette Szíriai Kommunista Párt és a Hélu vezette Libanoni Kommunista Párt (a két pártnak 1945-ben már 15.000 tagja volt).

A Palesztinai Kommunista Párt segítségével 1925-ben létrehozták Haifában a Palesztinai Arab Dolgozók Szövetségét, amely marxista-leninista szervezet volt (kisebb létszámú zsidó - különösen Jemenből érkezett keleti zsidó - tagsággal). A kommunisták részt vettek az 1925-ös Balfour-látogatás ellen szervezett általános sztrájkban. A párt támogatja - szinte válogatás nélkül - az arab nacionalista szervezetek és pártok antiimperialista megmozdulásait, amiért zsidó tagsága eléggé elbátortalanodik, sőt később eltávolodik tőle. A palesztinai kommunista mozgalom arabizálása különösen a véres 1929-es események után folytatódik. A Palesztinai Kommunista Párt az angol gyarmatosítókra hárítja az eseményekért a felelősséget. A Komintern azonban mint jobboldali elhajlást ítéli el a PKP tevékenységét, főleg azért, mert nem fordított kellő figyelmet a fellahok és beduinok forradalmi bizottságainak megszervezésére. Az arabizáció végül is sikerre vezetett; 1930-ban a PKP VII. kongresszusán már fele-fele arányban vettek részt arab és zsidó küldöttek (a pártvezetésbe ekkor kerül be az első arab; Musztafa Szádi).

A Masrek (az arab kelet) többi országában csak a II. világháború után jött létre a kommunista párt. Elsőként Jordániában, amikor a Palesztinai Kommunista Párt zsidó frakciója Mikunisz vezetésével kilépett, a párt arab szekciója - arab nacionalistákkal - 1943 novemberében létrehozta a Nemzeti Felszabadítás Frontját (amely Izrael megalakítása

urán Palesztina arablakta területein és Transzjordániában, azaz a közben megalakult Jordán Királyságban tevékenykedett). Ebből alakult 1951-ben a Jordán Kommunista Párt. Az 1954-ben elfogadott pártprogram harcot hirdet az imperializmus és a jordán feudalizmus ellen, az arab szolidaritás mellett. Támogatja a megszállt területeken kibontakozó ellenállást. A többi országban csak a 70-es évek végén jött létre kommunista párt, legkésőbb Szaud-Arábiában.

Egyiptomban csak 1921 februárjában születik meg az Egyiptomi Szocialista Párt, amely 1922-ben csatlakozik a III. Internacionáléhoz, azonban a Komintern 21 pontos felvételi követelménye sok intellektuelt (így az alapító Szaláma Muszát is) meghátrálásra, kilépésre kényszeríti. A párt 1923 januárjában veszi fel a kommunista nevet s lesz tagja a Komminternnek (kb. 1.500 tagot számítál). E korai szakasz egyiptomi marxista teoretikusa, "az egyiptomi kommunista mozgalom valóságos szellemi aya", Rosenthal, aki az al-Ahramban népszerűsíti a marxizmust. A Wafd párt hatalomra jutásakor (1924 januárjában), azonnal a munkásmozgalom ellen fordul. A megtorlás mindennapos lesz a kommunista párt és a szakszervezeti mozgalom ellen (Antun Marun, a kommunista párt vezetője, börtönben hal éhen). Erős szakszervezeti mozgalom alakul: a 30-as évek elején 300.000 tagról beszélnek. Az ipar a második világháborút megelőző években és különösen a háború alatt gyorsan fejlődik, s 1942-től 1945-ig a nagyipari proletariátus létszáma 50 %-kal nő (200 ezerről 300 ezerre). Ugyanakkor a marxista csoportok száma és tagsága is jelentősen növekszik. A legjelentősebbek: a Nemzeti Felszabadulás Egyiptomi Mozgalma (Hame-tu) 1937-38-ban, az lszkra 1942-ben s a Népi Demokrácia csoport (a háború utolsó évében alakul). A rendőrség lecsap: megkezdődik az "első nagy kommunista per". Mindezek ellenére 1946-ban újjászerveződnek a szakszervezetek, s a Hametu is, amely előkészíti az Egyiptomi Kommunista Párt újjászervezését.

A Nilus-völgy többi arab országában is létrejött a kommunista párt. Legjelentősebb a szudáni. A párt a "Szudáni Mozgalom a Nemzeti Felszabadulásért" elnevezésű szervezetből jött létre 1946-ban. 1949-ben tartott I. kongresszusán Mahgubot választották a párt főtitkárává. Az 1952-ben létrehozott egyesített felszabadítási front egyik legaktívabb ereje a kommunista párt volt, a függetlenné válás után mégis illegálisba kényszerítették, sőt az Abbud diktatura idején kommunistaellenes pereket rendeztek. Aktívan részt vettek a diktatura megdöntésében (1964), sőt képviselőket kaptak a kormányban is. A következő évben mégis betiltották. Az 1967-ben rendezett IV. kongresszus új programja kimondja, hogy Szudánban járhatatlan a kapitalista út; földreformot, államosításokat követel. Az 1969-es fordulat után a Nimeri-kormányban kommunisták is voltak, de két évvel később véres hátszát indítottak a párt ellen.

A Maghrebben a marxizmus-leninizmus, a kommunizmus terjedésének sajátos történelmi-politikai és gazdasági-társadalmi körülményei voltak. Az a tény, hogy az arab világ e része már egy évszázada francia gyarmat, továbbá, hogy a gyarmatosítók és gyarmatosítottak egy bizonyos "keveredéséről" is beszélhetünk (európaiak - főleg franciák - százezrei éltek itt, arabok tizezrei dolgoztak Franciaországban), valamint hogy Nyugat-Európa egyik legerősebb kommunista pártjának rendkívül erős és közvetlen befolyása volt e térségre, olyan feltételeket teremtettek, amelyek megkülönböztették a Maghrebet az arab világ más térségeitől. E régióban a kommunista mozgalom szinte megjelenésétől szakít az un. gyarmati szocializmussal: 1920-ban mindhárom országban a Francia Kommunista Párt szekciójaként jönnek létre a helyi szervezetek.

A marokkói francia protektorátus területén a hatóság sem a szakszervezeti, sem a kommunista mozgalmat nem engedélyezte (ez utóbbit csak 1936-ban). Közben azonban jelentősen emelkedik az európai telepesek száma: 1919-ben még csak 60.000, 1936-ban már 200.000. Erős szakszervezeti mozgalom jön létre mindenekelőtt a pedagógusok, postások és a vasutasok körében, s valamennyien a kommunista szakszervezet harcos tagjai. A kommunista szakszervezeti munkások minden nagyobb városban a szocialista szakszervezeti föderációban tevékenykednek. A francia szocialisták erős befolyása alatt álló egyik marokkói nacionalista csoport a Párizsban szerkesztett Maghreb c. folyóirat körül tömörül (1932), majd Marokkóban fiatal szocialisták létrehozják a francia nyelvű Szocialista Marokkó c. lapot. Röplapjaikon a marokkóiakat a kommunista párthoz való csatlakozásra szólítja fel. 1936-ban a francia népfront lehetőséget ad a marokkóiaknak a politikai és szakszervezeti szervezkedésre, s a szocialista szövetségből kiválik a mintegy 500 - többségében európai - tagot számláló kommunista párt. Kis létszáma ellenére már ekkor sokarcu ez a párt (nemcsak az egyes városokban lévő szervezetek rivalizálnak, hanem még az egy-egy városban belüliek is: egyikben csak ügyvédek és funkcionáriusok, a másikon pedagógusok, a harmadikban postai tisztviselők stb. tömörülnek). 1938-ban felmerül a csoportok egyesülése. A gyarmatosító hatalom azonban igyekszik megosztani a kötésekben és a fosztóbányák centrumaiban dolgozó kislétszámú marokkói proletariátust. Szembeállítják a hatóságok a "bennszülött" munkásokat az európaiakkal. A kommunisták mindent megtesznek a diszkrimináció elhárítására. A Vichy-i kormány alatt a feszültség csak növekszenek, s az amerikaiak partraszállásáig (1942. november 8.) nemcsak a kommunistáknak, de a nacionalistáknak, a szocialistáknak és a szakszervezetek tagjainak is üldözés az osztályrészük. A kommunisták a felszabadulás másnapján, november 9-én nemzeti front létrehozására tesznek javaslatot, s 1943 elején újjáalakul a párt Marokkói Kommunista Párt néven.

Algéria vonatkozásában a Komintern igyekezett elismertetni a Francia Kommunista Párttal a nemzeti-gyarmati kérdésben a lenini álláspontot. Ennek ellenére a kommunisták (Algériában ekkor még csak franciák) 1921 tavaszán olyan határozatot fogadtak el, hogy a gyarmati proletariátus felszabadítása az anyaország szocialista forradalmának van alárendelve, mert a muzulmán lakosság gazdasági, társadalmi, intellektuális és erkölcsi tekintetben alacsonyabb rendű. Az arab nacionalistákat feudálisokként bélyegezték meg és ítélték el. Amikor e faji határozatokat a Komintern 1922 májusában elítélte és visszavonásukra szólított fel; valamint Algéria függetlenségéért való küzdelemre, az algériai kommunista szervezetek ismételten elvetették az algériai nacionalizmus minden válfaját csakugy, mint az Algéria függetlenségéért való harcot. Miután a Komintern ismételten megbélyegezte e "gyarmatosító" kommunistákat, sokan elhagyták a szervezeteket, amelyek létszáma 1922-ben alig érte el a 3-400 tagot. A kommunista mozgalom azonban fokozatosan erősödött. Különösen a forradalmi szakszervezeti mozgalomban résztvevő algériai munkások és fiatal értelmiségiek csatlakozása révén. Így aztán lassan megváltozott a korábbi álláspont: az új kommunista párttagok elfogadták Algéria függetlenségének követelését, mert úgy vélték, hogy a forradalom előbb következik be Algériában, mint Franciaországban, s elvetették a forradalom anyaországi elsőbbségének tételét. Az "ifjú algériaiak" közül sokan bekapcsolódtak a kommunista mozgalomba, s közülük többen a Komintern moszkvai iskolájába kerültek. 1936-ban megszületett az önálló Algériai Kommunista Párt, amelynek ekkor 5.000 tagja volt. A párt a francia népfront hatására is széles nemzeti egységfront kialakítására törekedett, s még ugyanez évben az Ulémák mozgalomával, az Észak-afrikai Csillaggal, valamint más polgári és nacionalista szervezetekkel létrehozta a Mohamedán Kongresszus elnevezésű szervezetet (amely első összejövetelét Algirban tartotta 1936. június 7-én). Programja olyan követeléseket foglalt magában, mint a meg nem művelt nagybirtokok szétosztása, egyenlő munkáért egyenlő bér elvét, az arab nyelvű oktatást, az állam és az egyház szétválasztását, (de ugyanakkor a Franciaországgal való közigazgatási kapcsolat fenntartása mellett volt). A háború kirobbanása után az algériai kommunisták visszatérnek Algéria függetlenségének követelésére, sőt Szovjet-Algéria követelésére, de fenntartják hűségüket a "harcoló Franciaországhoz" is.

Tunéziában a kommunizmus már megjelenésekor radikálisan szakít a gyarmati szocializmussal. 1920 május 20-án - még a kommunista föderáció megalakulása előtt - a kommunista ifjúsági szervezet csatlakozik a Kominternhez. E szervezet irányában a Kommunista Internacionálé legfőbb követelménye a tuniszifikálás volt. A franciák és frankofon arabok mellett tuniszi kereskedők, sőt földmunkások is megjelennek a kommunisták sorában, ami mindenképpen különlegessé teszi a Maghreb pártok között. Azért is sajátos helyzete, mert a III. Internacionáléval nem az FKP-n keresztül lép kapcsolatba, hanem

közvetlenül. A Komintern IV. kongresszusának tuniszi kommunista küldötte, Tahar Budenga, támadja az FKP-nak a forradalom anyaországban való győzelme primátusáról szóló koncepcióját és az algériai ún. pszeudo-kommunistákat. A 30-as években (1934-ben válik egyébként önállóvá) a nemzetközi kommunista mozgalomhoz hasonló politikai irányvonalat fogad el. A mozgalom egyik jelentős teoretikusa, Ali Dzserád erőfeszítést tesz arra, hogy az antifasiszta harc primátusa mellett a párt fenntartsa az antiimperialista harc irányvonalát is. 1943 májusában szabadjárta fel a szövetségesek Tunéziát a német megszállás alól. Ezt követően jelentősen nő a kommunista párt tagjainak száma. A háború következő két évében a TKP csakugy, mint a Maghreb másik két kommunista pártja, az FKP által meghirdetett formulát a nemzeti felszabadulás elé helyezi: a "harcoló Franciaországhoz" való csatlakozás politikájáért száll síkra. A Maghreb többi országában is működik - illegálisan - önálló kommunista párt.

Az arab világban a szocializmus háromnegyed évszázados története nemcsak ideológiai eklekticizmust mutat, hanem a politikai ellentmondások sokaságát is magában rejt. Mindezen ellenére ezek az évtizedek teremtették meg ahhoz a feltételeket, hogy az arab országokban minden jelentős, tömegeket mozgósító ideológiai-politikai áramlat szocializmusként tüntethesse fel magát: az "egységes arab nemzet" régiói között "osztódó" baathizmus csakugy, mint az arab egységben és szocializmusban Egyiptom vezető szerepét megteremteni igyekvő nasszerizmus. Ez nemcsak a Szovjetunió és kialakuló (majd megerősödő) szocialista világrendszer hatásának és vonzerejének tulajdonítható, és nemcsak annak, hogy a nemzeti függetlenség megteremtése után az arab országokban is el akartak vetni, fel akartak számolni mindent, ami az imperializmusra, a kolonializmusra emlékeztetett. Nagy jelentősége volt ebben annak a küzdelemnek, amelyet az arab kommunista pártok játszottak az egyes országok függetlenségéért és a fasizmus ellen vívott harcban. Így a baathizmus és a nasszerizmus mellett a harmadik legjelentősebb, az egész arab térségben ható ideológiai-politikai áramlat a kommunista mozgalom, amely történetének ezen szakaszában "nacionalista ellen-ideológiaként" igyekezett tömegeket hódítani.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Histoire générale du socialisme. I-IV.k. Paris (1972 és 1978 között).
 A. Abdel-Malek: La pensée politique arabe contemporaine. Paris, 1970.
 Michel Aflak: The Arab Nationalism. Berkley, 1962.
 L'Algérie en marche vers le Socialisme. Économie et politique. 1965. 130.sz.
 Samir Amin: Le développement inégal. Paris, 1973.
 Samir Amin: La Nation arabe. Paris, 1976.
 O.Carré: La légitimation islamique des socialismes arabes. Paris, 1982.

- J. Couland: Le Parti Communiste Libanais - 60 ans après. Maghreb-Machrek, 1975.68.
Information Bulletin arab kommunista pártok határozatairól hirt adó számai.
- Z.I. Levin: Razvityije arabszkoy obsesztvennoj miszli 1917-1945. Moszkva, 1979.
- Koshéri Mafhouz: Socialisme et pouvoir en Egypte. Paris, 1972.
- H. Mahr: Die Baath-Partei. München, 1971.
- Marton Imre: Utópikus szocialista koncepciók a harmadik világban. Világosság, 1975.10.
- Nagy László: A kommunista mozgalom története Algériában 1930-1946. Tud.Szoc.Füz. 1982. 58.sz.
- Dunia Nahas: The Israeli Communist Party. London, 1976.
- M. Robinson: Marxisme et monde musulman. Paris, 1972.
- A. Samarbakhsh: Le socialisme en Iraq et en Syrie. Paris, 1978.
- Simon Róbert: Marx, néhány marxista irányzat ... Magyar Filozófiai Szemle, 1980. 5.sz.
 A szocialista orientáció. Bp. 1984.
- B. Tibi: Die Arabische Linke. Frankfurt a M. 1969.
- La voie égyptienne vers le socialisme. Cairo, 1966.
- A. al-Wardi: Tārikh al-istirakijjah al-iszlamiyyah. Bagdad, 1955.
- N. Weinstock: Le mouvement révolutionnaire arabe. Paris, 1970.

A POLGÁRI TÁRSADALOM ÉS A POLITIKAI ÁLLAM VISZONYA MARXNÁL

Ennek a kategóriapárnak a rekonstrukciójára és a marxi elméletben elfoglalt helyének tisztázására törekszik a tanulmány. A polgári társadalom és a politikai állam viszonya a marxi művek központi kérdése a Gazdasági-filozófiai kéziratok megírásáig, azaz 1844-ig. Ezért a marxi elmélet kialakulásában a jelentősége rendkívül nagy. A polgári társadalom és a politikai állam viszonyának az elemzése vezeti el Marxot ahhoz a felismeréshez, hogy a tőkés termelési mód vizsgálatát tekintse alapvető feladatnak. De nemcsak elméleti-történeti jelentősége van ennek a kategóriapárnak, hanem a marxista politológia számára is fontos.

A polgári társadalom és politikai állam kategóriáinak a kimunkálása az ujkori polgári gondolkodásnak a terméke. A Marx előtti polgári gondolkodáson belül ebből a szempontból is kétségtelenül Hegel jelenti a csúcspontot, aki úgy tekint a modern tőkés társadalmi formára, mint amelynek alapvető megkülönböztető jegye a megelőző társadalmi formákkal szemben a polgári társadalom és a politikai állam elválásának kiképződése, a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása, s ezen ellentmondás feloldása a politikai állam felől. Mint azt Marx is megfogalmazza: Hegel az érdek, hogy a polgári társadalom és a politikai állam elválását fogalmi szintre emelte. A társadalom és az állam viszonyának fogalmi megragadásával azonban Hegel - ellentétben tágabb értelemben vett filozófiájával - nem lezárta egy szakaszt a polgári gondolkodás történetében, hanem éppen ellenkezőleg, a polgári társadalom és a politikai állam elválása, az állam szerepe, az, ami központi kérdését jelenti ma is a politikummal foglalkozó nyugati irodalomnak.

A marxi felfogást a polgári társadalom és a politikai állam viszonyára vonatkozóan jórészt a GFK előtt írt művekből ismerhetjük meg. Marx a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát Hegeltől eltérően, Hegelt kritizálva fogalmazza meg. A polgári társadalom és a politikai állam marxi felfogásának rekonstrukciója tehát azt jelenti, hogy a kritikai kifejtésben szétszórta meglévő pozitív marxi megfogalmazásokat egységes rendd, a kategóriapár pozitív fogalmi kifejezésévé illesztjük össze. A dolgozat alapkérdése az, (amely persze csak ezután a rekonstrukció után tehető fel), hogy érvényes marad-e a polgári társadalom és a politikai állam mint fogalmi keret a társadalom és az állam viszonyának leírására a későbbi művek fényében is. Ez a kérdés nem pusztán azért fontos, hogy a marxi elmélet kifejlődését tisztázhassuk. Jelentősége másban is rejlik. Az idősebb Marx sok művében (pl. Louis Bonaparte brumaire tizenennyolcadikája, A gothai program kritikája stb.) és cikkében vizsgált konkrét politikai kérdéseket, s elvben ezekből rekonstru-

álni lehetne a marxí államelméletet. De ezekben a munkáiban az osztályharc konkrét feladatainak szemszögéből vizsgálta Marx a politika és az állam kérdéseit, s szükségképpen másként tárgyalta volna ezeket egy szisztematikus államelmélet leírása során. Ami tehát hiányzik az érett marxí művekből, az a tőkés termelési mód politikai és ideológiai szintjének az elmélete, a maga kidolgozott fogalmi rendszerével együtt (vö. Althusser: Marx - az elmélet forradalma 295. old.)

A tőkés termelési mód politikai és ideológiai szintjének elméleti megragadásához az érett Marxnál találunk ugyan néhány utmutatást, mindenekelőtt az alap és felépítmény viszonyára vonatkozóan. Ezeknek a téziseknek elméletté szélesítése eddig azonban nem sikerült a marxista irodalomban, (mint azt Bihari Mihály meggyőzően bizonyítja)¹ nem igazán sikerült bővíteni a marxí megfogalmazásokat. Ugyanakkor a szisztematikus politika- és államelmélet iránti igény megnövekedett a XX. században, miként az a politológiai tudományának létrejöttében is tükröződik.

A korai marxí művekben, mindenekelőtt a hegeli államjog kritikájában található egy ilyen szisztematikus elmélet. S ennek az elméletnek a központi kategóriái a polgári társadalom és a politikai állam. Ha tehát a polgári társadalom és a politikai állam kategóriapár, illetve a korai művekből kihámozható elmélet összeegyeztethető a tőkés termelési módra. A tőkében megfogalmazott elmélettel, illetve az érett marxí munkában található utmutatásokkal, akkor marxí alapokon kidolgozható egy szisztematikus marxista államelmélet. Ezért alapvetőnek tekinthetjük a marxista politológia számára annak a kérdésnek a megválaszolását, hogy a polgári társadalom és a politikai állam kategóriái összeegyeztethetők-e az idősebb Marx elméletével.

A szakirodalomban erre a kérdésre végső soron kétféle választ találhatunk. Akik a folytonosság, azaz fő vonalaiban az igen mellett vannak, éppugy filológiai munkára alapozott érvekkel igyekeznek alátámasztani válaszukat (pl. Görgényi Ferenc, Papp Zsolt, Bihari Mihály,) mint az elméleti cezurát vallók (pl. Althusser, Ágh Attila), akik e kategóriapár használhatatlanságát és az igazi marxí elmélettel való összeegyeztethetetlenségét vallják. A folytonosság hívei természetesen nem azt állítják, hogy a marxí nézetek a társadalom és állam viszonyára nézve mit sem változtak, hanem azt, hogy a polgári társadalom és a politikai állam viszonyát elemző marxí írások előzményét jelentik a későbbi, az alap- és felépítmény, gazdaság és politika összefüggésére vonatkozó nézeteknek. Nem azonosítják tehát a polgári társadalom és a politikai állam kategóriáit a tulajdon és politika, a gazdaság és politika és az alap és felépítmény kategóriapárokkal teljes egészében, de a hangsúlyt mégis a kontinuitásra helyezik. Az elméleti cezurát vallók viszont azt hangsúlyozzák, hogy a marxí kategóriarendszerben radikális változás következett be, mégpedig a marxí szemlélet megváltozásának eredményeként. A politikumra nézve pedig éppen

az jelenti az újdonságot, hogy leszámol a polgári társadalom és politikai állam dichotómiájával, a liberális állam polgári illúziójával. Így a folytonosságot vallók legfőbb bűne az ő szemükben az, hogy a polgári politológiai elméletek zsákutcájába jutnak.

Ahhoz, hogy a fenti kérdésre választ tudjunk adni, a rekonstrukciónak elsősorban a polgári társadalom fogalmának a tisztázását kellene megcéloznia. Azt kellene megvizsgálni, hogy a polgári társadalom kategóriája összeegyeztethető-e a tőkés termelés későbbi marxi analizisével. A képlet tehát rendkívül egyszerű. Arra vagyunk kíváncsiak, hogy a szisztematikus marxista államelmélet, politikafelfogás szempontjából van-e relevanciája mindannak, amit e témakörben Marx korai műveiben találhatunk. A politikum világát Marx ekkor sem választja el a gazdaság, a gazdasági érdekek világától, melyet - Hegel nyomán - a polgári társadalom kategóriájával ragad meg. Ezért meg kell néznünk, hogy e kategóriával összeegyeztethető-e A Grundrisseben és A tőkében kifejtett elmélet a tőkés gazdaságra vonatkozóan. Ha összeegyeztethető, akkor a korai művekben található marxi politikafelfogás használható a szisztematikus marxista állam- és politikaelmélet létrehozásához.

Azt látjuk azonban, hogy a polgári társadalomnak nincs a politikai állam fogalmától elválasztott kifejtése, a polgári társadalom önálló vizsgálatát sehol sem találjuk meg ezekben a legkorábbi művekben. Vagyis a probléma nem fogalmazható meg ilyen egyszerű képletben. A hegeli államjog kritikájában viszont van egy szakasz, ahol a polgári társadalomról mint a politikai államtól elválasztott szféráról tesz néhány megjegyzést Marx. Ezekből a megjegyzésekből kiindulva igyekszünk megragadni a polgári társadalom marxi fogalmát. Ebben a szakaszban arról beszél Marx, hogy a polgári társadalom rendjei miképpen képeződnek ki összevetve a középkori rendekkel. "Középkori értelemben vett rend már csak magán a bürokrácián belül maradt meg, ahol a polgári és politikai helyzet közvetlenül azonos. Ezzel szemben áll a polgári társadalom mint magánrend. A rendi különbség itt már nem a szükségletnek és munkának mint önálló testnek a különbsége. Az egyetlen általános, felületi és formális különbség itt már csak a város és falu közötti. Magán a társadalmon belül azonban a különbség mozgékony, nem-szilárd körökben képeződött ki, melyeknek elve az önkény. Pénz és képzettség a fő kritériumok. De ezt nem itt, hanem a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatában kell kifejtelnünk, elég hozzá annyi, hogy a polgári társadalom rendjének sem a szükséglet, tehát egy természetes mozzanat, sem a politika nem az elve. Ez az elv a tömegek egy megoszlása, amelyek sebtében képeződnek, amelyek képeződése maga önkényes és nem organizáció. A jellegzetes csak az, hogy a nincstelenség és a közvetlen munkának a rendje nem annyira a polgári társadalomnak egy rendjét képezik, mint azt a talajt, amelyben a polgári társadalom körei nyugszanak és mozognak."²

Marx tehát tervezi a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatát, de itt csak néhány megjegyzést tesz a polgári társadalmon belüli különbségek eredetéről. A középkorban a rendi különbségek szilárdak voltak épp azért, mert a "polgári társadalom szervező elve az állam elve volt."³ Ezzel szemben a modern világ polgári társadalmában ilyen általános elvet a különbségek létrehozására nem találunk, (kivéve a falu és város közötti felületi és formális különbséget,) hanem a különbségek létrehozó elve az önkény. Mit jelent ez a fogalom, hogy önkény? Az egyes magánember akaratát, egyéni érdekének a kizárólagos követését, az individualizmust. "A mostani polgári társadalom az individualizmus végigvitt elve: az egyéni egzisztencia a végső cél; tevékenység, munka, tartalom stb. csak eszközök."⁴ Vagyis a polgári társadalom az önző egyéni érdekek összeütközésének a szférája, a "mindenki mindenkinek farkasa"- világba, ahol azt, hogy ki lett farkas, s ki bárány, a pénz és képzettség mint fő kritériumok döntenek el. Nem az egyén munkája dönti el, hogy mely közösséghez, rendhez tartozik valaki, "az egyik kereskedő más rendhez, más társadalmi helyzethez tartozik mint a másik"⁵, hanem a pénzben kifejezett gazdagság, melyet egyéni önző érdekének követésével ér el.

A polgári társadalomba azonban nem tartozik bele a nincstelenségnek és a közvetlen, konkrét munkának a rendje, vagyis a polgári társadalomba nem tartozik bele a proletariátus, az az osztály, amelyet azután már a Bevezetés a hegeli jogfilozófia kritikájához c. munkájában úgy jellemez, hogy az eddigi világrend felbomlását hirdeti. (vö. MEM I. köt. 390. old.) S ugyanott mondja Marx, hogy "a proletariátus nem a polgári társadalom osztálya."⁶

Ebből következően a tőkés termelésnek a Grundrisse-ben és A tőkében található analizisével a polgári társadalom fogalma nehezen egyeztethető össze, vagyis a polgári társadalom nem tekinthető a gazdaság azon felfogásának, amelyet A tőkében találunk, mert ez utóbbi elméletben a proletariátusnak meghatározó szerepe van. Van azonban egy további, az előbbinél jelentősebb különbség,⁷ ami miatt a polgári társadalom fogalma és a tőkés termelésnek A tőkében leírt elmélete nem azonosítható. Térjünk vissza az idézett szöveghez! Megtudtuk belőle, hogy a polgári társadalmon belüli különbségek létrehozója az önkény. Mércéje a pénz és a képzettség. De hogyan képződik a pénz és a képzettség milyen mechanizmusok útján? - Ez lenne a következő kérdés, melyre szinte válaszol a szöveg folytatása: "De ezt nem itt, hanem a polgári társadalom hegeli ábrázolásának bírálatában kell kifejtelnünk." Vagyis éppen a pénz és a képzettség képződése az, ami a polgári társadalomnak mint önálló szférának az elemzéséhez tartozik, ami tehát itt, a polgári társadalom és a politikai állam elemzésénél már elhagyható. Azaz, a polgári társadalom és politikai állam elválasztottságának a magyarázata, az a tény, hogy a kapitalizmus kialakulásával a gazdaság jórészt függetlenné vált a politiká-

tól, kívül esik a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának a vizsgálatán. Nem ugyanaz tételezi elválasztottságukat, mint ami ellentmondásos voltukat.

Mint láttuk, a polgári társadalom az önző egyéni érdekek szférája. De emellett az is alapvető jellemzője, hogy az önszabályozó piac elvére épülő gazdaság világa. Az utóbbira alapozódik a polgári társadalom és a politikai állam elválása, az előbbire viszont viszonyuk ellentmondásos volta. A gazdaságnak ez a "politikamentes", önállósult mechanizmusa az, ami a pénz létrehozásának az útja. S ezt Marx A hegeli államjog kritikájában nem vizsgálta. Ugy ítélte meg, hogy ennek vizsgálata a polgári társadalom hegeli felfogásának birálatához tartozik. Márpedig éppen ezen mechanizmusok vizsgálata képezi A tőke és a Grundrisse gerincét. Ez tehát alapvető étkérés a polgári társadalomnak a korai művekben található fogalma és a tőkés termelésnek az érett művekben található kifejtése között. De ezzel csak azt állapítottuk meg, hogy a polgári társadalom fogalma és az érett munkákban található elmélet a tőkés gazdaságról eltér egymástól, más a tárgyuk, s nem azt, hogy ellentmondóak, összeegyeztethetetlenek. Így arra a kérdésre, hogy a korai marxi művekben fellelhető politikafelfogásnak van-e relevanciája egy létrehozandó szisztematikus marxista államelmélet szempontjából, nem kaptunk sem igenlő, sem nemleges választ. A polgári társadalomnak az a fogalma, amelyet A hegeli államjog kritikájában és már korai marxi művekben találunk, a polgári társadalomnak mindenekelőtt azt a sajátosságát ragadja meg, hogy az önző egyéni érdekek világa. A polgári társadalommal szinonimként használja Marx több helyen is a "nempolitikai állam" vagy érzékletesebben az "anyagi állam" kifejezéseket. Az anyagi állam kifejezésben mindkét tagon hangsúly van, tehát az állam szón is. Semmiképpen sem lehet az anyagi termelés mechanizmusait érteni alatta, hanem azt, ahogyan ennek a világnak a "valóságos szelleme" (mint tudott-akart) eddig a tulajdonban, a szerződésben, a korporációkban stb. objektiválódott. S mint láttuk, e világból a nincstelenek kizáratnak. Mivel Marxot a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása (s ezen ellentmondás hegeli feloldásának cáfolata) érdekelte, ezért a polgári társadalomnak egy olyan fogalma található korai munkáiban, amely szerint az a tulajdonosok világa, s a tulajdonosok saját tudott-akart érdekeik követésében különböző objektivációkat hoznak létre, s az állammal tranzakcionálnak a másik tulajdonos akaratával szembeni védelemért. Mint az idézett szöveg megjegyzéseiből is kitűnik, ez nem jelenti azt, hogy Marxnak a polgári társadalomról csak ez a leszűkített elképzelése lett volna. De őt a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondása érdekelte ekkor, s nem a politikai államtól elvált polgári társadalom önállósult mechanizmusai.

A polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának (mint azt Hegel is megfogalmazza) az alapja az, hogy a polgári társadalom a különös vagy magánérdekek kifejeződése, mellyel szemben áll a politikai állam mint az általános érdek kifejeződése - a "leg-

magasabb konkrét általános". Hegel szerint a modern társadalmakban végül is a politikai állam, mint általános akarat, mint általános érdek érvényesül, de oly módon, hogy a különös érdekeket nem szünteti meg. Hegel szerint az állam célja az "általános érdek mint olyan, és ebben mint szubsztanciájukban a különös érdekek fenntartása,"⁸ A jogfilozófia alapvető c. munkájának Az állam címet viselő szakaszában éppen azt írja le, ahogyan az általános érdek és a különös érdek közti ellentmondás az általános érdek - tehát az állam - meghatározó voltával és érvényesülésével feloldódik. Ezzel szemben A hegeli államjog kritikájában Marx azt mutatja ki, hogy ellentmondásuk feloldása minden ponton (a monarchia, a kormányzati hatalom, a törvényhozó hatalom) látszatfeloldás, megmarad ellentmondásos voltak. Sőt, ahelyett, hogy az állam az általános érdek kifejeződése lenne, valójában csak egy különösség, a magántulajdon berendezkedése. "A politikai berendezés tehát a maga legmagasabb csucsában a magántulajdon berendezkedése,"⁹ - mondja Marx, s ez munkájának legfőbb, végső következtetése.

A magántulajdon itt mint jogfilozófiai fogalom szerepel, s nem tévesztendő össze a Grundrisse-ben a termelés szempontjából tekintett, a termelés sajátágaiból kifejtett és történetileg vizsgált tulajdonviszonyokkal. Az állam valódi funkciója tehát a magántulajdon biztosítása, s nem mint maga képzele, az általános érdek érvényesítése.

A magántulajdon fogalmánál sem lépi túl tehát Marx a polgári társadalom és a politikai állam ellentmondásának a keretét. A polgári társadalomnak egyetlen sajátága sem kerül a politikai államtól elvonatkoztatva kifejtésre: a polgári társadalomnak nincs a politikai állam fogalmától elválasztott leírása. Természetesen egyetlen kategória sem létezhet izoláltan, mert csak elmélet részeként lehet értelmes. S noha az elmélet egy sajátos tárgy sajátos logikájának visszaadása, egy elmélet sem lehet izolált, amennyiben tárgyának adekvát megragadása, mert egyetlen tárgy sem létezik izoláltan. Itt a társadalom meghatározott viszonyai, a polgári társadalom sajátosságai felől érdeklődtünk, s (miként a valóságban, úgy elméleti visszaadásukban sem) e sajátóságok nem léteznek izoláltan. "Minden társadalom viszonyai egészet alkotnak. Nem lehet egymást szülő fázisokból (részekből) felépíteni külön vizsgálatok után - csak mintegy az egésznek a leképezése révén érthetők meg"¹⁰ - írja Marx A filozófia nyomorúságában, de ez az egészben való szemlélet már akkor jellemző volt rá. De ugyanakkor azt is láttuk, hogy a polgári társadalomnak leszűkített, csak a politikai állam szemszögéből tekintett fogalma található meg e korai marxi munkában. Nincs azonban ellentmondás. A vizsgálódás mindig valamilyen meghatározott tárgyra irányul, viszont a vizsgálathoz mindig csak az egésznek a leképezése révén foghatunk hozzá. Vizsgálatainak az emberi nem akarata volt a tárgya -, mint azt maga Marx meghatározza,¹¹ míg A tőkében a tőkés termelés sajátosságai.

A korai marxi elmélet eddigi recepciója alapján a következőket állapíthatjuk meg összefoglalásként: A marxi vizsgálatok tárgya az emberi nem akarata, azaz a politikai akarat (a legkonkrétabb általános) képződése a társadalomban. Ezen akarat képződésének elemzése szükségképpen érinti a polgári társadalom fogalmát, de csak annyiban, amennyiben a polgári társadalom az általános akarat képződésének bázisa. Tehát a polgári társadalom csak mint az akarat képződésének forrása kerül bele a vizsgálatba. A polgári társadalom mint a gazdaság önállósult mechanizmusa nem tárgya ekkor Marx érdeklődésének. Ugyanakkor, mivel a nincstelenek vagy proletárok nem játszanak szerepet az általános akarat képződésében, ők is kívül maradnak a vizsgálaton.

Marxnál ez azonban nem pusztá empirikus leírása a korabeli állapotoknak, mert Marx ezt a formát elveti, a létező és kiéleződött ellentmondásnak tartja. Mint láttuk, A hegeli jogfilozófia kritikája Bevezetés c. munkájában éppen erre az ellentmondásra alapozva fogalmazza meg aztán a proletáriátus történelmi hivatását. Azonban már A hegeli államjog kritikájában is ellentmondásosnak látja az általános akarat képződésének létező formáját, mégpedig a demokráciának mint a berendezkedés igazi formájának szempontjából tekintve azt. Hogy kik azok, akikben ez az ellentmondás összpontosul, hogy kik azok, akik az ellentmondást majd feloldják - ez kétségtelenül nem kerül megfogalmazásra. De a fennálló kritikája, a kritikai filozófia, a "kritika fegyvere" kétségtelenül ebben a műben kerül kifejtésre.

Mi alapján közelít Marx kritikailag a politikai akaratképződés XIX. szd-i formáihoz? Ennek alapja csak az "egésznek a leképzése", csak a szemlélete lehet. Vagyis ahhoz, hogy a korai művek politikafelfogásának relevanciáját kell megvizsgálnunk. A politikafelfogás relevanciáját a fiatal és érett Marx szemléletének kritikai összevetése után dönthetjük el. A korai művek kétségtelenül hegeli és feuerbachí hatásokat mutatnak, sokszor a hegeli terminológiát használva fogalmazza meg mondanivalóját Marx. Vagyis úgy tűnik, hogy az egésznek a szemléletben történő megragadása még Hegel és Feuerbach hatását viseli magán. Ebből a szempontból tartom feltétlenül jogosultnak Ágh Attilának azt a kritikáját, hogy a fiatal Marx elméleti-filozófiai fejlődésének a polgári társadalom és a politikai állam viszonyának elemzésével való összekapcsolását hiányolja Bihari, Papp Zs. és Görgényi tanulmányaiban. Megállapítja Ágh Attila, hogy Marx olyan terminológiát alkalmazott, amelyet később nem tartott alkalmasnak mondanivalója adekvát kifejezésére.¹² S ebből azt a következtetést vonja le, hogy ezek a marxi gondolatok teljesen elvesztik érvényességüket később, mely következtetés összezseng Althausser végső következtetésével. Ághnak e mögött a véleménye mögött az a felfogás húzódik meg, hogy a korai és érett művek vizsgálatának tárgya alapvetően nem tér el egymástól, de Marx megváltozott szemlélete miatt más a politika sulya. Ágh Attila tehát a vizsgálati tárgy folytonosságát vallja.

Ezzel szemben a marxi fejlődésben folytonosságot látók (Bihari, Papp Zs. és Görgényi) a vizsgált tárgy eltérő voltára helyezik a hangsúlyt, s a szemléletbeli és terminológiai változást kisebb jelentőségűnek tartják. Papp Zsolt és Bihari Mihály a vizsgálati tárgy eltérését abban látják, hogy A hegeli államjog kritikájában stb. Marx a korabeli német viszonyokat vizsgálta. Ezt Ágh Attila teljes joggal utasítja el. Marx - miként Hegel is - az államnak egyetemes sajátosságait írják le, emelték filozófiai sikra, s nem csupán a német (porosz) állam filozófiai "apológiáját", illetve kritikáját nyújtják. Görgényi írásai azonban más eltérést látnak a vizsgálati tárgyban. Őt főleg az érdekelte, hogy a tulajdon jogi fogalma miként tükrözi a társadalmi viszonyokat. Épp ezért azt vizsgálta, hogy a korai művekben megtalálható jogi tulajdon fogalom összeegyeztethető-e a későbbi művekben leírt, a termelés szempontjából tekintett és történetileg vizsgált tulajdonviszonyokkal. Görgényi tehát világosan megkülönbözteti a tulajdont mint vizsgálati tárgyat a korai és érett művekben. Ez a megkülönböztetés kétségtelenül jogosult. De vajon jogosult-e elméleti összeegyeztetőségük állításai is?

A fiatal Marx filozófiai nézeteiről a 60-as 70-es években folytatott viták azzal a konklúzióval zárultak, hogy a marxi kategóriarendszerben radikális változás következett be, mégpedig a marxi szemlélet megváltozásának eredményeként. A viták döntően a nembeliség és elidegenedés kategóriáinak érvényességét vizsgálták. Ezek a kategóriák sokak szerint hegeli és feuerbach-i hatást mutatnak, amikkel Marx leszámol a későbbiekben (elméleti antihumanizmus), vagy legalábbis feloldódik a nembeliség kategóriájában a történetiség kategóriájában. Ezek a viták azonban általános filozófiai síkon mozogtak, s nemigen terjedtek ki annak vizsgálatára, hogy ezek az elvont filozófiai kategóriák -, amelyek az emberi történelem szemléleti bázisát fogalmazzák meg, - hogyan függnek össze konkrétabb kérdésekre adott korábbi marxi válaszokkal. A nembeliség és elidegenedés kategóriáinak tiszta megfogalmazása Marxnál a Gazdasági-filozófiai kéziratokban található meg. Ezeknek a fogalmaknak a kimunkálása azonban a korábbi művekben felvetett konkrétabb kérdésekre keresett válaszok általánosításainak az eredményei. Ha el is fogadjuk Ágh Attilának azt az állítását, hogy alapvető szemléleti-terminológiai különbség van a korai és érett marxi művek között, akkor is fel kell tennünk azt a kérdést, hogy a szemlélet miként függ össze a vizsgált tárgyyal. Nem lehetséges-e, hogy éppen a valóságos tárgy vizsgálata alakítja ki a szemléletet?

Mert ha ez így volna, akkor a vizsgált tárgy eltérő volta magyarázatot adna az eltérő szemléletre és terminológiára.

Ezek alapján a dolgozat elején feltett kérdés (hogy tudniillik a polgári társadalom és a politikai állam kategóriáinak van-e relevanciája a későbbi marxi művek fényében) arra a kérdésre konkretizálódott, hogy a vizsgált tárgy és a szemlélet miként függ össze.

Marx vizsgálatának tárgya - mint láttuk - az emberi nem akarata volt. De hogyan lehetséges ebből a vizsgálati tárgyból a szemléletre, az egésznek a leképezésére rákérdezni? Egyszerű lenne a helyzet, ha Marx bárhol kifejténé, hogy mit ért az "emberi nem akarata" alatt, hiszen ez a kifejtés egyenlő lenne annak megfogalmazásával, hogy az egészen belül hol helyezi el ezt a fogalmat, egyenlő lenne az egész leképezésével. De számára, aki Kant, Hegel, Fichte és Feuerbach filozófiáját oly jól ismeri, az "emberi nem akarata" mögött meghúzódó szabadság mibenléte nem kérdés. Természetes számára, hogy az ember szabadságra rendeltetett, a "szabadság a lényege az embernek."¹³ Ezért Marx csak azt vizsgálja, hogy a történelem során hogyan, milyen körülmények között bontakozhatott ki az emberi nem akarata. Csak azt mutatja ki, hogy el kell vetni a berendezkedésnek valamennyi történelmi formáját, mint olyat amelyben az emberi nem akarata nem, vagy csak ésszerűtlenül valósul meg. De azt is megfogalmazza, hogy a történelmi államberendezkedések ellentmondásainak kritikai vizsgálata révén arra a következtetésre jutott, hogy a demokrácia az a berendezkedés, amely "minden berendezkedés megoldott rejtvényé, minden államberendezkedés lényege."¹⁴ Vagyis a demokrácia az az államberendezkedés, amelyben az emberi nem akarata tökéletesen megvalósulhat, ahol az "ember a törvényi létezés".¹⁵ Ha tehát pontosan akarunk fogalmazni, akkor Marx vizsgálatának tárgyát - éppen, mert az emberi nem akaratának mibenléte nem kérdés számára - az államberendezkedésnek, azaz az emberi nem akaratának objektívációi képezik A hegeli államjog kritikájában. Az államberendezkedések történelmi formáinak kritikai bázisát a demokrácia jelenti. Vagyis, hogy a vizsgálati tárgy és a szemlélet összefüggésére rákérdezhessünk, először a történelmi államberendezkedések és a demokrácia összefüggését kell megnéznünk.

Marx számára "magától értetődik, hogy minden államforma igazságú a demokrácia szolgálat."¹⁶ De a demokrácia nem valamiféle, Marx fejében született idea, amit szembeállít a történelmi államformákkal. Marx sem véli úgy, hogy az államról szóló filozófiának az a feladata, hogy "új és különös elméletet találjon ki,"¹⁷ nem gondolja azt, hogy az "igaz" a történelmi államformákon kívül van, a filozófus fejében. Hanem éppen a történelmi államformák ellentmondásainak feloldása, az ésszerűtlenségükből kifejtett ésszerű számára a demokrácia. S a demokrácia úgy viszonyul a többi államformához, mint a nem a fajaihoz. "Csakhogy itt a nem maga is mint egzisztenciákkal szemben maga is mint különös faj jelenik meg."¹⁸

De az a demokrácia, amelyet Marx leír, még nem jutott egzisztenciára, az emberi történelem során még nem létezett. Hogyan mondhatja mégis egzisztenciának? Hogyan állíthatja létét? "Az, hogy az ésszerű valóságos, az éppen az ésszerűtlen valóság ellentmondásaiban bizonyosodik be..."¹⁹ - fogalmazza meg módszertani alapelvét Marx ekkor.

Ebben az idézetben a valóságos szó nem "létező"-t, a "valósághoz aktuálisan tartozó" jelent. Az "ésszerű" majdani, jövőbeli létező, melynek létrejötté a múlt s a jelen ellentmondásainak harca következtében szükségszerű. S Marx valóban a történelmi államformák ellentmondásainak feloldásaként írja le a demokráciát.

Marx demokráciafelfogását a következőkben összegezhetjük: A demokrácia minden államberendezkedés lényege. A demokrácia egyrészt az ember önrendelkezéseként, szabad termékeként jelenik meg. A demokrácia az objektivált ember mint berendezkedés, az ember valóságos általánosságaként, ezért igazi közösségként is megjelenik. Másrészt a demokráciában nincs mássá kiképződve, mint ami az emberi nem akarata érvényesítésének formáját a társadalmi komplexitásban megilleti. Nem jelenti azt, hogy a többi szférát uralma alatt tartaná, de azt sem, hogy azoktól elválasztott lenne, hogy tartamát részint ne azok határoznák meg. Vagyis a demokrácia egyszerre jelenti a "szabadságnélküliség demokráciájának" és a polgári társadalom és politikai állam elválasztottságának jövőbeli megszűnését.

A demokráciának ezt a fogalmát Marx vizsgálatai tárgyának ellentmondásaiból fejti ki. Ennek alapján arra a kérdésre, hogy nem lehetséges-e, hogy a vizsgálati tárgy elemzése révén alakul ki a szemlélet, igennel kellene válaszolnunk. De ez nem lenne helyes. Hiszen pusztán a történelmi államképződmények ellentmondásaiból nem lehetne kifejleszteni a demokráciát. Ahhoz ugyanis, hogy a történelmi államképződmények ellentmondásait lényegi ellentmondásoknak tarthassa, Marx nem indulhat ki pusztán ezen ellentmondásokból. Azt, hogy a valóságos tárgyakban ellentmondások vannak, könnyen felfedezheti a vizsgálódó értelem. De, hogy ezek között vannak magán a tárgyon tulnyuló, azt megváltoztató lényegi ellentmondások, az magából a tárgyból önmagában nem következik. Csak a vizsgálódó értelem szemlélete rendezte el így azokat. (A hegei szemlélet nem abban különbözik a marxi "kritikai szemlélettől", hogy teljes mértékben a tárgyból fejlődik ki, hanem abban, hogy az ellentmondások elvi feloldásával megelégszik). Vagyis Marx vizsgálatában nem pusztán a valóságos tárgyak, a történelmi államképződmények mint olyanok adottak kiindulásként, hanem adott a szemlélet egy ki nem fejtett, s kifejtésre nem is kerülő eleme: az emberi szabadság, ami a történelmi államképződmények ellentmondásait lényegi ellentmondásokká teszi. Azt látjuk tehát, hogy az ember szabadsága mint elméleti kiindulópont létezik, tulajdonképpen a vizsgálatok előtt. De csak elnagyoltan, kifejtetlenül, tartalmatlanul. S éppen a vizsgálatok eredményeként, de csak a vizsgálat tárgya vonatkozásában tudniillik, hogy milyen államképződmény a megfelelő az emberi nem akaratának) tartalmasul a szemlélet. Így tehát a vizsgálati tárgy elemzése tartalommal tölti meg a szemléletet, de csak konkrét vonatkozásokban. Ugy is fogalmazhatnánk, hogy a szemlélet csak bizonytalan kérdésként szerepel a vizsgálatok megkezdésekor, s nem kategóriális tisztaságban kifej-

tett állításként. S a vizsgálat végeztével sem található meg a szemlélet fogalmi leírása, csak bizonyos fogalmainak a konkrétan vizsgált tárgy vonatkozásában meglévő sajátságai kerülnek megvilágításra.

Ezek alapján azt mondhatnánk, hogy a polgári társadalom és politikai állam kategóriáknak van relevanciája a későbbi marxi művek fényében, mert noha eltérő terminológiát használ Marx, ez az eltérés a vizsgálati tárgyból fakad: módszere hasonló.

Meg kell azonban még egyszer jegyezni, hogy a polgári társadalom és a politikai állam viszonyának A hegeli államjog kritikájában található elemzése nem fedi le sem a gazdaság és állam, sem a társadalom és állam, sem az alap és felépítmény viszonyrendszerét, hanem csak a politikumon, az akarati viszonyok körén belül maradvá mutatja meg azt, hogy az államot alkotó egyének akarata miként objektiválódik, s mi lenne a szabad emberek objektívációja, mint államberendezkedés.

JEGYZETEK

- 1 Bihari Mihály: A gazdasági alap és a politikai felépítmény kapcsolata. Politika, politikatudomány. Gondolat, 1982.
- 2 MEM I. köt. 286-2. old.
- 3 Uo. 278. old.
- 4 Uo. 287. old.
- 5 Uo.
- 6 Uo. 389. old.
Nyilvánvalóan éppen ennek, a politika világból való kizárásának, - vagyis annak, hogy a társadalom ellentmondása a politika szempontjából is mint negativitás jelenik meg a proletariátusban, amelyre a polgári társadalom és politikai állam ellentmondásainak elemzése után jutott Marx - is nagy szerepe van abban, hogy később a szemében a proletariátus számára az egyetlen út a forradalom lesz. S emiatt a marxi politikaelmélet mindenekelőtt forradalomelmélet. De mint bizonytalan megfogalmazása jelzi, itt még nem ragadta meg a proletariátus történelmi szerepét.
- 7 Jelentősebbnek tekintem a fenti különbséget annak ellenére, hogy éppen azért mondják Marxra, hogy a polgári demokrata álláspontot még nem haladta meg A hegeli államjog kritikájában, mert a proletariátus történelmi szerepét még nem ismerte fel. De - mint láttuk - éppen az itt található elemzés vezeti el már a Bevezetés a hegeli államjog kritikájához c. munkájában ennek a szerepnek a felismeréséhez. Vagyis e munka elméleti előzmény e szerep felismerésében. Ugyanakkor sokkal kevésbé tekinthető A tőke elméleti előzményének a gazdaság törvényszerűségeinek vizsgálata tekintetében.

- 8 Hegel: A jogfilozófia alapvonalai. Akadémiai Kiadó, 1971. 277. old.
- 9 MEM I. köt. 304. old.
- 10 Marx: A filozófia nyomorúsága. MEM 4. 59-174. old.
- 11 MEM I. köt. 262. old.
- 12 Vö. Ágh Attila: A "liberális" állam nemzetközi és nemzeti szerepe. Filozófiai Figyelő, 1983. 3-4.
- 13 MEM I. köt. 51. old.
- 14 Uo. 231. old.
- 15 Uo.
- 16 Uo. 232. old.
- 17 Hegel id. mű 12. old.
- 18 MEM I. köt. 231. old.
- 19 Uo. 268. old.

A MAGYAR ORVOSÉRTELMISÉG 1945 UTÁNI POLITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ
(1945-1949)

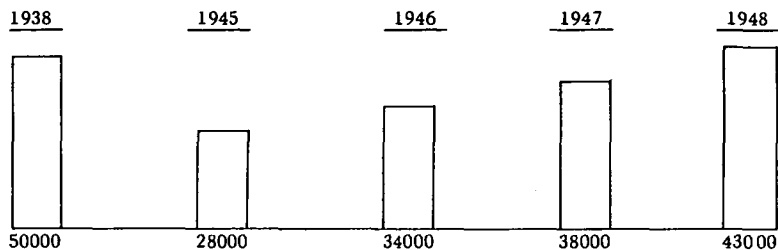
Ha valaki orvostörténeti művekből vagy az általános társadalomtudományi publicisztikából akarná megírni a magyar orvosértelmiség politikai történetét, - zavarba jönne. Nem véletlen, hogy a látványosan szaporodó értelmiségi témájú irodalom - amikor tullép a statisztikai, szociológiai összefüggéseken - elsősorban az írókkal, s már művészekkel foglalkozik. Okokat keresve azonban tévesnek tartjuk azt a közhiedelmet, miszerint az orvosok általában apolitikusok, s távol tarthatnák magukat a politikától. Inkább tartózkodnak a verbális megnyilatkozásoktól és álláspontjukat gyakorlati lépésekkel, közvetett formában juttatják kifejezésre. Orvospolitikai kérdésekben az orvosszerzők többsége részben a kollégákkal, részben a hatalmi tényezőkkel szembeni óvatosságból, a nem orvos közirók pedig a hivatás specifikumainak elismeréséből, de ugyancsak óvatosságból és tapintatból inkompetensnek tartják magukat.

Tény, hogy a felszabadulást követő első időszakban a magyar orvosok zömére is a letűnt rendszer okozta kiábrándultság zavara, a politikai tisztánlárás és tájékozási képesség hiánya volt jellemző. Az azóta eltelt 40 év alatt ilyen irányú ismereteik megsokszorozódtak, erősödött körükben annak elismerése, hogy az egészségügy és általában a hivatás gyakorlásának lehetőségei, érdekei mennyire elválaszthatatlanok a gazdasági-társadalmi politikai rendszertől, és annak konkrét állapotától. Erősödött az orvosok értelmiségi tudata, öntudata, igénye a közélet, a politika döntő kérdéseibe való beleszólásra.

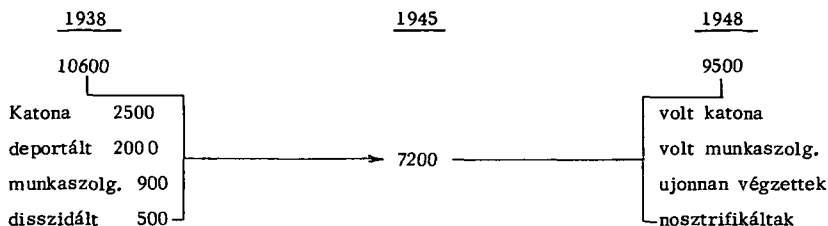
A népi demokratikus forradalom évei a demokrácia gyakorlása szempontjából a magyar történelem kiemelkedő időszakát jelentik. E korszak az orvosok politikai fejlődéstörténetét tekintve is a tapasztalatok gazdag forrásbázisáa. Annak a folyamatnak néhány mutatóját igyekszem felvázolni, amely során a népi demokrácia építésében a cselekvő politikai egyetértésig eljutottak.

A II. világháboru befejeztével az ország, és közelebbről az egészségügyi helyzet, a mélypontra süllyedt. Romos, kifosztott intézmények, működésképtelen közművek, élelem és gyógyszerhiány, szétesett egészségügyi szervezet közepette kellett a leromlott testi-lelki állapotban lévő és akut járványveszélynek kitett lakosság egészségvédelmét ellátni. Mindezt megfogytakozott orvoslétszámmal. Nagy tehát a diszkrepancia egyfelől a feladatok sokasága, másfelől a hiányos tárgyi és személyi feltételek között. Illusztrációként csak egy-két alapadatra szorítkozom, jelezve egyben a helyreállítás ritmusát is.

Kórházi ágyak száma:

Orvosok száma:

Mint a táblázatokból látható: 1945-ben mindössze 27-28000 hiányosan felszerelt kórházi ágy és az év végére kb. 7000 orvos volt az országban.

Az a közös program, amelyet a Nemzeti Függetlenségi Frontba tömörült pártok az ország újjáépítésére és demokratikus berendezkedésére vonatkozóan elfogadtak, magába foglalta az értelmiség megnyerésének célkitűzését is. Mindmáig Révai Józsefnek (Magyar Kommunista Párt) a debreceni Ideiglenes Nemzetgyűlésen elhangzott állásfoglalása tekintendő alapkoncepciónak. "Az új Magyarországot értelmiség nélkül vagy ellen felépíteni nem lehet. Az értelmiségnek nem a vádlottak padján, hanem a magyar népi demokrácia táborában a magyar nemzeti egységfrontban van a helye." Ez a bizalom, a jövő felé fordulás alaphangja volt. Választó vonalat húzott a vesztes háborúért felelős uralkodó osztályok és az értelmiség egésze közé. Majd tovább differenciált a népellenes politikában bünrészes értelmiségi kisebbség és a rendszert passzívan támogató, sodródó értelmiségi többség között. Az MKP már korán elhatárolta magát az értelmiség egészét elmarasztaló, vagy egészét felmentő egyoldalú nézetektől. A "Ki a felelős?" kérdésben mindkét munkáspárt szervezeteiben, a koalíció paraszt- és polgári pártjaiban folytak viták. Újra feléledtek a sajtóban az un. középosztály polémiák. Az eszmei-politikai tisztázódási folyamatban jelentős szerepet töltött be az MKP lapjában megjelent "Szekfu Gyula utja" című

cikk. Ez az írás a konzervatív, jobboldali indíttatású, de most őszintén demokratizálást kívánó régi értelmiség közeledését nyugtázta, bátorította és nyújtott kezét e közeledéshez. Mind a munkások, a parasztok, mind az értelmiség soraiban mélyen beivódott, kölcsönös politikai előítéleteket kellett leküzdeni. A tévhitek és bizalmatlanság leküzdése a politikai szövetség és a nemzeti összefogás előfeltétele és része volt.

Az orvosok körében is volt a felszabaduláskor egy számszerűen nem nagy létszámu, de erkölcsi erőben, részben marxista felkészültségben és mindenekelőtt áldozatkész ten-nivégységben kiemelkedő gárda. A már régebben a munkásmozgalomhoz tartozó orvosok és a háború menetében az antifasiszta ellenállásba kapcsolódó orvosok. Az említettek vidéken és Budapesten a felszabadult helységekből azonnal munkához láttak. Mint közvetlen gyógyítók, mint az egészségügyi intézmények újjáépítői, mint az újonnan létesülő orvosszakszervezet és a pártszervezetek alapítói, sőt mint a központi és helyi népi államhatalmi testületek tagjai.

Néhány, a hivatásból eredő sajátosság kedvezően motiválta az orvosértelmiségnek a kialakuló népi államhatalomhoz fűződő kapcsolatát. Ezek a következők: az orvosokra azonnal megszakítás nélkül szükség volt; elemi szinten a kórházak, rendelők helyreállítása előtt vagy alatt is dolgoztak, szemben néhány más értelmiségi szakma lehetőségeivel. A háború végén kialakult egészségügyi veszélyhelyzetben a kormányzat figyelmének előterébe került az egészségpolitika és a szociálpolitika. A szovjet hadseregtől kezdve valamennyi társadalmi szervezet, sőt nemzetközi segítségnyújtó szervezetek támogatására is számíthattak. Az orvosok politikailag kevésbé kompromittálódtak, ezért nagyobb bizalmat élveztek, mint a Horthy-rendszer adminisztratív erőszakkaparátságának vagy ideológiai intézményeinek jogász, katona, bölcsész, teológus értelmisége.

Hiba volna azonban az orvosok politikai beállítottságát szépitni vagy megítélésüket felhőtlenül ábrázolni. Szakmailag teljes értékű munkába kapcsolódásuk is fokról-fokra szélesedett. Pl. a Pázmány Péter Tudományegyetem (PPTÉ) orvos karán a gyógyítás és az oktatás a felszabadulás után azonnal megkezdődött, de a professzorok közül még hónapokig csak alig néhányan jelentek meg a tanácsuléseken. Szélesebb körben várakozó magatartásra készítették az orvosokat is az igazoló eljárások. Bár ezek elvileg a politikailag szükségesesek voltak, a gyakorlatban nem járhattak sérelem nélkül. A koalíció pártjai más-más mértékkel mérték az egzisztenciális érdekeket befolyásoló eljárásokban, s számos orvost az igazoló eljárások a következetesen antifasiszta demokratikus erőktől, főleg a kommunista párttól tartottak távol. További gondot okozott, hogy az orvostársadalom legkonzervatívabb tekintélyei vonakodva engedtek beleszólást a rendi hierarchia belső falait áttörő, új demokratikus testületnek: az üzemi bizottságoknak, szakszervezeteknek, ifjúsági és

pártszervezeteknek. E tekintetben a Népjóléti Minisztériumhoz tartozó egészségügyi intézményekben (ideértve magán- vagy egyházi tulajdonban levőket is) a tárgyalt években jobb volt a helyzet, mint a Vallás- és Kultuszminisztériumhoz tartozó orvosegyetemeken.

Az orvosok demokratikus szellemű nevelésében és politikai aktivizálásában kiemelkedő szerepet töltött be az e korszakban rendhagyóan széles hatáskörrel működő új érdekvédelmi, társadalmi, szakmai szövetség: a Magyar Orvosok Szabad Szakszervezete. E helyütt csak a hatáskörét és befolyását növelő néhány tényezőt említem:

- a) A MOSZSZ magába olvasztotta a korábbi orvosszövetségeket. Ilyen több volt politikai intézményi, területi, sőt vallási alapon megosztva. (Az egyesületek közül a szélső-jobboldali MONE, a jaltai egyezmény elvi határozata alapján, a betiltandó fasiszta egyesületek közé került. Egyébként fénykorában 4000 tagot számlált.)
- b) 65 régi szakmai-tudományos orvosi egyesület többsége közgyűlésen döntött a szakszervezetbe lépés mellett és annak belgyógyász, nőgyógyász, szemész stb. szakcsoportja alakult bizonyos fokú belső autonómiával. Így a szakszervezet irányítása alatt állt az első években az egész tudományos munka.
- c) A szakszervezet élére, mint elnök a nagy erkölcsi tekintéllyel és politikai szervező készséggel rendelkező régi orvos-forradalmár dr. Weil Emil került.
- d) Az MOSZSZ vezetése, a kormánykoalíciónak hasonlóan, több pártból tevődött össze. Négy alelnök működik, és 1948-ig főtitkár az SZDP tag, dr. Ferenc Gábor.

Az MOSZSZ vezetőségének pártösszetételéről:

	Választmány		Szűkebb vezetőség	
	1945	1946	1945	1948
MKP tag	11 orvos	10 orvos	3	MDP 7
SZDP tag	9	7	3	(volt SZDP 1)
FKGP tag	8	8	3	1
NPP tag	4	2		1
PDP tag	3	pk 2		

A többpártos vezető testület viszonylag konfliktusmentes működését szubjektív és objektív tényezők egyaránt elősegítették. Utóbbinak tekinthető a demokratikus pártok részéről egyetértéssel fogadott, illetve közösen kialakított egészségügyi kormányprogram. Ez a demokratizálásra, újjáépítésre irányult. Nem tűzött ki azonnali államosítást. A fokozatos államosítási stratégiában az egészségügyi intézmények zöme a fordulat éve után került sorra. A kormányprogram nem érintette a magánpraxist. Hangsúlyozta az egészségügyi struktúra

nemzeti feltételekre, hagyományokra alapozott kiépítését, valamint a társadalmi erők bevonásának koncepcióját az egészségvédelemben. Mindez megnyugtató, kedvező politikai fogadtatásra talál. Ugyanakkor a Népjóléti Minisztérium az addig szétforgácsolt szakirányítást összpontosítani kívánta, a helyi döntési vezetési mechanizmusokat pedig demokratizálni. Ezek a változtatások, mint célkitűzések, egyéni és csoportérdekekbe és így ellenállásba ütközve valósulhattak meg.

Az orvosszakszervezet, mint a korszakban valamennyi szakszervezet, minden politikai, gazdasági, kulturális, szociális testületben képviseltette magát, és különösen intenzív, sokoldalú tevékenységet folytatott.

Számos állami feladatot is ellátott. 1948-ra már mintegy 1000-re tehető a szakszervezeti mozgalom égisze alatt különböző társadalmi-politikai munkában részt vállaló orvosok száma.

Vizsgáljuk meg ezek után, hogy miképpen alakult a koalíció pártjainak befolyása az orvosok körében!

1945-46-ban a legnagyobb számú orvostagsággal a Szociáldemokrata Párt rendelkezett. Maga a csoport vezetője írta némi öngunnyal: "Azok választották az SZDP-t, akiknek a kisgazdapárt tul fehér, a kommunista párt tul vörös volt." Valójában e pártnak már voltak szervezeti gyökerei; a Horthy-rendszer idején működött egy kb. 100-130 tagu orvos-csoportjuk. A párt képviselőinek voltak tapasztalatai a társadalombiztosítási, szociálpolitikai, községi és parlamenti munkában. A felszabadulás után értelmiségi titkárságot hoztak létre és ennek irányításával külön orvos pártszervezeteket létesítettek. Minden jelentkező válogatás nélküli felvételt szorgalmazták, így 1945 közepén már 600, év végén 1000 tagjuk volt, köztük számos egyetemi tanár. A párt kongresszusán erőiesen felléptek az ott elhangzó értelmiség ellenes hangok ellen. Az SZDP orvostagsága még 1948 elején, a két munkáspárt egyesülése előtt is kb. 2500 fő volt. Kétségtelenül indulási előnyt szereztek.

A Kisgazdapárt és a Nemzeti Parasztpárt is külön orvos pártszervezeteket létesített, becslések szerint taglétszámuk 1945-ben együttesen az SZDP orvostagság felét tette ki. Vezető orvosképviselek a szakszervezetben társelnökként együttműködtek a munkáspártok tagjaival, illetve mint államtitkárok a szakminiszter mellett. Az igazoló eljárások és az országgyűlési választók idején támadt némi vita egyes kisgazdapárti orvos-vezetőkkel. A viszonylag kis létszámú Radikális Pártba tartozott néhány haladó szellemű és a politikai közéletben jártas, (volt galileista) orvos,

A Magyar Kommunista Párt értelmiségi politikája a tárgyalt periódusban bizonyos változáson ment keresztül. Ez a váltás a nagy lendülettel dolgozó kommunista orvosaktíva

szervező munkájában volt a legélesebb. Az MKP a felszabadulás után úgy ítélte meg, hogy az ellenforradalmi korszak alatt kommunistaellenes szellemben nevelt értelmiségnek időt kell adni előítéletei leküzdésére.

Ugyanakkor a legálissá vált pártekkoriban építette ki szervezeteit és kezdetben nem volt elegendő, az értelmiség körében folytatott munkában jártas vagy alkalmas kádere. Központi szinten létrehozta egy értelmiségi bizottságot, amely mellett az egyes szakértelmiségi körök társadalmi aktivisták dolgoztak. Orvosok közül dr. Weil Emil, dr. Simonovits István, dr. Kuti Gyula, dr. Wittmann István, dr. Demény Éva és mások, összesen mintegy 20-25 fő. A párt közvetlenül elsősorban az értelmiség vezető szakteknéitől meggyerésére koncentrált. Ellentétben a koalíció többi pártjaival a szakszervezeti egység és saját szigorú pártépítési elvei szellemében nem hozott létre külön (az üzemen vagy területen más foglalkozási dolgozóktól elszigetelt) orvos pártszervezeteket. Gyakorlatilag az orvosok tömegei közötti politikai munkát a szakszervezetre bízta. Ezzel a szakszervezet erősödött. Az MKP szervezeti tempóhátrányba került. 1945 nyarán mindössze 300 orvostagja volt, 1945 végére, a választások után emelkedett ez a szám 700-ra. Ezután részletes elemzésre és változtatásokra került sor. De igazi politikai áttörésre az orvosok bizalmának tömegesen érvényesülő növekedésére csak az infláció megfékezése után lehetett számítani.

Az MKP III. kongresszusán (1946) kritikus és önkritikus stílusban szóltak a párt értelmiségpolitikai munkájáról. Felszólaltak tudósok (Szentgyörgyi Albert, Lukács György), művészek, funkcionáriusok. Szó esett az új népi értelmiség kineveléséről is. Kádár János, aki ekkor főtitkárhelyettes, a régi értelmiség kimondatlan aggodalmaira válaszolva hangsúlyozta:

"A demokratikus Magyarországnak mind több és több a munkássággal és parasztsággal együtt építő értelmiségi dolgozóra lesz szüksége. A demokrácia nem hagyhatja pusztulni vagy szétszóródni a magyar értelmiség legjobbjait, mert ők a nemzet sohasem pótolható értékei közé tartoznak". Majd arról szólt, hogy nem elég az elitet megnyerni, hanem az értelmiség tömegeihez kell fordulni. E felszólalásból kiolvasható a változtatás két fő aspektusa. Az egyik a figyelmes egyéni segítség, a nélkülözhető vezető, alkotó értelmiségről való gondoskodás. A másik az értelmiségi munkaterület megerősítése a pártszervezetekben és az értelmiség tömegei felé fordulás. Hogy mindez megérett szükségleteket fejezett ki, azt néhány, a középszintű pártszervezetekből kiinduló kezdeményezés bizonyítja. Olyan vonzó, nagyhatású mozgalmak bontakoztak ki, amelyek a kommunista párttól addig tartózkodó orvosok közül is igen sokat a párt felé fordítottak. Ilyen volt pl. a budapesti orvosegyetemről és az MKP VIII. kerületi szervezetéből közösen kiinduló "Munkások a tudományért, tudósok a munkásokért" akciósorozat. Ilyen volt a még kiterjedtebb értel-

miségi-munkás-paraszt szövetséget erősítő, jónéhány évig tartó, falujáró mozgalom. Hentente 400-500 orvos vett részt, komplex birgádok keretében, a falusi lakosságot segítő sokoldalú egészségvédelmi társadalmi munkában. A korszak orvosnemzedéke jogos nosztalgiával gondol vissza a gyógyító, megelőző, egészségvédő, szervező, kulturális és népmvelő egészségpolitikai munka e hőskorára.

1947 elején már az összes orvos 18 %-a, az év derekán 27 %-a volt az MKP tagja. Az 1947-es országgyűlési választásokra készülődve éles verseny indult az értelmiség megnyeréséért a pártok között. A Kisgazdapárt Tildy Zoltán köztársasági elnököt megnyerve, a budapesti PPTÉ Orvoscara rendezésében tartott orvosgyűlést. E Szociáldemokrata Párt naggyűlésén Szakasits Árpád, Ries István, Böhm Vilmos, a Nemzeti Parasztpárt értelmiségi gyűlésén Veres Péter jelent meg.

Az MKP átfogó és intenzív propaganda-kampányt folytatott. Többek között létrehozott egy értelmiségi klubot és folyóiratot (Fórum). Vezető ideológusai számos gyűlést tartottak. Fokozták az egyéni agitációt. Szakmapolitikai ankétsorozatokat szerveztek. Felélénkultek a demokráciáról, az értelmiségről szóló viták. Az MKP célkitűzése most már tulment azon, hogy az orvosok lojalitását vagy a választásokon a szavazatokat biztosítsa. Párttaggá történő megnyerésük került előtérbe. A kommunista orvos-aktivisták fokozták a tagtoborzást és 1948 tavaszára az összes orvos 50 %-a kb. 4500 fő az MKP tagja lett. A kétségtelenül nagy politikai munka ellenére sem volt ez a gátszakadás reálisan megalapozott és tartós. Sok politikailag nem meggyőződéses elem is bekerült a pártba, akiket azután a két munkaspárt egyesülése során részben indokoltan, részben sérelmeket okozva kihagytak a tagságból. E folyamat jelzi, hogy 1948 közepén kezdtek feltűnni a tulszervezettség, a mennyiségi hajszolás és a szövetségi politika szűkítésének egyes tünetei.

1948 közepén egyidejűleg érvényesülnek a változatos kezdeményező munkamódszerek, munkaformák és az irányításban fokozatosan gyakoribbá váló szigorú központosítás és sablonzálás jelei, mind a Magyar Dolgozók Pártja, mind a szakszervezet vonalán. Ez különösen erős törést jelentett az orvosokat tömörítő társadalmi szervezetekben, mert ezek eddig a Szakszervezeti Tanácstól és a Minisztériumtól is nagy önállóságot élveztek, a központi feladatok helyi-szakmai megoldásai terén.

Az orvosok politikai megnyerésében a tárgyalt korszakban a pozitív mozzanatok domináltak. Befejezésképpen ennek példaként említem a centenáriumi orvosi nagyhét (1948. szeptember) megrendezését. Az 1848-as forradalom és szabadságharc emlékére rendezett alkotó, tudományos orvosi seregszemle népi demokráciánk nemzeti jellegét tükrözte. Ugyanakkor tükrözte nemzetközi nyitottságát is, hiszen 19 ország 300 orvosküldötte és 5000 magyar orvos vett részt a szimpóziumon. Ezer előadás hangzott el, ismertette a legriسهbb

tudományos eredményeket. Demonstrálták a magyar népi demokrácia erejét, életképességét, a tudomány és a kultúra megbecsültségét.

A SZERZŐ KÖZLEMÉNYEI A TÉMÁBÓL

Dósa Rudolfné: Orvosok a népi demokratikus forradalomban. SOTE Marxizmus-Leninizmus Intézet Tudományos Közlemények 4.sz. 1970.

Dósa Rudolfné: Az orvosértelmiség közéleti szerepéről. Uo. 9.sz. 1975.

Dósa Rudolfné: A magyar orvosértelmiség és az egészségügy demokratizálásának néhány kérdése a népi demokratikus forradalom idején Uo. 11-12.sz. 1982.

Dósa Rudolfné: Részletesebb feldolgozást nyújt a szerző az Orvos-Egészségügyi Szakszervezet történetének 1945-1948 közötti szakaszáról írt munkájában. Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. 1985. 9-158.old.

AZ 1947. NOVEMBERI ENSZ HATÁROZAT ÉRVÉNYESSÉGE

A római hódítást túlélő zsidók szétszóródtak a világban, de olyan erős volt ragaszkodásuk az Igéret Földjéhez, melyet vallásuk tartott ébren, hogy egyre többen szivárogtak vissza a környező országokból. A Palesztinában élő zsidók száma Omar kalifa idején (637) 300-400.000 lehetett, de ez a szám a XIX. szd. elejére kb. 8 ezerre csökkent. Jelentős növekedés ebben az időszakban nem tapasztalható, 1880-ban több mint 20.000, 1922-ben, Palesztina 757 ezer lakosából 83 ezer volt zsidó. (Ugyanakkor Európából az USA-ba 2,5 millió települt).

A XIX. században a zsidók betelepülésének inkább vallási, mint politikai jellege volt. A visszatérés vágyát jelentősen erősítette az európai országokban elterjedt antiszemitizmus és zsidóüldözés (Oroszország, Lengyelország, Románia). Ebben a légkörben termékeny talajra találtak a cionizmus eszmerendszerének alapelemei, melyek már hivatalos megfogalmazásuk előtt élénken éltek és hatottak is a zsidóság egyes köreiből: Kivándorlás révén felépíteni a zsidó államot, a nem kivándoroltak nemzeti öntudatának fokozása, elkülönülés hangsúlyozása, a nagyhatalmak támogatásának megnyerése. Pl. Palmerston angol miniszterelnök már 1839-ben tanácsolja Viktória királynőnek, hogy az angol kormány vegye kézbe a zsidók Palesztinába való visszatelepítésének ügyét.

1897-ben a bázeli Cionista Nemzetközi Kongresszuson dönt el végképp, a vallási meggyőződés hatására, hogy a zsidó nemzeti otthon Palesztinában kell létrehozni, a nagyhatalmak segítségével, a világ zsidóságának odatelepítésével. Chaim Weizmann, aki Herzl halála után átvette a Cionista Világszervezet irányítását, nagyon jó kapcsolatokat épített ki befolyásos brit személyiségekkel, melynek révén sikerült elérnie, hogy az angol kormány támogassa a zsidó nemzeti otthon létrehozását Palesztinában. Ezt 1917. november 2-án Balfour angol külügyminiszter lord Rotschildnak címzett levelében hivatalosan is megerősíti. Anglia ekkor gátlástalanul, birodalmi érdekeinek szem előtt tartásával odaigéri a cionistáknak Palesztinát... 1920-ban határoztak úgy a szövetségesek, hogy Palesztina területe felett az igazgatás mandátuma Nagy-Britanniára szálljon. Ennek eredményeként jelentős zsidó bevándorlásra kerül sor, 1919-1931 között majd 100.000 bevándorló érkezik. A náci zsidóüldözések miatt jelentősen megélnékül a zsidó betelepülés, 1933-36 között (kb. 180.000 fő) majd 1937-től 1945-ig jelentősen visszaesik (kb. 110.000 fő érkezik csak).

Az arabok ellenállásának éle nem a zsidók ellen irányul a XX. század elején, hanem a cionista gyarmatosító idegenek ellen. A Balfour Deklaráció megjelenése után meg-

élénkül és általánossá válik az arab ellenállás. 1935-ben Kassem sejk vezetésével fegyveres felkelés tört ki, melyet az angolok levertek. 1936-ban általános sztrájkot hirdet az arab un. Magasabb Bizottság. Hatására az angolok a Lord Peel által vezetett bizottságot küldik ki a viszonyok megvizsgálására. A Peel Bizottság javaslatot tesz Palesztina felosztására, (ez szolgáltatott alapot az 1947-es felosztási határozathoz). Brit mandátum maradt volna Jeruzsálem, Betlehem, Názáreth, illetve a tengerhez vezető folyosó, a zsidó államnak jutott volna Galilea nagyobb része és a Jaffa-Jeruzsálem vonaltól délre mintegy 6000 km²-nyi terület. Az araboké lett volna az ország nagyobbik része, de a termőföldek 60 %-a zsidó lakosságnak jutott volna.

A cionista kongresszus (Zürich 1937) elfogadta a javaslatot, míg az arab Magasabb Bizottság elutasította, nem volt hajlandó elismerni a zsidó közösség létét. 1937-ben fegyveres felkelés robbant ki a felosztási tervet miatt. Az arabok kezdetben sikereket értek el, de az angol katonai alakulatok és a cionista fegyveres erők 1939-ben leverték őket.

Az angol imperializmus érdekei ekkor már változtak a korábbiakhoz képest, így azért, hogy az arab államok jóindulatát megnyerjék, ígéretet tettek az önálló palesztin állam megteremtésére, a zsidó bevándorlás és a földvásárlás korlátozására (Fehér Könyv. 1939), akkor mikor a náci által üldözött zsidók számára már valóban Palesztina jelentette az utolsó menedéket a tömeges megsemmisítés veszélye elől. A palesztinai arabok ebből már nem huzhattak hasznot, egyrészt katonai vereségük miatt, másrészt politikailag kétségbeesett helyzetbe kerültek széthúzó vezetőik miatt. Mire a Fehér Könyvvel kapcsolatos álláspontok egyeztetésére sor kerülhetett volna, kitört a második világháború.

Érdekes párhuzamot lehet vonni az első és második világháborús palesztinai helyzet között: - míg az első világháború idején brit-cionista együttműködés volt jellemző, addig a második világháborúban cionista ellenállás tapasztalható. Mindkét helyzetben pusztán a brit birodalom érdekei határozták meg az angol magatartást, tekintet nélkül minden másra. Ezek az érdekek a Szuezi-csatorna és a Perzsa-öböl feletti ellenőrzés fenntartása, összeköttetés biztosítása szárazföldön Indiával és a Távol-Kelettel, valamint a Perzsa-öböl-olajának zavartalan kihasználása.

1942. május 11-én New Yorkban a Biltmore szállóban a rendkívüli cionista kongresszuson elfogadták Ben Gurionnak a Cionista világszövetség elnökének programját a független zsidó köztársaságról. Természetesen nem esik itt szó sem arabokról, sem kétnemzetiségű államról.

Megoldási tervek és felosztási kísérletek 1946-ban

A zsidó közösség kedvező helyzetbe került a háboru végére. Jó propagandájuk révén sikerült jelentős támogatásra szert tenniük. A hatmillió halottra és a nyugati hatalmak bűnös be nem avatkozási politikájára hivatkozva követelték, hogy szolgáltatssanak elégtételt a megmaradt zsidóknak. Ben Gurion határozott követeléssel lépett fel: engedélyezzék azonnal 100.000 zsidó betelepítését és az angol kormány nyilatkozatban jelentse ki, hogy Palesztina zsidó állam lesz. Anglia nem akarván az arab országok jóindulatát elveszíteni, halogató álláspontra helyezkedett, de a türelmetlen zsidó terroristák úgy döntöttek, hogy terrorakciókkal siettetik a brit döntést. 1945. október 31-én a Hagana, az Irgun és a Stern fegyveres osztagai támadást indítottak a haifai olajfinomító, a lyddai vasutállomás ellen, ötven helyen elvágták a vasutvonalakat, elsüllyesztettek 3 kishajót. London ezután erősítést küldött Palesztinába, de a megtorlás helyett novemberben közös amerikai-angol vizsgálóbizottságot küldött ki a bevándorlási és letelepedési problémák tisztázására.

A bizottság 1946 áprilisban tette közzé jelentését:

- állást foglalt a 100.000 zsidó táborlakó azonnali bevándorlása, illetve a további bevándorlás elősegítése mellett;
- támogatta az angol mandátum fennmaradását;
- kimondta: függesszék fel a zsidó bevándorlás korlátozását;
- tekintsék törvénytelennek az arab munkaerő bojkottját a zsidó tőkéből létesített vállalatoknál.

Az angol kormány mindehhez még azt fűzte hozzá, hogy a bevándorlás feltételül a Hagana leszerelését és fegyvereinek beszolgáltatását szabja meg. Ez a megoldási javaslat sem az arab, sem a zsidó közösségnek nem felelt meg. Mindkét közösség érdekévé vált a mandátum megszüntetése.

A cionisták elhatározása egyértelmű volt, terrorcselekményekkel, erőszakos akciók sorozatával kiűzni az angolokat Palesztinából. Így került sor 9 hid felrobbantására, brit katonatisztek elrablására, majd ennek tetőzéseként a jeruzsálemi Dávid Király Szálloda felrobbantására. London már-már nyílt hadműveletekbe kezd, de visszatorpanthja két körülmény: az USA ebben az esetben nem nyújt kölcsönt, a másik: az angol közvélemény ekkor értesült a volt náci táborokban feltárt borzalmakról és nyomást gyakorolt a kormányra. Az angol vezetés újra tárgyalásos rendezési módot választ. 1946. július 31-én közzétették az un. kantonizálási tervet (angol-amerikai elképzelés). A brit védnökség területén egy arab és egy zsidó tartomány alakulna.

A zsidó közösség elvetette a kantonizációs tervet, de ugyanakkor lemondva saját, egész Palesztina elfoglalására támasztott igényeiről, Ben Gurion és azok a vezetők, akik

elkerülték a korábbi letartóztatást, találkoztak Párizsban és kidolgoztak egy olyan felosztási tervet, amely szerint a zsidó állam kapná Galileát, a tengerpartot, Jeruzsálemet, a Negev sivatagot és hozzájárulnának ahhoz, hogy Anglia megtarthassa támaszpontjait. Az arab állam Szamariából, Judeából és egy Ramlén és Lyddán át Jaffához vezető folyosóból állt volna.

Az arabok most megfontoltabban értékelték ezt a kezdeményezést, mint az előző években tett megoldási javaslatokat. Elismerték a zsidó közösség létezését, de ők sem fogadták el a kantonizációs tervet, hanem tárgyalásokat javasoltak Londonnal Palesztina sorsáról.

Ugyanakkor az Arab Liga 1946. augusztus 12-én azt is javasolta, hogy kétsztrondós átmeneti időszak után egységes, független arab-zsidó államot hozzanak létre libanoni minta alapján, megfelelő képviselethez jutva a kormányban és a parlamentben.

1946. szeptember 10-én Londonban konferenciát hívnak össze. Itt terjesztik be az arabok javaslatukat, melyet az angol kormány ad acta tesz. Az angol kormány 1947 februárjában terjeszti elő utolsó javaslatát a londoni konferencián, amelyben a mandátum még 5 évig való fenntartása után jönne létre a független kétnemzetiségű állam.

Miután az utolsó angol javaslatot is elutasította mindkét fél, a brit kormány 1947. április 2-án kérte az ENSZ főtitkárát, hogy Palesztina kérdését vegye fel a közgyűlés következő rendes ülészakára.

Az ENSZ és Palesztina

Április 28-án összeült az ENSZ rendkívüli közgyűlése 55 nemzet képviselője gyűlt össze, hosszú vita után megállapodtak az UNSCOP (United Nations Special Committee of Palestine; az Egyesült Nemzetek Palesztina Különbizottsága) kiküldésében. A (ténymegállapító) bizottságban 11 állam vett részt.

Andrej Gromiko, a Szovjetunió képviselője a közgyűlés 1947. május 14-i ülésén így összegezte a szovjet álláspontot: "A palesztinai kérdés igazságos megoldása csakis úgy található meg, ha figyelembe veszik valamennyi érdekelt nép jogos követelését. Ezek a megfontolások késztetik a Szovjetuniót arra, hogy leszögezze: a zsidó nép és a palesztinai arab nép jogos érdekei csak úgy vehetők teljes mértékben tekintetbe, ha független, kétnemzetiségű arab-zsidó állam létesül. Az ilyen állam egyenlő jogokat adna zsidó és arab állampolgárainak, és biztosítaná a két nép együttműködését a közös érdek alapján és mindkettő javára. Ha azonban kiderül, hogy a zsidó-arab viszony megromlása miatt az ilyen megoldás gyakorlatilag megvalósíthatatlan, akkor egy másik alternatívát kell megvizsgálnunk: Palesztina felosztását két autonóm és független államra egy zsidó és egy arab államra..."

Amíg a Zsidó Ügynökség nagy reményeket fűzött a bizottság működéséhez, addig az Arab Liga bojkottálta azt. A vizsgálat lefolyása után Genfben ült össze az UNSCOP jelentése összeállítására. Augusztus végére elkészült a munka.

Az UNSCOP jelentése

1. A palesztinai angol mandátumot meg kell szüntetni.
2. A bizottság hét tagjának többségi javaslata - Palesztinának önálló arab és zsidó állammá való felosztását ajánlja. A zsidó államhoz tartozna az Emek sikság, Kelet Galilea, a partvidék nagy része és a Negev-sivatag. Ez 16.570 km²-t tenne ki, az arab állam ugyanakkor csupán 9330 km² lenne. (Az egész terület kb. 26.000 km²). Jeruzsálem és Bethlehem legyen ENSZ védnökség alatt.
3. A kisebbségi javaslat - India és Jugoszlávia támogatja - szövetségi állam megalakítását szorgalmazta.
4. A jelentés két éves átmeneti időszakot javasolt, Nagy-Britannia és még egy, vagy több ENSZ-tag védnöksége mellett, s ezután a két független, de egymással gazdasági unióban lévő állam megalakítását.
5. Az átmeneti időszakban függeszszék fel a földvásárlási tilalmat a tervezett zsidó állam területén, valamint emeljék fel a zsidó bevándorlási kvótát havi 6.250 főre.

A Zsidó Ügynökség mérsékelt örömmel fogadja a többségi javaslatot, Zürichben a Cionista Végrehajtó Bizottság viharos ülés után mégis elfogadja.

Az Arab Liga inkább a kétnemzetiségű állam mellett állt, elutasította a felosztási javaslatot. Joggal kifogásolta a zsidó államnak juttatott méltánytalanul nagy területeket, valamint az UNSCOP két tagjának - Guatemala és Uruguay - leplezetlen cionistabarát magatartását.

Az ENSZ átadta az UNSCOP jelentését az un. ad hoc bizottságnak, amely az arabok javára megváltoztatta a felosztási tervet, kb. 2.500 km²-t, Jaffát és Beershebát nekik ítélte. Az ad hoc bizottság hosszú tárgyalás után novemberben terjeszti elő végleges határozat-tervezetét a felosztásról. Gromiko 1947. november 26-án még egyszer hangsúlyozta a Szovjetunió álláspontját, amely nem változott a májusi elképzeléshez képest, de ugyanakkor kiemelte, hogy irreális a közös zsidó arab állam létrehozásának gondolata, ezért nem marad más, mint külön zsidó és arab állam létrehozása.

A felosztási határozat

A terület felosztása következtében a lakosság megoszlása a következőképpen történt volna a két államban: A zsidó állam területén (14.100 km²) 498.000 zsidó és 497.000 arab lakos, a palesztin állam területén (11.100 km²) 725.000 arab és 10.000 zsidó la-

kos élne. Jeruzsálem és környéke (170 m2) 205.000 lakossal - fele-fele arányban arab, illetve zsidó - semleges övezet (Corpus separatum) lenne. (Azért kell ezt feltételes módban fogalmazni, mert ez a határozat nem valósult meg soha sem úgy, ahogy ezt az ENSZ előírta). A határozat ezen kívül többek között a következőket tartalmazta:

1. A mandátumot legkésőbb 1948. augusztus 1-ig meg kell szüntetni....
2. Legkésőbb 1948. október 1-én meg kell alakulnia a független zsidó és arab államnak, s a speciális jeruzsálemi nemzetközi közigazgatásnak.

1947. november 29-én délelőtt került sor a szavazásra, amelynek során 33-an a felosztási határozat mellett foglaltak állást, ellene 13-an voltak, és 10 ország küldöttje tartózkodott.

A Zsidó Ügynökség elfogadja az ENSZ 181-es felosztási javaslatát, de az általános ujjongás hangulatában hallatszanak felhangok is, mint pl. Menahem Begin beszéde az Irgun illegális rádiójában a döntés után: "A haza felosztása illegális. Érvénytelen a felosztási egyezmény. Nem köti a zsidó népet. Jeruzsálem mindenkor a fővárosunk volt és az is lesz. Egész Palesztina földje Izrael birtokába kerül - mindörökre. (Ez az elképzelés a szónok miniszterelnöksége idején már reális valóság volt, csupán az utolsó szó okoz a Közel-Keleten jelenleg még megoldhatatlan problémát).

Palesztina arab lakossága nem ujjongott, hanem sztrájkot hirdetett, utána megsokasodtak a zsidók elleni merényletek, Jeruzsálemben házakat gyújtottak fel. Megindul az arab készülődés a fegyveres harcra a zsidók ellen.

Az Arab Liga főtitkára Azzam pasa dzsihádót hirdetett az ENSZ határozat ellen, Palesztina védelmére. 1948 januárjában 4-5000 arab önkéntes szivárgott át a határokon és kezdett fegyveres akciókat, de nem érték el a várt eredményeket, sőt az elszámtan harcoló zsidó telepések még át is vették a kezdeményező szerepet. A Zsidó Ügynökség egyes propagandával igyekszik megnyerni a nemzetközi rokonszenvet azzal, hogy azt hangsúlyozza, kizárólag önvédelemre rendelkeztek be, s az ország területén csupán külföldi zsoldosok harcolnak, a palesztinai arabok békében kívánnak élni a zsidókkal. Ez az igazságnak csupán egy részét tartalmazza, de ügyesen leplezi a zsidó elgondolásokat, amelyek szerint 1948. május 15-ig a brit mandátum megszűnéséig, a zsidó államot meg kívánják tisztítani az arab lakosságtól. A megfélemlítés módszerét alkalmazták, erre szolgált az Irgun terrorlegényeinek kiméletlen akciója, melynek során 1948. április 9-én Deir Jaszin falu teljes lakosságát lemészárolták - 254 személyt, férfiakat, nőket és gyermekeket. Az ezt követő két hét alatt, ennek hatására, 150.000 palesztin hagyta el szülőföldjét. A zsidó fegyveres erők sikerei miatt az Arab Liga Kairóban tartott ülésén elhatározták a fegyveres fellépést. 1948. május 14-én kivonták az utolsó angol egységeket

és még aznap kikiáltották Tel Avivban Izrael Állam függetlenségét. Másnap, május 15-én, öt arab ország hadseregei megtámadták Izraelt, ezzel a palesztin-zsidó összecsapás átváltozott arab-izraeli konfrontációvá. A háboru a támadás előnyeit kihasználó arabok sikerével kezdődött. A háboru második szakaszában az izraeli csapatok eredményes akciókkal felmentették Tel Avivot, szétverték az északi frontot, egész Galilea a Hagana kezére került, sőt Libanonba is behatoltak. Az izraeli hadi sikerek után július 18-án jött létre az újabb tűzszünet. Az ENSZ megbízásából Folke Bernadotte svéd diplomata szeptember 16-án a válság megoldására rendezési tervet terjesztett elő. A katonai helyzet figyelembevételével Transzjordánia és Izrael között kívánta felosztani a területet. Izraelben elvetették a javaslatot, sőt a Stern terroristái szeptember 17-én megölték Bernadotte gróft.

Izrael ezután határozta el magát az újabb támadásra, először elfoglalta a Negev sivatagot, majd a Sinai félsziget ellen fordult, de az angol tiltakozástól tartva innen visszavonult, és bekerítette a Gázában állomásozó egyiptomi erőket.

A Biztonsági Tanács 1948. november 16-án ismét érvényt tudott szerezni a tűzszüneti felhívásnak. Az ENSZ tevékenysége ebben az időben jelentősen megélénkül. De Izrael különböző manőverekkel igyekezett kijátszani a világszervezet határozatait, úgy ahogy a későbbi időben sem volt olyan eset, hogy ENSZ határozatot Izrael egyértelműen teljesített volna.

1949. február 24-én aláírták az ENSZ közvetítéssel létrejött Ródosz szigeti egyezményt. Ennek értelmében Egyiptom megkapta a 378 négyzetkilométer nagyságú Gázai övezetet, Izrael megtarthatta a Negev térségben megszerzett területeket (sőt 1949. március 10-én megszegve ezt a szerződést is, elfoglalta az Akabai-öböl parti Um Rassas arab települést, itt építette ki Eilat kikötőjét). Ezen megállapodás megkötése után már nem lehetett megvalósítani az ENSZ eredeti felosztási tervét. Izrael mintegy 6.600 km² nagyságú plusz területet vont fennhatósága alá, így Palesztina területének nem 56,4 %-án, hanem 77,4 %-án rendezték be Izrael Államot. Izrael Állam nemcsak területét növelte, hanem "javított" a lakosság számarányán is, nem utolsósorban az Irgun közreműködésével sikerült "arabtanítani" Izraelt. 756.000 embert üldöztek el és csupán 170.000 fő körüli arab maradt a megnagyobbodott Izraelben. Transzjordánia elfoglalta és 1950. április 25-én annektálta a Jordánon túli területet, a Gázai övezet pedig Egyiptom fennhatósága alá kerülve megmaradt ideiglenesen Egyiptom ellenőrzése alatt álló területnek.

Azért, hogy nem jöhetett létre a palesztinai arab állam, azt csupán részben okozta a zsidó területszerzés. A főbűnösök ebben a reakciós arab államok voltak, de mindenekelőtt Abdallah transzjordániai uralkodó annexiós politikája. A palesztinai arabok ügyét végül is a nem palesztinai arabok képviselték. Palesztinában nem tudtak egységesen fel-

lépni, főleg a feudális családok ellenségeskedései, a visszatért Husszeini-csoport egyeduralomra való törekvése miatt.

Ilyen körülmények között nem csoda, hogy a palesztinai arab nép nem tudta megoldani saját állama megteremtését. Bizton állithatjuk, hogy az ENSZ 1947. novemberi 181. számú határozata nem érvényesült.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- 1 Abu Ijad: Heimat oder Tod, Düsseldorf, Wien, 1979.
- 2 Ansprenger: Juden und Araber in einem Land.
- 3 Archiv der Gegenwart. É.n.
- 4 Dr. Benke József: Cionizmus és (pán) arabizmus Palesztinában, 1980.
- 5 Dr. Benke József: A cionizmus. Propagandista, 1981. 4.
- 6 Dr. Benke József: Izrael társadalmi viszonyainak fejlődése (1948-1978) Kézirat
- 7 Dr. Benke József: A palesztin nemzeti tudat kialakulása és története, Valóság, 1975. 9.
- 8 Dr. Benke József: A zsidó nemzeti tudat kialakulása. Valóság, 1976. 1.
- 9 Dr. Benke József - Hartmann Márton: A palesztinok szociális strukturája és gazdasági helyzete. Tájékoztató, 1980. 4.
- 10 Makai György: Izrael állam és a cionizmus. Bp. 1973.
- 11 Makai György: Izrael állam háborúja. Bp. 1968.
- 12 O. Tugonova: A Közel-Kelet a világpolitikában. Kossuth, 1969.
- 13 A zsidókérdés kézikönyve, Kolozsvár 5694-1934.
- 14 A zsidó állam. Bp. 1948.

A TISZTIORVOSI INTÉZMÉNY FEJLŐDÉSE A KIEGYEZÉSTŐL A SZÁZADFORDULÓIG

A "tisztiorvos" kifejezés alatt a vármegyei tisztai főorvost, a törvényhatósági jogu városok tisztiorvosait és a járásorvosokat kell érteni (Budapesten a szervezés ettől kissé eltérő volt, idomulva a kerületi beosztáshoz). A törvények és rendeletek igen gyakran a tisztiorvos kifejezés alatt a megyei tisztai főorvost értették és a többi kategóriát ettől elkülönítve tárgyalták. Ebben változást az 1890-es évek második felétől találhatunk, amikor bevezették a tisztiorvosi vizsgát, s ezzel az intézmény tagjaival szemben támasztott követelményrendszer egységessé vált.

Mindenekelőtt induljunk ki az elvont általánosból: mivel is foglalkozott általában egy tisztiorvos? Munkájában három jól elhatárolható feladatkört lehet megkülönböztetni: első, és ez egyben a legfontosabb is, a közegészségügyi és járványügyi felügyelet, melyet ma - durva megközelítésben - a KÖJÁL végez, azzal a lényeges különbséggel, hogy a tisztiorvos egyszál magában nem volt hatóság, intézkedéseihez szüksége volt a választott közigazgatási szervek egyetértésére is. A második feladatköre a hatósági és orvosrendőri teendők végzése; munkájának harmadik részét a nyilvános gyógyító tevékenység tette ki.

A tisztiorvosi intézmény történeti gyökerei visszanyulnak III. Károly és Mária Terézia uralkodásának korába. Az 1723: 101. tc. és az 1741: 11. tc.-ek az ország egészségügyének felügyeletét a Királyi Helytartó Tanács hatáskörébe utalták. A XVIII. század második felében lassanként minden vármegye, kerület és város mellett közorvosi hivatalt állítottak fel, melyek feladatköre egy évszázad alatt az imént említettek szerint differenciálódott.

A lassu fejlődés vitathatatlan jelei ellenére a helyhatósági orvosi rendszer egységes intézménnyé történő szerveződéséről még egy évszázaddal később sem beszélhetünk, hiszen a reformkorban a hatósági orvosokat az egyik vármegyében választották, a másikban a főispán jelölte ki. Munka- és hatáskörüket vármegyei statutumok szabályozták. Az abszolútizmus korában pedig - az egész közigazgatási rendszernek megfelelően - mindent rendeletileg szabályoztak, a magyar joghagyománnyal és jogrendszerrel gyökeresen ellentétes módon. Az igazság kedvéért nem hallgathatjuk el, hogy mind a Bach-korszak, mind a provizórium elősegítette a modern egységes közigazgatás, így az egészségügyi kormányzás kialakulását is.

A hatósági orvosi rendszer tisztiorvosi intézménnyé történő megszilárdulását egyértelműen az 1876-os évre tehetjük, amikor is a közigazgatási rendszer átfogó törvényhozási szabályozásának keretében megalkották az 1876. évi XIV. tc.-et, a közegészségügy

rendezéséről.) E törvény megfelelt a kor tudományos színvonalának, sőt sok szempontból felette állt a fejlettebb gazdasági-társadalmi szintet elért, más európai országok hasonló célú jogi szabályozásának.) Az egykoru angol Public Health Act (1875) vagy az 1874-ben szentesített svéd közegészségügyi törvények egyoldalú higiéniai és járványügyi szabályozásával szemben a magyar törvény egységesen szabályozta az egészségügyet érintő legkülönbözőbb területeket. Alkalmazhatóságát viszont jelentősen gyengítette, hogy míg Angliában a közegészségügyi szakigazgatást államilag központosítva építették ki, addig nálunk - a közigazgatás egész szervezetének megfelelően - az állami és a municipális elvek keveredtek. (Az okok elemzése igen messzire vezetne; itt elégedjünk meg annyival, hogy a dualista államrendszer bonyolult, finoman kiegyensúlyozott mechanizmusában az abszolutizmus felféledése ellen igen fontos biztosíték volt a megyei közigazgatási autonómia korlátozott megőrzése.) E heterogenitás következménye lett, hogy a tisztiorvos mint tisztviselő a megye fennhatósága alatt állt, szakmailag pedig az államnak (belügyminiszter) tartozott felelősséggel.

A fentiek előrebocsátása után vizsgáljuk meg kissé részletesebben az 1876: XIV.tc. - et. Az I. §-ban leszögezi a törvény: "A közegészségügy vezetése az állami igazgatás köréhez tartozik."; majd a 2. §-ban ezt konkretizálja: "Mindaz, mi a közegészség fenntartására, javítására és a megromlottak helyreállítására szolgál, hatósági felügyelet és intézkedés, a közegészség elleni kihágások pedig rendőri bíraskodás tárgyát képezik." A 3.§. pedig a megelőzés elvét fekteti le: "A hatóság a felügyeletét panasz bevétele nélkül is időnkénti szemlék és vizsgálatok által gyakorolja."

Az intézkedésre jogosult hatóságok a következők:

első fokon nagy- és kisközségekben a szolgabíró; rendezett tanácsú városokban a polgármester; a törvényhatósági jogú városokban a rendőri (kapitányi) hivatal. Második fokon községekben és rendezett tanácsú városokban az alispán, törvényhatósági jogú városokban a városi tanács. Harmadik fokon a belügyminiszter. Ezen fokozatok egyben közegészségügyi kihágások esetén történő rendőri bíraskodások fellebbezési fokozatai is.

Az egészségügyi közigazgatási struktúra vázolója után nézzük meg, hogyan illeszkedik ebbe a tisztiorvosok. Alsó fokon: "A szolgabírónak, mint első fokú hatóságnak szakközvege a járási orvos, kinek véleménye rendszerint előzetesen meghallgatandó." (155. §)

Amint látjuk tehát, a járásorvos nem hatóság, hanem tanácsadó szakközvege, kinek feladatai a következők: (156. §)

- a) "minden közegészségi tárgy fölött őrködik és a tapasztalt hiányok elhárítása céljából az első fokú hatóságnak jelentést tesz, illetőleg tisztí köréhez szabott módon közreműködik";

- b) ügyel a lakhelyek, épületek közegészségügyi feltételeire, ügyel a gyárak életveszélyes berendezéseire, ezek elhelyezésére, terményei eladására, és e körben övrendszabályokat javasol;

- c) felügyel a területén lévő köz- és magán egészségügyi és jótékonyági intézményekre;

- d) ügyel a nyilvános élelmezés, gyógyszerek, tápszerek, italok minőségére;

- e) ügyel a lelenc- és dologházba adottak iránti rendszabályok betartására;

- f) figyelmet fordít a járása területén lévő fürdőintézetekre, gyógyintézetekre;

- g) "ügyel a vagyontalan betegek gyógyításának eszközzésére";

- h) himlőoltást ad, gondoskodik "a himlőmagnak évenkénti fenntartásáról";

- i) jelenti a járványos és ragályos betegségeket az első foku hatóságnak, s intézkedik;

- j) közegészségi szempontból ellenőrzi a népiskolákat;

- k) "teljesíti az orvosrendőr-vizsgálatokat és az orvos-törvényszéki bonczolatokat, ez utóbbiakat a megszokott díjak mellett";

- l) oktatja a halottkémeket, ellenőrzi munkájukat;

- m) közreműködik a gyógyszerterek vizsgálatánál, kirendelhető ujonczolásra;

- n) felügyeli a méreg- és gyógyanyag kereskedést;

- o) a tisztí főorvosnak bejelenti a betelepülő orvosokat;

- p) elvégzi a községi orvosi teendőket az olyan községekben, melyeknek sem saját, sem közorvosa nincs;

- g) eljár minden törvény vagy rendelet adta ügyben, akadályoztatása esetén helyettesíti a tisztí főorvost;

- r) a szolgabíró útján rendszeresen jelentést tesz az alispánnak, szakmai ügyekben a tisztí főorvossal közbetlenül érintkezik.

A teljesség kedvéért említem meg, hogy a rendezett tanácsú városok orvosai és a budapesti kerületi orvosok feladatköre megegyezik a járási orvoséval, de ezeken felül még a községi orvos teendőit is elvégzik.

Másodfokon a törvényhatóságok mellett a tisztí főorvos működik: "A törvényhatóságok első tisztviselői, tanácsai és a közgyűlések közegészségügyi ügyekben rendszerint szakértők előzetes meghallgatása után járnak el, mely célból a törvényhatóságoknál tisztí főorvosok alkalmaztatnak s közegészségi bizottságok alakíttatnak." Felügyeleti hatásköre tartalmazza a járásorvosot s ezen felül még:

- a) felügyeli a járási és községi himlőoltást és a himlőmag fenntartását, indítványozza az alispánnak a himlőoltási körök beosztását;
- b) járványmegelőző intézkedésekre tesz indítványt;
- c) "járványos és ragályos betegségek alkalmával lehetőleg személyesen a hely szí-
nén megjelenvén, az elrendelendő óv- és gyógyintézkedések iránt javaslatot tesz, halasztás
veszélyénél pedig saját felelőssége mellett, a fennálló törvények, szabályok szerint intéz-
kedik s erről egyttal az alispánt (polgármestert) értesíti";
- d) "felügyel a hatósága területén lévő összes orvosi és egészségügyi személyre";
- e) a letelepedő orvosok, szülésznők okleveleit megvizsgálja, szülésznő jelölteknek
oktatást ad;
- f) "a kuruzslás s egészségre veszélyes szokások, babonák, előítéletek kirtására
javaslatokat tesz és sürgős esetben azonnal is intézkedik";
- g) "ellenőrzi a vagyontalan betegek közköltiségeni gyógykezelését, orvosi szem-
pontból";
- h) a törvényhatóságok területén egészségügyi szempontból vizsgálja: - a taninté-
zeteket, - a fogházakat, - a kórházakat, - a köz- és magánintézetek egészségügyi viszo-
nyait - és a gyógyszerárakat;
- i) kirendelhető ujoncozásra;
- k) teljesíti az orvosrendőri vizsgálatokat és a törvényszéki boncolásokat, (ez
utóbbit külön díjazás mellett);
- l) havonta jelentést küld a közigazgatási bizottságnak a vármegye egészségügyi
helyzetéről.

Ezeket felül köteles oktatni azon bábajelölteket, kiknek lakhelyüktől számított 75 km-es
körzetben nincsen orvosi egyetem, vagy bábaképző intézet, s ezek számára oklevelet ál-
líthat ki; egészségügyi kihágások elbírálásához szakvéleményt kell adnia. És végül: szük-
ség esetén szakvéleményt kell adnia az állami alkalmazottak és a tartalékos katonák
egészségi állapotáról is. (160. §).

[A tisztiorvosokat egészen 1886-ig választották. A törvényhatóság közgyűlése a járás-
orvosokat és a tisztifőorvost hat évre választotta meg. A választhatóság feltétele: orvo-
si oklevél, két éves gyakorlat, magyar állampolgárság és a megye lakosai nyelvének is-
merete volt. 1883-ban, mikor a köztisztviselők minősítését szabályozták, az 1. törvény-
cikk 9. §-a elrendelte, hogy a tisztiorvosoknak külön vizsgát kell tenniük, de a mindmáig
élő magyar hagyományokra jellemző módon ennek tartalmi szabályozására és teljes beve-
zetésére csak 10 évvel később került sor.]

[1886-ban a közigazgatás államosítására tett (egészeben sikertelen) kísérlet során az
1886: XXI. tc. megszüntette a tisztiorvosok választását. Ettől kezdve a közegészségügyi
bizottság meghallgatása után a főispán nevezte ki őket, élethossziglan.]

Mint már többször említettem, sem a járásorvos, sem a tiszti főorvos nem volt hatóság, ezért szükséges annak vázolása, hogy hogyan alakult korszakunkban e szakközégek kapcsolata az intézkedésre jogosult hatóságokkal.

A járásorvos mindvégig megmaradt az alsófoku hatóság (szolgabíró) szaktanácsadója szerepében. Nála lényegesen több lehetősége volt befolyását érvényesíteni a vármegyei főorvosnak. 1876-ban létrehozták a megyei közigazgatási bizottságot, amelynek célja az állami és a municipális közigazgatás szakszerűsítése és egységesítése volt. Tagjait felrész a törvényhatóság közgyűlése választotta, felerészben hivatalból kerültek be. Feladata a közigazgatási szakágak tevékenységének koordinálása, bíráskodás kihágási ügyekben, valamint a belügyminisztériummal való kapcsolattartás volt. Ennek a szervnek lett hivatalból tagja a tiszti főorvos, és így közvetett hatalomhoz is jutott. Mint a közegészségügy szakreferensének kötelessége volt havonta beszámolni működési területéről, intézkedéseket javasolhatott, sőt a közigazgatási bizottság éves jelentésében a belügyminiszternek, illetve a törvényhozásnak a rendeletek, törvények módosítását vagy újak kibocsátását javasolhatta. A tiszti főorvos tevékenységének fontosságát, tekintélyének növekedését jelzi, hogy 1886-ban hivatalból tagja lett a vármegye legmagasabb rangú szervének, a vármegyei közgyűlésnek.

Ettől kezdve a tiszti-orvosi intézmény a századfordulóig jelentősen már nem változott. Hatásköre, viszonya a hatóságokhoz alig módosult, de magának a tiszti főorvos személyének súlya a vármegyében fokozatosan növekedett. [A közegészségügy, s így a tiszti-orvos növekvő fontosságát jelzi, hogy 1897-től a tiszti főorvos tagja lett a községi jegyzőket vizsgáztató bizottságnak (a vizsga anyaga számos közegészségügyi kérdést tartalmazott)..]

[A tiszti-orvosok személyes pozíciót javította, hogy jogosultak voltak az 1898-ban létrehozott Országos Betegápolási Alap terhére az arra rászorulóknak ingyenes gyógyszer- és gyógyászati segédeszközt felírni.]

A MAGYAR REVÍZIÓS IGÉNYEK ANGLIAI FOGADTATÁSA A KÉT VILÁGHÁBORU KÖZÖTT

A brit birodalmi külpolitika szempontjából általában a következő négy területet szokták megkülönböztetni: Európát, Amerikát, a Közel-Keletet, valamint a Távol-Keletet. London Európát legszívesebben az erőegyensúly ("balance of powers") állapotában látta, melynek tényezői Franciaország, Oroszország és a kettő között található zömmel német- és szláv lakta terület - ezen belül is a német egység megvalósulása után Németország és az Osztrák-Magyar Monarchia. Ez utóbbi államalakulat volt hivatva, - az angol elképzelés szerint, - az orosz, illetve a német tulsúly megakadályozására.

Anglia aktívan általában csak akkor avatkozott be a térség politikájába, ha ezt az egyensúlyt (és vele együtt világbirodalmi érdekeit) veszélyeztetve érezte - jól példázza ezt a napóleoni vagy a krími háboru időszaka.

A szigetországban a magyar kérdés iránt az első komoly érdeklődés az 1848-49-es forradalom és szabadságharc idején nyilvánul meg. Országszerte nagy a szimpátia a magyar ügy iránt, ugyanakkor Viktória királynő külügyminisztere azzal utasítja el Szalay Lászlót, hogy nincs tudomása Magyarországról, csak mint Ausztria egyik alkotórészeről. Nagyobb lett a magyarok iránti rokonszenv a kabinetben az orosz intervenció idején (Konstantinápoly és a tengerszorosok orosz megszállásától való félelem lebegett a honatyák szemei előtt), a parlamentben magyarbarát bizottság is alakult.

A veszély elmúltával természetesen a lelkesedés is alább hagyott, majd az ötvenes évektől egyre inkább két táborra szakad az angol közvélemény: egy magyarbarát és egy szlávbarát táborra. A dualizmus-kori Magyarország nemzeti- és társadalompolitikája ellen felhozott vádak ellenére azonban szóba se kerül az ország egységének megszüntetése még a világháború első éveiben sem. Az események alakulása folytán azonban London álláspontja megváltozik: elősegíti, majd tudomásul veszi a Monarchia szétbomlását. Anglia szempontjából nem volt szükség egy erős államhatalom fenntartására (Németország elvesztette nagyhatalmi helyzetét, Oroszországot pedig a forradalom "kikapcsolta" Európából). Egy ilyen közép-európai hatalom ráadásul, egy jövőbeli háború esetén, Németország potenciális szövetségesévé válhatott volna. A térség konszolidációját a megalakuló nemzetállamok létével biztosítottak látja, így lényegében elfogadja annak francia elképzelés szerinti átszervezését.

London két szempontból kezeli megkülönböztetett figyelemmel Közép-Európát a béketárgyalások során: szeretné mielőbb pacifikálva látni e térséget (az itt jelentkező forradalmi erjedés aggasztotta Angliát a leszerelés elhuzódása, s a gazdasági behatolás késlelte-

tése miatt), másrészt pedig igyekezett megakadályozni Franciaország tulzott előretörését a születő államokban. A Magyarországgal szembeni békefeltételek vitáiban is ez a két fő szempont határozza meg az angol delegáció magatartását (ezért tiltakoznak a román-magyar határnak a Tiszánál való megvonása vagy az un. korridor-terv ellen, ezért okolja Lloyd George a francia "héjakat" a proletárforradalom kitöréséért, ezért sürgeti a román megszálló csapatok kivonását, ezért ismerik el a választásokig a Huszár kormányt, stb.).

Ezen tényeket félreértelmezve a magyarok tulzott reményeket táplálnak London irányába (Friedrich miniszterelnök például angol protektorátust, angol katonai segítséget kér a románokkal szemben). Anglia azonban szeretné minél hamarabb lezárni a békekötés kérdését, s erre legalkalmasabbnak végül is a francia elképzelést tartotta (még ha az angol parlament mindkét házában heves viták voltak is a magyar határok kérdését illetően). Magyarország 1920. június 4-én írta alá a trianoni békediktátumot. Ezután került sor annak ratifikációjára. Az angol parlamentben a ratifikációs vita során újra kiéleződtek a béketárgyalás alatt jelentkezett nézeteltérések. Ezek az egyik oldalon a történelmi Magyarország gazdasági egységének fenntartása mellett érveltek, népszavazást követeltek, hangoztatták Magyarország megerősítésének szükségességét, hogy másodszor is a "Nyugat védőbástyája" lehessen (ez alkalommal a bolsevista veszéllyel szemben), illetve tiltakoztak egy olyan békeszerződés ellen, mely egy újabb háború magvát rejt magában ("a peace to end peace") s egy fél tucat Elzász-Lotharingiát teremt. A másik oldal a Népszövetség és a kisebbségi szerződések jótékony hatásával érvel, nyugtalan a nagyszámú katonaság (kb. 1.200.000 embert tartottak fegyverben a térség államai), a burgenlandi és a pécs-baryanai háromszög megszállása miatt, s a normális helyzet bekövetkeztét a ratifikáció jótékony hatásától várja, valamint hangsúlyozza, hogy a gazdasági helyreállítás is az ügy lezárását követeli meg - ami Anglia szempontjából nem utolsó kérdés. Végül a parlament 1921. júliusában ratifikálja a magyar békeszerződést.

A gazdasági érdek közelíti egymáshoz Budapestet és Londont. A jóvátételei kérdésében Anglia Magyarország mellé áll a tulzott francia követelésekkel szemben. A Ruhr-konfliktus kiváltotta helyzet (mely kiélezte Anglia és Franciaország ellentétét) még közelebb hozza egymáshoz a két államot. London támogatásával a kisantant államok ellenkezését legyőzve Magyarország népszövetségi kölcsönt kap, a Magyar Nemzeti Bankot a Bank of England látja el arany- és devizakészlettel. Ugyancsak angol közbenjárásra szüntetik meg az állandó katonai ellenőrzést Magyarországon felett, csakugy mint a budapesti pénzügyi főbizottságot. Ebben az időben a magyar kormány még külpolitikáját is igyekszik az angolokéhoz igazítani: ezt mutatja a magyar-szovjet kapcsolatfelvétélről szóló tárgyalások megkezdése, majd megszakítása a MacDonald kormány bukása után.

Ezek a tények azonban nem jelentik azt, hogy London ne ragaszkodna a békeszerződések sérthetetlenségéhez, az európai status quo fenntartásához, bármilyen magyar revízió elutasításához. A hivatalos Anglia 1925 után (mikor az angol pénzügyi körök megvétozzák a közép-európai pénzügyi finanszírozás politikáját), még gazdasági elkötelezettséget sem vállal a térségben. Még nyilvánvalóbb Anglia kivonulása a régióból a hazdasági világválság idején. Ekkor Franciaország (melyet a válság csak később ér el) tesz több kísérletet befolyása növelésére (1930.: Briand-féle agrárblokk-tervezet, 1931.: a Benes által felvett gazdasági kooperáció terve, 1932.: a Tardieu-terv egy gazdasági blokk létrehozására). Ezek során London ténykedése abban merül ki, hogy más államokkal együtt e tervek megbuktatását elősegítse aktív fellépésével vagy épp közömbösségével. 1932 után (egyrészt a lausanne-i értekezlet hatására, másrészt pedig mivel a válság ekkor már Franciaországot is sújtja) a francia tőke is távol tartja magát Közép- és Délkelet-Európától.

Pedig éppen a 20-as évek végétől jelenik meg a hivatalos magyar politika jelszavai között a revízió egyre erősebb hangsúlyozása. A Duna-medencében éleződnek az ellentétek. Az angol-francia kivonulás után egyre nyilvánvalóbbá válik a versailles-környéki békerendszer egyik fő tévedése, nevezetesen, hogy a kisállamok sokaságára szabdalt Közép-Európa nyugat-európai támogatás nélkül nem tudja betölteni a rá kiosztott szerepet: ahelyett, hogy gátat vetett volna a várható német vagy orosz behatolásnak, a térségben hatalmi vákuumot teremtett, melybe majd egy terjeszkedő nagyhatalom (az akkori helyzetnek megfelelően a hitleri Harmadik Birodalom) különösebb nehézség nélkül hatolt be. Jól jellemzi Anglia pozícióját Vansittant külügyi államtitkár, mikor a londoni magyar külügyi szóvivővel közli, hogy Anglia nem vesz részt aktívan a közép-európai politikában, nem vállal kötelezettséget a Duna-medence ellentéteinek kiegyenlítésében. Gazdaságilag a térség nem nyújt számottevő lehetőséget Anglia számára, s e téren a jövőbeli kilátások sem biztatóak. A térséggel Anglia csak a Népszövetség keretein belül foglalkozik ezentul.

Természetesen a hivatalos állásfoglalás mellett a közép-európai helyzet erősen foglalkoztatta a közvéleményt és a kérdés szakértőit. Az egyik legjelentősebb ilyen író-politikus R.W. Seton-Watson, aki a dualizmus kora óta foglalkozik a térség nemzetiségi problémáival. Ő, aki annak idején a Monarchia föderalisztikus átszervezése gondolatától jutott el a szeparatista megoldásig, cseppet sem talál illúziókat Trianonnal kapcsolatban: "praktikus lehetetlenségnek" tartja azt egy kevert etnikumu területen, ahol a határrendezés időszakában a nacionalizmus és a győztesek nagyhatalmi érdekei domináltak. Megállapításában a béke praktikusságát hangsúlyozza inkább mint lehetetlenségét, és határozotlan kiáll a párizsi döntések mellett. Nézetét azzal indokolja, hogy egyrészt lehetetlen tisztán etnikai határokat meghuzni a térségben: a szóba jöhető módosítások az alapvető

helyzetben nem változtatnának (a kisebbségi helyzetben élő magyarok nagy része így is a kisantant államokban maradna), a magyar gazdaság problémái nem oldódna meg (csak teljes revízióval), másrészt pedig Magyarország és a kisantant államai közti viszonyból kiindulva egy határmódosítás csak fegyveres úton lenne kivitelezhető, ami elkerülhetetlenül háborúhoz (esetleg világháborúhoz) vezetne. "Ha a revízió vagy módosítás elúzná a faji konfliktusokat és kibékítené örökre a magyarokat a szomszédaikkal, akkor bárki aki ezt ellenezné, Európa ellen követne el bűnt" - mondja Seton-Watson (l.m.25.1), de nem hagy kétséget afelől, hogy az ellenkezőjéről van meggyőződve, ezért ellenez minden konfliktust, változtatást. Ebben a szellemben száll síkra az alsóház 170 tagja által benyújtott memorandum ellen, mely a csehszlovákiai magyar kisebbség ügyének a Népszövetség elé utalását követelte (Jehlicska atya a Daily Mail című újságban 1930-ban megjelent "A házam igazságot követel" c. cikk hatására - l.m.66-67.1.). Hasonló okokból ítéli el a Rothermere-akciót is (Lord Rothermere Herold Sidney Harmsworth a Daily Mail című lapban 1927. június 21-én egy cikket jelentetett meg "Magyarország helye a nap alatt" címmel, mely revíziós kampányt indított el "Igazságot Magyarországnak" jelszóval, s óriási lelkesedést keltett Magyarországon, illetve heves ellenpropagandát indított el Franciaországban és a kisantant államokban. A Rothermere-kampány keményen elítéli a trianoni diktátumot, azt a magyarokra kényszerítő nagyhatalmakat, igazságot, területi revíziót követel, ami Európa érdeke is, hisz a kontinens biztonságát csak Trianon revíziójával lehet elérni.)

Az angol kormány sietett elhatárolni magát a nagy érzelmi viharokat kavarázó kampánytól, s Bethlen magyar miniszterelnököt is hasonló lépésre ösztönözte, aki igyekezett is ebben a szellemben cselekedni, bár ugyanakkor jól sikerült propagandának tartotta az ügyet.

Seton-Watson szerint a probléma megoldását csak a gazdasági és politikai határok lebontása által lehet elérni, aminek módja a kisebbségek jogainak a lehető legnagyobb mértékű kiterjesztése és betartása, a kulturális kapcsolatok erősítése lehet. Mindehhez elsőrangú fontosságú Nyugat-Európa és természetesen ezen belül Anglia aktív segítsége, mely nélkül az ímént vázolt megoldás megvalósíthatatlan, Seton-Watson véleménye szerint.

Ugyancsak Nyugat-Európa és Anglia felelősségét emeli ki C.A. Macartney, a kérdés másik nagy szakértője. Miután tárgyilagosan elemzi a békeszerződés igazságtalanságát, a kisebbségvédelem csődjét, nagyon jogosultnak tartja "Magyarország olyan revízióra irányuló követelését, melynek közelebb kellene egymáshoz hoznia a politikai és népességi határt" (Magyarország 222.1.). Azonban siet hozzátenni, hogy a Kárpát-medence problémáit ez távolról sem oldaná meg, nem szüntetné meg a nemzetiségi elnyomást. A jövő eszméje csak az egyenjogúak együttműködése lehet, azok szövetsége jelenthet biztonságot, védelmet nekik: gazdasági együttműködés, egyeztetett külpolitika, közös honvédelem kell.

Angliának tökével és konstruktív külpolitikával kell elősegítenie ezt a folyamatot, szem előtt tartva, hogy a dumai- és világérdek azonosak egymással. Ha a szigetország nem felel meg ennek az elvárásnak, a kis országok Németország gazdasági és politikai befolyása alá kerülnek.

Ezt a veszélyt megérezvén egyre többen sürgetik az angol külpolitika aktivizálódását egy államszövetség létrehozása érdekében. Az elképzelések részleteikben különbözők (Robert Birkhill egy Budapest központú Közép-Európai Egyesült Államok kialakítását javasolja, Somerset de Chair a fővárost Pozsonyba helyezné, Gilbert Murray az államszövetséget az Európai Egyesült Államok egy régiójaként képzei el, D. Lockard az első lépésként határmódosításokat javasol stb). Ugyanakkor megegyeznek abban, hogy az új államszövetség születésénél elsősorban Angliának (esetleg Franciaországgal együtt) kell bábáskodnia, biztosítva így a születő hatalom szövetségét, illetve lojalitását, elejét véve annak, hogy ezen államok gyengeségüknél fogva Németország kizárólagos vonzásába kerüljenek.

Ezen elképzelések indítékai között nem nehéz felfedezni a liberális angol gondolkodók elveit, Anglia gazdasági, politikai és katonai érdekeit, a béke megőrzéséért érzett aggodalmat. Ezen indítékok eredőjeként természetesen a magyar revízió kérdése csupán a térség problematikájának alárendelten jelentkezhetett csak (egy komplex folyamat egy esetleges lépéseként).

A hivatalos külpolitika, mint láttuk 1925-től fokozatosan érdektelenséget mutat Közép-Európában. Mégis észlelhető változás a 30-as évek során. Ahogy erősödik a térségben az irredentizmus hangja és ereje, úgy jelentkeznek angol részről a békés revíziót elvben elismerő megnyilvánulások. Henderson, a leszerelési bizottság elnöke, egy 1933 októberében mondott beszédében kijelenti, hogy "a magyar békés revíziónak hathatós támogatója az angol politika, noha ez idő szerint a kormány még nem foglalt el határozott álláspontot a revízió ügyében." (idézi: Wéber) A rajnai-krízis után nyilvánvalóvá válik, hogy a Közép-Európa-i államok többé nem építhetnek Franciaország katonai erejére, így London megnyilvánulásai megnövekedett hangsúlyt kapnak.

Eden 1936 júliusában az alsóházban kiemelte, hogy a háború megelőzése érdekében nemzetközi együttműködés kell a viták békés megoldására, a sérelmek kiküszöbölésére, és a nemzetközi lefegyverzés megvalósítására. A következő évben ugyanő megemlíti a jugoszláv miniszterelnöknek, hogy kormánya nem akar előzetes kötelezettséget vállalni a térségben. Ugyancsak 1937-ben Chamberlain kijelenti Hitlernek, hogy Anglia elismeri Németország igényét területi korrekciókra.

Magyarországon nagy örömmel vették tudomásul az angol külpolitikának ezt a változását, reménykedve, hogy a magyar revíziót több központra támaszkodva, s nem kizáró-

lag német segédlettel sikerül végrehajtani (mely több központúságra való törekvés a kezdetektől jellemezte a magyar irredenta törekvéseket). Az események rácsfoltak az optimizmusra. 1937 novemberében Halifax külügyminiszter kijelenti, hogy mivel az "angol a realitások népe", London elismeri a közép-európai rend Németország által kívánt módosításának szükségességét. Nyílt bevallása ez annak, hogy Anglia nincs olyan helyzetben, hogy rendező erőként léphetne fel a térségben. London jól tudja, hogy bizonyítania kéne azt, hogy Nyugat-Európa gátat tud vetni Hitlernek, de erre nincs felkészülve, s pusztán szép szavakkal eredményt elérni nem lehet. A háború kirobbanását elkerülendő, az "appeasement" politika jegyében Münchenben áldásukat adják a status quo gyakorlati megváltoztatására. Ugyanakkor, ami a magyar külpolitika támogatását illeti, már az egyezmény előtt a Külügyminisztériumban megállapítják, hogy Magyarországon "a játszma már eldőlt", nem érdemes az országra pénzt és energiát pazarolni - a magyar-csehszlovák konfliktus megoldását is a tengely döntőbíróására bizzák. S ha gazdasági kedvezményekkel respektálják is a magyar semlegességet a lengyel-német háborúban, ez a gesztus már semmit sem befolyásolhat. A magyar külpolitika megállíthatatlanul haladt kényszerpályáján: mikor a revíziós politika sikereket hozott, egyuttal nyilvánvalóvá vált az egyoldalú német elkötelezettség. A Harmadik Birodalom közelségének nyomasztó hatása a többi környező ország sorsára is rányomta bélyegét: így, vagy úgy azok is a birodalmi érdekek kiszolgálóivá váltak. Nyugati szövetségeik gyengén voltak kellő támogatásukhoz. Még kevésbé volt erre esély Magyarország esetében, ahol az együttműködésért a revíziós politika támogatására lettek volna kénytelenek - amit nemcsak, hogy nem tudtak, de nem is akartak megtenni. Jól bizonyítja ezt mind a hivatalos angol külpolitika, mind a politikai irodalom.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Gál István: Magyarország, Anglia és Amerika Budapest, 1944.
- Juhász Gyula: Magyarország külpolitikája 1919-1945. Budapest, 1975.
- C.A. Macartney: Magyarország. Budapest, 1934.
- C.A. Macartney: Problems of the Danubian Basin. Cambridge, 1944.
- Máthé Elek: Chamberlain és Rothermere. Magyar Szemle, 1941.
- Ormos Mária: Bethlen koncepciója az olasz-magyar szövetségről (1927-31) Vélemények, Viták a két világháború közötti Magyarországról. Budapest, 1984.
- Ránki György: Mozgástér és kényszerpálya. A Duna-völgyi kis országok a nemzetközi gazdaság és politika rendszerében (1919-1945) Vélemények, viták a két világháború közötti Magyarországról. Budapest, 1984.
- Seton-Watson: Treaty Revision and the Hungarian Frontiers. London, 1934.
- The Duchess of Atholl. British Opinion and European Problems. Hungarian Quarterly, 1936.
- Weber Tibor: Az angol külpolitika irányvonalai. Külügyi Szemle, 1935.

AZ EGÉSZSÉGÜGYBEN DOLGOZÓ NŐK HELYZETE CSONGRÁD MEGYÉBEN

Egy megye egészségügyi nődolgozóinak helyzetét nem lehet elvonatkoztatni a helyi gazdasági, társadalmi, kulturális és egészségügyi körülményektől.

Csongrád megye egészségügyi ellátó rendszerének helyzetét vizsgálva megállapíthatjuk, hogy elérte az önellátást, sőt annál többet is. Mig más megyékben alig ápolnak Csongrád megyei lakost, addig a megye egészségügyi intézményeinek szolgáltatásait más megyékből jött betegek, s külföldi állampolgárok is igénybe veszik. A SZOTE a megye székhelyén működik, regionális feladatokat lát el a megye lakosságának gyógyításában: az orvos-gyógyszerész-fogorvos képzés mellett a tanácsai kórházak szakembereinek, osztályvezetőinek képzésébe is bekapcsolódik. Az egészségügyi szolgáltatások színvonalát - az említett kedvező feltételek mellett - számos negatív tényező is befolyásolja, így többek között az ellátó rendszer anyagi bázisának (épület-állományának) korszerűtlensége. A kórházak és klinikák épületeinek zöme elöregedett, ezen belül jelentős részüknek műszaki állapota is kedvezőtlen.

A megye népmozgalmi mutatói közül kizárólag a csecsemőhalálozás kedvezőbb az országos átlagnál. Az ezer élveszületettre jutó csecsemőhalálozás 1984-ben 16,6 ; miközben az országos átlag 20.2.¹ Igen magas viszont az öregek száma (12.776 fő), s külön sajátossága a megyének, hogy a lakosság 2,8 százaléka tanyán él.

A felszabadulás előtt a lakoságnak csak 20 százaléka, 1951-ben 45 százaléka részesült társadalombiztosításban, ma a társadalombiztosítás valamennyi állampolgárra kiterjed.

A lakosság foglalkozásának történelmileg kialakult, s a mai napig meglévő sajátosságai ugyancsak befolyásolják az egészségügyi ellátás iránti igényeiket. Sok a mozgásszervi betegség, mely a hagyma- és zöldségtermesztő kultúrával, az olajbányászok nehéz munkakörülményeivel is magyarázható. A kendergyárak és a textilüzemek nehezen kiküszöbölhető zajártalmakkal okoznak egészségkárosodást. Az országgrész kedvezőtlen földrajzi fekvése idézi elő a léguti szervek országos átlagnál gyakoribb megbetegedéseit. A megye népességének 50 százaléka, a munkaképes koru nők 73 százaléka aktív kereső.

Az egészségügyi ellátás személyi feltételeinek alakulása kedvezőnek mondható. Ez abból is adódik, hogy a megyében orvos, szakdolgozói és egészségügyi főiskolai képzés is működik. A 10 ezer lakosra jutó orvosi létszám Csongrád megyében meghaladja az országos átlagot. Országos átlagban 10 ezer lakosra 32,2 a megyében 39,8² orvos jut, s ezen belül megemelkedett a szakorvosok aránya. Országosan az orvosok 74,2 %, me-

gyei viszonylatban 75,4 % rendelkezik szakorvosi képesítéssel. Tartósan üres orvosi állásról a megyei egészségügyi hálózatban nem beszélhetünk.

Közismert, hogy az egészségügy dolgozóinak 80 %-a nő. Az MSZMP KB nőpolitikai határozata és az egészségügyi törvény közel egyidőben született. A kettő összeegyeztetése a megyei állami és társadalmi vezetői számára komoly feladatot jelentett. Ugyanakkor sok olyan egymáshoz kapcsolódó feladat is jelentkezett, melyek kedvezően befolyásolják a nőpolitikai határozat és az egészségügyi törvény egyidőben való érvényesítésének lehetőségét. 1970-75 között egy sor olyan intézkedés történt, mely megalapozta a további gyorsabb ütemű előrelépést. Javult a megyében a lakáshelyzet, bővült az üzlethálózat, s a háztartási munkát segítő szolgáltatások: a textiltisztítás, lakáskarbantartás stb. Kedvező irányba változott a nők közéleti tevékenységének kibontakoztatását elősegítő szemlélet, meggondoltabb és alaposabb lett a nők vezető funkcióra való felkészítése, ritkábbá vált a női vezetőkkel szembeni előítéletek nyílt hangoztatása. Javult a nők fő munkájának anyagi és erkölcsi megbecsülése. A kitüntetett egészségügyi dolgozók közül 1969-ben mindössze 34 százalék, 1975-ben már 43 százalék a nők aránya. A nőpolitikai határozat megjelenése kedvező fejlődést eredményezett a nők, a családok életében. Ugyanakkor az is megmutatkozott, hogy a nőpolitikai teendőket nem lehet kampányfeladatként kezelni. Hosszu távú folyamat azoknak a gazdasági, politikai feltételeknek megteremtése, amelyek a nők helyzetét javítják, társadalmi gyakorlattá teszik a nők egyenjogúságát a családi életben és a munkában.

A hetvenes évek második felében a megye egészségügyi intézményeiben dolgozó 30 éven aluli orvosok között 26,5 százalékkal több a nő, mint a férfi. A nőpolitikai gyakorlatban azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy a megyében dolgozó orvosnők 64 százaléka 39 év alatti. Számukra az orvosi és az anyai hivatás egyidejű gyakorlása (a családalapítás, a gyermeknevelés) nem kis nehézséggel jár. A további szakmai előrehaladás megalapozására, a szakképesítés, a tudományos fokozat megszerzésére, illetve előkészítésére is ezt az időszakot kell felhasználni.

A munkahely ebben sokat segíthet, de az intézkedések hatékonyságát a megye sajátosságai adódó tényezők, és az orvosi pálya azonos szakágainak elnőiesedése egyaránt gátolja. Az orvosnők eljutnak ugyan a szakképesítés megszerzéséig (1983-ban 74 százalék), de oly módon, hogy egyes szakorvosi ágak elnőiesednek (csecsemő- és gyermekgyógyász, szemész, fül-orr-gégész, radiológus, laboratóriumi szakorvos, bőrgyógyász). A megyében éppen ezeken a szakrendeléseken nőtt az egészségügyi szolgáltatást igénylők és a szükségessé vált laboratóriumi vizsgálatok száma. A fekvőbetegellátó intézmények betegforgalma is ezeken a szakterületeken nőtt. A nők szakmai és tudományos előrehaladását az is gátolja, hogy a viszonylag kedvező orvosi arányszám mögött kedvezőtlen a szakdolgozói hát-

tér. Az egészségügy területén dolgozó nőknél is jelentkeznek az anyai hivatással járó időszakos munkamegszakítások (GYES + gyermekápolási szabadság igénybevétele miatti kiesés). Mindezek kedvezőtlenül hatnak a nők szakmai és tudományos tevékenységének és vezetésben való részvételének alakulására. A megye egészségügyi intézményeiben foglalkoztatottak közül 162 fő rendelkezik tudományos fokozattal, közülük 19 nő. A vezetői állásban lévők aránya is hasonló; az egyetemen két nő lát el tanszékvezetői feladatokat, a kórházigazgatók között jelenleg egy nő sincs.

A nők további szakmai, tudományos előrehaladását, vezetővé válását akadályozza, hogy - bár elvileg - a nők számára minden lehetőség adott, de a realizálás feltételeinek megteremtése lassan halad előre. A családon belüli korábbi egyoldalú munkamegszítás maradványai is megtalálhatók, s a házi munka "társadalmasítása" területén sincs számottevő előrelépés. A hetvenes évek elején rendelkezésre álló szolgáltatások köre már nem elegendő (büfé, óvoda, közétkeztetés), s az árpolitikai intézkedések sora, a szolgáltatások tarifáinak emelkedése sem segíti elő a háztartási munka könnyítését (a konzervek, félkészárúk, az éttermi étkezés, üdülés és a patyolat szolgáltatásainak megdrágulása).

Az elmúlt évtizedet értékelve meg kell állapítani, hogy az MSZMP nőpolitikai határozatának végrehajtásában az egészségügy területén is több szempontból előrelépés történt. Javultak a munkafeltételek, megemelkedett a szakképesítéssel rendelkező és a tudományos fokozatot szerzett nők száma, javult politikai képzettségük, és közéleti aktivitásuk. Mindez az egészségügyi szolgáltatások színvonalát is kedvezően befolyásolta. Mindebből levonható az a következtetés, hogy társadalmi-gazdasági fejlődésünk jelenlegi szakaszában a nők társadalmi emancipációja elvileg adott, azonban széles körű gyakorlati megvalósítása érdekében még számos akadályt kell elhárítani.

JEGYZETEK

- 1 Magyar Statisztikai Zsebkönyv. Statisztikai Kiadó Vállalat 1985. 65. old.
- 2 Uo. 36. old.

A SVÉD JÓLÉTI ÁLLAM VÁLTSÁGA

A nyugati irodalomban a II. világháború utáni tökések fejlődéssel kapcsolatban sokszor hangsúlyozták Svédország modell-jellegét. A modell-értékűséget több értelemben is kiemelték (pl. mint a "középutas" szociáldemokrata fejlődési út, vagy az ipari viszonyok intézményesítésének a mintája), de a svéd fejlődés legáltalánosabban mint a jóléti állam ideáltípusa jelent meg. Olyan érvek hangzottak el, mint, hogy itt alakult ki a legmagasabb szintű jóléti intézményrendszer; a fogyasztás itt a leginkább társadalmasított; a jóléti értékrend társadalmi és politikai síkon is széleskörűen elfogadott.

A svéd jóléti állam kiépítésében fontos szerepe volt a szociáldemokrata mozgalomnak. A valóban igen fejlett jóléti intézményrendszer a polgári demokratikus feltételek között példa nélkül állóan hosszú szociáldemokrata kormányzás egyik fő támasza volt, ugyanakkor a stabil szociáldemokrata kormányok kedvező feltételeket teremtettek a reformok végrehajtásához. A 60-as évek végétől egyre több probléma mutatkozott a svéd jóléti állam működésében. A következőkben - a teljesség igénye nélkül - ezek néhány aspektusával foglalkozom.

Mielőtt rátérnénk a probléma vizsgálatára, nézzük meg, mi is az a jóléti állam? A témakör egyik legismertebb kutatója, Harold Wilensky így fogalmaz: "A jövedelem, a táplálkozás, az egészség, a lakás és az oktatás minimális mértékének állami szavatolása minden állampolgár számára politikai jogként, nem pedig jótékonyági adomány gyanánt."¹ Rögtön megjegyezhetjük, hogy ez "minimális" definíciónak tekinthető. A jóléti stratégiára új célok rakódhatnak (pl. az egyenlőség biztosítása), ebből következően is a minimális szükségességnél jóval nagyobb mérvű gondoskodás - és állami újraelosztás - valósulhat meg.

Dorothy Wilson a svéd jóléti államról írt könyvében így definiál: "A jóléti állam biztosítja a jólétet azoknak, akik éppen nem tudják gondját viselni maguknak és a családjuknak, vagy erre nem lesznek képesek valamikor a jövőben betegség, öregség, munkanélküliség, vagy valami más ok miatt. Foglalkozik a függő gyerekes családok szükségleteivel és változatos egészségügyi és szociális szolgáltatások nyújtásával is."²

A jóléti állam a tökések fejlődés szükségleteként jött létre a 30-as évek második felétől. Lényege a piaci történések, a magánjellegetű tőke- és munkaerőallokáció összekapcsolása a politikai intézményekkel, a kapitalista termelési szisztéma legitimitásának és a tökések termelés racionalitásának egyidejű biztosítása a polgári demokrácia körülményei között. A jóléti állam a termelés ellentmondásait nem keletkezési helyükön kísérli meg feloldani, hanem egyfajta korrekció történi, ami jórészt az állami szociálpolitika fele-

data. A probléma úgy is megfogalmazható, hogy a tőkés gazdaság nem funkcionál megfelelően állami beavatkozás nélkül, állami költségvetési politika kell a dinamizálásához és negatív hatásai korrekciójához. Az állam funkcióiban változás, pontosabban bővülés következik be. A liberalizmus által kijelölt "éjjeliőr" funkció "redisztributor" szerepkörre alakul át, amely folytán a megtermelt javakat az állam sajátos preferencia, illetve értékrend szerint újra elosztja. Az állami szerepkör változásának eszközrendszerét jórészt a keynesi gazdaságpolitika szolgáltatta, amelynek a célja, hogy működőképes mozgásformát teremtsen a tőkés rend keretein belül a társadalmassuló termelőerők és a magántulajdon közötti ellentmondásnak. Keynes a kapitalizmus tultermelési, munkanélküliséget kiváltó és a rendszert veszélyeztető válsága elkerülése érdekében olyan állami beavatkozást javasolt, amely fogyasztásra ösztönöz és makroökonómiai szinten szabályozza a beruházásokat. A keynesizmus egy stratégiai kompromisszum lehetőségét ismeri fel. Olyan partneri viszonyt kínál a közhatalom és a magántőke között, ami korlátozza a tőke teljes szabadságát, de épp ezáltal teszi feleslegessé a termelési eszközök államosítását. Így a keynesi elmélet a tőkés gazdaságnak a megváltozott feltételekhez való alkalmazkodását, a túlélést úgy biztosítja, hogy közben megsérti a kapitalista termelés "játékszabályait".³

A jóléti állam kialakulásának jelentős tényezője az a "reformista konszenzus", amelynek materiális bázisát a dinamikus, egyenletes gazdasági növekedés képezte, valamint egy olyan, a nagyipar vezető szerepén alapuló gazdasági struktúra, amely lehetővé tette Svédországban a szervezett munkásság alkupozíciójának erősítését és ennek kihasználását. A konszenzus lényeges szerkezeti eleme az osztályharc intézményesítése. Svédországban jelentős szerepre tett szert az ún. korporatív struktúra, amely révén fontos gazdasági és szociális kérdésekben a döntéseket - a politikai nyilvánosság kizárásával - jórészt a két nagy, monopolhelyzetben lévő érdekszervezet (a magasan szervezett, erősen centralizált szakszervezeti mozgalom és a munkáltatók szervezete) és az államapparátus érdekegyeztetése útján hozzák meg.

Az osztályközi szövetség feltétele a munkásosztály közvetlen és a tőke stratégiai érdekeinek a kielégítése. Már Keynes is egy cserelogika elfogadását javasolta a két félnek, azt, hogy "játsszák el egymás szerepét", mivel mindegyikük legjobb érdekeit szolgálja, ha figyelembe veszik a másik fél érdekeit. Eszerint a munka biztosítja a tőkének a racionális működést, a profitstabilitást (mert ebből lesz több beruházás, így teljes a foglalkoztatottság és így tudják finanszírozni a bővülő jóléti szolgáltatásokat). Ahogy ezt Ernst Wigforss, a svéd szociáldemokrácia egyik legnagyobb teoretikusa megfogalmazta: "Mivel a szociáldemokrácia a javak és a jövedelmek egyenlőbb és igazságosabb elosztásért dolgozik, soha nem szabad elfelejteni, hogy először termelni kell ahhoz, hogy elosztani lehessen."⁴ A "munkaügyi békéért" cserébe a tőke vállalja a profitfelhasználás korlátozását, a jóléti szektor terheit, a magas munkabéreket.

A fenti kompromisszum eredményeként a munkásmozgalom hosszú távú célkitűzései alárendelődtek a tőkés expanciónak.⁵ A vita tárgya többé nem a termelés módja, hanem az elosztás mértéke. Az egyenlőség, mint meghatározó szociáldemokrata alapérték kivívásában a termelés helyett az elosztás kapja ily módon a főszerepet.

A svéd jóléti állam kialakulását segítette a munkásság és a tőke képviselőinek ideológiai és politikai konvergenciája is, amely egyik fontos eleme volt a hosszú ideig tartó politikai stabilitásnak.

A szociáldemokrata színezetű svéd jóléti stratégia fő célkitűzéseit a következőképp lehetne összefoglalni:

- teljes foglalkoztatottság.
- A piaci tényezők csökkentése a szükségletkielégítésben (egyfajta "piactalanítás"). Ennek jellemzője, hogy alapvető szükségleteket magas szinten nem áru jellegű, hanem állampolgári jogon járó szolgáltatásokkal elégítsenek ki (egészségügy, oktatás, gyermek- és idősgondozás, lakás, kultúra, stb.).
- A társadalmi-gazdasági egyenlőtlenségek csökkentése.
- A tőke magántulajdonából eredő hatalmi pozíció lazítása.
- A gazdaság hatékony működésének az elősegítése

A jóléti állam működésének lényege a fenti célok elérése érdekében alkalmazott gazdaság-politikai intézkedések kombinációja. Ezek lényeges elemeit a 40-es évek végétől a központi szakszervezeti szövetség (Landsorganisation i Sverige - LO) közgazdasági Gösta Rehn és Rudolf Meidner dolgozták ki.⁶ Ez érthető, ha tekintetbe vesszük az LO és a kormányzó Szociáldemokrata Munkáspárt (Socialdemokratiska Arbetarepartiet - SAP) között szoros kapcsolatot.

Az állami adópolitikával szabályozták a vásárlóerőt és a profitszintet. Az adópolitika elvonásai szolgáltatták a szociális reformpolitika kiterjesztéséhez a szükséges pénzt. Így ennek gazdaságsszabályozó szerepe mellett fontos funkciója volt a jövedelmek újraelosztásában is.

Az LO által folytatott "szolidáris bérpolitika" egyik fontos célja a gazdasági struktúra korszerűsítésének a segítése volt, összhangban az állami adópolitikával. Ezek segítségével a vállalkozók nyereségét oly mértékben igyekeztek minimalizálni, hogy a kevésbé termelékeny termelők kiszoruljanak a piacról. A "szolidáris bérpolitika" lényeges, hogy az alkalmazottak az azonos foglalkozási csoportokban ugyanazokat a béreket kapják, függetlenül attól, hogy nyereséges vagy veszteséges vállalatnál dolgoznak, expanzív vagy stagnáló ágazatban. (A szakszervezeti központ vezetői szerint az "egyenlő munkáért egyenlő bért" elvén az érvényesítéséről van szó.) Így a munkabérek nem a vállalatok gazdasági teljesítőképességéhez, hanem makroökonómiai mutatókhoz kötődtek. Az LO a bér-

szinval növekedését a termelékenység növekedéséhez kötötte, úgy, hogy az ipar export-orientált, expanzív részében a profitráta ne süllyedjen. Azok a vállalatok, amelyek nem tudták a bérköltségek növekedését termelékenység-növekedéssel ellensúlyozni, kihulltak a versenyből.

A "szolidáris bérpolitika" a szakszervezeti központ egalitárius céljainak a megvalósítását is segítette. Az LO ily módon dinamikusan növekvő általános bérszínvonal mellett képes volt nemcsak az azonos foglalkozásúak, hanem a különböző dolgozói kategóriák bérkülönbségeinek a redukálására is.⁷

A kormány "aktív munkaerőpiaci politikája" a "szolidáris bérpolitika" korrelátumaként jött létre, a gazdasági strukturakorszerűsítés és a teljes foglalkoztatottságra irányuló politika segítésére. Szakítva a globális keresletirányítással, a szerkezeti változások gyorsítását célozta. Lényege az volt, hogy átáramoltassák a munkaerőt a stagnáló iparágakból a növekvő (export) ágazatokba. A munkaerőpiac szelektív kínálatszabályozásával hosszú évekre megoldották a teljes foglalkoztatást és a gazdaság szerkezeti racionalizálását.

A termelékeny, versenyképes vállalatok számára elérhető tőkekinálatot javította az állami pénzalapok rendszere, amelyek egyúttal a kormány kísérletét jelentették a beruházások ellenőrzésére. A konjunkturális-beruházási alapot ténylegesen 1955-ben hozták létre a ciklikus ingadozások kiegyenlítésére és a foglalkoztatottság szabályozására. Tőkéje úgy gyűlik össze, hogy konjunktúra idején a magánvállalatok a profitjuk 20-40 %-át adómentesen elhelyezhetik a központi bankban. Az alapon lévő tőke felhasználását a kormány engedélyezi. A fejlesztési alapot 1960-ban teremtették meg a közvetett adó felemeléséből a munkaerőpiaci politika finanszírozására. Szintén 1960-ban lépett érvénybe a kiegészítő nyugdíjakról szóló törvény. A vállalatoktól a fizetési jegyzékek alapján történő levonásokból létrejött nyugdíjalap állami kezelésbe került; nagy lehetőséget biztosított a kormánynak a beruházások hosszú távu irányítására.

A rendszer sikeres működéséhez a 60-as évek végéig adottak voltak a kedvező külső feltételek is, melyek közül a következőket érdemes megemlíteni:⁸

- Nemzetközi árstabilitás, amit ebben az időszakban az USA garantált.
- A világkereskedelem gyors bővülése és liberalizálódása. A fejlett tőkés világrendszerben nagyobb gazdasági válság nem volt, az USA és a többi OECD-ország közötti technológiai szakadék nagy és folyamatos beruházási hullámot jelentett, amely kedvezett a svéd monopóliumoknak - és általában a meglehetősen nyitott svéd gazdaságnak.
- A neokolonialista világrend, az olcsó nyersanyagárak révén az erőforrások kizsákmányolása.

A jóléti állam válsága a hagyományos, a jóléti állam kiépítésére irányuló szociáldemokrata reformpolitika tartalékainak a kimerülését jelezte, amit aláhuzott a jóléti konszenzus bomlási folyamata. A rendszer gyengélkedésére a 70-es években gazdasági, társadalmi és politikai szintéről is jöttek jelzések.

A problémának alapvetően gazdasági okai vannak. A jóléti konszenzus alapja a nemzeti jövedelem növekményén való osztozkodás volt. Nyilvánvaló, hogy a rendszer működésében zavarok keletkeznek a növekedés lelassulásával, majd a stagnálással. A gazdasági növekedés lelassulását szemlélteti a következő két adatsor:

I.

A bruttó hazai termék GDP) indexe Svédországban (Első év = 100)

1971 : 100	1976 : 101
1972 : 102	1977 : 97
1973 : 103	1978 : 103
1974 : 104	1979 : 104
1975 : 101	

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH, Budapest, 1981. 67. oldal.

II.

A bruttó hazai termék (GDP) évi átlagos növekedési üteme Svédországban

1961 - 1970 : 4,6 %
1971 - 1975 : 1,9 %
1976 - 1979 : 1,3 %

Forrás: Nemzetközi Statisztikai Évkönyv. KSH, Budapest, 1981. 68. oldal

Visszaesett Svédország részaránya a kapitalista országok ipari termelésében, amely 1970-ben 1,3 %, 1978-ban 1,0 % volt. Ugyanezen idő alatt az ország részesedése a világ összexportjából 2,4 %-ról 1,8 %-ra esett.

A problémának két fő oka van. Az egyik a jóléti stratégia belső ellentmondásainak az erősödése, amelyek a folyamatos gazdasági növekedés idején a háttérben maradtak. A másik ok a svéd gazdasági fejlődés külső feltételeinek a romlása.

A jóléti állam válsága mögött egy paradox szituáció húzódik meg. A fejlett kapitalizmusnak szüksége van a jóléti államra, az állami beavatkozásra. Ugyanakkor ez hosszú távon gyengíti a tőkés racionalitást, rombolja a tőkés gazdaság ösztönzőrendszerét. A tőke tulszabályozása, szociális terheinek a növekedése a beruházási motiváció csökkenéséhez vezet, ugyanugy, mint a jövedelmek mind nagyobb leválasztása a teljesítményektől. A

nagy adózás pedig a munkamotiváció gyengülését okozza. Mindezzel együtt a jóléti intézményrendszer fenntartására társadalmi szinten megmarad az igény. Ezt a szituációt Claus Offe a fejlett tőkés társadalom legitimációjának és a tőkés gazdaság racionális működésének konfliktusaként írta le.⁹

A nem termelő, napjainkig dinamikusan terjeszkedő jóléti szektor elviselhetetlen teherre vált a magánszektoron. Svédországban az állami redisztribúció a 70-es években. Lefékezte a gazdaság hatékony működését és akadályozta a szükségszerű technikai racionalizálást, strukturaváltást. Az állami költségvetés 1950-ben még csak a GDP 30 %-át központosította. Ez az arány a 70-es évek második felében elérte a 60 %-ot. Az állami jövedelem-ujraelosztás mértéke már jó ideje Svédországban a legmagasabb a tőkésországok között.

A szociáldemokrata jóléti stratégia olyan önműködő mechanizmust indított be, amelyet az állami intervenció iránti várakozások nagyarányú kiterjedése is táplált. Ennek eredményeként a II. világháború utáni időszakban az állami-közületi szektor végig gyorsabban bővült, mint a gazdaság egésze. A társadalombiztosítási kiadásoknak a GDP-hez viszonyított aránya 1960-ban 10,9 %, 1970-ben 18,8 % és a növekedés folytatódik a 70-es években is, 1977-re 30,5 %-ot érve el, amivel Svédország ismét világbelső.¹⁰ Ezzel a folyamattal párhuzamosan nőtt a jóléti szektor dolgozóinak a száma is. Az 1965-ös 530 ezerrel szemben 1974-ben 995 ezer, 1979-ben 1210 ezer főt alkalmaztak ezen a területen, amely 1974-ben az összmunkaerő 25 %-át, 1979-ben pedig már kb. 30 %-át jelentette. A 60-as évek közepétől mind a költségvetés, mind pedig a létszám felduzzadása elsősorban a kommunális szervek számlájára írható.¹¹

A jóléti redisztribúciót elsősorban az adóbevételekből finanszírozták. Az 1976-77-es pénzügyi évben pl. az állami bevételek 88,9 %-a származott adókból.¹² A világ egyik legmagasabb adókulcsu országában¹³ a 70-es években tovább emelkedtek az egyenes és a közvetett adók is. A növekvő elvonásoknak negatív következményei lettek. Romlott a termelővállalatok önfinanszírozása, a magánberuházások visszaestek. A korábbi évek magasanak mondható (25 %-on felüli) beruházási rátája 20 % alá süllyedt. Mindez akkor, mikor a versenyképesség megőrzéséhez elengedhetetlen ipari strukturakorszerűsítés végrehajtásához nagy tőkeakkumulációra lett volna szükség. (Az elvonások túlnyomórészt nem produktív szférába kerültek.) A magas adókulcs elégedetlenséget szült az egyén oldaláról is. Az emelkedő inflációt a dolgozók nagy nominálbér-emeléssel igyekeztek kompenzálni. Az erősen progresszív adórendszer miatt egyre többen kerültek magasabb adókulcsú kategóriába, így igen széles rétegek számára az inflációt meghaladó bérnövekedés is az adózás utáni jövedelem csökkenését jelentette.

A munkaerő demobilizálásához és a hatékonyságproblémákhoz az állami szabályozási módszerek szerepkörének az átalakulása is hozzájárult. Az aktív munkaerőpiaci politika a politikai szempontok fokozatos előtérbe kerülésével a munkahelyek garantálásává változott, függetlenül a gazdaságossági megfontolásoktól. Egy 1967 márciusától 1978 őszéig havonta végzett közvéleménykutatás szerint a munkanélküliség és az infláció jelentősen befolyásolta a svéd kormányok népszerűségét. Ezeknek - különösen a munkanélküliség alakulásának - sokkal nagyobb hatása volt erre, mint a reáljövedelem növekedésének.¹⁴ Éleződő választási küzdelmek idején ez a tény a kormánypártok politikájára erős nyomást gyakorolt. Különösen fontos volt a szociáldemokraták számára a párt "kemény magvát" alkotó ipari munkások foglalkoztatása. A teljes foglalkoztatottság eddig is a szociáldemokrata politika szerves része volt, de ezt a prosperitás időszakában kombinálni tudták a folyamatosan növekvő termeléssel, és termelékenységgel. A 70-es években a kettő már nem ment együtt. A kormány a munkanélküliségi szint alacsonyan tartását választotta a munkahelyek garantálásával, ezzel munkaerőpiaci politikája már nem segítette az ipari racionalizációt, sőt gátolta a gazdasági hatékonyság fejlődését. Ezzel egyidőben a szakszervezeti bérpolitika a munkabérek és az ipari termelékenység divergens fejlődéséhez vezetett, egyúttal redukálta az állásváltoztatás ösztönzőit. Az új munkahely ugyanis a "szolidáris bérpolitika" sikerei miatt egyre kevésbé jelentett magasabb bért, vagy ha ezt sikerült elérni, a többletet elvitte az adó.

A 60-as évek végétől egyre nyilvánvalóbbá vált a svéd gazdaságpolitika alapvető céljai közötti ellentét. A teljes foglalkoztatás, a folyamatos életszínvonalemelkedés, a jóléti rendszer kiterjesztése ellentmondásba került a gazdasági hatékonyság követelményével. Az egalitarizmusra törekvés, jórészt a hatalmas állami redistribúció révén, lefékezte a gazdasági növekedést. A jóléti szektor expanziójának belső korlátai vannak, a jóléti állam kiterjesztése egy bizonyos nagyság elérése után a tőkés piacgazdaság működését akadályozza.

A stagnáló svéd jóléti állam egyik alapkonfliktusa, hogy a gazdasági bajok orvoslására minél gyorsabb ipari strukturakorszerűsítés kellene, de ez szembekerül a fogyasztók napi érdekeivel és így "leszavazzák" a megszorításokat. A feladat az erőforrásoknak a fogyasztástól a felhalmozás irányába való átcsoportosítása, ami figyelembe véve a svéd viszonyokat (igen erős szakszervezeti pozíció; a fogyasztói értékrend megszilárdulása; a jóléti intézményrendszerhez való ragaszkodás) nem könnyen megoldható dolog. Ezt szemlélteti a svéd gazdaság bérszínvonalának az alakulása is.

A szakszervezetek és a munkáltatók szervezete közti kollektív béralkunak fontos szerepe volt a gazdaság versenyképességének a biztosításában. Az ún. EFO-modell alapján az általános bérszínvonal növekedését a termelékenység-növekedéséhez és a világpiaci

árváltozásokhoz kötötték.¹⁵ Ez gyakorlatilag azt jelentette, hogy a kétévenkénti centralizált bértárgyalásokat olyan, az egész gazdaság fejlődését befolyásoló, kölcsönösen elfogadott makroökonómiai szempont uralta, miszerint a bérnövekedést az elérhető exportárak határozzák meg. Az exportágazatok világpiaci versenyképességét garantáló központi bérmegállapodást aztán a többi ágazat iránymutatóként fogadta el. Ez a szisztéma elég jól működött a 60-as évek végéig. Attól kezdődően a bérek aránya nőtt a profitok rovására a jövedelemszerkezeten belül. Az 1975-76-os központi bérmegállapodások idején már teljesen világossá vált: döntő változás történt, amely aláásta az EFO-modellt, mint bérpolitikai eszközt. Ekkor a szakszervezetek, szakítva a régebbi elvvel, "katasztrofálisnak" mondott, 25,3 %-os béremelést harcoltak ki. Ez figyelmen kívül hagyását jelentette annak, hogy a béremeléseknél a nemzetközi versenynek kitett ágazatok lehetőségeiből indulnak ki. A bérnövekedés jóval gyorsabban növelte a termelés költségeit, mint Svédország legfontosabb versenytársainál, így felgyorsította a piacvesztést és elmélyítette a strukturális válságot.

Az EFO-rendszer elvetése mögött jelentős gazdasági, politikai, intézménybeli változások álltak. A bértárgyalásokat a felduzzadt állami-közületi szektor szakszervezetei kezdték uralni, amelyek nem érezték közvetlenül a magas bérnövekedés hátrányait a rendszer egészére. A következmény az exportszektorokban sokezer munkahely megszűnése lett. Ez azonban nem okozott munkanélküliséget és így önkorrekciót az EFO-modell irányába, mert az állás nélkül maradók nagy többsége el tudott helyezkedni a terjeszkedő jóléti szektorban. A szakszervezeti bérkövetelések alapja ezentúl nem a termelékenység-növekedés lett, hanem az eddigi és a várható áremelkedésekért való kompenzáció, a bérkülönbségek kiegyenlítésének hagyományos elve mellett.

Hogyan reagált a tőke a terhek fokozódására? Talán a legfontosabb - amiben sokan a jóléti államra leselkedő legnagyobb veszélyt látják - a nagy adóterhek előli tőkemenekítés amely hosszabb távon ömagában is veszélyeztetheti a jóléti rendszer gazdasági alapjait. 1965-77 között a hazai iparban 85 ezerrel csökkent a munkahelyek száma, míg a svéd monopóliumok külföldi leányvállalatainál 120 ezres növekedés révén már közel 350 ezren dolgoztak. A külföldi iparvállalatokba történő közvetlen svéd beruházások a 60-as évek eleji évi 150 millió koronáról a 70-es évek közepére már meghaladták a 3 milliárdot, 1982-ben pedig a 9 milliárd koronát.¹⁶

Már a 60-as években felgyorsult az iparon belüli tőkekoncentráció- és centralizáció, amit paradox módon az egalitárius célokat hirdető állami gazdaságpolitika is elősegített (az ipar nagyobb versenyképessége érdekében). A tőkekoncentráció- és centralizáció mértékét jól szemlélteti egy kormánybizottság ezzel foglalkozó 1968-as jelentése. Az 500 főnél többet foglalkoztató vállalatok alkalmazták 1942-ben az iparban dolgozók 25 %-át,

1964-ben pedig több mint 50 %-át. Ugyanebben az évben a 293 legnagyobb magánvállalatnál dolgozott az összes svéd alkalmazott 27 %-a (735 ezer ember). 1963-ban a 200 legnagyobb magánvállalat az ipari foglalkoztatottságból 49 %-kal, az összes ártermelésből 52 %-kal részesedett. A svéd iparban magasabb volt a koncentráció, mint az USA-ban, vagy az NSZK-ban. A részvénytőke is koncentrálódt. 1965-ben a részvényesek 0,1 %-a rendelkezett az összes részvény negyedével, 1 %-uk a részvények felével. A kisértvényesek száma nőtt, de befolyásuk összességében csökkent. A 20 legnagyobb részvénytulajdonosnak együttesen átlagban 86 %-os részesedése volt az 500 főnél többet foglalkoztató vállalatok tőkéjében.¹⁷

A 70-es években a svéd monopóliumok a koncentrációs folyamat felgyorsításával reagáltak a kibontakozó válságra. A nagy monopóliumoknak az állami intervencióval szemben is nagyobb lavirozási lehetőségeik voltak. Az évtized közepén 18-20 monopolista csoportnak 600 ezer alkalmazottja volt Svédországban és 300 ezer külföldön. 1945-69 között 3546 fuzió történt - ennek fele 1965 után - amely 265 ezer dolgozót érintett. az 1970-76 között bekövetkezett 3703 fuzió már 360 ezer alkalmazottat mozgató meg. Az iparban egyedül 1975-ben 828 vállalati egyesülést jegyeztek fel. Eközben a részvénytulajdon is tovább koncentrálódt.¹⁸

A svéd gazdaság külső környezete is megváltozott, a korábbi kedvező feltételek eltűntek. A stabil nemzetközi árakat az USA-nak a vietnámi háború miatt kialakuló inflációs politikája aláasta. Nagymértékben hozzájárult a svéd jóléti állam problémáihoz az 1973-74-ben kezdődő világgazdasági válság és a nyersanyagár-robbanás. A svéd ipar hagyományos piacain kialakuló recesszió jelentősen rontotta a gazdaság helyzetét. A helyzetet súlyosította az un. újonnan iparosodott országok növekvő konkurrenciája is, melynek része volt a korábbi svéd huzóágazatok (vas-acélipar, faipar, papírgyártás, hajóépítés) veszteségesse válásában és így az ipar strukturális gondjainak a gyarapodásában.

1973-79 között a svéd ipar 10 %-os cserearányromlást szenvedett. A 70-es évek elején a szükséges energiának csak 37 %-át tudták hazai forrásból fedezni. 1970-ben pl. Svédország 30 millió tonna kőolajat importált. A világgazdasági válság hatásait a kormány gazdaságpolitikája csak késve engedte érvényesülni, ezért a svéd alkalmazkodás lassabb volt, mint általában a fejlett tőkésországokban. Az ország nagy deficitet halmozott fel, 1974-ben a GDP 1,7 %-a, 1980-ban már 4,2 %-a a külkereskedelmi deficit.¹⁹ Egyre nagyobb lett a költségvetési deficit (1980: 50,8 milliárd korona), így a jóléti állam finanszírozásában az adók mellett növekvő szerepet kezdett játszani az állam külső és belső eladósodása.

Nyilvánvaló, hogy hosszú távon a jóléti rendszert nem lehet költségnövekedésből finanszírozni. Bebizonyosodott az is, hogy már nem hatékonyak a korábbi receptek, nem lehet

tovább növelni az állami kiadásokat. A hagyományos jóléti stratégiának - közgazdasági ki-
merülése mellett - több népszerűtlen vonása is felszínre került. A jóléti stratégia meg-
újításának igényét támasztották alá a gazdasági fejleményeken kívül a társadalmi-politikai
szintér mozgásai is. A továbbiakban erről ejtek néhány szót.

"Ha a jászol üres, a lovak harapnak" - tartja egy régi svéd közmondás. Az osz-
tálykompromisszum gazdasági alapjainak a megingása és az etatikus fejlődés belső ellent-
mondásainak a növekedése a társadalmi békét erős megpróbáltatásoknak tették ki. A le-
lassult gazdasági növekedés elosztási konfliktusokhoz vezetett. Ez nemcsak a munkavállá-
lók-munkáltatók kapcsolatát érintette (jórészt a korábbiaknál sokkal keményebb kollektív al-
kuk keretein belül), hanem az egyes dolgozói kategóriák között is érvényesült. A 60-as
évek végétől elszaporodó vadsztárjakok, melyek közül a legnagyobb az állami tulajdonban
lévő LKAB észak-svédországi vasércbányáiban robbant ki 1969 decemberében, szimboli-
zálták a svéd munkaerőpiacot uraló intézményrendszer - és a jóléti konszenzus - poten-
ciális dezintegrációját.²⁰

A szakszervezeti mozgalom - főként az LO vezető rétege - a 70-es években az
események hatására radikalizálódott, a tőkével kötött kompromisszum több alapelvét meg-
kérdőjelezte. Kiderült, hogy az osztályharc túlélte az "osztálybéke" hosszú évtizedeit. A
folyamat végén, a 80-as évek első felében, a svéd gazdaság fejlesztését, a szükséges új
növekedési pályára állítását illetően a reformista munkásmozgalom és a tőke képviselői
között megszűnt a korábbi konszenzus.

A közvetlen adózás terhei nemcsak a magas jövedelműek tiltakozását váltották ki,
hanem széles középrétegeket és az ipari munkásság jelentős részét is. A lakosság tul-
nyomó többsége elfogadta a jóléti szolgáltatások kiterjesztését, de mind nagyobb részük
vonakodott ennek a költségeit viselni. Az adópolitika központi politikai kérdéssé vált Svéd-
országban. Az általános elégedetlenség és a nagyvállalatok tőkemenekítése mellett a fi-
gyelem középpontjába került a "szellem menekülése" is, ismert művészek és közéleti
személyiségek emigráltak a magas adóterhek miatt.²¹

A jóléti szektor kiterjesztése nemcsak gazdaságon belüli finanszírozási és egyensúly-
problémákat okozott. Támadások érték a felduzzadt "jóléti apparátus" bürokratizmusát.
Ezek szerint a közösségi szektor növekedése egy számmá redukálta az embert, mivel a
döntések egyre nagyobb része került át az egyénektől a személytelen bürokrácia kezébe.
Az individualizmus jegyében jobbról bírálták a "jóléti állam alkalmazottainak, az ideo-
logizált bürokratáknak" önkényesnek tűnő döntéseit, adminisztratív utasításait, "a basás-
kodó mentalitást a közköltésen alkalmazott 'jóléti munkások' (social worker) körében azt
illetően, hogy senki se legyen beteg, boldogtalan, vagy meghasonlott."²²

A svéd "uj jobboldalnak" főleg az Iparszövetségbe (Sveriges Industriförbund - SI) tömörült képviselői direkt módon ellenzik a jóléti államot, két alappillérevel együtt (biztonság, egyenlőség).²³ A jobboldali bírálatok szerint a jóléti állam kialakulása idején jogos volt a szociális törvényhozás expanziója a szegénység csökkentésére és az egyenlőtlenségek redukálására, "mivel az 1930-as években a legtöbb ember önhibáján kívül szegény volt." A 70-es években viszont a kormány célja már nem ez, hanem az egyének sorsának az irányítása, a mindenáron való segítség, akár felelős az egyén a sorsáért, akár nem.²⁴

A svéd tőkésék véleménye szerint a túlzott paternalizmus, az állami onnipotencia lerombolta a termelés és a munka ösztönzőit, mert a társadalom erőit elválasztotta a piactól. Szerintük a racionális gazdasági megoldás fő akadálya a politikusok redistribúciós ambíciója, amit a jóléti filozófia táplál.

Támadták a svéd jóléti államot balról is. A baloldali bírálatok főleg a korporatív döntéshozatali gépezet elitizálásával a jóléti állam rendszerlegitimáló, elnyomó funkcióját támadták. Eszerint a jóléti állam a tőke érdekeit szolgálja, mert a jóléti juttatásokkal egy hamis történelmi alternatívát fogadtat el a munkásokkal. Jellemző ebből a szempontból John Fry hasonlata, aki a jóléti állam lényegét egy tyukról példáján igyekszik szemléltetni. A farmer jól futi a tyukólat, nyugtató zenét vezet be, tápláló ételekkel eteti a csirkéket, a betegség első jelére hívja az állatorvost, stb. Mindez nem jelenti azt, hogy elsődleges érdeke csirkéi "jólétéhez" kötődik, sokkal inkább produktivitásukhoz.²⁵ Azaz: a jóléti állam nem elsősorban az emberekért van, hanem a kapitalista termelési mód eredményes működéséért.

A bírálatok másik vonulata szerint a jóléti stratégia nem hatékony társadalomátalkító koncepció. Okozatok ellen harcol, csak utólagos korrekciókat végez. Az egyenlőtlenségek fennmaradtak, az "életesélybeli" különbségek redukálása nem történt meg. A jövedelemkiegyenlítés sem elsősorban a tőke-munka viszonylatában, hanem a dolgozók különböző kategóriái, illetve a produktív-nem produktív időszakok között haladt előre.

A bürokratizmus a baloldali bírálatok keréssztűzébe is került. Egy megközelítés szerint²⁶ a jóléti intézményekben dolgozók a tőkés államapparátus eszközei. A jóléti bürokrácia ezen vélemény szerint átvette azt a szerepkört, amit a század elején Lenin a papságnak tulajdonított: az ideológiai kódosítást, az osztályviszonyok, antagonizmusok elpalástolását, leplezését.

A politikai szintér változásait illetően csak egy mozzanatra térek ki röviden. A 60-as évek végétől a pártpolitikai erőviszonyokat lassu, de konzisztens polarizálódás jellemezte. A konzervatívok a választásokon néhány százalékkal növelték szavazataikat, míg a szo-

ciáldemokraták enyhén visszaestek. A polgári blokk (Mérsékelt Koalíciós Párt, Centrum-párt, Néppárt) erősödése ahhoz vezetett, hogy a Szociáldemokrata Munkáspárt, amelynek 44 éves megszakítatlan kormányzása alatt a jóléti állam kiépült, az 1976-os általános választáson megbukott és átadta a helyét a polgári koalíciónak.

Befejezésül két záró megjegyzést szeretnék tenni. Az egyik az, hogy a svéd jóléti állam válságjeleit nem kell eltulozni. Egyetérthetünk az egyik jobboldali bírálóval: Svédország "még mindig olyan hely, ahol jó élni."²⁷ 1980-ban a GDP egy főre jutó hányada 14 670 dollár, az európai tőkésországok átlagánál 2/3-dal nagyobb. A magas színvonalú szociális szolgáltatásokat is sok helyen megirigyelhetik.

A svéd jóléti állam elért vívmányainak - minden probléma ellenére - nagy tömeg-támogatása maradt. A rendszer működőképesnek bizonyult, a polgári blokk 6 évig tartó kormányzása pedig megmutatta, hogy nincs politikailag kivitelezhető alternatívája. A jóléti intézményrendszer lebontása nem valószínű, ez ugyanis valószínűleg sokkal rombolóbb tendenciákhoz vezetne, mint fenntartása.

Ezek után felmerülhet a kérdés, hogy akkor beszélhetünk-e egyáltalán a svéd jóléti állam válságáról? Ami a rendszer alapjait illeti, minden bizonnyal nem, hiszen erősen kérdéses, hogy a fejlett tőkés társadalom működőképes-e a jóléti intézményrendszer legitimációja nélkül. Így kisebb korrekciók valószínűleg elkerülhetetlenek lesznek, de a jóléti rendszer lényegében fennmarad. Ami válságba került, az a jóléti állam további expanziója, azaz nem alkalmazható tovább, a megváltozott körülmények hatása miatt sem, a "hagyományos" jóléti stratégia, amely Svédországban kötődött a reformista munkásmozgalom egy fejlődési periódusához.

Az LO és a SAP politikájában, elképzeléseiben a válságjelek hatására jelentős elmozdulások történtek.²⁸ Ezekben a tőkés társadalom belső strukturálódásának a neoliberalis uttól eltérő útja körvonalazódott, amely megvalósítása esetén változásokat hozhat a "szociális partnerek" erőviszonyában. Az elképzelések megvalósítására 1982 őszétől nyílt lehetőség, mikor a SAP, megnyerve a választásokat, újra kormányra került.

JEGYZETEK

- 1 Harold L. Wilensky and Charles N. Lebeaux: Industrial society and Social Welfare The Free Press, New York, 1965. p. XII.
- 2 Dorothy Wilson: The welfare state in Sweden Heinemann, London, 1979.p.VIII.
- 3 Vö. G. Márkus György: A szociáldemokrácia reformizmusának közgazdasági tartalmáról a konjunktúra és a válság körülményei között. Társadalomtudományi Közlemények, 1983/3. 463-481. old.

- A dolgozat készítésekor felhasználtam a Társadalomtudományi Intézetben készült, "A szociáldemokrácia gazdasági politikája és gazdasági stratégiája" c. kéziratot is, amely egy nagyobb kutatói munkacsoport eredményeit összegzi. (1984).
- 4 Idézi Timothy A. Tilton: A Swedish Road to Socialism: Ernst Wigforss and the Ideological Foundation of Swedish Social Democracy. The American Political Science Review, 1979. June, p. 516.
 - 5 Vö. Adam Przeworski: Social Democracy as a Historical Phenomenon. New Left Review, 1980. No. 122.
Przeworski így írja le a jóléti állam kifejlesztésében megtestesülő kompromisszum paradoxonát: "Ha a termelési eszközök magántulajdona változatlan marad, a keresők érdekévé válik, hogy a tőkés eltulajdonítsa a profitot. A jelenlegi profit a keresők anyagi helyzetének későbbi javítását szolgálja. Ez az elvárás megalapozta a szociáldemokrácia kiegyezését a kapitalizmussal." (p.56.)
 - 6 Lásd pl. Roland Czado: Ein neues Modell Schweden und die politischen Bedingungen Frankfurter Rundschau, 1980. V. 29.
 - 7 A "szolidáris bérpolitika" eredményességét mutatja az LO és a SAF (Svenska Arbetsgivareföreningen - Svéd Munkáltatók Szövetsége) által elfogadott kollektív szerződések alakulása. 1959-ben azon béregyezmények átlagos szintje, amelyek meghaladták az ipari színvonalat, 17 %-kal volt az ipari átlag fölött. Ugyanabban az évben az ipari átlagot el nem érő bérmegállapodások 13 %-kal voltak az ipari átlag alatt. A két szélső érték közötti rés (1959 : 30 %) folyamatosan csökkent, és 1974-ben már csak 14 % volt (+7 % és - 7 % értékekkel).
 - 8 Per-Martin Meyerson: The Welfare State in Crisis - the Case of Sweden. Federation of Swedish Industries, Stockholm, 1982. pp. 28-30.
 - 9 Offénak a jóléti állam válságával kapcsolatos nézeteit ismerteti: Papp Zsolt: A jóléti állam problémái - szociológiai nézőpontból. Medvetánc, 1983/4-1984/1.141-161. old.
 - 10 Szamuely László: A jóléti állam mai kiterjedése és funkciói. Közgazdasági Szemle, 1984/4. 392-408. old.
 - 11 Carl-Henrik Hermansson: Az osztályharc fontos területe. Béke és Szocializmus, 1982/9. 108. old.
 - 12 Pierre Vinde - Gunnar Petri: Swedish Government Administration. Bokförlaget Prisma, Stockholm, 1978. p.66.
 - 13 1968-ban átlagosan a személyi jövedelmek 68 %-a maradt meg az adózás után, míg ez az arány az NSZK-ban 78 %, az USA-ban 80 % és Nagy-Britanniában 81 %.
M. Donald Hancock: Sweden. The politics of postindustrial change The Dryden Press, Hinsdale, Illinois, 1972. p.34.

- 14 Lars Jonung - Eskil Wadensjö: The Effect of Unemployment, Inflation and Real Income Growth on Government Popularity in Sweden. *Scandinavian Journal of Economics*, 1979- No. 2. pp. 341-342.
- 15 Meyerson id. mű pp. 30-34. Az elnevezés a bérformálás ezen modelljét megalkotó három svéd közgazdász nevének a kezdőbetűiből adódott (G. Edgrén, K.O. Faxén és C.E. Odhner).
- 16 Carl-Henrik Hermansson: Svédország a monopóliumok uralma alatt. Béke és Szocializmus, 1979/10. 116-117. old. illetve *The Economist* 1983 dec. 10.
- 17 Commission on Industrial and Economic Concentration: Ownership and Influence in the Economy. (In: Richard Scafe ed.: *Readings in the Swedish Class Structure*) Pergamon Press, Oxford, 1976. pp.29-34.
- 18 Joachim Israel: Swedish Socialism and Big Business. *Acta Sociologica*, VOL 21. No. 4. 1978. pp. 346-348.
- 19 A világgazdasági válságnak a svéd gazdaságra gyakorolt hatására vö.: Szőke Magdolna: Illeszkedési folyamatok és politika Svédországban. *Külgazdaság*, 1982/1. 52-63. old.
- 20 Lásd pl. James Fulcher: *Class Conflict: Joint Regulation and its Decline* (In: Richard Scafe ed.: *Readings in the Swedish Class Structure*) Pergamon Press, Oxford, 1976. pp. 51-88.
- 21 Különösen nagy figyelmet keltett Astrid Lindgren író, Ingmar Bergman filmrendező és Bibi Andersson színész, valamint Björn Borg teniszező emigrálása.
- 22 David Gress: Waiting for Fortinbras. The Rise and Fall of Scandinavian "Middle Way" Encounter, 1982 Feb. VOL. LVIII. No. 2. p.83.
- 23 Arne Ruth: The End of the Swedish Model? Current Sweden. Published by the Swedish Institute, No. 240., 1980 Jan., pp. 6-7.
- 24 Gress, id. mű pp. 85-86.
- 25 John Fry ed.: Limits of the welfare state. Critical views on post-war Sweden Saxon House, Westmead, Farnborough, 1979. pp. 2-3.
- 26 Stig Larsson - Kurt Sjöström: The Welfare Myth in Class Society In: Fry, id. mű pp. 168-189.
- 27 Gress id. mű p. 82.
- 28 Lásd: Nyilas Mihály: A svéd reformista munkásmozgalom fejlődési koncepciójának változása a hetvenes években. *Társadalomtudományi Közlemények*, 1984/4. 585-603. old.

POLITIKAI RENDSZERÜNK ÖNVÉDELMI SZERVEZETÉNEK TÁRSADALMI VONÁSAIRÓL

A tudományos szocializmus klasszikusai, akik nagy figyelmet szenteltek a burzsoá államhoz és annak erőszakszervezetéhez való elvi és gyakorlati viszony meghatározásának, arra vonatkozóan is kialakították álláspontjukat, hogy milyen típusu legyen a demokratikus és szocialista forradalom, majd a proletariátus diktatúrájának fegyveres szervezete.¹

A marxizmus-leninizmus megalkotói a forradalom és a kivívott hatalom védelmi feladatát illetően is az állandó hadsereg megszüntetésének és a nép általános felfegyverzésének gondolatából indultak ki. A megvalósításra vonatkozó konkrétabb álláspontjuk a történelmi feltételek és feladatok változásával maga is fejlődött, differenciálódott, s a Lenin életművének részét képező megvalósítás során jelentősen módosult. A gyakorlat leginkább Engelsnek azt a következtetését látszik igazolni, hogy minden korszerű katonai szervezetnek a reguláris és a milícia-rendszerű hadsereg olyan kombinációjára kell épülnie, amely "a mindenkori körülményektől függ. Csak egy kommunista módon berendezett és nevelt társadalom közelítheti meg a miliciarendszert, s ez is csak aszimptomatikusan."²

A magyarországi szocialista építés kezdeti időszakában, a proletárdiktatura rendszerének kiépítése során nem sikerült megfelelően alakítani a hatalom demokratikus és elnyomó oldalának egymáshoz való viszonyát. A vezetés csak hivatásos és reguláris fegyveres erőket és testületeket szervezett. "Az ellenforradalom idején tudtuk meg, hogy milyen nagy hiba volt éveken át fegyver nélkül hagyni a munkásosztályt" - írta később Münnich Ferenc.³

A munkásosztály, a kommunisták, a szocializmushoz hű erők közvetlen felfegyverzése feladatának következetes végrehajtására az 1956-os ellenforradalom leverése és a konszolidáció időszakában került sor. Az ideiglenes jellegű forradalmi karhatalom létrehozását követően, az állandó fegyveres erők és testületek ujjaszervezéséhez kapcsolódva, 1957 februárjában megalakult a Munkásőrség is, amelynek megszervezése - több tizezer fővel - még az év végéig befejeződött.

Az MSZMP honvédelmi politikája⁴ - szem előtt tartva a honvédelmi képesség átfogó és komplex értelmezését - nagy gondot fordít a fegyveres erők és testületek osztályjellegüknek megfelelő társadalmi vonásainak erősítésére, társadalmi-politikai feladataik, irányítási rendszerük és szervezetük, összetételük, tagjaik nevelése, a termelő munkához való kapcsolódásuk, a társadalmi erők bevonása, a társadalmi-politikai szervezetekkel és a lakossággal való viszonyuk különböző vonatkozásaiban egyaránt. Ennek megnyilvánulásai

során természetesen érvényesülnek az egyes fegyveres szervezetek szakjellegével összefüggő sajátosságok is. A néphadsereg például jelentékeny módon kapcsolódik be egyes fontos népgazdasági feladatok megoldásába. A rendőrség és a határőrség munkáját sok civil önkéntes segíti. A honvédelmi előképzésben igen fontos a félkatonai jelleggel működő MHSZ szerepe stb.

Részletesebben a Munkásőrség társadalmi-politikai jellegének, szerepének és jelentőségének kérdéskörével foglalkozom.

A munkásőrség fegyveres államhatalmi feladatot társadalmasít. Létrehozása a "felfegyverzett nép" megvalósításának elemét, történelmünk adott szakaszának szükséges és megfelelő, sajátos láncszemét jelentette, amely által az államhatalomnál szélesebb politikai hatalom új eszköze jött létre.

Már megalakulásának és kezdeti fejlődésének időszakában kialakultak a testület működésének azok a tartalmi és szervezeti alapvonásai, amelyeket a közel három évtizedes gyakorlat igazolt. A Munkásőrség ennek megfelelően politikai rendszerünk egyik alapintézménye, internacionalista szellemű nemzeti ereje, a magyar munkásosztály és dolgozó nép önkéntes, társadalmilag szervezett fegyveres politikai osztályszerkezete, amely az állami és társadalmi jelleget egyesítve, döntően társadalmi alapon, az állami irányítás rendszerébe illeszkedő testületi önállósággal, az MSZMP közvetlen és közvetett irányításával, ellenőrzésével és a hivatásos fegyveres erőkkel és testületekkel együttműködve teljesíti a Magyar Népköztársaság belső rendjének és az ország védelmi képességének hátrországvédelmi biztosításában vállalt feladatát.

Az új társadalmi fegyveres testület létrehozása, politikai és testületi szerepének, arculatának kialakulása mindenekelőtt a párt és a munkásosztály vezető szerepének és a proletárdiktatura lényegének marxista-leninista értelmezéséből következett.

Az MSZMP a Munkásőrség révén is kifejezésre juttatta és megvalósította, hogy még a hatalom fegyveres biztosításában sem összeesküvésre, klikkre, nem is csak magára a pártra, hanem a munkásosztályra és politikai szövetségeseire támaszkodik. A testület a pártvezetés és a kommunisták, a párt és a munkásosztály között helyreálló és megszilárduló politikai bizalom jegyében született, s a párt és a tömegek közötti bizalom megőrzésének és megújításának egyik fontos eszköze, tartaléka, sőt záloga lett.

Az MSZMP megfelelő tartalmi és szervezeti következtetéseket vont le annak érdekében, hogy a korábbi hibák ne ismétlődhessenek meg, s hogy az ellenforradalomhoz vezető fő okok és tényezők ne teremthessenek ismét válsághelyzetet. A Munkásőrséggel az ezt szolgáló garanciarendszer olyan elemét hozták létre, amely a feltárt veszélyek mindegyikével szemben biztosítékot jelent. Társadalmi jellegével és súlyával erősítette a párt

kétfrontos harcát, és csapást jelentett a belső ellenség restaurációs reményeire, az imperializmus beavatkozási kísérleteire. Elősegítette, hogy megfelelően érvényesüljön a szocialista törvényesség mindkét oldala.

Megalakítása és tevékenysége hozzájárult annak a lenini intenciónak az érvényesítéséhez, amely szerint a "proletárdiktatura legfőbb lényege ... a proletariátusnak a szervezettsége és fegyelmezettsége."⁶ A Munkásőrség egyszerre fejezi ki és erősíti a hatalom mindkét - elnyomó, illetve demokratikus - oldalát. "... soha ne feledjük, hogy a mi pártunk ereje nem a géppisztolyokban van. A géppisztoly arra való, hogy ellenségeinkkel szemben használjuk, ha nem nyughatnak. Ami a dolgozó tömegeket illeti, a párt ereje kizárólag a meggyőzésen alapul" - mondotta Kádár János 1958-ban a budapesti parancsnokok előtt.⁷

A Munkásőrség megalakulásától erősíti a párt és a munkásosztály vezető szerepét, a munkásosztály szervezettségét, fegyelmét, az államhatalom tekintélyét. Hatékonyan járult hozzá az új alapokra helyezett proletárdiktatura egész mechanizmusának megerősödéséhez.

A testület megszervezése a párt újjászervezéséért folytatott harcnak,⁸ a munkások között végzett politikai munka a pártegység megszilárdításának is része volt.⁹ Kezdetből szoros szálak fűzik más társadalmi-politikai szervezeteinkhez, a szakszervezeti és az ifjúsági mozgalomhoz, az antifasiszta ellenállási mozgalom szervezéséhez. Segítséget adott az újjászerveződő népfrontmozgalom alkotmányjogi tevékenységéhez is.

Megalakulását követően beépült a fegyveres erők és testületek sorába, a honvédelem rendszerébe.¹⁰ Erősítette egymáshoz való kapcsolatukat, növelte a bizalmat e szervezetek és a tömegek között.¹¹

Amint azt Kádár János hangsúlyozta, a Munkásőrség "sokirányú társadalmi feladatai közé tartozik, hogy a magyar munkásmozgalom legjobb forradalmi tradícióinak ébrentartója, a hazafias és az internacionalista nevelés, a kommunista nevelés iskolája."¹² Ezt a feladatát a pártépítés egyik forrásaként is teljesíti: évente ezernél több párttagot nevel.¹³

A Munkásőrség társadalmi jellegének megfelelően alakult szociális és politikai összetétele. A munkásmozgalom élő nemzedékeit tömörítette. Tagjainak mintegy háromnegyede ipari és mezőgazdasági munkás, közel ötöde szellemi dolgozó, de vannak közöttük kisiparosok is. A nők mintegy 4 %-os részvétele sajátosan demonstrálja a hatalom és a testület társadalmi jellegét.¹⁴

Kezdetből sokszáz orvos és egészségügyi dolgozó teljesít munkásor szolgálatot.¹⁵ A Budapesti Orvostudományi Egyetem első munkásorai dr. Farkas István, dr. Bartha Fe-

rencné, dr. Pataki Lenke és Blatniczky Ilona egyetemi hallgató voltak.¹⁶ A Pécsi Orvostudományi Egyetemről először dr. Tigyí József és testvére, dr. Hajnal József, dr. Kónya József és dr. Kovács Sándor léptek be a testületbe.¹⁷

A Munkásörség társadalmi jellegének fontos mutatója, hogy soraiban magas a párttagok aránya - mintegy 80 % -¹⁸, de a felvételnél a párttagság sohasem volt előírt feltétele, hiszen a testület - nem párthadsereg.¹⁹

A Munkásörség esetében sajátosan alakult a hivatásos és a társadalmi állomány viszonya. A megalakuláskor például a függetlenítettek aránya a több tizezres tagságnak alig 1 %-át tette ki.²⁰

A Munkásörség állandó szervezatként való létrehozása és működése a szocialista építés körülményei között folytatott osztályharc tendenciájának helyes megítéléséhez kapcsolódott, és azt a felismerést tükrözi, hogy az állandó társadalmi készenlét biztosítására feszültebb és kevésbé feszült helyzetben is szükség van. "Pártunk meggyőződése szerint a Magyar Népköztársaságban a szocialista építés belső és külső feltételeinek biztosításához ma is szükség van és a jövőben is szükség lesz még a munkásosztály hatalmára, a szocialista államra. Amennyire hibás volt az a korábbi időszakból ismert tétel, miszerint a szocializmus építésével egyidejűleg szüntelenül éleződik az osztályharc, annyira téves lenne azt hinni, hogy az osztályharc állandó enyhülése az egyetlen reálisan elképzelhető lehetőség. Ez mindig a hazai és a nemzetközi erőviszonyoktól függ. A kommunisták célja sohasem az osztályharc élezése, mégis számolniuk kell ilyen lehetőségekkel, készen kell állniuk erre is, kötelességük gondoskodni a forradalom védelméről" - írta Kádár János az MSZMP-nek a szocializmus építésében szerzett történelmi tapasztalatairól.²¹

A Munkásörség léte és tevékenysége az 1957-ben kialakított politikai és szervezeti alapokon, komplex módon juttatja kifejezésre és erősíti társadalmi-politikai rendszerünk szocialista jellegét, anélkül, hogy elfedné fejlődésünk ellentmondásait. A szocialista építés folyamatosságának és a szükséges változtatások végrehajtásának, rendszerünk identitása és megújulási képessége megőrzésének és érvényesítésének ma is a szilárd népi hatalom a legfontosabb feltétele. "... mi a nép vívmányaihoz hozzányulni nem engedünk, azokat minden eszközzel megvédjük. Ebben pedig a felvilágosítás, a meggyőzés mellett szerepe van a politikailag szilárd Munkásörségnek is" - mondotta Kádár János egy figyelemre méltó időpontban - a lengyelországi rendkívüli állapot bevezetésekor -, 1981. december 10-i beszédében.²²

Az MSZMP társadalomirányító, vezető szerepe érvényesítésében fontos szerepet betöltő Munkásörség - amelynek tagjai "fegyverrel, munkával, felvilágosító szóval" teljesítik önként, ellenszolgáltatás nélkül vállalt feladatukat - a szocialista társadalmi értékrend érvényesítése és megerősítése szempontjából bizonyíték és példa erejű.

JEGYZETEK

- 1 A témára vonatkozó legfontosabb válogatások:
 - Marx a háborúról és a hadseregről. Válogatta és szerkesztette dr. Kocsis Bernát. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1983.
 - Engels válogatott katonai írásai. Válogatta és szerkesztette: dr. Kocsis Bernát Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1982.
 - Lenin a háborúról, a hadseregről és a hadtudományról. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1958.
 - Lenin : Katonai levelezés (1917-1920). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1959.
 - Lenin válogatott katonai írásai. Válogatta és szerkesztette: dr Kocsis Bernát Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1981.
- 2 Engels levele Marxhoz. MEM 32. kötet. Budapest, 1974. 18. old.
- 3 Münnich Ferenc: Egységben a békéért, a szocializmusért. Kossuth Könyvkiadó, 1959. 274. old.
- 4 A témáról lásd:

Zágoni Ernő: Pártunk felszabadulás utáni honvédelmi politikájának fő vonásai 1945-1980. Hadtörténelmi Közlemények, 1980. 1.sz.
- 5 Szenes Iván: A kommunista párt újjászervezése Magyarországon 1956-1957. Kossuth Könyvkiadó, 1976. 91. old.
- 6 Lenin: Üdvözet a magyar munkásoknak. LÖM 38.kötet. 374. old.
- 7 Munkásőr, 1958. 6.sz. 1.old.
- 8 Németh Károly beszéde. Munkásőr 1971. 12.sz. 13.old.
- 9 Szenes Iván: Id. mű. 92. old.
- 10 Zágoni Ernő: Az MSZMP honvédelmi politikájának alapvető vonásai. - az MSZMP honvédelmi politikájáról 1956. november- 1972. (Dokumentum, beszéd- és cikkgyűjtemény). Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1974. 29. old.
- 11 A hadsereg és a nép kapcsolatának erősítésében betöltött szerepéről: A marxizmus-leninizmus a háborúról és a hadseregről. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1972. (Moszkva, 1968.)
- 12 Kádár János: A szocializmusért - a békéért. 481. old.
- 13 Jakab Sándor beszéde. Iránytű, 1978. 2.sz. 22. old.
- 14 Interju Borbély Sándorral, a Munkásőrség országos parancsnokával. - Politikai Vitakör, 1981. 23. sz. 5. old.

- 15 Bővebben lásd:
Róder László: Orvosok a Munkásőrségben. SOTE MLI Tudományos Közlemények
11-12.sz. 1982. 66-70. old.
- 16 BFB. Arch. B/36.f/5.d./1957.8.zlj.VIII/29.
- 17 Népszabadság, 1983. november 22.
- 18 Lásd 14.sz. jegyzet
- 19 Vö.: Kádár János: A szocializmusért - a békéért.
Beszédek és cikkek 1972-1978. Kossuth Könyvkiadó 1978. 482.old.
- 20 PI Arch. 295.f.1957/4.öe 49-51 és 85. 1. 1957/1. öe 99.1.
- 21 Kádár János: Internacionalizmus, szolidaritás, szocialista hazafiság. Kossuth Könyv-
kiadó, 1977. 413. old.
- 22 Kádár János elvtárs felszólalása a MOP értekezletén. 1981. december 10. Sokszo-
rosítás. 6. old.

A MAGYAR ORVOSÉRTELMISÉG 1945 UTÁNI POLITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ (1949-1956)

A szocialista építés 1956-ig terjedő időszaka hatalmas áldozatok árán jelentős eredményeket hozott az ország fejlődésében. Ugyanakkor velük összefonódva súlyos torzulások keletkeztek. Az MDP I. kongresszusán jóváhagyott politikában 1948-49 fordulóján lényegi változtatásokat hajtottak végre, amelynek következtében az MDP vezetésében eluralkodott a szektás dogmatizmus. A párt politikája fordulatának legfájdalmasabb következménye a forradalmi törvényesség megsértése volt. "A kulturális fejlődés igen gyors volt, különösen a közoktatás és a felsőoktatás terén. Nagyon jelentős eredmények születtek az egészségvédelemben..."¹ A politika torzulásai, a népgazdaságban jelentkező aránytalanságok azonban itt is fékezték a fejlődést.

1949-től a politikai intézményrendszer átalakulása megváltoztatta az orvosértelmiség helyzetét, jelentősen módosította fejlődésének feltételeit, munkájának körülményeit. A párt helyzetének változása, a párt vezető szerepének értelmezése, a párt politikájának torzulásai hatást gyakoroltak az orvosértelmiség egészére, de különösen annak társadalmilag legaktívabb rétegeire. Az MDP vezető testületei, a Politikai Bizottság, a Titkárság több alkalommal tárgyalt az egészségügy egyes kérdéseiről, az orvosértelmiségről. Ezek részben szakmapolitikai, egészségpolitikai, bérpolitikai témák voltak. Az MDP megyei szervei azonban 1949-1956 között marginális kérdésnek tekintették az orvosértelmiséggel és az egészségüggyel való foglalkozást, helyzetének alakulását. A közigazgatási centrumokban az egészségügyben működő MDP szervezetek gyengék voltak.²

Az MDP Központi Vezetősége 1948. szeptember 6.-1949. március 6. között tagfelvételi zárlatot rendelt el, amely tagfelülvizsgálattal is együtt járt. Ezt a kampányt meghosszabbították és tagjelölt felvételt 1949. június 1-től, tagfelvételt november 1-től engedélyeztek. Az orvosértelmiség körében a párttagság aránya 20-25 % között mozgott az ötvenes évtized első felében.³ A pártból kizárt orvosoknak egy része közéleti tevékenységét a szakszervezeti mozgalomban folytatta. A szakszervezeti vezetés és a tagság politikai érettségét mutatta, hogy a különböző politikai kampányok ellenére alkalmasnak tartotta a pártból kizárt orvosokat közéleti funkció ellátására.⁴

Az MDP politikája torzulásának következtében 1949-1953 között különböző repressziókra került sor az orvosértelmiség körében. A Rajk perben és annak nyomán más koholt perekben is kommunista orvosok ellen indult eljárás. Dr. Szőnyi Tibor, dr. Zöld Sándor, dr. Merényi Gusztáv, dr. Kálmán András és mások voltak áldozatai a szocialista törvényesség megsértésének; törvénytelenül súlytotta dr. Kuti Gyulát és másokat. A jugoszláviai rokoni kapcsolatok eltulzása is törvénytelenégeket eredményezett.⁵ Ugyanakkor a po-

litikai bizalmatlanság következtében az ellenséges elemek elleni harc jelszavával "többek között leváltották a budapesti Gyermekvédelmi Intézet igazgató főorvosát, a debreceni ideggyógyászati tanszék vezetőjét és több vidéki kórházi főorvost."⁶ 1952 nyarán politikai kampánnyal egybekötött perek folytak abortőrök ellen.⁷ A szociáldemokratizmus elleni harc jelszavával 1952-53 elején a szakszervezetben indult politikai akció.⁸ Végül 1953 elején újabb koncepciós per előkészítésére került sor, amely a közéletben aktív, a szocializmusért jelentős munkát végző orvosok ellen irányult. A Szovjetunióban őrizetbe vett orvosok teljes és egyértelmű rehabilitációja után Magyarországon is megszüntették a letartóztatott orvosok elleni indokolatlan törvénysértő eljárást. 1953 után elkezdődött a politikai és szakmai rehabilitáció, amely 1956-ban az Egészségügyi Minisztérium személyzeti munkájának elengedhetetlen részévé vált.⁹

Az egészségügy helyzete jelentősen változott az állami intézményrendszer átalakításával. Természetesen az egészségügyi intézmények államosítása, valamint a társadalombiztosítás egységesítése része volt ennek a folyamatnak, amelyet betetőzött a Népjóléti Minisztériumnak Egészségügyi Minisztériummá történt átszervezése. Ratkó Anna az 1950. december 30-án rendezett nagygyűlésen erről az átszervezésről a következő indokolást adta: "... sikerült életrehozunk a magyar egészségügy egységét. A szocialista perspektíva szem előtt tartásával sikerült felépíteni egészségügyi intézményeinket, kórházainkat, rendelőintézeteket, gondozóinkat és bölcsődeinket. Ennek a fejlődésnek eredményeképpen a Népjóléti Minisztérium munkája nagyrészt feleslegessé vált, mert a jólétet biztosítja a népgazdaságunk fejlődése."¹⁰

Változásokon ment keresztül a szakszervezeti mozgalom is. Az iparági szervezkedésre történő áttérés magával hozta az orvosok és az egészségügyi dolgozók szakszervezeteinek egyesülését 1948-1949 fordulóján. Az orvosértelmség részvétele a szakszervezeti mozgalomban 1949-1956 között hullámlást mutat. 1949-1952 között a korábbi időszakhoz képest visszaszorul, majd az OEDSZ (Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete) I. kongresszusa után folyamatosan növekszik. 1953 után, amíg az egészségügyi dolgozók létszámának 15-17 %-a orvos, addig a szakszervezetek tisztségviselői között 30-35 %-os részvételük. Megváltozott a szakszervezet, az állami szervek, és a Tudományos Akadémia viszonya is. Az új munkamegosztás jelentősen csökkentette a szakszervezet hatókörét, befolyását, politikai presztízsét. Ennek ellenére a szakszervezet az egészségügyben az egyik befolyásos szervezet maradt. A SZOT Elnökség 1954. november 12-én javaslatot terjesztett be az MDP Politikai Bizottságához a szakszervezetek helyzetéről. Ebben megállapították, hogy a felszabadulás után a párt helyes politikája következtében a szakszervezetek nagy népszerűsége és tömegbefolyásra tettek szert. Egészen a fordulat évéig a szakszervezetek erősek voltak, bírták a tömegek bizalmát. A fordulat évtől kezdve azonban a

szakszervezetek tömegbefolyása csökkent. Egyes szakszervezetek részeredményeket értek el ugyan, de a szakszervezeti mozgalom egésze visszaesett ezekben az években. "Ennek okát abban látjuk - állapította meg a SZOT Elnöksége -, hogy a munkásosztály hatalomra jutása után nem tisztáztuk a szakszervezetek helyét és szerepét a mi sajátos viszonyaink között. ... Ennek hiányában kialakult az a helytelen gyakorlat, hogy a pártbizottságok, a pártszervezetek a szakszervezeti munka egészét alárendelik a pártmunka részfeladatainak, és gyakran kicsinyesen gyámkodnak a szakszervezetek felett. Ez a szakszervezeti demokrácia megsértéséhez vezet és elmosza a szakszervezetek pártonkívüli jellegét. ... Ahhoz, hogy a szakszervezetek szerepe nem növekedett, sőt szűkült hozzájárult a szakszervezeti mozgalom lebecsülése az állami szervek részéről. A szakszervezet lebecsüléséből fakad, hogy olyan állami feladatokat, mint a dolgozók társadalombiztosítása, kulturális nevelése, sportmozgalma, csak formálisan bízták a szakszervezetekre, a rendelkezésre álló anyagi eszközök és intézkedési jogok nélkül. Az elmúlt évek során nem hangsúlyoztuk ki eléggé a szakszervezetek érdekvédelmi tevékenységét és háttérbe szorult nevelőmunkájuk is."¹¹ Az OEDSZ-t azok közé a szakszervezetek közé sorolhatjuk, amelyek jelentős részeredményeket értek el. A szakszervezet az egészségügyi dolgozók létszámának növekedésével párhuzamosan növelte taglétszámát és 1949-1956 között a szervezettség mindig meghaladta a 90 %-ot.¹²

Az értelmiség 1948-1949-ben új helyzetbe került, és új feladatok megoldása várt rá. Rákosi Mátyás az MDP főtitkára az alkotmányról szóló parlamenti vitában megállapította: "Az értelmiség zömét a szocialista átalakulás előkészületlenül és váratlanul érte; ennek megfelelően tartózkodó magatartást tanusított. Amikor sorait kezdtük a munkásság és parasztság legjobbjaival feltölteni, bizonyos ellenszenvet, sőt ijedelmet tapasztaltunk. Az értelmiség egy részében az a gondolat merült fel, hogy ma a szocializmus építése az intelligencia szerepének és jelentőségének lebecsülésével, csökkenésével jár. ... A szocializmus számban és jelentőségben rendkívül meg fogja növelni az értelmiséget. A szocializmus nem a régi értelmiség félreszorítását, hanem felfrissítését fogja eredményezni..."¹³ (Az orvosértelmiség számának alakulását a 14.sz. jegyzetben közöljük).

1949-1950-ben az egészségügyben is meg kellett küzdeni értelmiségi-, orvosellenes hangulattal.¹⁵ Hosszan tartó és az ötvenes évek első felét átfogó vita, eszmecsere folyt a régi és az új értelmiségiek kapcsolatáról, viszonyáról, szerepéről a szakmában és a közéletben. A régi értelmiségiekkel szemben türelmetlen, tulzós szektás magatartást folyamatosan kieggyenlített a régi szakemberek zömének az egészségügy számára nélkülözhetetlen jó színvonalú szakmai munkája.

Az orvosértelmiség szociális összetételének alakulása 1949-1956 között lassú és folyamatos változást mutatott. Az 1951-1952-es tanévben az V. évfolyamon 12,5 % a munkás,

8,53 % a paraszt származású hallgató, a IV. évfolyamon 16,2 %, 9,4 % a III. évfolyamon 18,5 %, 13,3 %, a II. évfolyamon 36,5 %, 17 %, az I. évfolyamon 45 %, 21 %.¹⁶ A magask munkás-paraszt származású évfolyam 1956 nyarán lépett munkába.

Az orvosértelmiség szakmai összetétele is jelentősen változott. Ezen évek - különösen 1953 után - legfontosabb szakmai eredménye: az orvosok nagy számban szereztek szakképesítést.¹⁷

Az egészségügy jelentős sikereket ért el ebben a történelmi időszakban. Eredményesen folytatódott a népbetegségek felszámolásáért folytatott küzdelem. Sokat fejlődött az általános szakmai színvonal. A kormány megfelelően honorálta ezeket az eredményeket. Ennek egyik bizonyítéka, hogy a kormányzat például a Budapesti Orvostudományi Egyetem professzorai közül 13 egyetemi tanárnak Kossuth Díjat, 10 professzornak Kiváló Orvos kitüntetést, 25 egyetemi tanárnak kormánykitüntetést adományozott. Ebben az időszakban a budapesti egyetemen 19 tanszékvezető egyetemi tanárt neveztek ki.

1949-1956 között az orvosi munka feltételei lényegesen megváltoztak. Ez nemcsak az államosításokkal és a társadalombiztosítás egységesítésével függött össze. A biztosítottak száma rohamosan növekedett.¹⁸ Ezzel együtt emelkedett a kórházakban az ágyak száma és vele együtt a betegforgalom. Csaknem megduplázódott az egészségügyben foglalkoztatottak száma.

Ugyanakkor az egészségügyben nagy feszültségek is keletkeztek. A legégetőbb problémák közé tartozott az, hogy ebben az időszakban nem épült új kórház, csak kevés átalakítás, felújítás történt. Az ágyszám növelése a meglévő épületek zsúfoltságának fokozásával, nem egészségügyi célra épített épületek igénybevételével történt. Ennek megfelelően a kórházakat a zsúfoltság és a szűkösség jellemezte.

Az orvos-ellátottság egyenetlensége további feszültségek forrása lett.²⁰ Néhány megye és az új iparkörzetek igen alacsony orvos-ellátottsága az egészségügyi kormányzatot és a társadalmi szervezeteket újra meg újra megújuló kampányok szervezésére ösztönözte a vidékre település érdekében.²¹ Ezek a kampányok ideiglenes és részleges megoldásokat eredményeztek, de az igen mostoha feltételek következtében nem vezettek végleges megoldáshoz, ahhoz az élet- és munkafeltételek jelentős javítására lett volna szükség.

Mindezeket figyelembe véve - a teljesség igénye nélkül - megállapíthatjuk, hogy az orvosértelmiség zöme azonosult a szocializmus törekvéseivel és egyben elhatárolta magát a szocializmus torzulásaitól. Ez a folyamat nem volt mentes a megtorpanásoktól és a visszaesésektől sem.

Az orvosértelmiség életszínvonala ebben az időszakban sajátosan alakult. Az egészségügy egységesítése magával hozta, hogy a különböző bérkategóriák egységesítésére is

sor került. 1952-1955 között átfogó bérügyi intézkedést hajtottak végre.²² Az egyetemeken megszüntették a fizetés nélküli állásokat. Ennek ellenére az orvosok fizetése alacsony volt, alig haladta meg az átlagfizetéseket. Az orvosok jövedelme ennél a szintnél mégis magasabb volt, mivel még nagy számban voltak olyanok, akik nem voltak biztosítottak, így a magánrendelés a betegellátás egyik formája volt. Emellett - a többszörös akciók ellenére - hálapénzhez is jutottak.

1953 júniusában megindult, majd 1956 júliusa után felgyorsult az egészségügyben felhalmozott feszültségek feloldását szolgáló intézkedések feltételeinek kialakítása és előkészítése.

JEGYZETEK

- 1 A magyar forradalmi munkásmozgalom története. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1970. 171. old.
- 2 Az MDP Adminisztratív Osztálya, amelyhez az egészségügy is tartozott, Békés megyei ellenőrzése kapcsán jelentette: "A megyei PB nem tudott felvilágosítást adni a megye egészségügyi munkájáról". PIA 276. f. 96/90 199 l.
- 3 PIA 276. f. 69/46 öe. 16-19 l.
- 4 Az OEDSZ-ben a bizalmiak 41,5 %-a, az osztálybizottsági tagok 59,8 %-a, az üb. tagok 40,7 %-a, az üb. elnökök 29,2 %-a volt az SZDP-nek tagja. PIA F.PB.1135.
- 5 PIA 276.f. 96/283.
- 6 PIA 276.f. 96/91.
- 7 SzKP OEDSZ 1952. 2/A.
- 8 SZKL SZOT Szervezési Osztály 1952. 31. 191.
- 9 PIA 276.f. 96/283.
- 10 Népegészségügy, 32. évf. 1. 1951. jan.3.old.
- 11 SZKL SZOT Eln. 1-3/265.
- 12 SZKL SZOT Szervezési Osztály 1956. 104.
- 13 Rákosi Mátyás: Válogatott beszédek és cikkek. Szikra, Bp.1954. 477.old.

AZ ORVOSOK SZÁMA ÉS ARÁNYA
(év végén)

	Orvosok száma			Aránya 10.000 lakosra		
	Budapest	Vidék	Országos	Budapest	Vidék	Országos
1949	-	-	9.909	-	-	10,7
1950	4.603	5.626	10.229	27,8	7,3	11,0
1952	5.808	6.291	12.099	33,2	8,1	12,7
1953	6.395	6.927	13.322	35,4	8,8	13,8
1954	6.461	7.285	13.746	35,3	9,2	14,1
1955	6.530	7.623	14.153	35,3	9,5	14,3
1956	6.091	7.549	13.640	34,4	9,4	13,9

A magyar társadalombiztosítás husz éve (1944-1964). Bp. SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatóság. 84. old.

15 Dr. Wejl Emil az OEDSZ tőltikára 1949. október 14-én a szakszerzeti apparátus egyik munkatársához írtott levelében figyelmeztetett: "Az utolsó hónapok, különösen a tervkölcson akció szervezési tapasztalata mutatta, hogy az egységes szakszervezet kialakítása közben az orvosok felé befolyásunk csökkent". SZKL OEDSZ 1949.14.

16 PIA 276.f. 96/90. öe. 294-296.1.

17 1956-ban az összes orvos 54 %-a volt szakorvos, míg 1947-1952 között évente 270-en szereztek szakorvosi képesítést, addig 1954-ben 752, 1955-ben 866 volt a kiadott szakorvosi képesítések száma. Az orvosok közül 1955 végén 36 volt az orvostudományok doktora és 237-en szereztek meg a kandidátusi fokozatot.
PIA 276.f. 96/283.

18 A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBA BEVONTAK SZÁMA ÉS A KIADÁSOK

	Biztosítottak száma családtagokkal együtt	A népes- ség	Kiadás	Egy dolgozóra
	Millió fő	%-ban	Millió Ft	jutó kiadás Ft-ban
1949	3,8	41	1.930	1.156
1950	4,4	47	2.272	1.149
1951	4,8	51	2.690	1.207
1952	5,8	56	4.125	1.676
1953	5,7	59	4.668	1.710
1954	5,8	60	5.633	2.006
1955	5,9	60	6.119	2.196
1956	6,3	64	6.290	2.179

A magyar társadalombiztosítás husz éve (1944-1969) Bp. SZOT Társadalombiztosítási Főigazgatósága 70. old.

A KÓRHÁZAK ÖSSZEFOGLALÓ ADATAI

	Kórházi ágyak száma	10.000 lakos- ra jutó kórhá- zi ágy	Elbocsátott betegek szá- ma 1000 fő	Ápolási na- pok száma millió nap	Ágykihasz- nálás %- ban
1950	53.326	55,8	859	15	85,6
1951	55,908	59,1	924	17	87,1
1952	57,261	60,0	969	17	90,1
1953	57,540	59,7	1.024	18	94,0
1954	61,601	63,1	1.063	19	91,9
1955	64,555	65,3	1.150	20	92,7
1956	65,767	66,9	1.151	20	88,6

Im.

- 20 1953 decemberében országosan 10.000 lakosra 13,8 orvos jutott, Csongrádban 15,4, Baranyában 12,5, Hajdu-bihar megyében 11, Komáromban 10,3, Vas megyében 9, Szolnok megyében 6,6, Békésben 6,2, Pest megyében 6,2, Zalaiban 6,1, Szabolcsban 5. PIA 276.f. 61/437.
- 21 "Pártunk II. kongresszusának tiszteletére szocialista kötelezettség-vállalásként 34 orvos 6 hónapon keresztül dolgozott kórházi felülvizsgáló vagy körzeti orvosként a bányavidéken, hogy segítsék a bányavidék egészségügyi ellátásának színvonalát emelni. Azóta folytatjuk a minisztériummal együtt a bányavidék orvosellátásának megjavítását célzó orvos-mozgósítást. Ilyen irányu munkánk eddig nem járt kellő sikerrel". B. Herczeg Judit az OEDSZ titkárának 1951. október 23-i feljegyzése az MDP Adminisztratív Osztályának. PIA 276.f. 96/90. öe. 232-233.1.
- 22 Az 1952-1955. között történt bérügyi intézkedések egy évre számított össz-költség kihatása 145.620.000 forint volt. A legjelentősebb változást az 54/28/1952. MT rendelet hozta, amely mintegy 60.000 egészségügyi dolgozót érintett, évi 96 millió forinttal emelte az egészségügyi tárca béralapját és átlagosan 17 %-os béremelést jelentett. SZKL SZOT Szervezési Osztály 1956. 103.

IFJÚSÁGPOLITIKA ÉS IFJÚSÁGI MOZGALOM A SZOCIALISTA MAGYARORSZÁGON

A szerénytelenül megfogalmazott cím keretében valójában szerény feladatra próbálunk vállalkozni. Felvázolnám a kommunista párt ifjúságpolitikájának és az ifjúsági mozgalom alakulásának fő csomópontjait az elmúlt 40 éves időszakban.

Az antifasiszta népfront keretében tevékenykedő Magyar Kommunista Párt az ifjúsággal kapcsolatban (amelyre mindig hangsúlyt kellett helyeznie) a fasiszmus elleni harcra, az ország újjáépítéséért, a demokratikus átalakulásért folytatott küzdelemre való mozgósítást és a fiatalok demokratikus szellemű nevelését tűzte ki célul. A szervezeti kerekre vonatkozóan a következő koncepciója alakult ki 1944 végére:

"Egy demokratikus ifjúsági szervezetre van szükség, amely egyesíti a munkás-paraszt és diákifjúságot ... nem kommunista ifjúsági mozgalom szervezése a feladatunk, hanem egy nagyon széles demokratikus, minden becsületes fiatal magában foglaló tömegszervezet"¹

Igy jött létre a MADISZ (Magyar Dolgozó Ifjúsági Szövetség), amelynek megítélése nem volt problémamentes a fiatalok körében. A szervezetekben az aktív magot a kommunista fiatalok alkották, akik nem könnyen értették meg a széles népfrontos jelleg szükségességét, s időnként balosoknak bizonyultak. A nem kommunista fiatalok egy része is bizalmatlan volt a MADISZ tevékenységével szemben, mert a kommunista párt ifjúsági szervezetét látták benne. A MADISZ azonban döntően nem ezen ellentmondások miatt nem tudott egyetlen széles demokratikus szervezetté válni, hanem azért, mert az 1945 folyamán kialakult politikai helyzetben, a koalíciós és egyéb pártharcok következtében, más ifjúsági szervezetek is létrejöttek Magyarországon.

A munkásfiatalok döntően szakszervezeti ifjúsági csoportokat szerveztek, a szociáldemokrata párt már 1945 februárban saját ifjúsági szervezetet hozott létre. 1945 nyarán már működött a Független Ifjúsági Szervezet (a Kisgazdapárt ifjúsági szervezete), újjáalakultak az egyházi ifjúsági szervezetek is (Katolikus Legények Országos Tanácsa, Katolikus Lányok Országos Szövetsége, Keresztyén Ifjúsági Egyesület).

Bár a legnagyobb - 100 000 fős - ifjúsági szervezet a MADISZ lett, s nagyon sok erőfeszítést tett az ifjúság megnyeréséért, helyzetének javításáért, eredményei ellenére nem találta meg helyét a politikai struktúrában.

Az 1945-ös választások után átértékelési folyamat kezdődik a kommunista párt ifjúságpolitikájában. Novemberben így határoznak: "Miután egy szervezeten belül meghiusult az egység, most az új helyzetben célul kell kitűzni a különálló egyesületek, beleértve az

egyházi szervezetek összefogását egy blokkban."² Tehát a kommunista párt változatlanul nem kommunista ifjúsági szervezet létrehozását akarta, hanem a sokféle mozgalom egységét, a párt ifjúsági bizottsága által irányított akciókon, és egy baloldali összefogó csucsszerv létrehozásával. 1946. március elején 10 ifjúsági szervezet képviselőiből megalakult a Magyar Ifjúsági Országos Tanácsa. (MIOT)

1946-47 folyamán két lényeges folyamat volt megfigyelhető az ifjúsági mozgalomban. A MIOT sikeres és erőteljes akcióival (társadalmi munkák, széncsata, arató-cséplő-brigádok, részvétel a nagy politikai demonstrációkon) betöltötte a neki szánt szerepet.

A baloldali egységes ülés tendenciája mellett ugyanakkor szervezetenként továbbra a differenciálódás a jellemző. A pártifjúsági szervezetek mellett a rétegszervezetek játszanak egyre progresszívebb szerepet, elsősorban a SZIT, a NÉKOSZ és a MEFESZ. A szervezetek további gazdagodását és a demokratikus érzelmi más-más társadalmi helyzetű fiatalok egymáshoz való közeledését eredményezte 1947 tavaszán az 1948-as forradalom és szabadságharc centenáriumának méltó megünneplésére indított országos hagyományfeltáró, ujat építő, kulturális-, sport-, és politikai munka.

1947 második felétől - az ismert körülmények között - felgyorsult a forradalom menete. A fordulat időszakának változásai módosították a kommunista párt ifjúságpolitikáját is. 1947 őszén az ifjúsági bizottság elemezte a mozgalom helyzetét. Szervezetenként nagyon heterogén az ifjúsági mozgalom és a 9 szervezetben résztvevők száma a 14-24 évesek korosztályának csupán mintegy 14 %-a, tehát nagyon alacsony volt a szervezettség. Ugyanakkor megállapította, hogy a társadalmi átalakulásért folytatott munkában nagyon sok fiatal vett részt és megerősödött demokratikus egységfrontja is - ezért lehetővé vált - s a párt politikai céljai szükségessé is tették - hogy az ifjúsági egység megvalósítása újra napirendre kerüljön. Az új strukturáról a Politikai Bizottság a következő döntést hozta: "... az ifjúság egy-egy nagyobb rétegét egy-egy egységes demokratikus tényezők által ismert szervezetben fogjuk össze. A munkásifjúságot a SZIT-ben, a parasztifjúságot a Magyar Ifjúság Népi Szövetségében (neve később EPOSZ-ra változott), a diákifjúságot a Magyar Diákok Nemzeti Szövetségében, az egyetemi hallgatókat a MEFESZ-ben, a serdülő ifjakat az uttrők és cserkészfiúk egyesített mozgalmában. Az egységes mozgalmak létrehozásával, illetve megerősítésével nagymértékben növelhetjük tömegbefolyásunkat, s abból kiépíthetjük a pilléreket, melyekre az egyetemes magyar ifjúság egységszerve felépülhet.... Célunk alulról olyan helyzetet teremteni, hogy a pártifjúsági szervezetek is kénytelenek legyenek velünk jönni, ha nem akarnak tömegeiktől elszakadni.... hogy a magyar ifjúság széles tömegei minél rövidebb idő alatt a kommunista párt irányvonalát kövessék".³

1948 tavaszáig mindez magvalósult. Megszűntek a pártifjúsági szervezetek, s a létrejött 5 rétegszervezet (3 diák + munkás + paraszt) a kommunista ifjúsági bizottságok, illetve a legprogresszívebb fiatalok irányításával, a rétegsajátosságok figyelembevételével szervezte, irányította, nevelte az ifjúságot. A Politikai Bizottság 1948. február 19-én hozott határozatot a Magyar Ifjúság Népi Szövetsége megalakításáról, amely az ifjúsági rétegszervezetek egységszerveként az új Függetlenségi Front integráns része lett. A párt ekkor a szövetség önállóságának elismerése mellett kettős célt, feladatot fogalmazott meg számára: egyrészt az ifjúság széles tömegeinek megnyerését, szocialista szellemű nevelését, másrészt a párt utánpótlási bázisának megteremtését. E szervezeti keretek között - amelyek egyrészt a központi vezetés, másrészt az ifjúság széles rétegeiben megfogalmazott tartalmi és szervezeti törekvéseinek egyaránt megfeleltek - igen gazdag, eredményes munka bontakozott ki 1948 folyamán.

Rövid idő múlva azonban a proletárdiktatura dogmatikus értelmezése következtében változott a népfront-koncepció: az eddig együttműködő pártokat elsorvasztották, a társadalmi szervezeteket átszervezték. Az MDP Politikai Bizottsága 1949. februárban így módosított korábbi álláspontján az ifjúsági mozgalommal kapcsolatban: "... a MINSZ csak átmeneti állapotnak felel meg.... a Komszomol a mi példaképünk sürgősen irányt kell venni a kommunista vezetés alatt álló egyetlen ifjúsági szervezet létesítésére. A munkásifjak, a SZIT vegye át a MINSZ vezetését, növelni kell a párt befolyását, a proletármag vezető szerepét a parasztifjak és diákok körében is".⁴

Az MDP-ben ekkor már a torzulások váltak jellemzővé. Így annak ellenére, hogy távlatilag helyes igényről volt szó a párt részéről, elhamarkodottnak, türelmetlennek kell megítélni ezt az állásfoglalást. A végrehajtás módját illetően pedig - az ifjúsági szervezet autonómiájának nagyfokú megsértése, a munkásvezetés mechanikus, formális megvalósítása miatt - hibásnak.

A DISZ (Demokratikus Ifjúsági Szövetség) 1950 májusában úgy alakult meg, hogy nem elemezte mit hoz, vállal, folytat a korábbi mozgalomból, teljesen visszaszorította a demokratikus előzményeket, a rétegspecifikus ifjúsági munkát. Az MDP által meghatározott kettős célját, az 1 milliós tagság és kommunista jelleg megvalósítását erőltette, ami önmagában is ellentmondás. Fennállása 6 évét mégsem egyszerű mérlegelni. A hibák mellett sok-sok erőfeszítés nyomán eredményeket ért el a szocialista nevelésben, a termelő munkában, a munkás-paraszt fiatalok tanulásában, a széles körű kulturális- és sportéletben. A tagság körében - különösen az első években - nagy volt a lelkesedés, hízalom, hit a szocializmusban. Az MDP-vel együtt a DISZ is válságba jutott - bár erőtlenül - de kereste a megújulás lehetőségeit, az ellenforradalomban végül is megszűnt. 1956 novembere után újra létrejöttek ifjúsági rétegszervezetek, a MAFISZ, EPOSZ, Diákszövetség, MEFESZ.

Bennük a konszolidáció érdekében, a szocialista megújulás szellemében a forradalmi munkás-paraszt kormány és az MSZMP politikai erőfeszítéseit támogató fiatalok nagy sulyal vettek részt. Legnagyobb sikerük az ellenforradalmi csoportok kiszorítása, - a tőlük való elhatárolódás volt.

Ugyanakkor az MSZMP már 1956 decemberében döntést hozott kommunista ifjúsági szervezet létrehozásáról, mert az újjáalakult rétegszervezeti formákat az adott történelmi helyzetben nem látta megfelelőnek az ifjúság szocialista nevelésének, politikai egységének megvalósítására. A Központi Bizottság 1957 márciusában időszzerűnek látta a Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség megalakítását: "A magyar ifjúság szocialista egységének megeremtése és kommunista nevelésének elősegítése és a párt utánpótlása biztosítása érdekében."⁵

A koncepció alapján véve tehát ugyanaz volt, mint korábban, de a gyakorlati végrehajtás nagymértékben módosult. Mindenekelőtt azzal, hogy nem megszüntették a többi ifjúsági szervezetet, hanem a KISZ megerősödésével tagságuk nagyobb része belépett a KISZ-be és így automatikusan egy év alatt megszűntek. A továbbiakban nagyobb figyelem fordult az egyes ifjúsági rétegek munkájára, módszereiben javult a pártirányítás. Az ellenforradalom zűrzavarából kilábaló ifjúsági mozgalom helyét, szerepét illetően bizalomról, türelemről tanuskodnak az állásfoglalások. A politikai nevelést, a politikai egység feladatát tartották elsőrendűnek.

A szocializmus alapjai lerakását követően a hatvanas évek közepén, a szocialista érdekvizonyok alakulásának folyamatában kétirányú fejlődés bontakozott ki a KISZ-ben. A korábbinál sokoldalubban foglalkoztak az egyes ifjúsági rétegek sajátosságaival, differenciálták a feladatokat, tevékenységi formákat, növelték a KISZ önállóságát-öntevékenységét. Talán még jelentősebb az érdekvédelemmel kapcsolatos hangsúlyváltás. A KISZ VII. kongresszusa 1967-ben így fogalmazott: "A társadalom érdekein belül az ifjúságnak sajátos igényei, érdekei is vannak, amelyek csak az ifjukorban jelentkeznek, vagy akkor nagyobb gondot okoznak. E szükségletek kielégítése, a problémák megoldása időszakos ellentmondáshoz is vezethet a társadalmi érdekek és az ifjúság egyes rétegeinek, csoportjainak igénye között. A KISZ feladata, hogy hozzájáruljon az ellentmondások feltárásához és megoldásához."⁶ Az MSZMP 1970-ben született ifjúságpolitikai határozatában - mely összegzi a korábbi történelmi tapasztalatokat - még teljesebben, sokoldalubban foglal állást a KISZ helyéről, szerepéről: "A KISZ a párt ifjúsági szervezete, a magyar ifjúság egyetlen politikai szervezete. Fő feladatai: a párt politikájának támogatása, közreműködés a végrehajtásban. ... közvetítse a párthoz a fiatalok véleményét, vegyen részt a politika alakításában, képviselje és védje a fiatalok érdekeit, neveljen kommunistákat, soraikból, tagjainak öntevékenysége útján elégítse ki törekvésüket."⁷

A KISZ helye és szerepe politikai rendszerünkben tehát egyértelmű, a történelmi tapasztalatok alapján fejlődött, funkciója gazdagodott. Integráns részét képezi a hatalomnak, s az általa képviselt ifjúsági rétegek érdekeit kell hogy megjelenítse, közvetítse, politikai akarattá transzformálja. Ennélfogva rendeltetése szükségképpen kétirányú: a politikai hatalmi szándék és akarat közvetítése széles tömegek irányában, másrészt pedig a politikai döntéshozatalban való részvétel útján, és az érdekkifejezés nyomán, a politika formálásához való hozzájárulás, szerepvállalás.

Az ifjúságpolitikai határozat, majd az ifjúsági törvény nyomán kibontakozó intézkedések osztársadalmi feladatát tették az ifjúság ügyét. A felelősség kiszélesítésével, a munkamegosztás javításával bővültek az ifjúság lehetőségei.

A KISZ ezután főfeladatának a kommunista jelleg érvényesítését, a tagok eszmei-politikai nevelésének kérdését hangsúlyozza, s fontos szervezeti változásokról is határoz 1974. áprilisában: évenkénti tagkönyvcseré, a KISZ-tagok egyéni vállalásainak rendszere, s azok értékelése. A következmények, mint ismert, eléggé ellentmondásosak. A profiltisztítás eredményeként a KISZ többféle tevékenység intézményes irányításáról lemondott, és megvált számos olyan eszköztől, pl. a kulturális és szociális munka területén, mely sokak szemében vonzerőt jelentett. Az érdekvédelem javulása sem állt arányban az igényekkel. Össztársadalmi vonatkozásban - de még intézményeken belül is - a vezető KISZ-szervek a tagságért nem vállalták eléggé a konfliktusokat, a tagság érdekeit legfeljebb közvetítették. Értük dolgoztak, de nem velük együtt. A sokféle ellentmondás azt eredményezte, hogy a politikai jelleg gyakran nem politikai cselekvésekben, hanem vitákban tanulmányokban tükröződött.

Közismert, hogy az MSZMP Központi Bizottsága 1984. októberében - 14 év után - ismét állást foglalt ifjúságpolitikai kérdésekben. A párt munkamódszeréből következő rendszeresség mellett az állásfoglalást néhány speciális körülmény is indokolta. Kettő ezek közül különösen fontos: a gazdaságban, a társadalomban bekövetkezett változások hatottak az ifjúság igen nagy táborára, megnehezítették a helyzetét. Ilyenek: a családok gyakori felbomlása, az iskolai oktatás gyengeségei, bér és jövedelem lemaradások, az önálló életkezdés gondjai, lakás stb. Ennek nyomán - s még mások következtében, pl. az 1970-es ifjúságpolitikai határozatok végrehajtásának hiányosságai miatt is - a mai fiatalok politikai szempontból is rendkívül differenciáltak, és mások, mint 10-15 évvel ezelőtt.

Az eddigi szempontokat is figyelembe véve kiemelném az állásfoglalásból az elvek és fő irányok kontinuitását és a konkrét teendők megváltoztatását.

Az ifjúságpolitika fő célkitűzései változatlanok: szocialista szellemű nevelés, társadalmi munkamegosztás a fiatalság ügyében, önállóság, öntevékenység és felelősség. (a KISZ léte és fő feladatai.)

S a változások? Nagyobb hangsúlyt tesz az állásfoglalás a fiatalok helyzetét javító feladatokra: hátrányos helyzet, diákszociális ellátás, lakásépítés, gyermeknevelés. Néhány rétegre koncentrál: a diákokra, pályakezdekre, a családalapító fiatalokra, a 14-24 éves korosztályokra.

A KISZ megújulásáért megfogalmazott tennivalók:

- önállóság - felelősség növelése;
- pártirányítás módosítása;
- differenciáltság erősítésére ----- diákközpontot;
- érdekvédelem javítása ----- kapjon nagyobb nyilvánosságot;
- dolgozzon együtt más ifjúsági csoportokkal is.

Végezetül idézem az állásfoglalás utolsó gondolatát: "Egész társadalmunknak többet kellene tennie az ifjúságért, de a fiataloknak is érezniük kell felelősségüket önmagukért és a társadalomért. Tudatában kell lenniük, hogy szocialista hazánk fejlődése, nemzetünk jövője, sorsuk alakulása nagymértékben saját munkájuktól, kötelességük becsületes teljesítésétől függ. Ezért közös feladatunk, hogy nagyobb önállóságra, helytállásra, szorgalomra neveljük az ifjúságot. Felelősségre önmagáért, jövőjéért, a népért, a szocializmusért".

JEGYZETEK

- 1 Egységbe ifjúság! Szerk.: Gál Lajos, Bp. Kossuth Könyvkiadó, 1973. 126. old.
- 2 P I Arch. 274. f. 17 öe.
- 3 Egységbe ifjúság! 412-422. old.
- 4 P I Arch. 286. f. 53 öe.
- 5 Az MSZMP az ifjúságért. Dokumentumok. ILV 1981. 12. old.
- 6 Uo.
- 7 Uo.

A MAGYAR ORVOSÉRTELMISÉG 1945 UTÁNI POLITIKAI TÖRTÉNETÉHEZ (1956-1962)

A hazánkban folyó szocialista építőmunkában az 1956-1962 közötti időszakban megváltozott körülmények és feltételek mellett valósult meg a szocializmus alapjai lerakásának befejezése. A Magyar Dolgozók Pártja 1948. júniusi I. kongresszusán elfogadott program megvalósítása - az 1956 után újjászervezett pártunk, a Magyar Szocialista Munkáspárt vezetésével - két fő feladat végrehajtását követelte meg: 1. az ellenforradalom leverése, a munkás-paraszt hatalom konszolidációja 1956-1958-ban; 2. a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése 1958-1962-ben. Az ezt követő években a legfőbb teendő az általánossá vált szocialista viszonyok megszilárdítása volt.

E feladatok sikeres teljesítése úgy vált lehetségessé, hogy az MSZMP, miközben érvényesítette a szocialista építés és a párt tevékenységében érvényesülő kontinuitást, határozottan szembefordult mind a dogmatizmussal, mind a revizionizmussal. Számos területen lényeges változásokat eszközölt, amelyek a párton belüli életre, a párt irányító szerepére és munkastílusára egyaránt vonatkoztak és kihatottak a szocializmus politikai rendszerének egészére. A társadalmi szervezetek között legnagyobb jelentőségű a szakszervezeti mozgalom szerepének lényeges növelése volt.

Az MSZMP Központi Bizottsága szem előtt tartotta, hogy a munkáshatalom erejét a párt egysége és a tömegekkel való szoros kapcsolata határozza meg. Azt is figyelembe vette, hogy a párton belüli demokrácia teszi lehetővé a demokrácia fejlesztését az egész társadalomban. Az MSZMP szakított az MDP azon hibás tevékenységével, amellyel háttérbe szorította, és több vonatkozásban formálissá tette a szakszervezeti mozgalmat. Az MSZMP támaszkodott arra a nagy erőre, amelyet a szakszervezetek képviselnek a szocialista építőmunkában. A dogmatizmussal szembefordulva egyidejűleg harcot kellett folytatni azokkal a revizionista eszmékkel is, amelyek a szakszervezeteket a párttól, a rendszertől, a hatalomtól független szervezetként gondolták el.

Erről beszélt Kádár János az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottságának elnöke, a Forradalmi Munkás-paraszt Kormány elnöke a Szakszervezetek X. Plénümán, 1957. január-jában.¹ Az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1957. február 26-28-i határozata szintén foglalkozott a szakszervezetekkel.² Mindezek alapján a szakszervezetek fő feladata a dolgozók érdekeinek védelmével egyidejűleg, közreműködés a szocialista építőmunkában. A szakszervezeteknek közvetlen beleszólást kell biztosítani az üzemek és az ország ügyeinek intézésébe, és aktív tevékenységet kell folytatniuk a dolgozók eszmei-politikai neveléséért. A munkások, dolgozók szakmai és általános műveltségének növelése,

élet- és munkakörülményeik állandó javítása szoros egységet képez. Ugyanigy a szakszervezetek feladata a törvények előkészítésében való részvétel is. A szakszervezeti mozgalom 1957 utáni fellendülését mutatják a szervezeti fejlődés adatai. (Lásd az 1. számú táblázatot).

Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének tevékenységéről

Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének (OEDSZ) munkájában, már 1956 júliusa után a párthoz és a SZOT-hoz hasonlóan, felerősödtek azok a pozitív vonások, amelyek a korábbi hibák fokozatos leküzdését szolgálták. Ezt a kibontakozást szakította meg és vetette vissza az ellenforradalom.

Az ellenforradalom alatt a népi rendszerhez hű orvosegészségügyi szakszervezeti vezetők és aktivák védtek a szakszervezetet, majd 1956 október utolsó és november első napjaiban - igyekezve helyükön maradni - utóvédharcot folytattak.

Az 1956. október 30-i kibővített elnökségi ülés döntése alapján az OEDSZ székházában 1956. november 3-án egy szélesebb körű értekezletet tartottak. Ezen jelen volt az OEDSZ elnökségének több tagja, a nagy egészségügyi intézmények un. "Ideiglenes Forradalmi Bizottságának" küldöttei, továbbá az akkor megalakuló kisgazdapárt, szociáldemokrata párt, Nemzeti Parasztpárt nevében fellépő személyek. Ezen az értekezleten már az OEDSZ-szel szembenálló, azt megszüntetni kívánó ellenforradalmi vélemények voltak az uralkodók. Bár az értekezlet önmagát nem tartotta illetékesnek, hogy a szakszervezet és az egészségügyi közélet alapvető kérdéseiben döntsön, követelték az Orvosi Kamara újjaszervezését, az OEDSZ és szakcsoportjainak felszámolását, a szakszervezet alkalmazottainak elbocsátását és támadták a társadalombiztosítási rendszert. Bizottságot hoztak létre az Orvosi Kamara megszervezésére, és az OEDSZ felszámolására. Az OEDSZ jelenlévő képviselői megakadályozták a szakszervezet apparátusának elbocsátását. Ez azt mutatja, hogy az ellenforradalom alatt az OEDSZ elnöksége és függetlenített apparátusa között szoros összefogás jött létre a szakszervezet védelmében. Az 1956. november 3-i értekezlet azonban azt tükrözte, hogy az ellenforradalmi erők átmenetileg felülkerekedtek az egészségügy területén is, és a népi rendszerhez hű szakszervezeti vezetők utóvédállásai csak ideig-óráig tarthatók.

Az OEDSZ-ben is 1956. november 4-e teremtet gyökeresen új helyzetet. Az OEDSZ elnökségének és apparátusának "utóvédállásai" a szakszervezet székházában, az a tény, hogy helyükön maradtak a legnehezebb napokban is, elősegítette, hogy 1956. november 4-e után eredményesen küzdjenek a szakszervezet reorganizálásáért és konszolidálásáért. A bonyolult politikai helyzetben az OEDSZ vezetői és aktivái közül számosan tapasztalhatták, hogy korábbi munkájuk pozitív vonásai, az emberekkel való törődés, segítőkész-

ségük a szakszervezeti tagság ügyeinek intézésében, bizalmat, tekintélyt szerzett számukra. Erre támaszkodva az OEDSZ elnökségének több tagja az ellenforradalom alatt is befo-lyásolni tudta az eseményeket, november 4-e után pedig az elnökség azonnal megkezdte saját munkájának, és a szakszervezet tevékenységének újjászervezését.

Ennek főbb állomásai az 1956. november 16-i és az 1956. december 10-i elnökségi ülés, amely magát az elnökséget, és az 1956 december 20-i központi vezetőségi ülés, amely a központi vezetőséget alakította újjá.³ Ebben nagy szerepet játszott az MSZMP Ideiglenes Központi Bizottságának 1956. decemberi határozata. Az OEDSZ saját munkájának újjászervezésével hozzájárult az egész szakszervezeti mozgalom konszolidációjához. Az OEDSZ további fokozatos konszolidációjának jelentős lépcsőfokát képezte az 1957. március 29-i és szeptember 16-i központi vezetőségi ülés.

A Szakszervezetek Országos Szövetségének 1957. januárjában megtartott X. plénuma meggyorsította a szakszervezeteken belül a konszolidációs folyamatot és nagy hatással volt az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetében is a konszolidáció előrehaladása. Az OEDSZ és az egész szakszervezeti mozgalom között kölcsönhatás érvényesült. Az OEDSZ központi vezetőségi ülései a X. plénum szellemében foglaltak állást a szakszervezeti munka legfontosabb kérdéseit illetően.

Az OEDSZ központi vezetősége 1956. december 20-i ülésének kiemelkedő szerepe volt a szakszervezet konszolidációjában, amelynek betetőzése a II. küldöttközgyűlés lett.

(Az OEDSZ szervezeti fejlődését lásd a 2. és 3. számú táblázaton.)

1957. december 6-án és 7-én került sor az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete II. Országos Küldöttközgyűlésére. A II. Országos Küldöttközgyűlés napirendjén szerepelt: 1. A központi vezetőség beszámolója az elmúlt 5 esztendő munkájáról, és a szakszervezet előtt álló feladatokról, előadó: dr. Szabó Zoltán, a szakszervezet elnöke. 2. A számvizsgáló bizottság beszámolója, előadó: Borsodi Mihály, a számvizsgáló bizottság elnöke volt.

Ennek a küldöttközgyűlésnek eredetileg 1956 végén kellett volna összeülni, amelyre megkezdődött az egész szakszervezetben a felkészülés, de ezt az ellenforradalom megakadályozta. A II. küldöttközgyűlésre így csak 1957 végén került sor. A küldöttközgyűlés beszámolója elemezte az 1952 júniusában megtartott I. Országos Küldöttközgyűlés óta eltelt 5 esztendőt.⁴

A beszámoló az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének tevékenységében az 1952 utáni időszak egészét a maga folytonosságában fogja fel, és ennek kapcsán elemzi az 1956-ig terjedő időszak munkáját, illetve foglalkozik az ellenforradalom alatti helyzettel is.

Az ellenforradalom alatti időszakot illetően a beszámoló kiemeli az elnökség függetlenített tagjainak felelősségét és helyzetét, megállapítva, hogy a függetlenített elnökségi tagokra hárult elsősorban az a feladat, hogy az ellenforradalmi erők támadásával szembe-helyezkedjenek, megkíséreljék a rendelkezésre álló erőket és a lehetőségeket felhasználva megóvni a mozgalom szervezeti kereteit.

Az öt éves munka összefoglalását adja a központi vezetőség beszámolója a következőkben: "A magyar szakszervezeti mozgalom, és ezen belül szakszervezetünk munkája is - ha eredményességét politikai és gazdasági életünk, a szakszervezeti mozgalom hibái, és saját gyengeségünk korlátozták is - hozzájárult a szocializmus és a szocialista egészségügy építésében elért eredményekhez. Az egészségügyi dolgozók és a szakszervezet tagságának többsége látja, és megérti a szakszervezeti mozgalom szükségességét, nem a szakszervezeti mozgalom ellen, hanem hibáinak és gyengeségeinek kijavítása érdekében, jogkörének és hatékonyságának fokozása mellett foglalt állást."⁵

Ezután elemzi a beszámoló az egészségpolitika, az egészségügyi munka kérdését. Hangot ad annak, hogy "...ha a szocialista egészségügynek egyik alapelve, hogy fejlesztéséhez az egész társadalom aktív közreműködése szükséges, úgy az elsősorban az egészségügyi dolgozók részéről kell, hogy megtörténjen. Ennek gyakorlati megvalósításában szerepet kell kapnia az egészségügyi dolgozók tömegszervezetének is".⁶

A központi vezetőség beszámolója azt igényli, hogy az MSZMP Központi Bizottsága és maga a kormányzat, beleértve az Egészségügyi Minisztériumot, és általában az állami vezetőket, jobban vonják be a fontos feladatok kialakításába a szakszervezet adott szerveit.⁷

Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezetének feladatait az 1957 decemberében tartott II. Kongresszus és a Magyar Szakszervezetek 1958 márciusában tartott XIX. kongresszusa határozza meg. A szakszervezetek XIX. kongresszusa a szakszervezeti munkában legfőbb feladatnak a munkáshatalom megszilárdítását, gazdasági erejének növelését, és ennek alapján a dolgozók élet- és munkakörülményeinek állandó javítását tűzte ki célul. A Magyar Szocialista Munkáspárt 1959-es határozata az egészségügy fejlesztését, az MSZMP 1959 decemberében tartott VII. kongresszusa a társadalmi élet, a szocialista építés és az egészségügy fejlesztésének legfontosabb feladatait jelölte meg. "Mindezen határozatok következtében szakszervezeti szerveink összehasonlíthatatlanul jobb körülmények között dolgozhattak a II. Kongresszus óta eltelt időszakban, mint az elmúlt évek során bármikor"⁸ - állapítja meg az OEDSZ Központi Vezetőségének a III. kongresszus elé terjesztett jelentése.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének segítése

A tárgyalt időszakban az OEDSZ feladata a szakszervezeti munka továbbfejlesztése mellett segíteni a termelőszövetkezeti mozgalom gyors fejlődéséből adódó egészségügyi feladatok végrehajtását. A korszak további feladata volt, hogy a 3 éves terv egészségügyi ellátásra vonatkozó célkitűzéseit a szakszervezet a maga eszközeivel elősegítse.

A Magyar Szocialista Munkáspárt Politikai Bizottságának 1959. január 13-i határozata elemezte az egészségügy helyzetét, részleteiben is meghatározta továbbfejlesztésének feladatait. 1958 végén ugyanis megkezdődött a mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejező szakasza, amely kiszélesítette az egészségügyi ellátásban részesülők körét, és megnövelte az egészségügy előtt álló feladatokat. A határozat elismerően értékelte az egészségügy területén dolgozók munkáját, ennek továbbfejlesztését igényelte, állást foglalt a kinevezések határidőben történő meghatározása mellett, annak érdekében, hogy felerősödjön az egészséges kádermozgás.⁹ A határozat elítélte az intézményekben folyó illegális magánpraxist, és a lakosság egészségügyi ellátásának javítása érdekében szükségesnek tartotta, hogy az egyetemi klinikákat is bekapcsolják a területi fekvő- és járóbetegellátásba.¹⁰

Az MSZMP Politikai Bizottságának 1959-es határozata állást foglalt amellett, hogy a kormány tegye elehetővé az egészségügyi ellátás fejlesztésének meggyorsítását. Ennek alapján került sor a 3 éves terv egészségügyi előírásaival kapcsolatos rész módosítására, a terv előirányzatainak felemelésére.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének befejezése nagymértékben megnövelte az egészségügyi ellátás feladatait, és ez fokozottabb munkát követelt az orvosoktól, egészségügyi dolgozóktól. A III. (1960. X. 29-30) és IV. (1963.II.28-III. 1.) kongresszus között az orvosi ellátásban fennakadás nem következett be, és 1961-ben az egészségügyre vonatkozó több mutatószám javult.

Az egészségügyi ellátás megnövekedett feladatait és bővülő lehetőségeit mutatják 4., 5., 6., 7. számú táblázat adatai.

Az OEDSZ szakcsoportjairól

Az egészségügyi ellátás döntő kérdéseinek megvitatását a szakmapolitikai elképzelések és javaslatok kidolgozását 20 éven át igen hatékonyan segítették a szakszervezet orvos és gyógyszerész szakcsoportjai. A szakcsoportok tudományos munkássága, nemzetközi kötelességei szükségessé tették egy közös szövetség létrehozását a Magyar Tudományos Akadémia orvosi társaságával. A szakszervezet vezető szervei már 1957 novemberében állást foglaltak a Magyar Orvostudományi Társaságok és Egyesületek Szövetsége (MOTESZ)

létrehozása mellett. Az 1960 novemberi elnökségi ülés a MOTESZ alapszabály-tervezetét is jóváhagyta. 1966 februárjában pedig az elnökség határozatot hozott a MOTESZ megalakításával kapcsolatos szakszervezeti feladatokról.¹¹

A határozat többek között megállapítja: "A szakcsoportok hivatást teljesítettek, amikor a pusztító háború után a romok eltakarításával, a járványveszély megfékezésével egyidejűleg fórumot teremtettek a magyar orvostudományi életnek, amikor - felső egészségügyi irányítószerv híján - részt vállaltak a szocialista egészségügy építésének első, kezdeti lépéseiben. Két évtizedes működésükkel nemcsak a magyar orvostudomány előrehaladását szolgálták, hanem öregbítették a magyar orvostudomány nemzetközi hírnevét és tekintélyét. Maradandót alkottak, amikor munkásságukkal tudatosan arra törekedtek, hogy az orvostudomány eredményeit mind szélesebb körben közkinccsá, a gyógyító munka mindennapi gyakorlatává tegyék".¹² A MOTESZ 1966 április 26-án alakult meg.¹³ Az elnökség és az V. kongresszus figyelmébe ajánlotta a MOTESZ-be tömörült társaságoknak, illetve egyesületeknek, hogy hasznosítsák a szakszervezet szakcsoportjai eddigi működésének tapasztalatait, és együttműködésükről, támogatásukról biztosították a MOTESZ-t. Az OEDSZ Elnöksége a szakcsoportok számára a szakszervezet költségvetésében addig biztosított évi 140.000 Ft-ot a jövőben is támogatásként adta a MOTESZ számára.

Az V. kongresszus idejére (1967. IV. 29-30.) a MOTESZ taglétszáma elérte a 10.300 főt, amely a szóbanjehető összlétszám mintegy 50 %-át jelentette. Ezen belül a gyógyszerészek száma 2.000 fő volt. Az V. kongresszus idején a körzeti orvosok bevonása a MOTESZ-be még meg nem oldott feladat volt. Már akkor tapasztalható volt, hogy a MOTESZ-en belül egyre nagyobb a további specializálódási törekvés, vagyis új társaságok megalakításának a célkitűzése.

Az OEDSZ egyetértett a MOTESZ Elnöksége által meghatározott fő feladatokkal, amelyek a következők voltak:

- a tudományos élet koordinálása, tudománypolitikai, szakmapolitikai, illetve szervezeti kérdésekkel való foglalkozás;
- a külföldi kiküldetések számának növelése, illetve ezek véleményezése a nemzetközi tudományos kapcsolatok kiépítése, ezek ápolása;
- tudományos lapok szerkesztése és azok működésének gazdasági biztosítása.

A MOTESZ létrejöttében és tevékenységi körének kiszélesítésében az OEDSZ újabb biztosítékát látta annak, hogy az egészségügy területén a szakmapolitikai feladatok kidolgozásában, ismertetésében és végrehajtásában a szakszervezet és a MOTESZ között, illetve az egészségügy állami szerve közötti kapcsolat tovább erősödik.

Az Egészségügyi Minisztérium és a szakszervezet vezető szervei között szorossá vált a kapcsolat. A szakszervezet központi vezetősége 1966 decemberi ülésén javasolta: "Kötelezően írják elő az állami vezetés számára minden szinten a szakszervezet meghallgatását az egészségügy fejlesztésében; a fejlesztés helyének, nagyságrendjének, profiljának meghatározásában, szem előtt tartva, hogy a mennyiségi fejlesztés mellett előtérbe kerül az egészségügy intenzív fejlesztése is."¹⁴

Az OEDSZ ideológiai tevékenysége és etikai munkája

A szakszervezet a maga eszközeivel segítette, hogy az orvos-egészségügyi dolgozók "ismerjék és magukénak vallják a marxizmust-leninizmust, tevékenységük szocialista erkölcsöt és magatartást sugározzon, szakmai tudásukat, általános műveltségüket folyamatosan gyarapítsák, szabadidejüket kulturáltan töltsék."¹⁵ A IV. kongresszus után 1962. május 25-én a központi vezetőség határozatot hozott az egészségügyi dolgozók művelődési helyzetéről, és 1965. szeptember 8-án foglalkozott az MSZMP ideológiai irányelveinek megvalósításával az egészségügy területén.¹⁶

Az 1965 szeptemberében tárgyalta ideológiai irányelvek tartalmazták az etikai helyzet elemzését is. A szakszervezet etikai nevelő munkája nem szűkölt le az orvos-etikai bizottságok működésére. Már a IV. kongresszus megállapította, hogy az orvos-etikai bizottságok a szakszervezeti mozgalom szerves részeivé váltak, és jelentős fórumai lettek a szocialista erkölcs érvényesítésének. Az orvosi rendtartás végrehajtásának biztosítása pedig az évek során kialakította a helyi párt, állami és szakszervezeti szervek együttműködését.¹⁷ Az V. kongresszus idején (1967. IV. 29-30.) az etikai bizottságok már 9 éve működtek. Feladatukat önállóan, legtöbb helyütt munkaterv szerint végezték. Kialakult egy állandó aktíva a bizottságok munkájának segítésére. A fegyelmi tanácsokkal kialakult az etikai bizottságok kapcsolata. A tanácsok a bizottságok elvi állásfoglalásait általában elfogadták.

Az etikai bizottságok 1963 és 1966 között négy év alatt összesen 1.806 ügyet tárgyaltak.¹⁸ Betegektől, vagy hozzátartozóktól 559 panasz érkezett, orvos-orvos ellen 170, orvos-beteg ellen 62, orvos egyébként ellen 56, fegyelmi során véleményt kértek 328 esetben, hivatali felettestől érkezett panasz 440, más szervektől 191. A panaszok tartalmát tekintve legnagyobb számban - 755 esetben - magatartásbeli panasz érkezett. A tárgyalta ügyekben 412 esetben történt felmentés, 194 esetben orvosvédelem, 233 esetben szóbeli figyelmeztetés, 154 esetben írásbeli figyelmeztetés, 660 esetben javaslat fegyelmi megindítására. Az utóbbi években csökkent a bizottságok által tárgyalta ügyek száma, ezen belül is az anyagi természetű ügyeké.¹⁹ Ez nem jelentette az etikai helyzet döntő javulását. A tárgyalta időszakban megnőtt az un. súlyosabb ügyek száma, amelyekkel a sajtó is foglalkozott, és országos visszhangjuk támadt.²⁰

A szakszervezet állásfoglalása szerint az orvosok és egészségügyi dolgozók döntő többsége kiváló emberi magatartást tanusított feladatának ellátása során. A túlterhelt orvosok, egészségügyi dolgozók egy részénél azonban a túlterheltség közömbösséghez vezetett. Ezt a magatartást a szakszervezet elítélte. Közömbösség, nemtörődomség mellett érthetőnek találta a betegek bizalmatlanságát, türelmetlenségét. A szakszervezet figyelme elsősorban a súlyosabb ügyekre terelődött.

A Központi Népi Ellenőrzési Bizottság vizsgálatának adatai szerint a körzeti orvosok munkájáról a megkérdezett betegek 80 %-a elismerően szólt. Mégis, "A magatartással kapcsolatos panaszok több, mint 60 %-át a körzeti orvosok ellen nyújtották be. Az esetek száma az ellátottak millióihoz képest nem nagy. Ha azonban a tartalmát tekintjük, akkor súlyos kötelességmulasztásokat is találunk, amelyek közül nem egy eset halállal végződött. (kiemelés a Központi Vezetőség jelentésében) A leggyakoribb panaszok egyike a kihívások késői teljesítése."²¹

Súlyos problémát jelentett egyes orvosok alkoholizmusa. "A fegyelmi eljárások során a büntetést képező esetek 20-30 %-ában alkoholos befolyásoltság szerepelt."²² Gondot okozott az anyagiasság, továbbá a szakmai féltékenységből, hiúságból adódó intrikák és szakmai indiszkréciók. A műteti honoráriumok elfogadása, előny biztosítása, a magánpraxisnak kórházi osztállyal való összekapcsolása adott komoly feladatokat az etikai bizottságoknak. Ezek a problémák valójában nagyobbak voltak a tárgyalt időszakban, mint amennyit az orvos-etikai bizottságok által tárgyalt ügyek száma jelzett.

A szakszervezetek álláspontja az volt, hogy: "A jövő orvosgenerációjának felkészítése megköveteli az egyetemi oktatógárda, az osztályvezető főorvosok és általában a vezetők magas szintű felelősségét és példamutatását."²³ A szakszervezet ezzel kapcsolatban elsősorban az orvosegyetemek figyelmét hívta fel. Rámutatott arra, hogy a tudományos munka előtérbe helyezése esetenként a betegellátás rovására történt, bírálta, hogy az előléptetések, kinevezések és kitüntetések alkalmával nem vették kellően figyelembe az etikus magatartást. Az orvosvédelmi esetek aránya a tárgyalt időszakban nem változott. Nem egyszer párt- és tanácsi szervek elősegítették, hogy a nyilvánosság előtt is elégtételt kapjanak a sérelmet szenvedett orvosok. Más esetekben viszont az orvosvédelem nem volt megfelelő. Az OEDSZ álláspontja szerint az egészségügyi felvilágosítás mellett küzdeni kell az ellen az elterjedt felfogás ellen, mely szerint a beteg csak külön anyagi juttatással kapja meg a megfelelő ellátást. De az OEDSZ V. kongresszusa határozottan elítélte az egészségügy területén széles körben elterjedt gyakorlatot is, mely a betegek önkéntesen adott ajándékait, hálapénzét elfogadja, illetve azt tudomásul veszi. Az ilyen gyakorlat megszüntetéséhez nevelőmunkára és megfelelő bérrendezésre van szükség."²⁴

A szakszervezet szembeszállt továbbá azzal a nézettel és gyakorlattal, amely az egészségügyi dolgozókat nem egy esetben kizárta a szociális juttatásokból. A sajtó képviselőitől azt igényelte, hogy reálisan foglalkozzanak az egészségügyi dolgozók munkájával, hogy a hibás, helytelen általánosítások ne rombolják az egészségügyi dolgozók iránti bizalmat.

Az adott időszakban a kialakult helyzet és a szakszervezet álláspontja a következőkben összegezhető: "Lankadatlanul nevelni kell az orvosokat, egészségügyi dolgozókat a szocialista erkölcs, az orvosi etika követelményeinek, az orvosi rendtartás szabályainak következetes megtartására. Az erkölcsi neveléssel párhuzamosan könnyíteni kell az egészségügyi ellátás nehézségein, és javítani az orvosok fizetését."²⁵

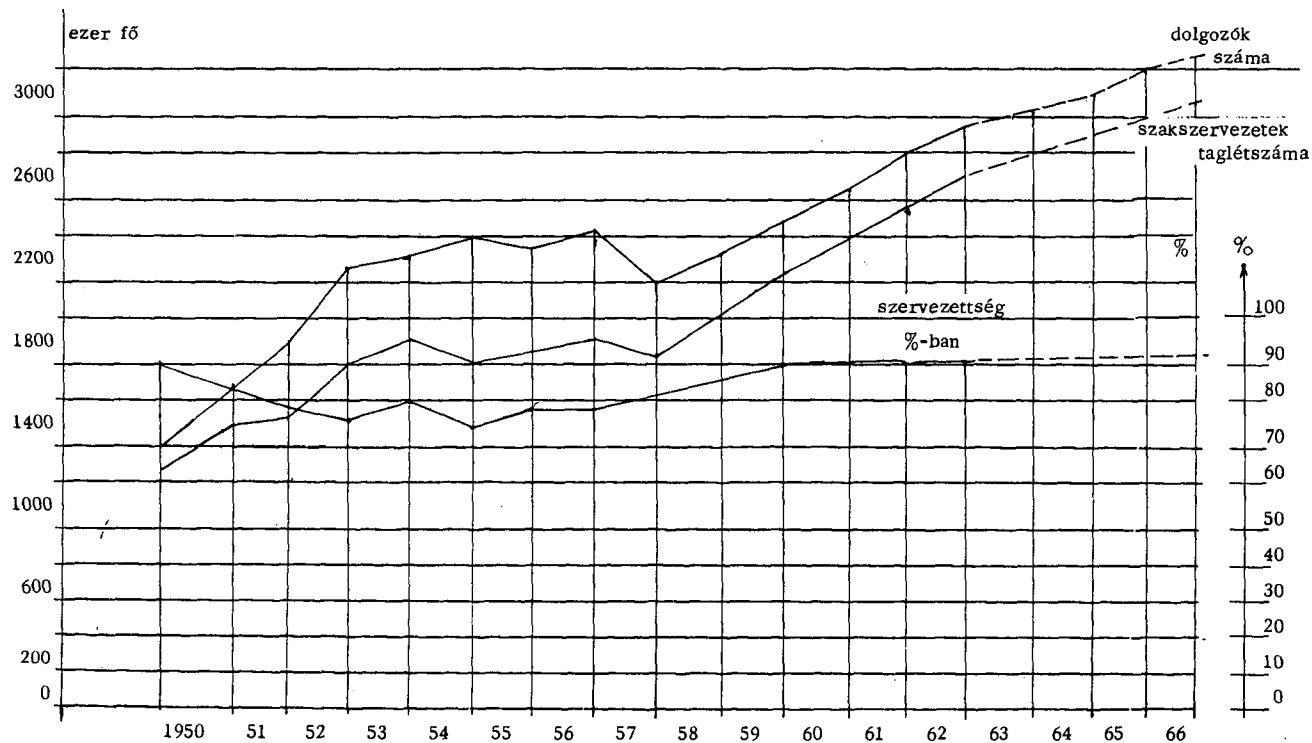
JEGYZETEK

- 1 Kádár János: Felszólalás a Szakszervezetek Országos Tanácsa X. teljes ülésén. Lásd: Kádár János: Szilárd népi hatalom: független Magyarország. Kossuth Könyvkiadó Bp. 1962. 15-21. old.
Népszabadság 1957. január 29.; A SZOT X. plenumának és a szakszervezetek konszolidációjának elemzését lásd: Blaskovits János "A szakszervezetek a szocialista konszolidáció kezdetén. 1956. november - 1957. június" című munkájában. Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete Bp. 1974.
- 2 A párt vezető szerepének erősítéséért. A Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Központi Bizottsága 1957. február 26-i ülésének határozata. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1957. 6. old.
- 3 Lenin Művei 33. kötet. Szikra Könyvkiadó, Bp. 1953. 184. old.
- 4 Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete II. országos küldöttközgyűlése. Kiadja az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete. Bp. 1958. (A továbbiakban: A II. kongresszus jkv-e.) 24. old.
- 5 A II. kongresszus jkv-e. 25. old.
6. Szakszervezetek Központi Levéltára. OEÜDSZ. 1957. 3. D. Jelentés az OEDSZ féléves munkájáról.
- 7 A II. kongresszus jkv.-e. 57. old.
- 8 Az MSZMP Központi Bizottsága Politikai Bizottságának határozata a dolgozók társadalombiztosítási, egészségügyi ellátásáról. (1959. január 13.) Lásd: A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1956-1962. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1973. 296-304. old.
- 9 SZKL. OEDSZ. 1960. A SZOT Társadalombiztosítási Főosztályának és az OEDSZ jelentése a PB határozat végrehajtásáról 1960. február 22.

- 10 Az Orvos-Egészségügyi Dolgozók Szakszervezete Központi Vezetőségének jelentése a II. és III. kongresszus között végzett munkáról. Bp. 1960. (A továbbiakban a KV. jelentése). 4. old.
- 11 SZKL. SZOT. Szerv. O. 1966. 12. E. Előterjesztés a MOTESZ megalakulásával kapcsolatos szakszervezeti feladatokról. OEDSZ Elnöksége 1966. február 16-i ülése. Az Egészségügyi Dolgozó 1966. március 1. szám.
- 12 Írásbeli jelentés. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e. 14. old.
- 13 A MOTESZ megalakulásáról. Lásd: Egészségügyi Dolgozó 1966. május 2. szám.
- 14 Írásbeli jelentés. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e. 18. old.
- 15 A gyógyszerfogyasztásról, a gyógyszerértári dolgozók élet- és munkakörülményeiről nyilatkozott Lázár Jenő főosztályvezető. Lásd: Egészségügyi Dolgozó 1964. március 1. szám.
- 16 Írásbeli jelentés, Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e 39. old.; Nagy érdeklődés, magas színvonalú előadások a középiskolai nagygyűléseken. Lásd: Egészségügyi Dolgozó 1963. június 1. szám.
- 17 Írásbeli jelentés. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e. 44. old.
- 18 SZKL. OEDSZ. 1965. az OEDSZ időszaki ideológiai feladatairól. A központi vezetőség 1965. szeptember 8-i ülésén elhangzott előadás. Előadó: dr. Darabos Pál. Egészségügyi Dolgozó 1965. október 2.
- 19 SZKL. SZOT. Szerv. O. 1965. 12. E. az OEDSZ elnöksége 1965. november 24-i ülésén tárgyalta az orvostikai bizottságok statutumát.
- 20 Összefoglaló kimutatás az orvostikai bizottságok 1962-1966 évi működéséről. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e. 3. sz. Melléklet. 222. old.
- 21 Etikai problémák. Lásd: Egészségügyi Dolgozó 1963. április 1. szám. Továbbá: Egészségügyi Dolgozó 1965. július 1. és augusztus 1. szám.
- 22 Súlyosabb esetekben az OEDSZ élesen elítélte a vétség elkövetőit. Lásd: Egészségügyi Dolgozó 1963. május 1. szám 3. old.
- 23 Írásbeli jelentés. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e. 46-47. old.
- 24 SZKL. SZOT. Szerv. O. 1966. 12. E. jelentés az etikai helyzetről, az ezzel kapcsolatos további tennivalókról. OEDSZ Elnöksége 1966. április 20-i ülése.
- 25 A központi vezetőség szóbeli beszámolója. Lásd: Az V. Kongresszus jkv-e 122-123. old. A hálapénz, illetve ajándékok elfogadása ellen fellépett a SZOT XXI. Kongresszusa is, megállapítva, hogy: "Megfelelő egészségügyi szervezéssel, a szükséges állami, anyagi eszközök felhasználásával el kell érni, hogy az egészségügyi szolgáltatások igénybevétele ne jelenthessen az állami előírásokon felül anyagi megterhelést is a biztosítottak számára." Az OEDSZ központi vezetősége ezt az állásfoglalást elfogadva küzdött az egészségügy területén kialakult negatív jelenségek ellen.

A BÉRBŐL ÉS FIZETÉSBŐL ÉLŐ DOLGOZÓK SZERVEZETTSÉGÉNEK ALAKULÁSA
(1950-1966)

1.sz. táblázat

AZ EGÉSZSÉGÜGYI DOLGOZÓK SZAKSZERVEZETI SZERVEZETTSÉGÉNEK ALAKULÁSA (1956-1960)

2.sz. táblázat

ÉV	Eü-i dolgozók száma	Szervezett eü-i dolgozók száma	Szervezettség (%)	Rendszeres tagdíj-fizetők aránya (%)
1956 III.	74 477	70 865	93, 6	-
1956 VI.	-	73 003	95, 2	-
1957 III.	-	68 400	88, 8	-
1957 XII.	82 151	72 029	87, 7	88, 4
1958 XII.	86 114	79 233	92, 0	91, 7
1959 XII.	94 320	88 218	93, 5	93, 4
1960 XII.	101 000	94 500	94, 0	95, 2

AZ EGÉSZSÉGÜGYI DOLGOZÓK SZAKSZERVEZETI SZERVEZETTSÉGÉNEK ALAKULÁSA

(1961-1966)

3. számú táblázat

ÉV	EU-i dolgozók száma	Szervezett eu-i dolgozók száma	Szervezettség (%)	Rendszeres tagdíj-fizetők aránya (%)
1961 XII.	104 000	97 200	93, 4	94, 8
1962 XII.	112 557	105 009	93, 3	96, 6
1963 XII.	121 336	113 967	94, 0	-
1964 XII.	125 694	119 003	94, 7	-
1965 XII.	131 665	123 012	93, 4	-
1966 XII.	136 239	128 783	94, 7	-

A TÁRSADALOMBIZTOSÍTÁSBA BEVONTAK SZÁMA ÉS A KIADÁSOK

4. számú táblázat

ÉV	Biztosítottak száma család- tagjaikkal együtt (Millió fő)	A népesség %-ában	Kiadás (millió Ft)	Egy dolgozóra jutó kiadás (Ft)
1956	6,3	64	6 290	2 179
1957	6,1	62	7 241	2 597
1958	6,4	65	7 986	2 698
1959	7,2	72	10 115	3 066
1960	8,5	85	11 816	3 132
1961	9,4	94	13 034	3 226
1962	9,7	96	14 392	3 486
1963	9,8	97	15 708	3 697
1964	9,8	97	16 862	3 870
1965	9,8	97	18 182	4 155
1966	9,9	97	20 832	4 703

ORVOSOK ARÁNYA 10 000 LAKOSRA (ÉV VÉGÉN)

5. számú táblázat

ÉV	BUDAPEST	VIDÉK	ORSZÁGOS
1956	34,4	9,4 x 3,66	13,9
1957	30,0	9,6	14,3
1958	36,4	10,0	14,8
1959	36,9	10,5	15,3
1960	36,6	11,0	15,7
1961	36,4	11,8	16,4
1962	37,1	12,4 x 2,99	17,1

AZ ORVOSOK ORSZÁGOS NYILVÁNTARTÁSÁBA FELVETT ORVOSOK SZÁMA ÉS AZOK
10 000 LAKOSRA JUTÓ ARÁNYA

6 számú táblázat

ÉV	ORVOSOK SZÁMA	10 000 LAKOSRA JUTÓ ORVOS
1956	13 332	13,6
1957	13 830	14,1
1958	14 312	14,5
1959	14 850	14,9
1960	15 306	15,3
1961	16 006	15,9
1962	16 703	16,6
1963	17 407	17,2
1964	18 162	17,9
1965	18 901	18,6
1966	19 589	19,2

A KÓRHÁZI ÁGYSZÁM ALAKULÁSA

7. számú táblázat

ÉV	KÓRHÁZI ÁGYAK SZÁMA	10 000 LAKOSRA JUTÓ KÓRHÁZI ÁGY
1956	64 888	66,2
1957	67 193	68,3
1958	67 778	68,5
1959	68 958	69,1
1960	69 718	69,5
1961	70 762	70,4
1962	72 283	71,7
1963	73 950	73,2
1964	75 631	74,7
1965	76 961	75,8
1966	78 347	76,8

A MAGYAR POLITIKAI RENDSZER FEJLŐDÉSE, KÜLÖNÖS TEKINTETTEL A MUNKA- HELYI DEMOKRÁCIÁRA

Az elmúlt negyven évben hazánk politikai intézményrendszerében igen jelentős változások mentek végbe; a megtorpanások, az utkeresések mellett folyamatos átalakulásról beszélhetünk. Ezeket a változásokat a párt kezdeményezte, s ezek kiterjedtek az állam, a tanácsok, az irányítás, gazdaság és politika, az érdekek, a szocialista demokrácia elvi és intézményes kérdéseire és sok más egyéb mellett a munkahelyi demokrácia kérdéseire is.

Ma már evidencia, hogy a szocializmus politikai rendszerének szerves része a munkahelyi demokrácia; ennek intézményrendszere a politikai intézményrendszer fontos eleme; s a szocialista demokrácia fejlődésének és fejlesztésének az utóbbi két évtizedben leginkább előtérbe került területe az üzemi, a munkahelyi demokrácia.

A munkahelyi demokrácia jelentőségét sok tényező igazolja:

- a szocialista társadalomban a társadalmi tulajdon létezése mellett a munka, a munkahely szerepe a történeti tapasztalatok szerint kiemelkedő.
- A politikát alakító, befolyásoló érdekképződés fő színtere a munkahely, a szocialista politikai rendszer fontos intézményei döntően munkahelyi-területi alapon szerveződnek.
- Amikor a politika az 1960-as évek közepétől a szocialista társadalom érdektagoltságát, az érdekek heterogenitását fokozottabban veszi figyelembe, az érdekek kifejeződése intézményrendszerének javítása is napirendre került, elsősorban a munkahelyeken.
- A munkásmozgalom hagyományai ezen a területen számottevőek.
- A munkahelyi demokrácia alakulása szoros kapcsolatban áll a gazdaságpolitikával, a gazdaságirányítási rendszerrel, a szocialista tulajdonban levő vállalatok irányítási szisztémáinak változásaival. A decentralizáltabb gazdasági irányítás a vállalati önállóság az ott dolgozók együttműködésének, beleszólási lehetőségeinek, érdekvédelmi feladatainak a gondjait határozottabban felveti.
- Közvetettebb módon - de kimutathatóan - a termelési folyamatok alakulása, korszerűsödése a termelésben résztvevő dolgozók aktívabb együttműködését, részvételét igényli.

Az említettek jelzik ennek a kérdésnek az összetettségét, nem is szólva a gyakorlati megvalósítás megannyi gondjáról. A munkahelyi demokrácia tartalmának tisztázása, intézményeinek létrehozása, ezek működésének értékelése az egész korszakon végigvonul.

Most egy kérdést emelnék csak ki: hogyan alakult a munkahelyi demokrácia fejlődésében a részvételi - képviseleti és az érdekképviseleti funkció, illetve ezek intézményei hogyan változtak?

Induljunk ki a munkahelyi demokrácia egyik legjobb elméleti összefoglalásának definíciójából, amelyet még 1969-ben fogalmazott meg az MSZMP KB egyik munkabizottsága Sosmoskói Gábor vezetésével: "Az üzemi demokrácia a szocialista állami tulajdonban lévő vállalatokkal, intézményekkel munkaviszonyban álló dolgozók - mint tulajdonosok és munkavállalók - által alkotott kollektívák jogai annak a vállalatnak, intézménynek a vezetésében, ellenőrzésében való részvételre, amellyel munkaviszonyban állnak, abból a célból, hogy biztosított keretek között létfeltételeiket önmaguk alakítsák, érdekeiket a közérdekkel egyeztessék és érvényesítsék."¹

Ez a megközelítés a szocialista tulajdonviszonyok bekapcsolásával egységben értelmezi a munkahelyi demokrácia két alapvető funkcióját: A tulajdonhoz kapcsolódó vezetésben való részvételi-képviselési és a szükségképpen hierarchikus rendszerben a munkavállalói státushoz kapcsolódó érdekvédelmi szerepet. Ez a tulajdonviszonyokkal összekapcsolt értelmezés adhatja meg a szocialista munkahelyi demokrácia specifikumát, választható el a tőkésországokban működő ipari demokrácia rendszereitől.

A munkahelyi demokrácia fejlődésében tehát együtt jelentkezik a vezetésben való részvétel, a vezetéssel való együttműködés és a dolgozói, munkavállalói érdekképviselői funkciója, illetve a funkciók intézményes gyakorlásának lehetősége. E kettősség már a kapitalista körülmények között is felvetődött, s a szocializmus társadalmi, politikai, gazdasági berendezkedésének is válaszolni kellett erre a kérdésre.

A munkásmozgalom korán kiharcolta, kiépítette, a polgári állam legalizálta a dolgozók követelő jellegű érdekképviselői intézményrendszerét, a szakszervezeteket. A szocialista társadalomban az új hatalmi és tulajdonviszonyok mellett a szakszervezetek funkciója szükségszerűen megváltozott, működésük értelmezése vitákat váltott ki.

A kapitalizmusban a vállalatok, munkahelyek vezetésébe való beleszólást, a részvételt a tulajdonviszonyok eleve másként vetik fel, s hosszú harcok és fejlődés után mára legfeljebb a tőkés tulajdon feletti rendelkezési jog bizonyos korlátozásáig jutottak el az ipari demokrácia participációs rendszerei.² Szocialista körülmények között a társadalmi tulajdon elvben lehetővé teszi a részvételi rendszereket egészen az önigazgatásig, ez azonban mindig a politikai, társadalmi és gazdasági fejlődés függvénye.

A szocializmus politikai rendszerében a munkahelyi demokrácia fejlődésében, funkciói és intézményei alakulásában a politika, a vezető párt játszotta a kezdeményező szerepet, s az is sajátosság, hogy a munkahelyi pártszervezeteknek mindig fontos szerepe volt, és van is, a munkahelyi demokrácia alakulásában, intézményi működtetésében.

A továbbiakban, igen vázlatosan, a munkahelyi demokrácia e két elemét és intézményei alakulásának néhány fontos állomását tekintem át az elmúlt negyven évből.

1. A felszabadulás után kibontakozó népi demokratikus fejlődés egyik fontos bázisa a politikai erőként is szerveződő magyar szakszervezeti mozgalom volt, amelynek sikerült egységét is megőriznie. Az ország felszabadult részein az üzemekben a munkásmozgalom azonban nem maradt meg csak szakszervezeti tevékenység szintjén, hanem a forradalmi hagyományokat követve már 1944 októberétől szerveződtek az üzemi bizottságok. A szakszervezetek és az üzemi bizottságok egymás mellett, együttműködve tevékenykedtek. Az üzemi bizottságok választását, munkáját a szakszervezetek, illetve a munkáspártok befolyásolták.³

Az üzemi bizottságok a tőkés tulajdonban levő vállalatoknál a munkásellenőrzés, a munkásképviselet, a vezetésben való részvétel intézményeiként jelentek meg, amelyeket az 1945-ös iparügyi miniszteri rendelet törvényesített. Ez széles jogokat biztosított, amelyek állták az akkori nemzetközi összehasonlitásokat is.⁴ Az üzemi bizottságok, amellet, hogy a szakszervezetekkel együtt a dolgozók napi érdekképviseletét is ellátták, a dolgozók hatalmi szerveként, a termelési együttműködést is biztosítva, a vállalatok vezetésében a munkásság szélesebb érdekeit is próbálták érvényesíteni. Kapitalista tulajdonviszonyok mellett - a népi demokratikus hatalom támogatásával - eljutottak a munkásellenőrzés kiépítéséig, s az MKP, a baloldal politikai bázisát adták.

Anélkül, hogy idealizálni akarnánk a helyzetet - hiszen komoly viták és ellentmondások is voltak, pl. az üzemi bizottságok néhol elszakadtak a szakszervezetektől, sokszor a dolgozóktól is - elmondhatjuk, hogy az üzemi, munkahelyi demokrácia fejlesztésének jelentős kísérlete volt az üzemi bizottságok és a szakszervezetek együttes működése és összekapcsolódása.

2. A fordulat, a szocialista átalakulás, az államosítások gyökeres változást jelentettek hazánkban a munkahelyi demokrácia fejlődésében is.

Még kedvező nemzetközi helyzetben, torzulásmentes szocialista politika esetén is komoly nehézségeket jelentett volna a megfelelő változtatás: 1948 márciusa után az államosított vállalatnál az új munkásigazgatóval "szemben" milyen jogai legyenek az üzemi bizottságnak; kik, hogyan vezessék a gyárat; hogyan alakuljon a gazdaságirányítás egész rendszere? Proletárdiktatura, állami tulajdon mellett a dolgozók érdekképviseletének, a szakszervezeteknek mi legyen a szerepe, jogállása?

Nehéz kérdések voltak ezek, amelyekre az MDP szektás politikája nem tudott megfelelő választ adni. Nem kedvezett a munkahelyi demokrácia fejlődésének a szakszervezetek és az üzemi bizottságok szociáldemokrata hagyományai miatti bizalmatlanság, a centralizált, utasításos tervgazdálkodás irányítási rendszere, (amely nem sok önállóságot hagyott a vállalatoknak), a termelési feladatok abszolutizálása. A szakszervezeteket ipari szer-

vezetté szervezték (egy üzem - egy szakszervezet), s 1949 márciusában az üzemi bizottságok különállását megszüntették, a szakszervezetekbe olvadtak, azok üzemi szervei lettek. A munkásképviseleti, részvételi rendszer megszűnt, egyes funkcióit átvették a szakszervezetek. A szakszervezeti tevékenységet azonban az MDP Politikai Bizottsága 1950 júliusi határozata nagyon leszűkítve értelmezte.⁵ A párt politikai irányvonalában bekövetkezett változás a szakszervezeti politikában is éles fordulatot hozott: a termelés érdekeire hivatkozva a szakszervezet nevelő, termelést segítő, munkaversenyt szervező szerepe (általában csak az együttműködő szerepe) kapott hangsúlyt. Az érdekvédelem szinte csak a munkavédelemre, a biztosításra, üdülésre korlátozódott. Ez a felfogás megfelelt az akkori gazdaságirányításnak és annak az általános koncepciónak, hogy a szocialista állam és gazdaság központilag gondoskodik a dolgozókról, a proletárdiktatura egész rendszere a dolgozók érdekeit szolgálja.

Igy a közvetlen munkahelyi kérdések, az érdekvédelem, a vezetésbe való beleszólás háttérbe szorultak, a termelési együttműködés, a mozgósítás vált fontossá. Igaz, a szakszervezetek kérdése, jogkörük vizsgálatának szükségessége többször is felmerült ebben az időszakban, de lényeges változások alig történtek.

Hozzá kell azonban tennünk, hogy ebben a periódusban az üzemi, vállalati pártszervezetek sok mindent átvállaltak a munkahelyi demokrácia feladataiból, de ennek kimutatása konkrét kuratások feladata.

3. Noha átmeneti jellegű intézmények voltak és politikai küzdelmek során jöttek létre, említeni szükséges az ellenforradalom idején keletkezett munkástanácsokat, amelyeket 1956. november 24-én a konszolidáció érdekében törvényesítettek is. A munkástanácsok a gyárakban a szakszervezetek mellett, külön intézményként alakultak, és a vállalatok vezetésében kaptak széles körű jogokat. Ez a politika szülte intézmény szemben állt a gazdaságirányítás akkori központosított jellegével. Többnyire reakciós politikai tartalma miatt is hamar viaszosorult, s amikor egy év múlva, 1957 novemberében a munkástanácsokat felváltották a szakszervezetekkel összefonódó üzemi tanácsok, az önálló, külön munkásképviseletnek már nem volt különösebb szerepe.⁶

Az MSZMP politikájának szerves részeként már 1957 elején tisztázódott a szakszervezetek szerepe: a növekvő érdekképviselet mellett a munkáshatalom támogatói, részesei a szakszervezetek.

A szakszervezetek bővülő jogaikkal az üzemi, munkahelyi demokrácia letéteményeseivé váltak, s szervezeteiken keresztül a vállalatok vezetésében is hallathatták szavukat.

4. A munkahelyi demokrácia fejlődésében új lendület tapasztalható az 1960-as évek közepétől, amelyet a politikai stabilitás, az új gazdaságirányítási rendszer, a szocialista demokrácia fejlesztésének igénye mozgatott. Ebben az elmúlt 20 évben is több törekvés tapintható ki.

a) A gazdaságirányítási rendszer mechanizmusának reformjával függött össze a szakszervezetek szerepének, a munkahelyi demokrácia fejlesztésének újabb értelmezése. Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1966-ban a szakszervezetek feladatkörének a párt- és a szakszervezet viszonyának ismert körülírása mellett úgy határozott, hogy a dolgozói képviselő és érdekvédelem korábbi kettőssége helyett "a vállalati és üzemi demokráciát a jövőben képviselői úton egységesen a szakszervezetek valósítják meg".⁷ Így az üzemi tanácsokat nem választották újjá, a munkahelyi demokrácia a szakszervezetek intézményrendszerén keresztül érvényesülhetett.

Az 1968-as reform úgy indult, hogy az állami jogszabályok az üzemi szakszervezeti szervek jogkörét kiszélesítették, a vállalatok önállóságával együtt növekedett az üzemi, munkahelyi demokrácia fórumrendszere, hatásköre. Ez a fórumrendszer nemcsak érdekvédelmet jelentett, hanem a szakszervezeteken keresztül beleszólási lehetőségeket is.

b) A pártvezetés 1974-ben felvetette a munkásképviselet hatékonyabb fejlesztését, intézményes megformálását. A XI. pártkongresszus is kiemelte a munkahelyi demokrácia továbbfejlesztésében a részvétel, a dolgozók beleszólásának fontosságát, intézményes megformálását.⁸

Az 1977-re megszületett döntés azonban továbbra is a szakszervezetek jogkörét bővítette és a bizalmi rendszer bevezetésével (visszaállításával), a vállalatok vezetésével partneri kapcsolatot teremtve, a részvétel, a beleszólás fórumait összekötötte a hatékonyabb érdekvédelemmel. A szakszervezet üzemi szinten tovább erősödött, a bizalmi rendszer közelebb hozta a dolgozókat a vállalati problémákhoz, s az ún. partneri viszony keretében a bizalmi rendszer tulajdonképpen sajátos képviselővé is vált. De nem a vezetésben, hanem a vezetés partnereként.

c) A munkahelyi demokrácia alakulásának legújabb elemei már napjainkhoz kapcsolódnak, és most is a gazdaságpolitika, a gazdaságirányítás változásai hatottak kialakulásukra. A nyolcvanas évek gazdasági feladatainak megoldására új eszközöket, módszereket, irányítási megoldásokat alkalmaznak. Ezek közül az üzemi, munkahelyi demokrácia szempontjából talán a leglényegesebb a vállalati önállóság növekedése; a vállalati kezdeményezés, kockázatvállalás, vállalkozás támogatása, ami a szabályozók szerint nemcsak a vezetők kockázatvállalása, vállalkozása, hanem a vállalati kollektíváké is. Az önállóság fokozódása az állami hatáskörök, jogkörök további részének decentralizálását jelentette, a tu-

lajdonosi jogok nagyobb részével rendelkezik a vállalati kollektíva. Ennek pedig logikus következménye az állami vállalatok irányításának alakítása, új vezetési formák létrehozása, ami pedig szükségszerűen összekapcsolódik a munkahelyek társadalmi szervezeti rendszerével, a munkahelyi demokrácia fórumaival, az önállóbbá vált vállalatok vezetésében való dolgozói részvétel kérdéseivel.

Az 1982-es politikai döntés után az állami vállalatok irányításának fejlesztése érdekében rendelkezések születtek a felügyelő bizottságokról, a vállalati igazgató tanácsok működéséről, az igazgatói és igazgatóhelyettesi munkakör betöltésének új, pályázati rendjéről. Mindezek még nem bővítették a dolgozói képviselőket a vezetésben, illetve ezt követve változatlanul a szakszervezet látta el, s a munkahelyi demokrácia fórumrendszere is inkább csak finomodott, mintsem változott.⁹

Az 1985 elejétől életbe lépett gazdaságirányítási, szabályozási, érdekeltségi rendszer nyomán az állami tulajdonban lévő vállalatok irányítási, vezetési rendszere is megváltozik. 1986 végére működni kell az új vezetési szisztémának. Ez pedig most a vezetésben való dolgozói részvétel, a munkásképviselet új formáit írja elő.¹⁰

A rendelkezés szerint az állami vállalatok vezetését a vállalati tanács, a vállalat dolgozói közgyűlése vagy küldöttközgyűlése látja el, illetve az államigazgatási felügyelet alá tartozó vállalatoknál az igazgató.

Az államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatoknál az igazgatót kinevezik és igazgató tanácsot hozhatnak létre, amelynek tagjai: az igazgató, az igazgatóhelyettesek, a termelési egységek vezetői és az említettek számát meg nem haladó számú "vállalati dolgozó, akiket a szakszervezet választ".

Az igazgató tanács elnöke az igazgató, az üléseiken tanácskozási joggal vesznek részt a társadalmi szervek (párt, KISZ, szakszervezet) és a felügyelő bizottság képviselői. Ebben - a lényeges kérdések eldöntésében kompetens - az igazgató tanácsban tehát a szakszervezet által választott paritásos dolgozói képviselő működik.

A vállalati tanács vagy a dolgozók közgyűlése (küldöttgyűlése) által vezetett vállalatoknál a vállalati tanács, illetve a közgyűlés választja az igazgatót. Az igazgató választás egészen új elem a nemzetközi gyakorlatban is, még akkor is, ha ezt előzetes konzultációk, s a főhatóság egyetértésének feltétele köti.

A vállalati tanács egyébként a vállalat vezetőiből és a dolgozók választott küldöttjeiből áll, akiknek számaránya "a vállalati tanács létszáma felénél kevesebb nem lehet". Azaz, a vállalatvezetésben minden lényeges kérdésben illetékes vállalati tanács tagjainak legalább a fele a dolgozók választott képviselője.

A dolgozók közgyűlése (küldöttgyűlése) szintén kompetens a vezetés lényeges kérdéseiben, s az igazgató mellett vezetőséget, ellenőrző bizottságot választhat.

A röviden ismertetett rendelkezések bevezetik, megerősítik a dolgozók képviseleti, a vezetésben való részvételi lehetőségeit, méghozzá a korábbiakhoz képest radikális módon, s létrehozzák ennek intézményeit is.

Formailag is kettéválik a képviseleti rendszer és a szakszervezeti szervezet. Reális gond a két rendszer formális és tartalmi összekapcsolása. Ezt a feladatot a rendelkezések az egyes vállalatok szervezeti és működési szabályzataira bizzák, amelyeket a munkahelyek a társadalmi szervek és a dolgozók véleménye alapján fogalmaznak meg.

A dolgozói képviseletet az államigazgatási felügyelet alatt álló vállalatok igazgató tanácsaiba a jogszabály szerint a szakszervezetek választják. Így itt kisebb a kettéválás. A másik két formában a Minisztertanács és a SZOT irányelvei szerint első alkalommal szintén a szakszervezet szervezi a választásokat, később pedig ezt konkrétan a vállalat szervezeti és működési szabályzata határozza majd meg.

Ezuttal tehát a nagyobb vállalati önállóság a dolgozók képviseleti rendszerének megerősödésével, intézményesítésével járt. Ismét kiépül a munkahelyi demokrácia kettős rendszere: a tulajdonosi mivelthoz kapcsolódó participációs és a munkavállalói státuszhoz kapcsolódó szakszervezeti szisztéma. Ezt a leginkább csak elvben szétválasztható kettősséget a gyakorlatban össze kell kapcsolni, hangolni. Ez az összehangolás, és az egész rendszer működése, most még csak a törvény szintjén létezik, néhány példa persze már van, bevezetése csak 1986 végére teljesedik ki. Nyilvánvalóan sok konkrét problémát kell a vállalatoknak és az ottani társadalmi szerveknek megoldani.

A változás, az előrelépés elvben egyértelmű. Hogy a konkrét, mindennapi tevékenységben mennyire lesz eredményes és hatékony, arra nehéz válaszolni. A termelés igényei, az irányítás korszerűsítése, a hatékonyság, a dolgozók részvételi készsége, a felelősség, a hozzáértés kérdéseire a gyakorlat válaszol majd, ehhez pedig idő kell. De kibontakozását a politikának, a társadalomtudományoknak is mindenképpen támogatni kell.

JEGYZETEK

- 1 Az üzemi demokrácia elvi és gyakorlati kérdései. Táncsics Könyvkiadó, Bp. 1970.
Az MSZMP Határozatai és dokumentumai 1967-1970. Kossuth Könyvkiadó, Bp. 1974.
380-427 o.
- 2 Tolnai Gyula: Üzemi részvételi rendszerek a kapitalizmusban. MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1982.

- 3 Ságvári Ágnes: Az üzemi bizottságok megalakulása (1945) Századok, 1962. 5-6.sz. 795-822 old.
Jeney Károly- Rácz Béla- Strassenreiter Erzsébet: Az üzemi bizottságok a munkáshatalomért. 1944-1948. (Dokumentumgyűjtémény) Táncsics Könyvkiadó, 1966.
Rácz János: Az üzemi bizottságok a magyar népi demokratikus átalakulásért, 1944-1948. Akadémiai Kiadó, 1971.
- 4 René Petit - Pierre Fournier: Les comités d'entreprise dans les divers pays. Revue Francaise du Travail 1948. no 7.
- 5 Varga Lajos: Az MDP Politikai Bizottsága 1950. július 24-i, a szakszervezeti munka egyes kérdéseiről szóló határozata megszületésének körülményei. Tájékoztató, 1984. 5.sz. 251-266 old.
- 6 Berend T. Iván: Gazdasági utkeresés. 1956-1965. Magvető Könyvkiadó, Bp.1983. 49-61 old.
- 7 Az MSZMP KB Politikai Bizottságának határozata a szakszervezetek gyakorlati tevékenységéről és pártirányításának továbbfejlesztéséről 1966. V.10.
Az MSZMP határozatai és dokumentumai 1963-1966. Kossuth Könyvkiadó, 1978. 174-175 old.
- 8 Tolnai Gyula: A munkahelyi demokrácia, a munkahelyi dolgozói képviselőalakulásának kérdései hazánkban. SOTE MLI Tudományos Közlemények, 1982. 11-12. sz. 268-272 old.
- 9 Tolnai Gyula: Az állami vállalatok társadalmi szervezeti rendszerének korszerűsítése. Társadalomtudományi Közlemények, 1983. 3.sz. 427-459 old.
- 10 A NET 1984. évi 22.sz. törvényerejű rendelete az állami vállalatokról szóló 1977. évi VI. törvény módosításáról. Magyar Közlöny, 1984. 46.sz. 779. old.

ZÁRSZÓ

A felszabadulásunk 40. évfordulójának tiszteletére rendezett konferencia ünnepi esemény és fontos fórum volt intézeteink életében. A konferencián napirendre került témák, elhangzott előadások képet adtak az egyes kutatóhelyek, kutatók eredményeiről. A konferencia egyes szekcióiban őszinte, nyílt légkörben zajlottak le a viták. A magyar társadalom ereje - többek között - nyitottságában van, abban hogy felszínre kerülhetnek a különböző - egymástól gyakran eltérő - nézetek. Érvek - ellenérvek állnak szemben egymással, A tudomány szabadsága nemcsak azt jelenti, hogy el lehet mondani a véleményeket, hanem azt is, hogy azok valóban ütközhetnek.

A konferencia vitáinak egyik kiemelkedő kérdése a szocializmuskép volt. E téma körül kibontakozott viták fontos tanulsága, hogy jobban a valósághoz kell kötni az ezzel kapcsolatos elemzéseket, ezt néhány esetben a konferencia vitáiban is tapasztaltuk. Hogy van-e létező szocializmus, az nem megközelítés kérdése, hanem tény. A mai világ egy része a létező szocializmus, mely különböző fejlettségi fokon álló országok meghatározott csoportja, amelyhez sorolják esetenként a különböző szocialista orientációju országokat is. Vagyis a reális szocializmus létező valóság, s ha adekvát szocializmuskép kifejezésére törekszünk, úgy a létező szocializmust kell elsősorban tanulmányoznunk.

A marxizmus klasszikusai mindenkor a valóságos viszonyokat elemezték, s abból próbálták megrajzolni a társadalom képét. Marx hatalmas teljesítménye ez a kapitalizmusra vonatkozóan, melyből kiindulva levezette a társadalmi fejlődés általános törvényszerűségeit, illetve extrapolálva utalt az azt meghaladó társadalomra. Lenin a szocializmus elvi alapjaira építve a valóságban lezajlott forradalmi, szocialista átalakulás, főként az átmeneti szakasz viszonyait elemezte, s annak alapján adott - a konkrét feltételek között - elméleti síkon általánosított képet az új társadalomról. Mindez fontos utmutatás számunkra, s azt bizonyítja, hogy pusztán elméleti spekulációval nem lehet eljutni egy adekvát szocializmusképhez. Ezt a képet az elméleti elemzés alapján a létező valóságra, a rendkívül változó, értékaváltásokkal és értékaváltságokkal is teli mai valóság vizsgálatára építve lehet megérteni, felvázolni. Az elméleti vizsgálódást és a mai viszonyok empirikus megismerését mindig össze kell kapcsolni, akkor lesznek termékenyebbek vitáink.

Az egyes felszólalásokban nagy hangsúlyt kapott az a kiindulópont, mely a kommunizmust egy széles ívű történelmi menetbe beágyazva, a világtörténelmi folyamat részeként, a kapitalizmussal összehasonlítva, s azt meghaladó társadalmi formációként értelmezi. Valóban elméleti feladat az ilyen jellegű vizsgálat, de nem absztrakt elszakítottaságban, mindentől elvonatkoztatva. A szocializmuskép, s a mai társadalmi jelenségek megértéséhez, a jövő tendenciáinak felismeréséhez egy ma adekvát, holnap és holnapután is változó

szocializmusképhez a valóságon alapuló elemzések nélkül nem tudunk eljutni. Ebből a kettős kiindulópontból eredő komplex szemlélet az, melynek gyümölcsöző voltát itt hangsúlyozni szeretném. Kissé aggasztónak találom, hogy konferenciánkon, s általában a magyar társadalomtudományokban is egymástól tulságosan elkülönülten (függetlenül) haladnak, s nehezen találkoznak össze az elméleti és az empirikus elemzések. Az egyik szekcióban például kiéleződött a vita az árutermelésről, konkrétan arról, hogy marxi értelemben lehet-e árutermelésről beszélni a szocializmusban. Ugy vélem, így tulságosan "csinált" a feltett kérdés: a szocializmus és benne az árutermelés léte is tény, a szocialista országokban valóságos, de szabályzott, a tervgazdaság kereteiben korlátozott, s nem pedig szabadpiaci jellegű az árutermelés. Tehát a valóságos viszonyokat kell értelmezni és arról vitatkozni, hogy milyen az áruviszonyok szabályozottsága, s hol útnak át a konkrét piaci mozgások a szabályozottságon.

A valóságghú szemlélethez tartozik az is, hogy az oktatásban segítsük a hallgatók számára a mai világ bonyolult, ellentmondásos jellegének megértését. Pl. ma a szocializmus címén sokféle jelenséggel találja magát szemben a hallgató: a létező szocializmussal szembesül, melynek országai a fejlettség különböző fokán állnak, s az európai szocialista országok között is sok lényeges - többnyire objektív, részben történelmi eredetű, gyakran ideológiai jellegű - eltérés tapasztalható. Például a gyakorlati szocializmus sajátos ázsiai útját járja Vietnam, vagy az amerikai kontinensen Kuba. A szocializmus számos sajátossága jellemzi a jugoszláviai és a kínai gyakorlatot. A szocialista orientációjú országok alapvető törekvéseinkben politikai szövetségeseink, de objektív viszonyaikat illetően nagyon sokfélék és még nagyon hosszú utat kell megtenniük a szocializmus felé. E sokféleség érzékeltetésével is a szocializmus elméleteknek egy viszonylag szűk körét érintettük csupán. Ismeretes, hogy például a szociáldemokrácia is egy szocializmus koncepcióval lépett fel, sőt a különböző polgári szocializmus felfogásokról, s a velük szemben folyó ideológiai harcokról is beszélni kellene. (Ezek nemegyszer a legvadabb antikommunizmusig is eljutnak). Minderre csak azért utaltam, mert a konferencia vitáiból úgy érzékelttem, hogy egyaránt buzdítani kell az elméleti igényt, még mélyebbre ható analízisre, s ezzel együtt arra a szemléletre is, hogy a konkrét valóság sokszínűsége alapján kell mindenkor elemezni a szocializmus egyes kérdéseit. Ezen belül is igen fontos feladatunk, hogy a konkrét magyar valóságban élni és gondolkodni tudjunk, mely maga is változik, értékek és kérdések egész sorát veti fel.

A szekció üléseken felvetődő problémák széles köréből szándékosan emeltem ki a szocializmuskép problematikáját, mely valóságos és alapvető fontosságú problémaként fogalmazódott meg a konferencián. Nekünk is, a továbbiakban is vállalnunk kell egy komplex elméleti és gyakorlati, a magyar valósághoz jobban kapcsolódó megközelítésben az ebből adódó tennivalókat.

CONTENTS

Preface

A) Lectures of the plenary meeting

Hutás, Imre: The role of the social community in maintaining and restoring of health.

Vereckei, Lajos: Society, science, philosophy in our days.

B) Lectures of the sectional meetings

1. Philosophical section

Alapi, Zita: An expressive opinion from the subject of secularization.

Balogh, Tibor: About Piaget's interpretation of the process of evolution.

Besenyi, Sándor: About the historical forms of the productive work.

Bodnár, István: About the characteristics of the dialectics of the socialistic development.

Buk, Pál: Determinating structures and trends in the relationship of the society and the nature.

Erdélyi, Lajos: Conceptions about the socialism and the reality of socialism.

Gangler, Zoltán: Dialogue between marxists and christians.

Gárdai, Miklós: The man and the Cosmos.

Jenei, Ilona: Organization and historism in the biological research.

Kovács, László: About the connection of the objective and subjective dialectics.

Magyaródi, Sándor: Necessity of correction of political ideology in the circumstances of the existing socialism.

Mezei, Judit: The relationship of the content and the form in architecture.

Révész, Mihály: To the ontological examination of responsibility.

Siroki, Dénes: The exploiting possibilities of the social's ontology of Lukács in the historical materialism.

Szénási, József: Some characteristics of the dialectic of socialism.

Ujhelyi, Mária: The application of the system-aspect in the theory of biological evolution.

2. Section of medical ethics

Ádám, György: The relationship between the medical ethics and the medical law.

Blasszaurer, Béla: Is there any need for a medical ethics?

Kovács, József: Health care systems from a moral standpoint.

3. The section of political economics

Cservék, Emil-Gubán, Pál: Devaluation of exchange-rate versus economic equilibrium
Imre, Ottóné: Income-interest relationships the trends of the development in the health care.

László, Ágnes: The impact of the regulating and financing system on the interest relationships of the health care system.

Nagy, Emilia: The relationship of the city residents with their environment.

Szilágyi, László: Innovation in the health care system.

4. The section of sociology-medical-sociology

Braun, Ildikó-Szabó, A.Ferenc: Demographic processes and demographic policy in Hungary in the last four decades.

Csanaky, András: Some connections between the course of life of the young miners and their choice of career.

Csanda, Erzsébet: The chances of realization of the aims of social policy in the health care system of Csongrád-county.

Füzesi, Zsuzsanna: Some typical characteristics of the young people's state of health.

Lampek, Kinga: The characteristics of the young miners' conditions of existence.

Molnár, László: Dilemmas related to health sociology in Hungary.

Papp, János: Cooperation between the marxism-leninism-teachers and the professional-teachers in the physician - and pharmacist- training:

Szokodi, József: The condition of our university students, some problems in the training of the professionals.

Tahin, Tamás: Social factors of the physical and mental health of the youth.

Tráser, László: Conflicts between the training of the professionals and the education of the intellectuals in the medical higher-education.

5. The section of scientific-socialism

Bárány, Ferenc: Democracy at the place of work and the one-man responsible management in the health-care institutions

Benke, József-Józsa, György: The appearance and extension of marxism-leninism in the Arabian-world.

Bujalos, István: The relationship between the bourgeois society and the political state at Marx

Dósa, Rudolfné: To the political history of the hungarian medical professionals after 1945 (1945-1949).

- Hartmann, Márton: The validity of the UNO resolution of November, 1947.
- Jakab, Tibor: The development of the municipal health officers institution from the compromise of 1867 to the turn of the century.
- Józsa, György: The english reception of the hungarian revisionist claims between the two world wars.
- Koncz, Jánosné: The condition of the women working in the health care service, in Csongrád county.
- Nyilas, Mihály: The crisis of swedish welfare state.
- Róder, László: About the social characteristics of the self defence system of our political system.
- Ruff, Mihály: To the political history of the hungarian health-care professionals after 1945 (1949-1956).
- Szarvas, Lászlóné: Youth-policy and youth-movement in the socialist Hungary.
- Szenes, Iván: To the political history of the hungarian health-care professionals after 1945 (1956-1962).
- Tolnai, Gyula: The development of the hungarian political system, in particular respect to the democracy of the work-place.

Closing word: Halay, Tibor

INHALT

Vorwort

A) Die Vorträge der Plenarsitzungen:

Hutás, Imre: Die Rolle der gesellschaftlichen Gemeinschaft in der Bewahrung der Gesundheit und in der Wiederherstellung davon.

Vereczkei, Lajos: Gesellschaft, Wissenschaft, Philosophie in der Gegenwart.

B) Die vorträge der Sektionsitzungen:

1. Philosophische Sektion

Alapi, Zita: Eine expressive Meinung im Themenkreis der Säkularisation.

Balogh, Tibor: Die Interpretierung Piagets über den Vorgang der Evolution.

Besenyi, Sándor: Die historischen Formen der produktiven Arbeit.

Bodnár, István: Über die Eigenartigkeiten der sozialistischen Dialektik-entwicklung.

Buk, Pál: Determinationsstrukturen und Richtungen in der Beziehung zwischen Gesellschaft und Natur.

Erdélyi, Lajos: Konzeptionen des Sozialismus und dessen Realität.

Gangler, Zoltán: Ein Dialog zwischen Marxisten und Christen.

Gárdai, Miklós: Der Mensch und der Kosmos.

Jenei, Ilona: Organisation und Historik in der biologischen Forschung

Kovács, László: Über den Zusammenhang zwischen der objektiven und subjektiven Dialektik.

Magyaródi, Sándor: Die Notwendigkeit der Korrektur der politischen ideologie unter den Umständen des bestehenden Sozialismus

Mezei, Judit: Das Verhältnis zwischen Inhalt und Form in der Architektur

Révész, Mihály: Die Verantwortung bei der ontologischen Untersuchung.

Siroki, Dénes: Die Möglichkeiten der verwendung der Lukács Gesellschaftsontologie im historischen Materialismus.

Szénási, József: Einige Eigenartigkeiten der sozialistischen Dialektik.

Ujhelyi, Mária: Die Anwendung des System-Gesichtspunktes in der biologischen Evolution.

2. Sektion Ärzteethik

Ádám, György: Verhältnis zwischen der Ärzteethik und dem Ärzterecht.

Blasszauer, Béla: Wird eine Ethik der Ärzte benötigt?

Kovács, József: Gesundheitssysteme von moralischen Standpunkt aus gesehen.

3. Sektion politische Ökonomie

Gidai, Erzsébet: Die alternativen Möglichkeiten der Entwicklung des Gesundheitswesens.

Cservék, Emil - Gubán, Pál: Verschlimmerung der Umtauschproportionen kontra haltbar Gleichgewicht.

Frau Ottó, Imre: Die Entwicklungstendenzen des Erwerbs- und Interessenverhältnisses im Gesundheitswesen.

Láng, Eszter: Die Rolle der Kapitalausfuhr bei der Internationalisierung des Kapitals und der Erzeugung.

László, Ágnes: Die Wirkung des Regelungs- und Finanzierungssystems auf die Interessenverhältnisse des Gesundheitswesens.

Nagy, Emilia: Die Beziehung des Stadtbewohners zu seiner Umgebung.

Szilágyi, László: Innovation im Gesundheitswesen.

4. Sektion für Soziologie

(Ärztsoziologie)

Braun, Ildikó - A. Szabó, Ferenc: Bevölkerungsvorgänge und Bevölkerungspolitik in Ungarn in den vergangenen vier Jahrzehnten.

Csanaky, András: Einige Relationen des Lebensweges und der Berufswahl der jungen Bergarbeiter.

Csanda, Erzsébet: Die Aussicht der Verwirklichung von gesellschaftspolitischen Zielsetzungen im Gesundheitswesen des Komitats Csongrád.

Füzesi, Zsuzsanna: Einige charakteristische Züge des Gesundheitszustandes der Jugendlichen.

Lampek, Kinga: Die Charakteristik der Existenzbedingungen der jungen Bergarbeiter.

Molnár, László: Einheimische Dilemmas in Verbindung mit der Gesundheitssoziologie.

Papp, János: Die Zusammenarbeit der Lehrer des Marxismus-Leninismus und der Fachlehrer in der Ausbildung von Ärzten und Apothekern.

Szokodi, József: Die Situation unserer Studenten, einige Probleme der Intellektuellenbildung.

Tahin, Tamás: Die gesellschaftlichen Faktoren der körperlichen und mentalen Gesundheit der Jugend.

Tráser, László: Die Konflikte in der Fachleutebildung und in der Intellektuellenbildung, im Hochschulunterricht betr. Gesundheitswesen.

5. Sektion für wissenschaftlichen Sozialismus:

Bárány, Ferenc: Die Arbeitsstelledemokratie und die einmannverantwortliche Leitung in den sanitären Institutionen.

Benke, József - Józsa, György: Die Erscheinung und Verbreitung des Marxismus-Leninismus in der arabischen Welt.

Bujalos, István: Das Verhältnis zwischen bürgerlichen Gesellschaft und politischem Staat bei Marx.

Frau Dósa, Rudolf: Zur politischen Geschichte der ungarischen Ärztintellektuellen nach 1945 (1945-49).

Hartmann, Márton: Die Gültigkeit des Beschlusses der Organisation der Vereinigten Nationen, getroffen im November 1947.

Jakab, Tibor: Die Entwicklung der amtsärztlichen Institution vom Ausgleich bis zur Jahrhundertswende.

Józsa, György: Der Empfang der ungarischen revisionistischen Ansprüche in England, zwischen den zwei Weltkriegen.

Frau Koncz, János: Die Lage der im Gesundheitswesen arbeitenden Frauen im Komitat Csongrád.

Nyilas, Mihály: Die Krise des schwedischen Wohlfahrtsstaates.

Róder, László: Über die gesellschaftlichen Züge des Organs der Selbstverteidigung unseres politischen Systems.

Ruff, Mihály: Zur politischen Geschichte der ungarischen Ärztintellektuellen nach 1945 (1949-1956).

Frau Szarvas, László: Jugendpolitik, Jugendbewegung im sozialistischen Ungarn.

Szenes, Iván: Zur politischen Geschichte der Ärztintellektuellen nach 1945 (1956 - 1962).

Tolnai, Gyula: Die Entwicklung des ungarischen politischen Systems insbesondere hinsichtlich der Demokratie am Arbeitsplatz.

Halay, Tibor: Schlusswort

СОДЕРЖАНИЕ

Предисловие:

Доклады пленарного заседания:

Имре Хуташ: Роль общественного коллектива в сохранении и восстановлении здоровья.

Лайош Верецкеи: Общество, наука и философия в наши дни.

Доклады секционного заседания:

1. Секция философии:

Алапи Дьёрдьне: Экспрессивное мнение из темы секуляризации.

Тибор Балог: Толкование Пиаже эволюционного процесса.

Шандор Бешенеи: Об исторических формах производительного труда.

Пал Бук: Детерминирование структуры и направления в отношении общества и природы.

Лайош Эрдеи: Концепции социализма и действительность социализма.

Золтан Ганглер: Диалог марксистов и христианских.

Миклош Гардаи: Человек и космос.

Илона Йенеи: Организация и историчность в исследовании биологии.

Ласло Ковач: О связи между субъективной и объективной диалектики.

Шандор Медьёроди: Необходимость коррекции политической идеологии.

Юдит Мезеи: Связь содержания и формы в архитектуре.

Михай Ревес: К ортологическому анализу ответственности.

Денеш Широки: О возможности использования общественной онтологии Лукача в историческом материализме.

Божеф Сенаши: О некоторых особенностях диалектики социализма.

Маря Уйхеи: Использование системной точки зрения в теории биологической эволюции.

2. Секция медицинской этики:

Дьёрдь Адам: О связи между медицинской этики и медицинского права.

Бела Блассауер: Необходимо-ли медицинская этика?

Ёжеф Ковач: Наша медицинская система - с точки зрения морала.

3. Секция 'политэкономии:

Эржебет Гидай: Альтернативы развития здравоохранения.

Эмиль Червек - Пал Губан: Ухудшение условия - против длительного экономического равновесия.

Имре Оттоне: Тенденции развития отношений заработок, заинтересованности в здравоохранении.

Эстер Ланг: Роль экспорта капитала в интернационализации производства и капитала.

Агнеш Ласло: Воздействие системы регулирования и финансирования на отношения заинтересованности в здравоохранении.

Эмилия Надь: Отношение жителей города к природе.

Ласло Силади: Инновация в здравоохранении.

4. Секция социологии:

Илдико Браун - Ласло Сабо: Демографические процессы и демографическая политика в Венгрии в последние десятилетия.

Андраш Чанаки: Некоторые связи между жизненным путем и выбором профессии молодых шахтёров.

Эржебет Чанда: Шансы осуществления целей общественной политики в здравоохранении области Чонграда.

Мужа Фузеши: Некоторые харктерные черты состояния здоровья молодых.

Кинга Лемпек: Характерные черты условий жизни молодых шахтёров.

Ласло Молнар: Отечественные дилеммы социологии здравоохранения.

Янош Пап: Сотрудничество между преподавателями марксизма-ленинизма и преподавателями профессиональных дисциплин в медицинском и фармацевтическом образовании.

Ёжеф Сокоди: Положение наших студентов, некоторые проблемы образования интеллигенции.

Тамаш Тахин: Общественные факторы телесного и ментального здоровья молодых.

Ласло Трабер: Конфликты между образованием специалистов и воспитанием интеллигенции в медицинском высшем образовании.

5. Секция научного социализма:

Ференц Барань: Демократия места работы и ответственное руководство одного лица в институтах здравоохранения.

Йожеф Бенке - Дьёрдь Ёжа: Проявление и распространение марксизма в арабском мире.

Иштван Буйалом: Отношение капиталистического общества и политического государства у Маркса.

Доша Рудолфне: К политической истории венгерской медицинской интеллигенции /1945-49/.

Мартон Хартман: Действие решения ООН от ноября 1947-ого года.

Тибор Якоб: Развитие институтов санитарных врачей от

Компромиссы до рубежа столетия.

Дьёрдь Ёжа: Приём венгерских ревизионных требований в Англии:
между двумя мировыми войнами.

Конц Янош: Положение медицинских работников в области Чонграда.

Михай Нылаш: Кризис шведского государства благосостояния.

Ласло Родер: Общественные черты организации самообороны нашей
политической системы.

Михай Руф: К политической истории венгерской медицинской
интеллигенции/1949-56/.

Сарваш Ласло: Молодёжная политика и молодёжное движение в
социалистической Венгрии.

Иван Сенеш: К политической истории венгерской медицинской
интеллигенции /1956-62/.

Дюла Толнаи: Развитие венгерской политической системы, осо-
бенно имея в виду демократию места работы.

Заключительное слово: Тибор Халаи.

SZERZŐINK

Dr. Ádám György	egy. docens, a jogtudományok kandidátusa, szakcsoportvezető, SOTE
Alapi Zita	egy. tanársegéd, SzOTE
Dr. Balogh Tibor	egy. adjunktus, kandidátus, SzOTE
Dr. Bárány Ferenc	egy. tanár, kandidátus, intézetvezető, SzOTE
Dr. Benke József	egy. docens, kandidátus, szakcsoportvezető, POTE
Dr. Besenyi Sándor	egy. adjunktus, SzOTE
Dr. Blasszauer Béla	tud. főmunkatárs, POTE
Dr. Bodnár István	egy. docens, kandidátus, szakcsoportvezető, SOTE
Dr. Braun Ildikó	egy. tanársegéd, SOTE
Bujalos István	egy. tanársegéd, DOTE
Buk Pál	egy. adjunktus, SOTE
Csanaky András	egy. gyakornok, POTE
Dr. Csanda Erzsébet	egy. tanársegéd, SzOTE
Dr. Cservék Emil	egy. adjunktus, POTE
Dósa Rudolfné dr.	ny. egy. docens, kandidátus, SOTE
Dr. Erdélyi Lajos	főisk. tanár, kandidátus, Eü. Főiskola
Dr. Füzesi Zsuzsanna	egy. tanársegéd, POTE
Dr. Gangler Zoltán	főiskolai adjunktus, Eü. Főiskola
Dr. Gárdai Miklós	főiskolai adjunktus, Eü. Főiskola
Dr. Gidai Erzsébet	egy. docens, kandidátus, SOTE
Gubán Pál	egy. tanársegéd, POTE
Dr. Halay Tibor	c. egy. tanár, kandidátus, intézetvezető, SOTE
Hartmann Márton	egy. tanársegéd, POTE
Dr. Hutás Imre	egészségügyi államtitkár, kandidátus, Egészségügyi Minisztérium
Dr. Imre Ottóné	ny. egy. docens, kandidátus, SzOTE
Dr. Jakab Tibor	egy. tanársegéd, POTE
Dr. Jenei Ilona	egy. docens, kandidátus, DOTE
Józsa György	egy. tanársegéd, POTE
Dr. Koncz Jánosné	főiskolai adjunktus, OTKI, Szeged, Eü. Főisk. Kar.
Dr. Kovács József	egy. tanársegéd, SOTE
Dr. Kovács László	egy. tanár, kandidátus, szakcsoportvezető, DOTE
Lampekinga	egy. gyakornok, POTE
Dr. Láng Eszter	egy. adjunktus, kandidátus, POTE
Dr. László Ágnes	egy. tanársegéd, SOTE
Dr. Magyaródi Sándor	egy. tanár, kandidátus, intézetvezető, DOTE

Dr. Mezei Judit	egy. adjunktus, SOTE
Dr. Molnár László	egy. tanár, kandidátus, szakcsoporthvezető, SOTE
Dr. Nagy Emilia	főiskolai adjunktus, Eü. Főiskola
Dr. Nyilas Mihály	egy. tanársegéd, szakcsoporthvezető, DOTE
Dr. Papp János	egy. adjunktus, szakcsoporthvezető, SzOTE
Dr. Révész Mihály	egy. adjunktus, SzOTE
Dr. Róder László	egy. adjunktus, SOTE
Ruff Mihály	egy. docens, szakcsoporthvezető, SOTE
Siroki Dénes	egy. gyakornok, SzOTE
Dr. Szabó A. Ferenc	egy. adjunktus, SOTE
Dr. Szarvas Lászlóné	egy. adjunktus, SOTE
Dr. Szénási József	egy. docens, kandidátus, SOTE
Dr. Szenes Iván	egy. tanár, kandidátus, dékánhelyettes, SOTE
Dr. Szilágyi László	egy. docens, kandidátus, szakcsoporthvezető, SzOTE
Dr. Szokodi József	egy. adjunktus, szakcsoporthvezető, DOTE
Dr. Tahin Tamás	egy. docens, POTE
Dr. Tolnai Gyula	egy. docens, kandidátus, SOTE
Dr. Tráser László	egy. adjunktus, SzOTE
Dr. Ujhelyi Mária	egy. adjunktus, SOTE
Dr. Vereczkei Lajos	egy. tanár, kandidátus, intézervező, POTE

B 116371